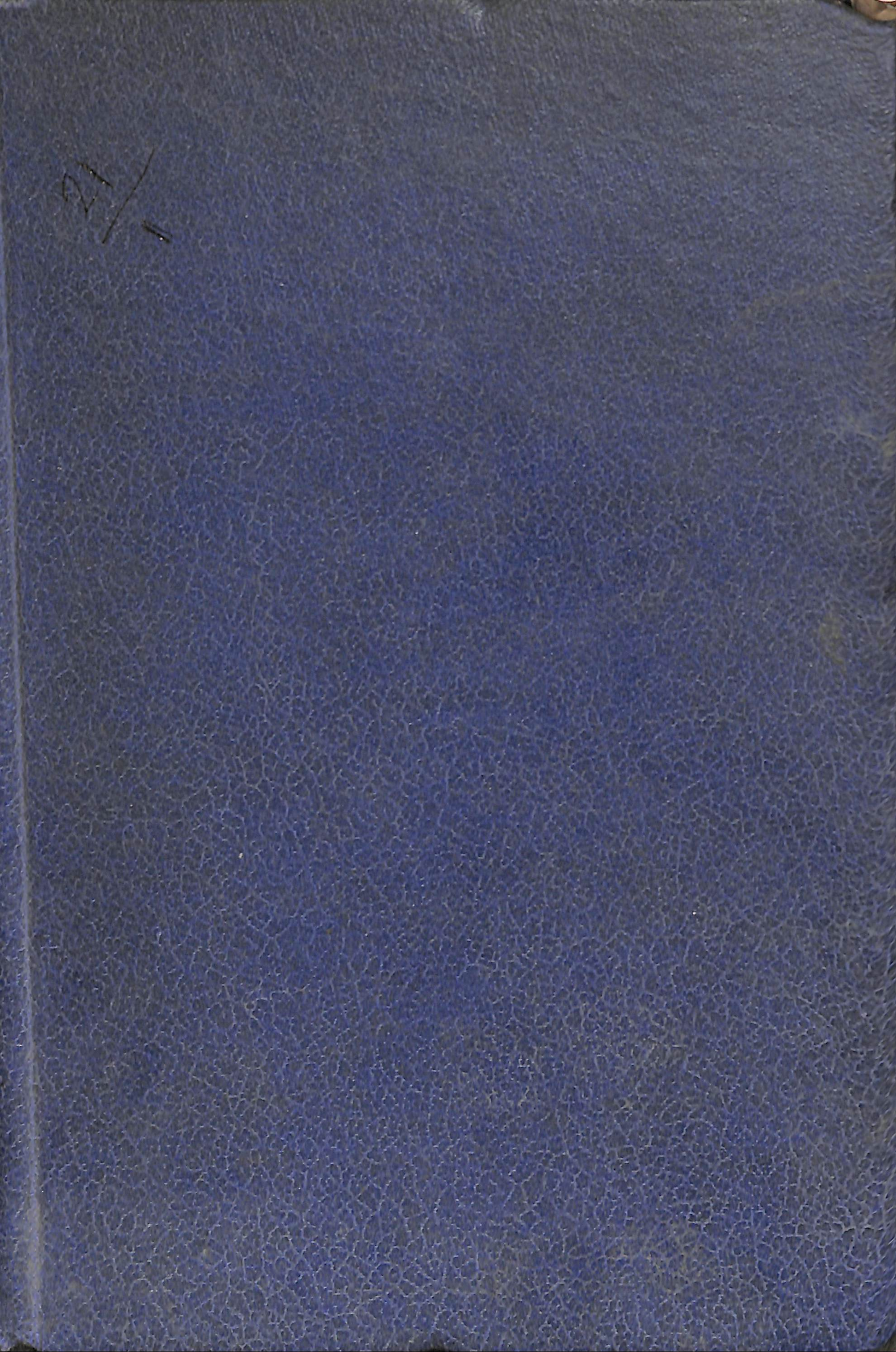

पुत्रादप्यधिकस्नेहास्पद चि. श्रीनवजीवनमहाशयाय— सस्नेहोपायनीकृतमेतत्। गो. द्वी. [illegible] १५-१२-५३।

॥ श्रीः ॥

अथ मारुतशक्तिसहितः प्राभञ्जनः

सहस्राक्षखण्डनम्

श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥ श्रीमन्मथुरेशो जयति ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वृन्दारण्यनिकुञ्जमञ्जुभवने देदीप्यमानं सदा
भक्त्यास्वाद्यलसद्रसैकसदनं सेव्यं सदा सज्जनैः ॥
वेदान्तैकविचारवेद्यममलं गोपीजनानन्दकृद्
भक्तानां भयभञ्जनं भयहरं भव्यं महो भावये ॥ १ ॥

मारुतशक्तिव्याख्या

श्रीमदाचार्यश्रीविठ्ठलेश्वरचरणकमलेभ्यो नमः ॥

वन्दे श्रीसुखवृद्धये धृततनुं स्वैकाश्रितानाममुं
तीव्रासारघनोद्यमोद्धतसहस्राक्षस्य भिन्दन् मदम् ॥
दासं स्वं कृपया करेण मृदुना गोवर्द्धनं प्रोद्धरन्
हृत्वार्त्तिं स निजव्रजं सुखनिधिं यो लीलयैव व्यधात् ॥ १ ॥

अथोन्तस्सद्धामध्रुवमधुरलीलावलिपरः
परानन्दाकारो भुवि करुणयाऽऽविष्कृततनुः ॥
गदां विभ्रान् भेत्तुं तिमिरमपहर्त्तुं जनहृदां
दधच्चक्रं सोऽस्मानवतु मथुराऽधीश्वरहरिः ॥ २ ॥

शुभा विद्यासंपद्व्रजपसुतभक्तिः परपदं
स्वतः संसिद्ध्येद्यन्नखशशिकरव्याप्तवपुषाम् ॥
तदास्तां मस्ते मे सकलकलुषोन्मोषि रुचिरं
चिरं स्वाचार्याणां चरणमरुणं भूरिकरुणम् ॥ ३ ॥

सदालिसेवितौ वन्दे पराऽऽगमहितौ मृदू ॥
अरविन्दरुचां चोरौ चरणौ विठ्ठलेशितुः ॥ ४ ॥

श्रीमद्बालमुकुन्दसुन्दरवपुःस्पर्शेन सानन्दतां
नीतो नित्यमहं महं च महतामर्हं जडोऽप्यापितः ॥
यैर्मन्त्रानुपदिश्य तान्हरिरतेर्दाने स्वतन्त्रान्सदा
गोस्वामिव्रजवल्लभाभिधगुरून् मातामहान्स्वान् भजे ॥ ५ ॥

श्रीमच्चक्रधराऽऽस्यचन्द्रिररुचां चञ्चच्चकोराश्चिरा-
दुर्वादोन्नतगर्वपर्वतपविप्रायप्रचण्डोक्तयः ॥
श्रीमद्विट्ठलनाथनामविभवो गोस्वामिवर्याः सदा
जीयासुः कुविदां विदारणकृते प्राभञ्जनो यैः कृतः ॥ ६ ॥

नृणां ये व्यामोहं मथितमतयो हन्त यतयो
वहन्ते वाग्जालैर्जगति कलिकालैधितबलैः ॥
समस्ताः प्रोदस्तास्त इह सहसा तैर्विभुवरै-
र्वयं कुर्मस्तेषां वचसि पुनराहोपुरुषिकाम् ॥ ७ ॥

सत्पक्षपातिनो हंसा नूनं नालीकवल्लभाः ॥
गुणं गृह्णीत मा दोषं नीरक्षीरविवेकिनः ॥ ८ ॥

मार्त्तण्डेक्षणसंकटां घनघटां क्षोदैः क्षिपन्ती क्षणा-
न्निघ्नानाप्यशनिं सहस्रनयनं निर्गर्वयन्ती स्वतः ॥
पुष्णन्ती हरिभावमात्मजमसावुच्छ्वासयन्ती जना-
ञ्जीयान्मारुतशक्तिराशुगतिदा संजीवयन्ती जगत् ॥ ९ ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तमवदनरूपश्रीमदाचार्यप्रकटिते वेदगीतासूत्रश्रीभागवतादिसिद्धे ब्रह्मवादसिद्धान्ते दोषोद्भावाभिलाषिणा केनचिद्द्वेषविशेषकषायकलुषमतिना वेषमात्र-यतिनाऽधुना निबद्धं सहस्राक्षनामकं ग्रन्थं चिखण्डयिषवो गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथ-चरणाः प्रारिप्सितग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूर्तिप्रचारादिफलकं शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधित-कर्त्तव्यताकं श्रीपुरुषोत्तमध्यानलक्षणं मङ्गलमाचरन्ति—**वृन्दारण्येत्यादिना** ॥ **महस्तेजः** पुरुषोत्तमरूपं **भावये** ध्यायामीति संबन्धः ॥ "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ॥ भारूपः सत्यसंकल्पः ॥ परं ज्योतिरुपसंपद्य येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम् ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्य महोरूपत्वं स्पष्टम् ॥ एतेन "प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्" इत्यधिकरणसिद्धस्वधर्माभेदोऽपि दर्शितो ज्ञेयः ॥ मह्यत इति महः ॥ 'मह पूजायां' असुन्, तेन सर्वोत्तमत्वं बोधितम् ॥ "पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इति कठश्रुतेः ॥ "अक्षरात्परतः परः" इति मुण्डकश्रुतेः ॥ 'मत्तः परतरं नान्यदि'त्यादिस्मृतिभ्यः ॥ "परमतः" इति न्यायाच्च ॥ भावना ध्यानम् ॥ 'नचाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुख'मिति परमानन्दलाभार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वम् ॥ परमानन्दप्राप्तिरूपफलस्य कर्त्तृगामित्वविवक्षणादात्मनेपदम् ॥ कीदृशं मह इत्याकाङ्क्षायां लौकिकतेजस्तो व्यव-च्छेत्तुमाहुः—**वृन्देत्यादि** ॥ यत्र वृन्दावनं नामवनं कामदुघैर्द्रुमैः ॥ मनोरमनिकुञ्जाढ्यं सर्वर्त्तुसुखसंयुतम्' इति वक्ष्यमाणबृहद्वामनादिवाक्येभ्यो वृन्दावनसंबन्धिनो ये निकुञ्जास्तैः मञ्जुनि मनोरमे **भवने** स्वधामनि तद्रूपे वा मञ्जुभवने **सदा देदीप्यमानं** अतिशयेन प्रकाशमानम् ॥ दीप्यतेर्यङि द्वित्वे हलादिशेषे पूर्वखण्डगुणे च शानच् ॥ "न यत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्त-

मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति'' इति मुण्डकश्रुतेः ॥ कठवल्लीषु तु 'न तत्र' इति पाठः ॥ स्वधामनि स्थितिस्तु ''यत्रैतत्पदमवभाति भूरि' 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ आविस्संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितं'' इत्यादिबह्वृच-तैत्तिरीयकठमुण्डकादिश्रुतिभिः॥ 'यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम॥ न तद्भासयते सूर्य' इत्यादिस्मृतिभिः ॥ 'विष्णोर्द्धाम परं साक्षात्॥ स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते मन' इत्यादि-पुराणवचनैश्च निर्विचिकित्सैव ॥ **सदेति** कालपरिच्छेदराहित्यम् ॥ द्वादशस्कन्धचतु-र्थाध्याये'न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणा'इत्युपक्रम्य 'तन्मूलभूतं पदमामनन्ती'ति स्मरणात्, कालस्यापि तत एवोत्पत्तेश्च ॥ इदं यथा तथा सहस्राक्षतृतीयश्लोकखण्डने प्रपञ्चयिष्यामः ॥ 'योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ॥ ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचित्' इत्येकादशे भगवद्वाक्यान्मार्गत्रयस्य साधनतः फलतश्चोप-योगं दर्शयिष्यन्तः प्रथमं भक्तिमार्गस्य निष्कर्षमाहुः—**भक्त्येति** ॥ भक्त्यैव आस्वाद-यितुं शक्यो **लसन्** शोभमानो यो रसः ''रसो वै सः' 'आनन्दं ब्रह्मण''इत्यादिषु श्रावितो निरवध्यानन्दस्तस्यैकं अद्वितीयं **सदनं** स्थानम् ॥ भक्त्यैकास्वाद्यत्वन्तु छान्दोग्यकैवल्या-दिषु ''ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' 'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि'' इत्यादिश्रवणात् 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' 'नाहं वेदै'रित्युपक्रम्य 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य' इति स्मरणात् 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः', 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित्,' 'प्रीयते-ऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बन'मित्यादिपुराणाच्च ॥ आनन्दस्यैकसदनत्वं तु तदानन्दांशत एवान्येषामानन्दवत्तायाः 'तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति एष ह्येवान-न्दयाति'' इत्यादावाम्नानात् ॥ स्पष्टं चेदं चतुर्लक्षण्यां 'तद्धेतुव्यपदेशाच्चे'त्यादौ ॥ कर्ममार्ग-निष्कर्षमाहुः—**सेव्यं सदा सज्जनैरिति** ॥ 'सद्भावे साधुभावे चे'त्याद्युक्तजनैर्दैवसर्गो-त्पन्नैरिति यावत् ॥ निरन्तरं सेवितुं योग्यं शक्यं च ॥ 'मामप्राप्यैव कौन्तेये'त्यासुराणा-मनधिकारस्मरणात्॥ एतेन ''अतो बुध आभजेत भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा', 'गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया। सर्वलाभोपहरणं'' इत्याद्येकादशवाक्यसिद्धा तनुजवित्तजसेवाऽ-वश्यकर्तव्यत्वेन दर्शिता॥ श्रौतस्मार्तकर्माण्यपि तत्तद्रूपस्य भगवत एव सेवेयमिति बुद्ध्या-ऽवश्यकर्त्तव्यानीति बोधितम्॥ तेन कर्ममार्गनिष्कर्षो व्याख्यातः॥ 'कर्माण्येकं तस्य देवस्य सेवे'त्युक्तेः ॥ ज्ञानमार्गस्य निष्कर्षमाहुः—**वेदान्तेति**॥ विद्यते ज्ञायते तत्त्वमेभिरिति वेदाः धर्मब्रह्मप्रतिपादकापौरुषेयवाक्यानि ॥ 'हलश्चे'ति घञ् ॥ तेषामन्तो निश्चयोऽत्रेति वेदान्ताः ॥ 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति वेदार्थनिश्चयं प्रति वेदान्तविज्ञानस्य हेतुत्व-श्रवणात् ॥ यद्वा वेदस्यान्ताः शिरोभागाः ॥ 'ऋचां मूर्द्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽ-थर्वणां मुण्डमुण्डम्'' इति कौषीतकिश्रुतेः ॥ उपनिषद इत्यर्थः ॥ तेषां **एकेन** केवलेन ॥ 'एके मुख्यान्यकेवला'इत्यमरः ॥ **विचारेण** युक्तिभिः परिचिन्तनरूपमननेनैव वेदितुं शक्यम् ॥ शाकल्यब्राह्मणे ''अगृह्यो नहि गृह्यते'' इत्यादिना प्रमाणान्तरप्रवृत्तिं प्रति-षिद्ध्य ''तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि'' इत्युपनिषन्मात्रप्रवृत्तेः प्रतिप्रसवात् ॥ मननस्याव-

श्यकत्वं तु "तत्त्वेव भयं विदुषो भवति' इत्यानन्दवल्लीश्रुतेः ॥ अमलं निर्दोषं प्राकृतधर्मानाश्रयमिति यावत् ॥ स्पष्टमिदं तृतीयस्य द्वितीयचरणे "प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः" इत्यत्र ॥ भक्तवश्यत्वमाहुः—**गोपीजनानन्दकृदिति** ॥ गोपालतापनीवासुदेवाद्युपनिषत्प्रसिद्धा, गोपनोपयोग्याधिदैविकशक्तयो गोपीजनः ॥ एतच्च पञ्चरात्रेऽपि प्रपञ्चितम् ॥ तेषां परमभक्तत्वादानन्दकृत् ॥ नवमस्कन्धे 'अहं भक्तपराधीन'इत्यादिसंदर्भात् ॥ तनुजवित्तजसेवाया अवान्तरफलद्वयं विशेषणद्वयेनाहुः–**भक्तानामित्यादि** ॥ भक्तानां 'भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्त्तितः ॥ तस्मात्सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी'ति गारुडवाक्यात् सेवाकर्तृणां भवं संसारं भनक्तीति भवभञ्जनस्तम् ॥ भञ्जो आमर्दने ॥ पवनस्यन्दनादिशब्दवद् 'बहुलमन्यत्रापि' (पा० २ सू. १८) इत्यौणादिकसूत्रेण युच् ॥ 'यत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धि'मित्याद्युक्तेर्युक्तमेतत् ॥ तथा भक्तानामात्मनि प्रपञ्चे चाद्वैतब्रह्मत्वस्फोरणेन **भयहरम्** ॥ तथा च पुरुषविधब्राह्मणे "सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति सहाऽयमीक्षाञ्चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवाऽस्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यत् द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति ॥ एकादशस्कन्धेऽपि 'भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ॥ तन्माययातो बुध आभजेत भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मे'त्याद्यनुसन्धेयम् ॥ एतेन 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधन'मिति श्रीमदाचार्योक्तं तनुजवित्तजसेवाया अवान्तरफलद्वयं संगृहीतं ज्ञेयम् ॥ अत्र विशेषस्तु मदीये वेदान्तचिन्तामणौ पञ्चदशप्रकरणे द्रष्टव्यः ॥ तथा **भव्यं** कल्याणगुणपूर्णम्, अप्राकृतनिखिलधर्मरूपमिति यावत् ॥ "आह च तन्मात्रं" इति ब्रह्मसूत्रात् ॥ अत्र विस्तरस्तृतीयस्य द्वितीये पादे भाष्ये प्रकाशे चावधेयः ॥ किंच तत्तद्धर्मरूपेण तत्तत्फलरूपेण च भवतीति भव्यम् ॥ 'भव्यगेय–'इत्यादिना साधुः ॥ 'भक्तानां भयभञ्जन'मित्यादिविशेषणत्रयेण भक्तिज्ञानकर्ममार्गाणां फलान्यपि द्योतितानि ॥ अत्र वेदान्तरूपं प्रमाणं तत्प्रमेयं ब्रह्मस्वरूपं भक्त्यादिरूपं साधनं निरवध्यानन्दास्वादलक्षणं फलं च संक्षेपेण दर्शितमिति व्यासदर्शनानुरोधी सर्वोऽपि शास्त्रार्थः संगृहीतः ॥ तेनैव मङ्गलस्य वस्तुनिर्देशात्मकत्वमपि फलितम् ॥ 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुख'मिति मङ्गलस्य त्रैविध्याङ्गीकारात् स्वस्य भक्तत्वात् 'भक्त्यास्वाद्ये'त्यादिना प्रत्यगाशीरपि ध्वनिता ॥ नमस्क्रियारूपं त्वग्रिमश्लोके सेत्स्यति ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ 'सूर्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडित'मिति वृत्तरत्नाकरे तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

नमामि मथुराधिपं सकलबल्लवीवल्लभं
विचित्रवनमालया लसितपीतपट्टाम्बरम् ॥
किरीटमणिमेखलाकटककुण्डलैर्मण्डितं
समुल्लसितराधया नवनिकुञ्जतल्पे स्थितम् ॥ २ ॥

एवं वेदादिप्रमितं पुरुषोत्तमस्वरूपं स्मृत्वा विस्पष्टस्वेष्टदेवतानमनलक्षणं मङ्गलमाचरन्ति—**नमामि मथुराधिपमिति** ॥ भगवति जीवैर्नमनस्यैव कर्तुं शक्यत्वात्

'नमामी'त्यारम्भ एवोक्तम् ॥ "नमस्कृत्य हि वसीयाँ समुपचरन्ति" इति तैत्तिरीयश्रुतेः ॥ 'किमासनं ते गरुडासनाये'त्यादौ परितोषणक्षमस्य साधनान्तरस्याशक्यत्वस्मरणाच्च ॥ अत एव श्रीमदाचार्याः सर्वत्र नमनवाचकं पदमादावेव प्रयुञ्जते ॥ नमनं च प्रह्वीभावः, स च मत्तस्त्वमुत्कृष्टस्त्वत्तोऽहमपकृष्ट इत्यनुसंधानपूर्वकः कायादिव्यापारः ॥ विस्तरस्तु 'नमो भगवते तस्मा' इत्यत्रावरणभङ्गादाववधेयः ॥ **मथुराधिपं** श्रीमथुरेशाख्यं श्रीमदाचार्यसेव्यं श्यामचतुर्भुजाकृति स्वयमभिव्यक्तं भगवत्स्वरूपम् ॥ कीदृशं तम् ? ॥ **सकलबल्लवीवल्लभं** सकलाः सर्वाः कलाभिश्चातुर्यैः सहिता वा या बल्लव्यो गोप्यः ॥ 'गोपगोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवाः' इत्यमरः ॥ पुंयोगलक्षणो ङीष् ॥ ता वल्लभा यस्य तम् ॥ 'नायं श्रियोऽङ्ग जनितान्तरतेः प्रसाद' इत्यादिवाक्येभ्यः ॥ तासां वा वल्लभम् ॥ इदं च गोपालविद्यायां तद्विवरणरूपपञ्चरात्रभागादिषु च प्रसिद्धम् ॥ अथवा सकलेत्यत्र कलया भगवद्रूपया लक्ष्म्या सहिताः सकलाः, रमावेशयुक्ता इति यावत्; अन्यथा भगवत्संबन्धायोगात् ॥ इदं च 'रेमे रमेशो व्रजसुंदरीभि'रित्यत्र सुबोधिन्यां स्पष्टम् ॥ लक्ष्म्याः कलात्वं तु कूर्मपुराणे प्रथमाध्याये इन्द्रद्युम्नेतिहासे 'तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्परमा कला ॥ स्वरूपं दर्शयामास दिव्यं विष्णुसमुद्भवम् ॥ दृष्ट्वा प्रणम्य शिरसा विष्णोर्भगवतः प्रभाम्' इत्यादिना 'एवमुक्ताथ विप्रेण देवी कमलवासिनी' इत्यन्तेन दर्शितम् ॥ मध्ये 'न मे नारायणाद्भेदो विद्यते हि विचारतः ॥ तन्मयाहं परंब्रह्म स विष्णुः परमेश्वर' इति तस्या भगवदभेदोऽप्युक्तः ॥ अतो बृहद्वामनपुराणादौ प्रसिद्धं वरदानं सार्थकयितुं स्वाभिन्नपरमलक्ष्म्यावेशाद्ब्रह्मयाविष्टदारुन्यायेन स्वात्मकत्वं तासां संपाद्य ताभिः समं रमणं तद्वल्लभत्वं च युक्तमेव ॥ **विचित्रेति** ॥ विशेषेण चित्रा, 'स्वमायां वनमालाख्यां नानागुणमयीं दध'दिति द्वादशस्कन्धवाक्याद‌द्भुता विविधवर्णयुक्ता वा ॥ 'चित्राखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च ॥ मायायां सर्पनक्षत्रे नदीभेदेषु च स्त्रियाम् ॥ तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्बुराद्भुतयोरपि ॥ तद्युक्तयोस्त्वन्यलिंग'मिति मेदिनी ॥ यद्वा चितं बुद्धिं त्रायत इति चित्रा ॥ 'प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संविदि'त्यमरः ॥ विशेषेण चित्रा बुद्धित्रात्री ॥ श्रीसुबोधिन्यां 'बर्हापीड'मित्यादिश्लोकविवरणे वनमालायाः कीर्तिमयत्वनिरूपणात् ॥ अथवा विभिः पक्षिभिर्भ्रमरैश्चित्रा 'मधुव्रतव्रातविघुष्टया स्वया विराजितः श्रीवनमालया हरि'रित्यादिवर्णनात् । तादृशी या वनमाला तया लसितं पीतपट्टरूपं अम्बरं यस्य तम् ॥ **किरीटेत्यादि** ॥ इदं कौतुभादेरुपलक्षणम् ॥ एतेन 'तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षण'मित्यादिश्लोकद्वयेन निरूपितं स्वरूपमत्रापि प्रदर्शितम् ॥ मथुराधिपेति नाम्नैव चतुर्भुजत्वसायुधत्वादेर्लाभात् ॥ सान्द्रपयोदसौभगत्वं ध्वनयन्ति—**समुल्लसितेति** ॥ सम्यगुल्लसिता ॥ यद्वा मुदा सहिता समुत्, सा चासौ **लसिता** शोभिता चेति ॥ शीतोष्णं स्निग्धोष्णमित्यादिवदुत्तरपदार्थस्य विशेष्यत्वविवक्षया समासः ॥ सा चासौ राधा चेति तया ॥ सहार्थकपदयोगाभावेऽपि 'वृद्धो यूना' इति ज्ञापकात् सहार्थविवक्षया तृतीया ॥ नव्यास्तु 'सहयुक्ते प्रधान' इत्यत्र युक्तपदादेवायमर्थो लभ्यत इत्याहुः ॥ दृश्यन्ते चैवंविधा भोजराजादीनां प्रयोगाः—'रामे विदेहसुतया तरुमूलसंज्ञमंतःपुरं विशति

लक्ष्मणसौविदल्ल'मित्यादयः ॥ तेनाप्रयुक्तत्वशङ्काप्यपास्ता ॥ अथ च राधा विद्युत् ॥ 'राधा विद्युद्विशाखयोः । विष्णुक्रान्तामलक्योश्च गोपीवेधविशेषयो'रिति हैमः ॥ श्लेषमहिम्ना समुल्लसितविद्युत्साहित्यबोधनेन सम्यङ्मेघलक्ष्मीर्ध्वनिता भवति ॥ नवेति ॥ नवं तत्कालकल्पितत्वादम्लानं निकुञ्जसंबन्धि अर्थात् पुष्पादिमयं यत् तल्पं शयनीयं तत्र स्थितम् ॥ यद्वा नवनं स्तवनम् ॥ णु स्तुतौ, नवमस्यास्तीति नवनी, पक्ष्यादिकर्तृकभगवत्स्तुतिविशिष्टः कुञ्जः ॥ 'शृण्वन्ति मीलितदृशो विगताऽन्यवाच' इत्यत्रान्यपदेन भगवदुपयोगिवागत्यागबोधनात् ॥ अथवा नवनी स्वयं स्तुतिविषयः कुञ्जः, तलवकारब्राह्मणे–"तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं" इति भगवत एव लीलावनत्वेनोपासनाश्रवणात् ॥ यद्वा नवनि स्तुतिविषयः यत्कुञ्जतल्पं तत्र ॥ भगवत्पर्यङ्कस्य कौषीतकिब्राह्मणे अमितौजस्त्वाम्नानात् ॥ तथा हि— तत्र चित्रगाङ्ग्यायन्युपाख्याने (अ० १ खण्ड ३) "अपराजितमायतनमिन्द्रप्रजापती द्वारगोपौ विभुप्रमितं विचक्षणाऽऽसन्द्यऽमितौजाः पर्यङ्कः" इति ॥ तथा (अ० १ खण्ड ५) "स आगच्छत्यमितौजसं पर्यङ्कं स प्राणस्तस्य भूतं च भविष्यच्च पूर्वौ पादौ श्रीश्चेरा चापरौ" इत्यादि श्रूयते ॥ अत्र नमनोक्त्या प्राधान्येन कायिकः प्रह्वीभावः ॥ पूर्वश्लोके भावनोक्त्या मानसः सः ॥ वाचिकस्तु श्लोकद्वयपठनादेव सिद्धः ॥ तेन 'मनः स्मरेतासुपतेर्गुणानां गृणीत वाक्कर्म करोतु काय' इत्यादिषष्ठस्कन्धादिवाक्यसंमतः कायादित्रयस्य भगवदुपयोगोऽत्र दर्शितः ॥ पृथ्वी वृत्तम् ॥ 'जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु'रिति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

नत्वा श्रीवल्लभाधीशान् प्रभून् श्रीविट्ठलेश्वरान् ॥
तद्वचःखण्डनाभासं खण्डयामि यथाक्रमम् ॥ ३ ॥

एवं भगवन्तं नत्वा "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" ॥ "आचार्यवान्पुरुषो वेद" इत्यादिश्वेताश्वतरच्छान्दोग्यादिश्रुतिभिराचार्यभक्तेरावश्यकत्वाच्छ्रीमदाचार्यश्रीविट्ठलाचार्यनमनलक्षणं मङ्गलमाचरन्तः स्वचिकीर्षितं प्रतिजानते–नत्वेति ॥ नमनार्थकपदस्यारम्भ एव प्रयोगेऽभिसंधिस्तूक्त एव ॥ श्रीवल्लभाधीशान्नत्वा तथा प्रभून् सर्वविधफलदाने प्रभवतः ॥ विदा ज्ञानेन ठान् शून्यान् लान्त्यनुगृह्णन्तीति विठ्ठलाः, ते च ते ईश्वराः सर्वसमर्थाश्च तान्नत्वा ॥ तद्वच इति ॥ तेषां निर्दिष्टपूर्वाणां श्रीमदाचार्याणां श्रीविट्ठलेश्वराणां च वचसां खण्डनस्य आभासम् ॥ ईश्वरवाचां वास्तविकखण्डनस्यासंभवादाभासपदम् ॥ यथाक्रमम् क्रममनतिक्रम्य खण्डयामि ॥ पूर्वं श्रीमदाचार्यवचसां खण्डनमनन्तरं श्रीविठ्ठलाचार्यवचसां तस्य तदिति क्रमः ॥ यद्यपि प्रथमभागे समर्थ्यमानः शुद्धाद्वैतमार्त्तण्डो न श्रीमदाचार्यकृतस्तथापि तत्प्रतिपाद्यः शुद्धाद्वैतपदार्थः श्रीमदाचार्योक्त एव समर्थ्यते ॥ तत्र तत्र दूषिता अणुभाष्यभागा अपि समर्थ्यन्त एवेति श्रीमदाचार्यवचसां मण्डनमविवादम् ॥ द्वितीयभागे तु स्पष्टमेव श्रीविट्ठलेश्वरचरणविरचितं विद्वन्मण्डनं मण्ड्यते ॥ यद्वा यथाक्रमम् येन क्रमेण खण्डनाभासः प्रवृत्तस्तेनैव क्रमेण खण्डयामि ॥ एतेन साकल्येन चिखण्डयिषा बोध्यते ॥ श्रीमदाचार्यादिवचस्सु निर्दूषणतायाः स्वयं सम्यग्ज्ञातत्वेऽपि परेषां तत्र

व्यामोहवारणार्थं ग्रन्थारम्भ इति क्रियाफलस्य परगामित्वात्परस्मैपदम् ॥ एतेन प्रयोजनमदर्शि ॥ तद्वचस्समर्थनरूपो विषयोऽप्यवाबोधि ॥ तेनैव तज्जिज्ञासुरधिकारी प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावस्संबन्धश्चास्फोरीत्यनुबन्धचतुष्टयं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

शुद्धाद्वैतविभाकरस्य किरणैः प्रोद्बोधितान्सज्जनान्
विद्वन्मण्डनमण्डितान्बुधवरानालोक्य कोऽप्यासुरः ॥
व्यातेनेऽभ्रतमःपविं च युगपत्स्रष्टुं सहस्रेक्षणं
शक्तस्तद्त्रितयस्य नाशनविधौ प्राभञ्जनस्तन्यते ॥ ४ ॥

उत्तरार्द्धोक्तार्थं स्वयं स्पष्टयन्ति–शुद्धाद्वैतेति ॥ शुद्धाद्वैतमेव विभाकरः सूर्यः ॥ मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥ अथवा शुद्धाद्वैतस्य विभाकर इव विभाकरस्तत्प्रकाशकः शुद्धाद्वैतमार्त्तण्डाख्यो ग्रन्थस्तस्य किरणैः तत्तादात्म्यापन्नैरुपदेशैः प्रोद्बोधितान् सर्वांशतो निरस्तमोहनिद्राकान् सज्जनान् साधुभावप्रशस्तकर्मयज्ञतपोदानस्थित्यादिसंपन्नान् ब्रह्मास्तित्वज्ञानादास्तिकान् ॥ 'सद्भावे साधुभावे चे'त्यादिगीतोक्त्या "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदु"रिति इति ब्रह्मवल्लीश्रुत्या चेदं लभ्यते ॥ तथा ॥ विद्वदिति ॥ विदुषामुचितेन मण्डनेन वस्त्राभरणादिना अथ च विद्वन्मण्डनाख्येन ग्रन्थविशेषेण मण्डितान् ॥ मनुष्यो यः प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्येष्वाह्निकं तत आभरणादिना मण्डनं च करोतीति प्रसिद्धम् ॥ दशमस्कन्धोक्तभगवदाह्निकेऽप्येष क्रमो दृश्यते ॥ तथात्रापि प्रथमं मार्त्तण्डाभ्यासेऽज्ञाननिवृत्त्या भगवत्सेवादौ प्रवृत्तिः, ततो बुद्धिदार्ढ्ये विद्वन्मण्डनव्यासंग इति क्रमिकाण्येव विशेषणानि ॥ बुधवरान् पण्डितश्रेष्ठान् दैवसर्गोत्पन्नान् ॥ 'बुधो वृद्धौ पण्डितेऽपी'त्यमरः ॥ अथ च देववरान् 'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधा' इति क्षीरस्वामी ॥ प्रयुञ्जते चैनमुभयार्थं श्रीहर्षादयः–'तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपी'ति ॥ एतेन बहुषु कोशेषु व्युपसर्गरहितबुधशब्दस्य देवपर्यायस्यानुपलम्भेऽप्यदोषः ॥ आलोक्य दृष्ट्वा कोऽपि अनिर्दिष्टनामकः ॥ भगवदवतारमहानुभावनिन्दकत्वात्तस्य साक्षान्नाम्नो न निर्देशः ॥ यद्वा कोपीति दीर्घान्तच्छेदः ॥ पूर्वोक्तान्दृष्ट्वा कोपी क्रोधवान् आसुरः तत्सर्गोत्पन्नः अथ च दैत्यः अभ्रतमः मार्त्तण्डस्याच्छादनार्थं मेघान्धकारविस्तारं विद्वन्मण्डनापकारार्थं पविं वज्रं च युगपत् एककालावच्छेदेन स्रष्टुं सहस्रेक्षणं एतन्नामकं ग्रन्थं, अथ च इन्द्रं व्यातेने ॥ स्वार्थार्थं तस्य तथाकरणमिति बोधनार्थमात्मनेपदम् ॥ असुरा हि देवाभ्युदयासहिष्णुतया युद्धादौ मायया मेघविस्तारादिकं प्रदर्शयन्तीति पुराणेष्वपाणिपिहितम् ॥ व्यातेन इत्युक्त्या तत्कल्पितो मायिकोऽसौ सहस्राक्षः ॥ वास्तवे देवेन्द्रे मार्त्तण्डादिविरोधबुधविरोधभगवद्विरोधानामनुपपत्तेः ॥ अतस्तत्खण्डनमुचितमेवेति ज्ञाप्यते ॥ एतदेव प्रतिजानन्ति–शक्त इत्यादिना ॥ तत्त्रितयस्य सहस्राक्षभागद्वयस्य अथ च वास्तवाभ्रान्धकारवज्रयोर्द्वयस्य नाशनविधौ ॥ 'देवदत्तस्य गुरुकुल'मि-

त्यादिवन्नित्यसापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः ॥ युगपदित्यत्राप्यनुवर्तते ॥ एकहेलया नाशनविधाने **प्राभञ्जनः** प्रबलपवनः ॥ वस्तुतस्त्वेतन्नामको ग्रन्थस्तन्यते ॥ प्रकर्षेण भनक्तीति प्रभञ्जनो वायुः ॥ 'बहुलमन्यत्रापी'ति युच् ॥ 'नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जना'इत्यमरः ॥ प्रकर्षतो भञ्जकत्वात्प्रबलत्वमर्थसिद्धम् ॥ प्रभञ्जन एव प्राभञ्जनः ॥ प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थिकोऽण् ॥ ग्रन्थपक्षे प्रकर्षेण भञ्जनं खण्डनं तत्संबन्ध्ययं प्राभञ्जनः ॥ 'तस्येद'मित्यण् ॥ यद्वा प्रकर्षेणासमन्तात् भनक्ति खण्डयतीति तथा ॥ पूर्वोक्तो युच् ॥ 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युड् वा ॥ अथवा प्राभज्यते वादिपक्षोऽनेनेति तथा ॥ 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् ॥ खण्डने प्रमाणयुक्तिपुरस्सरत्वं प्रशब्दार्थः ॥ परोक्तदूषणानवशेष आङर्थः ॥ किंचैवमैतिहासिका वदन्ति–भगवत्कार्यसाधकं संसारसमानापारपारावारप्लवनप्रभुं मूर्त्तमिव भगवद्भावं हनूमन्तं मार्त्तण्डद्वेष्यसुरस्य वचनात्सहस्राक्षो वज्रेण हनुदेशे ताडयामास ॥ ततो मूर्च्छितं पतन्तं तं वहमानः पवमानः पुरन्दरमानभङ्गाय गिरिवर्यस्य गुहां न्यविशत ॥ ततो निरुच्छ्वासं विश्वमनुग्राहको वेदगर्भः स्ववाचा सहस्राक्षस्य दोषं प्रकाश्य जगत्प्राणं च प्रणुत्य प्रभञ्जनप्रचारार्थं स्वयं भगवद्भक्ताऽपराधिनं वृत्रहणं मार्त्तण्डप्रभृतिदैववर्गं चादाय तामेव क्ष्माधरगुहां प्रविश्य समीरणं प्रसादयंस्तदुत्संगसंगतं सर्वासुरगर्वापहं भगवद्भक्तिमयमूर्त्तिं हनूमन्तं पुनरुदजीजिवत् ॥ अथ वेदगर्भप्रसादिमप्रभञ्जनप्रचारात् सर्वेषां सुखं सहस्राक्षस्य मदभङ्गश्चाभूदिति ॥ तदेतत्प्रायेण सर्वमेवात्राऽपि संगच्छत इति युक्ततमं 'प्राभञ्जन' इत्यभिधानम् ॥ एतद्वाल्मीकीयरामायणस्योत्तरकाण्डे पञ्चत्रिंशषट्त्रिंशसर्गयोः किष्किन्धाकाण्डे षट्षष्टितमसर्गे च प्रसिद्धम् ॥ तत्र हि किष्किन्धाकाण्डे (सर्ग० ६६ श्लो० २५–२६) हनूमन्तं प्रति जाम्बवान्–'ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम् ॥ त्रैलोक्यं भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभञ्जनः ॥ संभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षुभिते सति ॥ प्रसादयन्ति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वरा'इति प्रभञ्जनशब्दोक्तिपूर्वकमाह उत्तरकाण्डे च (सर्ग ३५ श्लो० ५९–६० ६१) 'पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्यनिपातितः ॥ राहोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोऽनिलः ॥ अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् ॥ शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः॥ वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् । वायुना वा संपरित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् ॥ अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा ॥ अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिता' इति प्रजापतिना वायुस्तुतिर्दर्शिता ॥ तैत्तिरीयोपनिषच्छान्तिपाठादिषु श्रुतिभागेष्वपि "नमो ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि" इत्यादिरूपा तत्स्तुतिर्दृश्यत एव ॥ ग्रन्थेऽपि तादृशोत्कर्षबोधनाय तथा नामधेयम् ॥ विस्तारार्थकतनोतिना स्वोत्प्रेक्षितं किमपि नोच्यते, किन्तु प्राक्तनोक्तमेव विशदीक्रियत इति प्रत्याय्यते ॥ वायुरपि प्रसरन्नेव मेघाद्यपहारे प्रभवति ॥ एतावता पूर्वश्लोकोत्तरार्द्धोदितं विशदितम् ॥ ननु सहस्राक्षकर्तुरासुरत्वं कथमुच्यत इति चेत् जगतोऽसत्यत्वादिकथनेन महानुभावाऽत्यन्तनिन्दाद्युग्रकर्मारम्भेण दम्भमानमदान्वितत्वेन संन्यासित्वेऽपि बहुराजानुसरणानुमीयमानबह्वाशापाशबन्धेन स्वाश्रमविरुद्धच्छत्रचामरसुवर्णा-

द्यर्थसञ्चयोपार्जनेन अहंकारबलदर्पादिवशात्तुलसीकाष्ठमालात्रोटनादौ प्रद्वेषेऽभ्यसूयने प्रवृत्त्या च तन्निश्चयादिति जानीहि ॥ एतेषां धर्माणामासुरलक्षणत्वन्तु गीताषोडशाऽध्याये-"आसुरं पार्थ मे शृणु" इत्युपक्रम्य "प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयका" इत्यन्तं भगवतैव प्रदर्शितमित्यलं पल्लवितेन ॥ उक्तलक्षणकं शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

श्रीवल्लभकुलोत्पन्नानामुदयं दृष्ट्वेर्ष्यया प्रतप्यमानेन केनचिद्यतिंमन्येन कृतस्य शुद्धाद्वैतमार्त्तण्डविद्वन्मण्डनयोः खण्डनाभासस्यादौ तदनुयायिना केनचित् कृतायां प्रस्तावनायामासीत्कश्चिदित्यारभ्य प्रार्थये परमात्मानमित्यन्तेन तदुत्पत्तिस्तस्य संन्यासाश्रमपरिग्रहप्रकारो ग्रन्थकरणे हेतुस्तत्प्रशंसा च प्रतिपादिताः ॥

अथ सहस्राक्षं खण्डयिष्यन्तो मुद्रिततत्पुस्तके ततः पूर्वनिबद्धां सहस्राक्षकृत्पक्षरक्षणप्रवणेन केनचित्प्रणीतां प्रस्तावनां बाध्यसामान्यचिन्तया प्रथमस्य त्यागे मानाभावात् प्रथमं दूषयितुं तदभिप्रायं तावदुपक्षिपन्ति—**श्रीवल्लभकुलेत्यादिना प्रतिपादिता** इत्यन्तेन ॥ ईर्ष्या अक्षमा ॥ 'अक्षान्तिरीर्ष्ये'त्यमरः ॥ हेतुत्वं तृतीयार्थः ॥ केनचिदिति नाम्नः स्वयमनिर्देशस्याशय उक्तः ॥ **यतिंमन्येन** आत्मानं यतिं मन्यत इति तथा ॥ 'आत्ममाने खश्चे'ति खश् ॥ शित्वेन सार्वधातुकत्वात् श्यन् ॥ 'अरुर्द्विषदजन्तस्ये'ति मुम् ॥ न तु वस्तुतः परिव्राजको वक्ष्यमाणरीत्या तद्धर्मविरहात् ॥ 'वेणुभिर्न भवेद्यति'रिति स्मरणात् ॥ **तदनुयायिनेति** ॥ द्वारकां निकषा विषयविशेषनिवासिना केनचिद्द्विजन्मना क्षत्रियमथुरादासस्य नाम्ना प्रस्तावना निरमायीति किंवदन्त्यावगम्यते ॥ स्वसिद्धान्ते शिवद्वेषाभावमादित एव स्फुटयितुं श्रीमदुमारमणेत्याद्यंशं विहाय दूष्यभागमेव गृह्णन्ति-**आसीदित्यादि*** ॥ अत्र प्रेक्षावतामनायासेनोभयग्रन्थयोस्तारतम्यावगमाय परप्रस्तावना स स सहस्राक्षभागश्चाक्षरशो मया पृथगेवानूद्यते ॥ तदुत्पत्तिरित्यादितच्छब्दचतुष्टयेनोक्तचरो यतिंमन्यः परामृश्यते ॥ उत्पत्त्यादयश्चत्वारः प्रस्तावनाया मुख्यविषयः ॥ ग्रन्थकरणे हेतोस्तुरीयविषयत्वेऽपि तस्येति पदस्योभयत्रान्वयार्थं मध्ये निर्देशः ॥ अन्तेऽपि प्रशंसायाः सत्त्वाच्च ॥

तत्र च प्रायेणान्योन्यं विरुद्धानि वाक्यान्यर्थान्तरप्रतिपादकानीव लक्ष्यन्ते ॥ तथा हि-कात्यायनीकान्तकृपापात्रेऽनपत्यताप्रतप्त-

---

सहस्राक्ष

* श्रीमदुमारमणचरणकोकनदेषु विलसन्तु सर्वदा चेतश्चञ्चरीकास्सज्जनानामनवरतानन्द भरपूर्णाः ॥ आसीत्कश्चिदौत्तराहोऽनेकनगनगरारामरमणीयस्य निरुपमकमलकुलसंकुलसरस्सहस्रस्य कविविद्वन्मस्करिगणकमनीयस्य कश्मीरमण्डलस्य निकटनिवासी कात्यायनीकान्त कृपापात्रं सारस्वतो विप्रः ॥ तेन चानपत्यताप्रतप्तचेतसा कस्यचित्कर्मन्दिनोनुग्रहेण चिरादृष्टाः पुत्रमुखसुधांशवः ॥ तन्मध्यात्प्राथमिकस्तनूजन्मा स्वप्रतिज्ञापालनपरेण कुरुक्षेत्रारण्य पुण्यावनिनिवासशालिने तस्माएव यतिवर्याय समर्पितः ॥

चेतस्त्वं विरुद्धम् ॥ हेतुं विनैव परदुःखप्रहाणेच्छा कृपा ॥ सा चेत्समर्थस्येश्वरस्य यद्विषयिका जाता तत्र दुःखं सर्वथैव न संभवति ॥ अथ प्रारब्धकर्म्मणो ज्ञानेनाप्यविनाश्यत्वेन प्रबलत्वात्तज्जन्यदुःखवारणे कात्यायनीकान्तस्याप्यसामर्थ्यम् दयालोरसमर्थस्य दुःखायैव दयालुतेत्युच्यते चेदीदृशं दुःखं कर्म्मन्दिना निवारितमित्यपि विरुद्धम् ॥ यद्यप्यपूर्वे कस्मिंश्चिद्भिक्षौ तादृशसामर्थ्यं संभावितं तथापि कुरुक्षेत्रनिवासिनि शिष्याभिलाषिणि स्वरूपानन्दाभिधे लोकैर्दृष्टगुणेऽसंभावितमेव ॥

दूषयन्ति–तत्र चेत्यादिना ॥ सहस्राक्षप्रस्तावनायामासीदित्यादिना सुधांशव इत्यन्तेनोक्तं शिवकृपापात्रपुत्रत्वयत्यनुग्रहजन्यत्वलक्षणमुत्पत्तावुत्कर्षं परिहरन्ति–कात्यायनीत्यारभ्य असंभावितमेवेत्यन्तम् ॥ हेतुमित्यादि हेतुः फलं कारणं च ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यादौ तथा व्याख्यानात् ॥ निरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छात्वं कृपात्वम् ॥ निरुपाधित्वं च हेत्वनधिकरणवृत्तित्वम् ॥ तदेतद्धृदिकृत्योक्तं–हेतुं विनैवेति ॥ स्वेष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्तीच्छायाः प्राणिमात्रे सत्त्वात्तत्रातिप्रसङ्गवारणाय परपदम् ॥ प्रहाणस्य चेष्टात्वात् दयया दुःखं हापयतीत्यादिप्रयोगाच्च तत्रातिव्याप्तिवारणायेच्छापदम् ॥ समर्थस्येश्वरस्येति ॥ सिद्धान्ते शिवस्येश्वरकोटावेव निवेशाद्ब्रह्मादिविशेषवत्तत्र जीवत्वस्यानङ्गीकारादीश्वरपदम् ॥ एतच्च प्रहस्तवादादिषु प्रपञ्चितम् ॥ तथा च यद्यसौ शिवकृपापात्रं स्यादनपत्यत्वदुःखेन न प्रतप्येतेत्यनुकूलतर्केण तस्मिंस्तत्कृपाविरहो निश्चीयते ॥ ईश्वरस्य तद्दुःखप्रहाणेच्छासत्त्वेऽपि तदनिवृत्तावनीश्वरत्वापत्तेः सत्यसंकल्पादिश्रुतिबाधापत्तेश्च ॥ मतान्तरेण समाधिं गृह्णन्ति–अथेति ॥ अथशब्दः प्रश्नार्थः ॥ 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथे'त्यमरोक्तेः ॥ ज्ञानेनापीति ॥ "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" इत्यादिकठादिश्रुतिषु 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे'त्यादिस्मृतिषु च सर्वकर्मनाशकतया प्रसिद्धेनापि ॥ अविनाश्यत्वेनेति ॥ शारीरकभाष्ये चतुर्थस्य प्रथमपादे "अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधे" इत्यधिकरणे प्रारब्धतया परिणतपापपुण्ययोर्ज्ञानेनाविनाश्यतायाः "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते" इत्यधिकरणे तयोर्भोगैकनाश्यतायाश्चाङ्गीकारात्तथेत्यर्थः ॥ अतो युक्तं प्रबलत्वम् ॥ तज्जन्येत्यादि ॥ तस्य प्रारब्धजन्यमनपत्यतादुःखमीश्वरेणापि कृपासत्त्वेऽपि नोच्छेत्तुं शक्यमिति निगर्वः ॥ दयालोरिति ॥ अयं माधवभट्टोक्तेरनुवादः ॥ एतेन यदि स्यादीश्वरः कश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणाम् ॥ कर्त्तारं भजते सोऽपि नह्यकर्त्तुः प्रभुर्हि स- इत्यादौ दर्शितोऽनीश्वरवाद ईश्वरस्यानत्यन्तप्रयोजनकत्वं वा प्रसज्यत इति पूर्वपक्षिणः स्वपादे कुठारः ॥ परिहरन्ति–ईदृशमित्यादि ॥ ईदृशं प्रारब्धजन्यम् ॥ कर्म्मन्दिना संन्यासिना ॥ विरुद्धं उपन्यस्तचराधिकरणादिविरुद्धम् ॥ ईश्वरेणापि तदपरोक्षज्ञानेनाप्यविनाश्ये आधुनिकसंन्यासिविशेषनाश्यताया अशक्यवचनत्वात्प्रारब्धे मनुष्य'

विशेषनाशयत्वबोधकमानानुपलम्भाच्चेति भावः ॥ किंचैवं कल्पयताऽऽधुनिकपुरुषविशेषादपि शिवस्यापकर्षो वर्णितो भवतीति तस्यैव शिवद्वेषिताऽऽपद्यते ॥ न च शिव एव मस्करिणा दापितवानिति वाच्यम् ॥ स्वयमदाने चिरमुपेक्षणे च हेत्वभावात् ॥ न च दुष्टप्रारब्धस्य भोगेन क्षयपर्यन्तमुपेक्ष्य शुभप्रारब्धोदये दत्तवानिति वाच्यम् ॥ तथासति प्रारब्धेनैव तत्सिद्धौ लाघवेन शिवकर्मन्दिनोरुभयोरप्यप्रयोजकत्वापातात् ॥ कृपामन्तरापि तल्लाभसंभवाच्च ॥ एवं तत्कल्पनायास्तन्मतविरुद्धत्वं दर्शयित्वा भक्तविशेषाणप्रारब्धानधीनत्वमते कथंचित्समाधिमाशङ्क्य पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय इत्याशयेनाहुः—यद्यपीति ॥ तेनैतद्वृत्तं कपोलकल्पितमेवेति द्योतितम् ॥

किंचायं संन्यासाश्रमपरिग्रहप्रकारोऽपि वर्णाश्रमधर्मप्रणेतृभिर्मनुयाज्ञवल्क्यादिभिरदर्शितोऽपूर्व एव तत्प्रदर्शितप्रकारविरुद्धश्च ॥ तथा चोक्तं याज्ञवल्क्येन 'वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ॥ प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥१॥ अधीतवेदो जपकृत्पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ॥ शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा ॥२॥ मिताक्षरायां च तद्व्याख्याने "यावता कालेन तीव्रतपःशोषितवपुषो विषयकषायपरिपाको भवति, पुनश्च मदोद्भवाशङ्का नोद्भाव्यते तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् ॥ वनगृहशब्दाभ्यां तत्संबन्ध्याश्रमौ लक्ष्येते; मोक्षशब्देन च मोक्षैकफलकश्चतुर्थाश्रमः" इत्युक्तम् ॥

अथ प्रस्तावनायां तन्मध्यादित्यारभ्य समर्पित इत्यन्तेन दर्शितं संन्यासाश्रमपरिग्रहप्रकारमशास्त्रीयत्वोद्घाटनेन दूषयन्ति – किंचायमित्यादि अबाधित एव बोध इत्यन्तम् ॥ मनुयाज्ञवल्क्यादिभिरिति ॥ (अ० १. श्लो० ४) 'मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोङ्गिरा' इति याज्ञवल्क्याद्युक्तक्रमानुरोधात् (संहिता काण्ड २ प्र० २ अनु० १०) "यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजं" इति तैत्तिरीयश्रुतिप्रशंसितत्वाच्च मनोः प्रथमनिर्देशः ॥ तद्वचनानि तु षष्ठाऽध्याये वानप्रस्थधर्मनिरूपणोत्तरं (श्लो० ३३) 'वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ॥ चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा संगान् परिव्रजेत् ॥ आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ॥ भिक्षाबलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्द्धते ॥ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ॥ इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ॥ अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः' इति ॥ अग्रेऽपि (श्लो० ८७–८८) 'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ॥ एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ सर्वेऽपि क्रमशस्ते ते यथाशास्त्रं निषेविताः ॥ यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिं' मिति ॥ तथा (श्लो० – ९४) 'दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ॥

वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विज' इति ॥ एतदेव याज्ञवल्क्येन तृतीयाध्याये़ऽध्यात्मप्रकरणे संगृह्योक्तम् ॥ (श्लो० १-२) 'वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टि'मिति ॥ याज्ञवल्क्यादिभिरित्यादिशब्दो ऋष्यन्तरसमुच्चायकः ॥ तथाच आचारमाधवापरार्कमदनपारिजातादिषु स्मृत्यन्तरम् 'ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहंकृतिः ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहा'दिति ॥ कूर्मपुराणेऽपि 'अग्निनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ॥ योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायण' इति ॥ तथा तत्रैव 'प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुनः ॥ अन्तःपक्वकषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रये'दिति ॥ एकादशस्कन्धे च भगवान् (अ० १८ श्लो० १२-१३) 'यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु ॥ विरागो जायते सम्यङ्न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः ॥ इष्ट्वा यथोपदेशं मां दत्वा सर्वस्वमृत्विजे ॥ अग्नीन्स्वप्राण आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥' अत्र मन्वादिवचनेषु 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्ये'त्यादिना ऋणत्रयापाकरणोत्तरमेव संन्यासेऽधिकारस्तदनपाकृतवतस्तत्प्रतिषेधो दुष्फलं च स्पष्टमाघुष्टम् ॥ ऋणत्रयं च तैत्तिरीया आमनन्ति (संहिताकाण्ड ६ प्र० ३ अ० १०) —"जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वानृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी" इति ॥ मन्त्रवर्णोऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणतृतीयकाण्डसप्तमाध्याये (अनुवाक ९) "अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिँ स्तृतीये लोके अनृणास्स्याम ॥ ये देवयाना उत पितृयाणाः सर्वान्पथो अनृणा आक्षीयेम" इति ॥ अन्यदपि ब्राह्मणम् ॥ तैत्तिरीयारण्यकद्वितीयाध्याये (खण्ड १५) "सर्वान् लोकाननृणोऽनुसंचरति" इति ॥ उक्तवचनेषु' त्यक्त्वा संगानि'त्यादिना दृढतरवैराग्यसंपन्नस्यैव तत्राधिकारो बोध्यते ॥ वाजसनेयिब्राह्मणेऽप्याम्नायते—"एवं चैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षां चरन्ति" इति ॥ तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदि "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः" इति ॥ वेदान्तविज्ञानादर्थस्य सुनिश्चयोत्तरं संन्यासः श्रूयते ॥ एतदेवाभिप्रेत्य विज्ञानेश्वरो विषयकषायपरिपाकात् पुनर्मदोद्भवा भावनिश्चये प्रव्राजाधिकारं व्याचष्टे ॥ मूले **'यावता कालेने-**त्यादिश्चतुर्थाश्रम' इत्यन्तो मिताक्षराग्रन्थोऽनूद्यते ॥ आश्रमसमुच्चयपक्षे **जाबालश्रुतौ च श्रूयते —'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्'इति ॥**

श्रुतिं प्रमाणयन्ति—**जाबालश्रुतौ चेति** ॥ ननु नेदमैकान्तिकम् —"यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इति जाबालश्रुत्या कालविलम्बनिषेधात् ॥ नचेयं श्रुतिः'तृतीयं भागमायुष'इत्यादेरनैकान्तिकत्वबोधिका वनस्थपरत्वेन संकोच्या ॥ अत एव सप्तमस्कन्धद्वादशाध्याये (श्लो० २२) 'चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः ॥ द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रत' इति पक्षान्तराणि स्मर्यन्त इति वाच्यम्; संकोचे मानाभावात् ॥ अत एव जाबाला ब्रह्मचर्यं परिसमाप्येत्यादिना समुच्चयमाम्नायानुपदं

विकल्पमप्यामनन्ति–"यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा" इति ॥ एतदेवाश्रित्य याज्ञवल्क्योऽपि 'वनाद्गृहाद्वा'इति व्यचीक्लृपदिति चेदत्र ब्रूमः विकल्पपक्षादस्तु कथंचिद्ब्रह्मचर्यादपि प्रव्राजः परं वेदान्तश्रवणमननादिना द्रढिष्ठवैराग्यसंपन्नस्याधीतसाङ्गवेदस्यैव वर्णिनस्तत्राधिकारो नत्वतिबाल्यात्संसारस्वरूपमविजानतोऽनधिगतवैराग्यगन्धस्यानधीताम्नायस्य ॥ एतदेव दर्शयितुं विकल्पश्रुत्यर्थं स्मरति माधवीयेऽङ्गिराः–'संसारमेव निस्सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ॥ प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः'इति ॥ तत्रैव नारदोऽपि–'प्रथमादाश्रमाद्वापि विरक्तो भवसागरात ॥ ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छंस्त्यक्त्वा संगान् परिव्रजेत्'इति ॥ उक्तश्रुतावपि—"यदहरेव विरजेत्" इति वैराग्यस्यात्यावश्यकत्वमुच्यत एव ॥ विकल्पश्रुतावपि 'इतरथापदस्यार्थं वेदवेदान्तश्रवणादिना दृढतरवैराग्ये सतीति त्वदीया व्याचक्षते, नाप्यविरक्ताधिकारप्रापकं किमपि प्रमाणमुपलभामहे ॥ अनुपनीतस्यानधिकारं तु विकल्पश्रुतिरेव ब्रह्मचर्यात्प्रभृति तदधिकारकथनमुखेन बोधयति ॥ अन्यथा सावित्रीप्रवेशप्रेषोच्चारादिलक्षणवैदिकतदितिकर्त्तव्यतायाः "सखे मां गोपाय येन देवाः पवित्रेण" इत्यादिदण्डपवित्रादिग्रहणमन्त्राणां चाप्राप्त्या संन्यास एव नोत्पद्येतेति निर्विवादेऽस्मिन्विषये किं बहुना ॥ परे तु बहुषु श्रुतिष्वृणापाकरणस्यावश्यकत्वबोधनात् मन्वादिभिस्तथैव स्मरणाच्च विकल्पश्रुतौ 'ब्रह्मचर्य'शब्दो वैधुर्यपरः ॥ 'ब्रह्मचर्यमहिंसा च, सततं ब्रह्मचारिभिः' इत्यादौ स्त्रीसंगराहित्ये तस्य रूढिदर्शनात् ॥ एतदेवाभिप्रेत्य स्मरति माधवीये यमः–'पुनर्दारक्रियाभावे मृतभार्यः परिव्रजेत् ॥ वनस्थो धूतपापो वा परं पन्थानमाश्रयेत्'इति ॥ अङ्गिरोवचनमप्येतेनैव समानार्थकम् ॥ नारदवचनेऽपि प्रथमादाश्रमात्'इति वैधुर्यलक्षकम् ॥ अथवा बहुश्रुतिस्मृतिषु संन्यासाधिकारप्रायकतया वनाश्रमस्यैवोक्तत्वेऽपि दृढवैराग्योत्पत्तौ ततः प्रथमादाश्रमाद्गार्हस्थ्यादपि परिव्रजेदिति तदर्थः ॥ अत एव याज्ञवल्क्यो 'वनाद्गृहाद्वा' इति पक्षद्वयमेवाह, नतु ब्रह्मचर्यादपीति ॥ मनुरपि (अ० ६ श्लो० ३३) 'वनेषु च विहृत्यैवम्' इति (श्लो० ३८) 'ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्'इति च पक्षद्वयमेव दर्शयति ॥ अतो 'ब्रह्मचर्य'-शब्दो न साक्षाद्वर्णित्वपरः ॥ बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् यदि श्रुत्यर्थस्तथाऽभविष्यत् कथं तर्हि "यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ॥ स सर्वोऽपि वेदोक्तः सर्वज्ञानमयो हि सः" इत्यादिवास्तवस्तव विषयस्स नाऽवक्ष्यत् ॥ कथं वा प्रत्युतात्यन्तं व्यगास्यत्? ॥ तस्मादाश्रमचतुष्टयसमुच्चयस्त्रयसमुच्चयः "ऐकाश्रम्यं त्वाचार्या" इति गौतमोक्तो गार्हस्थ्येतराश्रमबाधो वेति त्रय एव पक्षाः प्रामाणिककत्वाद्व्रीहियववदिच्छया विकल्पन्त इति इति मन्यन्ते ॥ अथ ब्रह्मचर्यात्प्रव्रज्योरीकारेऽपि श्रुतौ 'यदि वा'इत्यस्य नारदवचने 'वापी' त्यस्य चानादरार्थत्वमाश्रित्य तत्पक्षस्यातिगौणत्वं वर्णयन्ति ॥ अत एव एकादशस्कन्धे भगवता 'आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरेत्' इति स्वपरायणस्यासौ पक्षः प्रत्यषेधि ॥ सर्वमतेषु उपनयनात्प्राक् तु कामचारकामवादत्वादिकमेव प्रायो विधीयते, नतु प्रव्राजो नाप्युपनीतस्याप्यनधीतविद्यस्याऽधीतविद्यस्याप्यनत्यन्तविरक्तस्य सः ॥ नापि स्वप्रतिज्ञापालनार्थमेव जनकेन बालोऽप्यनुपनीतोऽप्यविरक्तोऽपि स्वेच्छया

प्रव्राजनीय इति विधिः क्वाप्युपलभ्यते ॥ तस्माच्छास्त्रविरुद्धः संन्यासाभास एवायम् ॥ तदेतत्सर्वं हृदिकृत्वाहुः – श्रुतिस्मृतिष्वित्यादि ॥

श्रुतिस्मृतिष्वेवं कुत्रापि न प्रतिपादितं पिता बालं पुत्रमनुपनीतं परिव्राजयेदिति ॥ किंच तत्पित्रापि कनिष्ठपुत्रसद्भावे ज्येष्ठं ददतानुचितमाचरितम् ॥ ज्येष्ठपुत्रस्य सर्वथैवादातव्यत्वात् ॥ तथा च मिताक्षरायां "अनेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः" इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात्' इति ॥

यत्तु जिज्ञासाधिकरणे भामत्यां "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते" इति गृहस्थः संपद्यमान इति व्याख्येयम् ॥ अन्यथा "यदि वेतरथाब्रह्मचर्यादेव" इति श्रुतिर्विरुध्येत" इत्यभाणि, – तदविचारचारु ॥ तथा सति गार्हस्थ्योत्तरमार्षऋणापाकरणाय ब्रह्मचर्यस्य गुरुकुलवासस्य चानुष्ठेयतापत्तेः ॥ "ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः ॥ ब्रह्मचारिवासी" इत्यनुपदं श्रावणात् ॥ न चेष्टापत्तिः, आरूढपातित्यप्रसङ्गात् ॥ यथाह दक्षः – 'त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् प्रातिलोम्यं न विद्यते ॥ प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात् पापकृत्तमः ॥ यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः ॥ नयतिर्न वनस्थश्च स सर्वाश्रमवर्जितः' इति ॥ एतदेवाश्रित्य पराशरव्याख्याने माधवः – "यदि गृही कथंचित्प्रत्यवरुह्य ब्रह्मचारी भवेत्तदासौ सर्वाश्रमबहिष्कृतः ॥ आरूढपतितत्वात् ॥ अतो न वनस्थादिभिराश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलप्यो भवति" इत्याह ॥ अयं प्रत्यवरोहाभावश्च शङ्कराचार्यैस्तृतीयस्य चतुर्थे पादे (सूत्र ४०) "तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमाऽतद्रूपाभावेभ्यः" इत्यधिकरणे विचारितः ॥ तत्र हि तद्भाष्ये – "तथा हि अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्निति अरण्यमियादिति पदं ततो न पुनरेयादित्युपनिषद्" इत्याद्युक्तम् ॥ न च ब्रह्मचर्यादेवेत्यस्यानुरोधादिदमन्यथा नेतव्यम् ॥ एतदनुरोधेन तस्यैव वैधुर्यपरतया परैरन्यथा नयनात् ॥ न च विनिगमनाविरहादनिर्णयः शङ्क्यः ॥ समानबलेनैकेन बहूनां बाधाऽयोगात् ॥ ऋणापाकरणावश्यकतायाबहुत्राम्नानात् ॥ बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् प्रव्राजकप्राप्यदेवयानपथानामप्यनृणगम्यताम्नानाच्च ॥ अथ यैर्ब्रह्मचर्यात्प्रव्राज उच्यते तैरपि वेदान्ताध्ययनादिनात्यन्तविरक्तं कंचित्पुरुषधौरेयमेवाधिकृत्योच्यत इत्यग्रे स्फुटिष्यति ॥ न तु प्रकृते तथा संभवति ॥ सकलाध्ययनस्योत्तरकालिकतायाःप्रस्तावनाकृतैव वक्ष्यमाणत्वाच्छत्रचामरोरीकारादिना वैराग्याभावनिश्चयाच्च ॥ अनुपनीतस्य त्वत्यन्ताप्राप्तमेवैतदिति प्रागेवावोचाम ॥ तत्पितृकर्तृकतत्प्रव्राजने दूषणान्तरमाहुः – **किंच तत्पित्रेत्यादिमुख्यत्वादितीत्यन्तम्** ॥ **मिताक्षरायामिति** ॥ व्यवहाराध्याये दायविभागप्रकरणे (श्लो० १७) दद्यान्माता पिता वायम्' इत्यस्य विवरण इति भावः ॥ 'अनेकपुत्रसद्भाव' इत्यादिर्मुख्यत्वादित्यन्तो मिताक्षराग्रन्थ एव ॥ **मुख्यत्वादिति** ॥ 'कामजानितरान्विदुः' इति स्मृत्याऽवरजानाममुख्यत्वबोधनाज्येष्ठस्यैव तथात्वमिति भावः ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेणेति तु नवमाध्याये (श्लो० १०६)

मनुवचनं तत्र हि 'ज्येष्ठेन जातमत्रेण पुत्री भवति मानवः ॥ पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते ॥ स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातॄन्यवीयसः ॥ पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ ज्येष्ठः कुलं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥ ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः' इति स्मर्यते ॥ तथा च पित्रा धर्मजस्य ज्येष्ठस्य समर्पणे तस्यानृणीभावाऽऽनन्त्याशनकुलप्रतिष्ठादेरभावात्तदर्पणमप्यत्यन्तानुचितमेव ॥ अत एव बह्वृचब्राह्मणेऽपि सप्तमपञ्चिकायां हरिश्चन्द्रोपाख्याने ॥ (खंड १५) "सह ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाच नन्विममिति नो एवेममिति" इत्यादि श्रूयते ॥ अर्थस्तु वारुणपुरुषपश्वर्थमजीगर्त्तस्य सौयवसेस्त्रिषु पुत्रेष्वन्यतमं शतेन चिक्रीषन् हरिश्चन्द्रपुत्रो रोहितस्तेषु ज्येष्ठं निगृह्णानस्सन्नुवाच ॥ नन्विमं पुत्रमाददीयेति ॥ तं क्रेष्यमाणस्य पिता प्रत्युवाच नो एवेमं दास्यामि ज्येष्ठस्यादेयत्वादिति ॥ एवकारः सर्वथैवादेयत्वबोधनार्थः॥ एतदेव लिङ्गमाश्रित्य वीरमित्रोदयादिषु दानक्रयादिकं ज्येष्ठस्य प्रतिषिद्धम् ॥ किंच कनिष्ठस्याप्यापद्येव दानम् (अध्याय ९ श्लोक २६८) 'माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदीति' मनूक्तेः ॥ एतदेवाश्रित्य पूर्वोक्तस्थले विज्ञानेश्वरोऽपि "आपद्ग्रहणादनापदि न देयः दातुरयं प्रतिषेधः" इत्याह ॥ वीरमित्रोदयकारोऽपि "आपदीत्युक्तेरनापदि दातुः प्रत्यवायः' इत्याचष्टे ॥ अपि च केनचिद्दीयमानः पुत्रादिरपि यतिना प्रतिग्राह्य इति विधायकं वाक्यमन्वेष्टव्यम् ॥ तत्र तत्र श्रुतिस्मृतिषु तस्य वैणवदण्डकन्थादिस्वाश्रमलिङ्गातिरिक्तवस्तुपरिग्रहनिषेधात् ॥ तथा पुत्रदानप्रतिज्ञापनमपि यतिवर्यस्योचितं नवेति चिन्त्यम् प्रत्याशावत्तापत्तेः ॥ 'एक एव चरेद्भिक्षु'रित्यादिबाधप्रसक्तेश्च ॥

किंच "परीक्ष्य लोकान् कर्म्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" इत्यादिना "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धाचित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्" इत्यादिश्रुत्या च नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थफलभोगविरागशमदमादिषट्कसंपन्मुमुक्षुत्वरूपसाधनचतुष्टयसंपन्नस्यैव "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं" इत्याद्युक्तरीत्या गुरुसमीपे गमनाधिकारो भवन्मते ॥ नत्वनुपनीतस्य साधनचतुष्टयासंपन्नस्य ऋणत्रयाविनिर्मुक्तस्य बालस्येति परस्परविरुद्धमेवैतत्सर्वमतोऽर्थान्तरमनुमापयति ॥ तदुच्यते–दुर्भिक्षत्याजितदेशेन बुभुक्षितेन बहुपुत्रेण देशाद्देशान्तरं भ्रममाणेन कुरुक्षेत्रमागतेन केनचिद्ब्राह्मणब्रुवेणोल्लङ्घितशास्त्रमर्यादेन ज्येष्ठस्तनूजन्मा विक्रीतः केनचित्कर्म्मन्दिना वणिग्वृत्त्युपजीविना क्रीत इत्यविरुद्धम् ॥

अपिच त्वन्मतरीत्या तु तादृशस्य बालस्य गुरूपसत्तिरेवासंभाविता कुतस्तरां संन्यास इत्याशयेनाहुः ॥ किच परीक्ष्य लोकानित्यादिना ऋणत्रयाऽविनिर्मुक्तस्य बालस्ये-

त्यन्तेन ॥ अयमर्थः "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः" इत्यत्र "समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति" इत्यादिवत् पाठः क्रमनियामकतयावगम्यते ॥ तथा च वेदान्तविज्ञानोत्तरमेव संन्यासः ॥ "शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः" इति मुण्डकादिश्रुतिष्वपि तथैव निश्चीयते ॥ नचाग्निहोत्रयवागूपाकन्यायेन पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलीयस्त्वमाश्रित्य विपर्ययोत्र शङ्क्यः ॥ वाजसनेयिभिः "एतमात्मानं विदित्वा" इति क्त्वाश्रुत्या स्पष्टमेवात्मवेदनस्य भिक्षुचर्यापूर्वकालिकत्वबोधनात् ॥ अतो 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इत्यादिवच्छ्रौत एव क्रमः ॥ युक्तं चैतत् ' अन्यथा दृढतरवैराग्यानुदयात्" इति विरक्तस्यैव संन्यासेऽधिकारात्तद्रहितसंन्यासिनोऽत्यन्तविगानाच्च ॥ वेदान्तविज्ञानं च गुरूपसत्त्येकसाध्यम् ॥ सामगानां श्वेतकेतुविद्यायां गन्धाराऽऽनीताभिनद्धाक्षपुरुषदृष्टान्तमुपन्यस्य "एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद" इति श्रावणात् ॥ उपसत्तिश्च विविषादिजन्या 'तद्विज्ञानार्थमिति श्रुतेः ॥ विविदिषा च वेदानुवचनयज्ञदानतपःप्रभृतिजन्या "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति तेषां तत्कारणत्वाम्नानात् ॥ अतः पूर्वमेव वेदानुवचनयज्ञाद्यपेक्ष्यते ॥ अथ जन्मान्तरीयदृढतरयज्ञाद्यपूर्वसत्त्वेऽपि वेदानुवचनं वेदान्तव्यासङ्गश्चैतज्जन्मीय एवापेक्षितः ॥ अत एव जिज्ञासासूत्रभाष्ये शङ्कराचार्याः "धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः" इत्याहुः ॥ अध्ययनादेव हि विविदिषानियतपूर्ववृत्तीनि नित्यानित्यवस्तुविवेकादीनि संपद्यन्ते ॥ अत एव जिज्ञासासूत्रस्थ अथ' शब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वमाश्रित्य तदवधित्वेन तदादिचतुष्टयं निरूपितं शङ्कराचार्यैः ॥ तथा हि तद्भाष्ये–'अथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यत' इत्यादिना ॥ प्राचीनाभिमतमधिकारार्थत्वं प्रतिषिध्य मङ्गलस्याऽऽर्थिकत्वमर्थान्तरासंभवं च प्रदर्श्य कैश्चिदभिप्रेतं स्वाध्यायानन्तर्यं कर्मावबोधानन्तर्यं च निराकृत्योच्यते–"तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत' इति । उच्यते; नित्यानित्यवस्तुविवेकः इहामुत्रार्थफलभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपत् मुमुक्षुत्वं च तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च ॥ न विपर्यये ॥ तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते" इति ॥ अत्र भामत्यां "तस्मात्किमपि वक्तव्यमिति ॥ यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, सति तु भवन्तीभवत्येवेत्यर्थः" इत्यादिना "नित्यानित्यवस्तुविवेकइत्यादि नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्मः नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः इहामुत्रार्थ भोगविरागः अर्थ्यते प्रार्थ्यत इत्यर्थः फलमितियावत् । तस्मिन्विरागोऽनाऽऽभोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः । ततः शमदमादिसाधनसंपत् वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञ इति चाख्यायते ॥ विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता दमः । आदिग्रहणेन च विषयतितिक्षातदुपरमतत्त्वश्रद्धाः संग्रह्यन्ते ॥ ततोऽस्य संसारबन्धनान्मुमुक्षाभवतीत्याह (मुमुक्षुत्वं च) तस्य च नित्यशुद्धमुक्तसत्यस्वभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासा भवति तस्मात्तेषामेवानन्तर्यं" इति व्याख्यायि ॥

अत्र मूलभूताम्नायस्तु यथा—"तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते" इत्यादिषु स्वर्गादिसुखस्यानित्यत्वमाम्नायते ॥ मुण्डकेष्वपि प्रथममुण्डकद्वितीयखण्डे ऋक् ७ "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः" इत्यादिना (ऋक् १०) "नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं चाविशन्ति" इत्यन्तेन स्वर्गादिसुखस्य क्षयितामाम्नाय 'तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्य इत्यृचा निवृत्तिनिष्ठस्य परमपुरुषार्थसिद्धिमुक्त्वोच्यते "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ॥ तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां" इति अत्र स इत्यनेन कर्मचितलोकपरीक्षया निर्विण्णो ब्राह्मणः परामृश्यते ॥ प्रोवाचेति लकारव्यत्ययो 'व्यत्ययोबहुलम्' इत्यनुशासनात् ॥ प्रब्रूयादित्यर्थः ॥ स्पष्टं चेदं शाङ्करोपनिद्भाष्येऽपि अत्रापि श्रद्धापूर्वकोपसत्तिप्रशान्तचित्तत्वादिगुणविशिष्टं प्रत्येवोपदेश आचार्येण कर्त्तव्य इति विधीयते नतु तद्रहितं प्रति ॥ अत एव शमदमादिसंपन्नस्यैवात्मदर्शनविधिं काण्वा दर्शयन्ति ॥ तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितः श्रद्धाचित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति" इति ॥ इह तस्मादिति प्रकृतप्रशंसापरिग्रहाद्विधित्वं स्वीकृतम् ॥ तैत्तिरीयसंहिता (काण्ड २ प्र० ६ अनु० ८) "तस्मात्पूषाप्रपिष्टभागोऽदन्तको हि" इत्यादिवदपूर्वत्वाच्च ॥ माध्यन्दिनास्तु "तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धाचित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमात्मनि पश्यति" इति पठन्ति ॥ शमादिस्वरूपं तु रत्नप्रभायां दर्शितम् ॥ "लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः शमः ॥ बाह्यकरणानामुपरमो दमः ॥ ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्म्मसंन्यास उपरतिः ॥ शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं तितिक्षा ॥ निद्रालस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः समाधानम् ॥ सर्वत्रास्तिकता श्रद्धा ॥ एतत् षट्कप्राप्तिः शमादिसंपत्" इति दिक् ॥ अत्रोपरतिस्वरूपं चिन्त्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ अतो नित्यानित्यवस्तुविवेकादिचतुष्कसंपन्नेनैव ब्रह्मविविदिषा कर्तव्येति प्रथमसूत्रस्यार्थं वर्णयन्ति शङ्कराचार्याः—"तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या ॥ ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं" इत्यादि ॥ उपसत्तिश्च विविदिषया ॥ तस्यैव चोपदेशार्हत्वम्—'नचाशुश्रूषवे वाच्यम्' इत्यजिज्ञासमानायोपदेशस्य प्रतिषेधात् ॥ तथा च प्रकृते यथोक्तविवेकवैराग्यादिसाधनचतुष्टयाभावाजिज्ञासानुदयाच्च तादृशबालस्य गुरूपसत्तिरेव भवन्मतरीत्याऽत्यन्तविरुद्धा ॥ वस्तुतस्तु 'अथ'शब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वेऽधिकाकाङ्क्षाध्याहारादिदोषान् विवेकादीनामानन्तर्यावधित्वेन परिग्रहे चक्रकापत्तिगर्भान्योन्याश्रयादिदोषांश्च प्रदर्श्य तस्याधिकारार्थत्वमेव समर्थितमाकरे प्रकाशे च ॥ तदेतदभिप्रेत्य मूले **भवन्मत** इत्यवादि ॥ सर्वमतेषु स्वयमविरक्तस्याविविदिषोरनुपनीतत्वाद्यधिकारप्रतिबन्धकधर्मशालिनो बालस्य परेच्छया प्रव्राजार्थमुपसत्तिस्तु सर्वथा शास्त्रविरुद्धैवेति दिक् ॥ तदेतत्सर्वमनुसंधायोक्तं किं च परीक्ष्येत्यादिबालस्येत्यन्तम् ॥ अत्र **इत्यादिनेति** ॥ 'तद्विज्ञानार्थम्' इत्यस्यादि भागेनेत्यर्थः ॥ तृतीयान्तद्वयं प्रकृतश्रुत्युक्तोपसत्तौ साधनचतुष्टयसंपन्नस्यैवाधिकारे हेतुबोधकम् ॥

अथ "तत्र च प्रायेणान्योन्यं विरुद्धानि वाक्यान्यर्थान्तरप्रतिपादकानि" इति प्रतिज्ञावाक्यानुरोधात्परस्परविरुद्धत्वमुपपाद्य वास्तवार्थभिन्नार्थप्रतिपादकत्वं स्पष्टयन्ति— **अतोर्थान्तरमित्यादिना अविरुद्धमित्यन्तेन** ॥ **तदुच्यत इति** ॥ तत् अर्थान्तरम् ॥ तदुक्तार्थातिरिक्तो वास्तवो भूतार्थ इति यावत् ॥ **भ्रममाणेनेति** भ्रमणशीलेन ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिष्विति चानश् ॥ आत्मानं मण्डयमान इत्यादिवत् ॥ **ब्राह्मणब्रुवेणेति** ब्राह्मण इत्युच्यतेऽसौ ब्राह्मणब्रुवः नतु वस्तुतस्तल्लक्षणाक्रान्तः ॥ बाहुलकात्कर्मणि पचाद्यच् ॥ घरूपेत्यादिना निपातनाद्वच्यादेशगुणयोरभावः ॥ तल्लक्षणं तु दानचन्द्रिकादिषु व्यासः 'गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ॥ न कर्मविन्न चाधीतः स भवेद्ब्राह्मणब्रुव' इति ॥ **उल्लङ्घितशास्त्रमर्यादेनेति** ॥ पुत्रक्रयज्येष्ठक्रयादिप्रतिषेधोल्लङ्घनात्तथेति भावः ॥ प्रकृतानुमितिसाधकं विश्वजनीनमितिवृत्तमाहुः ॥ **काश्मीरे**

> काश्मीरदेशे प्रबलदुर्भिक्षमभूत् सन्ति च कुरुक्षेत्रे व्यवहारकर्त्तारो धनिकाः कर्मन्दिन इत्यबाधित एव बोधः ॥

इत्यादिना बोधइत्यन्तेन ॥ तथा च शिष्ट किंवदन्त्या निर्विचिकित्सप्रतिपन्नोऽयमर्थोनुमितिसंप्रतिपत्त्या सार्वजनिकनिश्चयगोचरो भविष्यतीति किं बहुना ॥ **व्यवहारकर्त्तार इति** ॥ 'घटानां निर्म्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह' इतिवच्छेषषष्ठ्या समासः ॥ तेन 'तृजकाभ्यां कर्त्तरी'त्यस्याविषयः ॥ किंच चतुर्विधेषु भिक्षुषु कतमोऽयं भिक्षुः ॥ तेषां चातुर्विध्यं तु माधवीये हारीतः – चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ॥ तेषा पृथक् पृथग् ज्ञानं वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतम् ॥ कुटीचरो बहूदश्च हंसश्चैव तृतीयकः ॥ चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तम इति ॥ पितामहोऽपि ॥ चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो मुखात् ॥ कुटीचरो बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ॥ चतुर्थः परहंसश्च संज्ञाभेदैः प्रकीर्तिता' इति ॥ एवं बृहत्पराशरादिस्मृतिष्वपि द्रष्टव्यत् ॥ तत्र न तावदाद्यः ॥ प्रजापतिना "कुटीचरो नाम स्वगृहे वर्त्तमान आहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानोपगतकामक्रोधलोभमोहाहंकारवर्जितो य आत्मानुग्रहं कुरुते" इति ॥ वृद्धपराशरेण च "कुटीचरानामपुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यभयादीन्हित्वा विधिवत्संन्यासं कृत्वा" इत्यादिना दर्शितलक्षणस्याऽप्रवेशात् ॥ नापि द्वितीयः ॥ 'स्कन्देन बहूदकश्च संन्यस्य बंधुपुत्रादिवर्जितः ॥ सप्तागारं चरेद्भैक्षमेकान्नं च परित्यजेत् ॥ गोवालरज्जुसंबद्धत्रिदण्डंशिक्यमुद्धतम् ॥ जलपात्रं पवित्रं च खनित्रीं चक्रपाणिकाम् ॥ शिखां यज्ञोपवीतं च देवताराधनंचरेत्' इति ॥ वृद्धपराशरेणापि "तत्र बहूदकानामत्रिदण्डकमण्डलुपद्मपवित्रकाषायवस्त्रधारिणः" इत्यादिना प्रोक्ततदसाधारणधर्माणामभावात् ॥ माधवादिभिः कुटीचरबहूदकयोर्नियतधर्मत्वेन व्यवस्थापितत्रिदण्डशिखासूत्राद्यभावाच्च ॥ वस्तुतस्तु त्रिदण्डधारणमेव मुख्यम्; मनुयाज्ञवल्क्यादिभिरेकदण्डस्यानुक्तत्वात् तथा च मनुः – (अध्या. १२ श्लोक १०) 'यस्यैते नियता बुद्धौ स त्रिदण्डीति चोच्यत' इत्यान्तरनियमवत एव वास्तवसंन्यासित्वं वदन्संन्यासस्य त्रिदण्डत्वं बोधयति ॥ याज्ञव-

ल्क्योऽपि (अ० ३ यतिधर्मप्रकरणे श्लो० ३) 'सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः॥ एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥' मिताक्षरादिषु स्मृत्यन्तरम्–"त्रीन्वैणवान्दण्डान्मूर्द्धप्रमाणान् दक्षिणेन पाणिना धारयेत् सव्येन सोदकं कमण्डलुं" इति ॥ देवलोऽपि–"काषायी त्रिदण्डी सकमण्डलुपवित्रपादुकासनकन्थामात्रः" इति ॥ माधवीये हारीतदत्तात्रेयपितामहाः कुटीचरादींश्चतुरोऽप्युपन्यस्य सर्वेषां त्रिदण्डमेव विदधते–'वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः॥ लिङ्गं तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रक' मिति ॥ दक्षोऽपि सर्वेषामाश्रमाणां क्रमाल्लक्षणमभिदधानः–"त्रिदण्डो त्रयतिश्चैव" इति यतेर्लक्षणमभिधाय त्रिदण्डरहितस्य यतित्वं निषेधति–'यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाश्रमी'ति॥ यत्तु क्वचिदेकदण्डवचनं तत्त्वऽपहारादिना त्रिदण्डनाशे तत्त्रयलाभपर्यन्तमेकेन निर्वाहाभिप्रायम् ॥ यथाह अतिथिः–'यावन्न स्युस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन पर्यटे' दिति ॥ हारीतोऽपि–' नष्टे जलपवित्रे वा त्रिदण्डं वा प्रमादतः ॥ एकं तु वैणवं दण्डं पालाशं बैल्वमेव वा ॥ गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावल्लभेत्रिदण्डक' मिति ॥ यत्तु 'एकदण्डी वेति बौधायनतत्स्मरणं यच्च 'चतुर्थमाश्रमं गच्छेद्ब्रह्मविद्यापरायणः ॥ एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसंगविवर्जित' इति चतुर्विंशतिमते विकल्पाभिधानं तदप्येतेनैव व्याख्यातम् ॥ यत्तु केचित्–'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदुष्टस्तथैव च ॥ तस्यैते नियता बुद्धौ स त्रिदण्डीति चोच्यते ॥ त्रिदण्डसेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः। कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निगच्छती"ति द्वादशाध्याये (श्लो० १०–११) मनुवचनात् ॥ 'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।। यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यत' इति दक्षवचनाच्च सर्वेषां त्रिदण्डवचनानि वाग्दण्डादिविषयाणीति वदन्ति,–तन्न; तथा सति कुटीचरबहूदकयोरप्येकदण्डप्रसंगात्तयोस्त्रिदण्डावश्यकतायाः स्वयमङ्गीकारात् ॥ अथ शास्त्रबलात्तयोर्वेणुत्रयधारणमप्यावश्यकमिति चेत्तर्हि सर्वेषां तथास्तु ; पूर्वोक्तशास्त्रबलात् ॥ 'परः परमहंसस्तु तुर्याख्यश्रुतिरब्रवीत् ॥ यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरूपी-त्रिदण्डभृदिति ॥ पितामहेन परमहंसस्यापि त्रिदण्डधारण विधानाच्च॥ तथा च वाग्दण्डादिरहितस्य केवलब्राह्मत्रिदण्डधारणान्न त्रिदण्डिव्यपदेशार्हत्वमित्येवमनुदक्षवचसोराशयः ॥ मनुना 'न लिङ्गं धर्मकारण'मिति केवललिङ्गस्य नैष्फल्यकथनात् । याज्ञवल्क्येनापि (अ० ३ आध्यात्मिकप्रकरणे श्लो० ७) 'कर्तव्याशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः ॥ ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातन्त्र्यकरणाय चेति' तथा (श्लो० ७) 'नाश्रमः कारणं धर्मे क्रियमाणो भवेद्धि स' इति च स्मरणात् ॥ श्रीभागवतेऽपि एकादशस्कन्धाष्टादशाध्याये (श्लो० १७) 'मौनाऽनीहाऽनिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसाम् ॥ नह्येते यस्य सन्त्यङ्गवेणुभिर्न भवेद्यति'रिति कथनाच्च॥ 'नतु लिङ्गं तु वैणवं' 'तेषां त्रिदंडं सपवित्रक' मिति स्पष्टम्। वैणवदण्डत्रयस्य चतुर्णां लिङ्गताधानं वाग्दण्डादिपरतया नेतुं शक्यम्॥ पराशरमाधवीये कालिकापुराणे–'वैणवा ये स्मृता दण्डा लिङ्गमात्रप्रबोधकाः ॥ लिङ्गव्यक्त्यै हि धार्यास्ते न पुनर्धर्महेतवः ॥ कायिका ये बुधैर्नित्यं नृणां पापप्रमोक्षणात् ॥ जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैर्धार्या वै तत्त्वदर्शिभि'रिति बाह्याभ्यन्तराणामुभयेषां धारणाविधानाच्च॥

अथवाऽस्तु हंसपरमहंसयोः कथंचित्रिदण्डेन सहैकदण्डस्य विकल्पः ॥ विष्णुबौधायनाभ्याम्—'एकदण्डी भवेद्वापि त्रिदण्डी वा मुनिर्भवेदिति' ॥ व्यासेनापि—'त्रिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमास्थाय तत्त्ववित् ॥ पर्यटेत्पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरीभवे'दिति स्मरणात् ॥ नतु हंसादेस्त्रिदण्डधारणं प्रतिषेद्धुं शक्यमित्यन्यदेतत् ॥ अथ परिशेषाख्यया हंसः परमहंसो वा स वक्तव्यः ॥ तत्रापि नाद्यः, कुटीचराद्यवस्थोत्तरं तीव्रतरवैराग्ये सत्येव तत्राधिकारात् ॥ तथा च माधवीये—"तत्राधिकारिविशेषः पुराणे दर्शितः ॥ 'विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च । सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसीद्योगी कुटीचरः ॥ शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते । मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विद्वानसाधनः" इति ॥ प्रकृते तु परेण स्वेच्छया प्रव्राजितस्य न विरक्तेर्गन्धोऽपि कुतस्तरां तीव्रा सा कुतस्तमां च तीव्रतरेति दूरापास्त एव हंसत्वाद्यधिकाः ॥ अपि च मदनपारिजाते ब्रह्मवैवर्ते 'वैराग्योत्पत्तिमाने च संन्यासे परियुज्यते ॥ 'रागवान्न तु विप्रोऽपि वेदवेदाङ्गवित्तम'इति विदुषोऽप्यविरक्तस्य तत्रानधिकारः, किमुताविदुषो बालस्य ॥ किंच हंसवृत्तिर्माधवीये स्कन्दपुराणे—'हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षापात्रं तथैव च ॥ कन्थां कौपीनमाच्छाद्यरङ्गवस्त्रं बहिःपट'मित्यादिना तदितरापरिग्रहदेवताध्यानार्चनादिरूपा दर्शिता ॥ विष्णुरपि 'यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ॥ तावान्परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रह'इति ॥ पितामहोऽपि—'हंसस्तृतीयो विज्ञेयो भिक्षुर्मोक्षपरायणः ॥ नित्यंत्रिषवणस्नायीत्वार्द्रवासा भवेत्सदा ॥ चान्द्रायणेन वर्तेत यतिधर्मानुशासनात् ॥ वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायांवा सरित्तट' इति ॥ बौधायनोऽपि हंसाः कमडलुं शिक्यं दण्डं पात्राणिबिभ्रतः ॥ ग्रामतीर्थैकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥ त्रिषड्रात्रोपवासाश्च पक्षमासोपवासिनः ॥ कृच्छ्रसान्तपनाद्यैश्च मन्त्रैः कृशवपुर्धरा' इति प्रकृतपुरुषे तु तद्विरुद्धा छत्रचामरादिपरिग्रहराजसेवानगरनिवासादिरूपा वृत्तिः प्रस्तावनाकृतैव वक्ष्यत इति न तत्र तत्त्वसंभावना; नाप्ययं परमहंसः, तद्वृत्तेरभावात् ॥ सापि स्कन्दपुराणे प्रतिपादिता—'कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थां शीतनिवारिणीम् ॥ अक्षमालां च गृह्णीयाद्वैणवं दण्डमव्रणम् । 'माधूकरमैकान्नं परहंसः समाचरे'दिति ॥ 'दण्ड'मित्येकवचनं जात्यभिप्रायाद्विकल्पाभिप्रायाद्वा ॥ एवमादिप्रतिपादितहंसधर्माऽभावान्न स तथा ॥ अधिकं त्वग्रे वक्ष्यते ॥ तस्मादाश्रमपरिभ्रष्ट एवायमिति निगर्वः ॥

स चाप्राप्तगार्हस्थ्यसुखो विधिं विनैव संन्यासाश्रमपरिग्रहादप्राप्ततत्फलश्चोभयभ्रष्ट एवातो युक्तमेवैतादृशस्य महतां निन्दनमेतादृशाचरणं च ॥ परं त्वेतादृशस्य विद्यालाभ इत्याश्चर्यम् ॥ प्रारब्धकर्मणो बलीयस्त्वादेव तल्लाभः ॥ अत एव तेनोक्तं—स च प्राक्तनसंस्कारवशादिति ॥ तत्र व्याससूत्रशारीरकाध्य-यनस्य ब्रह्मविचाररूपत्वादुपयोगित्वेऽपि व्याकरणन्यायवैशेषिकमीमांसाध्ययनं संन्यासाश्रमस्थानांविक्षेपकारित्वादनुचितमेव ॥ उक्तं च तन्मतानुसारिभिः—

"कृषिवाणिज्यसेवादौ काव्यतर्कादिकेषु च ॥ विक्षिप्यते प्रवृत्ता धीस्तैस्तत्त्वस्मृत्यसंभवात्" इति ॥

अथ प्रस्तावनायां स च[1] प्राक्तनेत्यादिना संबभूवुरित्यन्तेन दर्शितायां तत्प्रशंसायां कल्पितत्वमाश्रमविरुद्धत्वं चोद्घाटयन्ति । स चाप्राप्तगार्हस्थ्यसुख इत्यादिना अग्रे वक्ष्यन्त इत्यन्तेन ॥ अप्राप्तगार्हस्थ्यसुख इत्यादि ॥ षष्ठस्कन्धे दक्षवचनेषु 'नानुभूय न जानाति पुमान्विषयतीक्ष्णताम्' इत्यादिकथनाद्धर्मतो गार्हस्थ्यानुभवमन्तराऽऽहत्यसंन्यसने कथंचित्कर्मेन्द्रियसंयमनेऽपि श्रवणदर्शनादिजन्यविषयसंस्कारविशिष्टमनसा स्मरणावश्यंभावान्मिथ्याचारत्वमेवापद्यते ॥ 'कर्मेन्द्रियाणि संयम्ये'ति भगवद्वाक्यात् ॥ वस्तुतस्त्ववैधप्रव्राजाश्रयणात्तदाश्रयणोत्तरमपि तद्धर्मानाचरणात्तद्विरुद्धधर्माचरणाच्च पातित्यप्रसक्त्या शास्त्रोक्तं संन्यासफलमलभमानो गार्हस्थ्यभैक्षवोभयाश्रमत उभयलोकतश्च परिभ्रष्ट एव ॥ यथाह एकादशस्कन्धे (अ० १८ श्लोक ४०।४१) भगवान् 'यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥ सुरानात्मानमात्मस्थं निह्नुते मां च धर्महा ॥ अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते' इति ॥ माधवीये च ज्ञानादिरहितप्रव्राजस्य फलमाम्नायते—'काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ॥ स याति नरकान्घोरान् महारौरवसंज्ञितान्' इति ॥ तत्रैव

---

१ स च प्राक्तनसंस्कारबलादल्पेनैव कालेनाधिगतपाणिनीयगोनर्दीयशास्त्रसर्वस्वोनवद्वीपगमनेन संपादितकणभूक् चरणाक्षसिद्धन्तसंपत् भाट्टप्राभाकरमतपारावारपारदृश्वा व्याससूत्रशारीरकादिनिखिलनिगमान्तपयःपयोधिपारीणः काश्यादिपत्तनेषु स्वदिग्विजयं नाटयन्दिग्गज इव देशिकभण्डलाखण्डलश्रीशङ्करार्यसिद्धान्तसन्मार्गाऽवरोधिनो वादिविटपानामूलं समुत्पाटयंस्तत्तद्देशक्ष्मापालपूजितपादपद्मोऽनेकभूजानिलब्धच्छत्रचामराद्यखिलराजचिह्नउत्तरदिक्स्थशङ्कराचार्याभिमानितामुद्वहन्सकलसद्गुणरत्नरोहणगिरिस्सदानन्दगिरिरित्यभिख्यामलङ्कुर्वन्निखिलदेशावलोकनकौतुकी हरिचक्रचंक्रमणक्रमेण समाससाद मेदपाटविषयराजधानीम् ॥ अथ तत्सत्कीर्त्तिश्रवणसमुत्पन्नदर्शनाभिलाषेण योजनपरिमितभूभागं सन्मुखसमागतेन श्रीमच्चन्द्रचूडचरणदत्तावधानेन सद्गुणसंपन्निधानेन सरूपसिंहाभिधानेनोदयपुटभेदनाधिपतिना समानीय निजनगरं स्वगुरुवर्यतया स्थापितः ॥ तदनन्तरं प्रतिदिनवर्द्धमानप्रतापैर्निजविद्याविभववशीकृतानेकविद्वद्भिस्स्वसिद्धान्तप्रतिपादनपुरस्सरापरमतोत्पाटनप्रबलयुक्तिकप्रचुरप्रबन्धकृद्भिर्वागीश्वरीविहारभूभृद्भिस्तैस्तथा चरितं यथाऽऽकल्पभयाह्लादिताखिलविद्वद्वरविहङ्गानिस्तापनिर्मलीकृतसमस्तमनुजमानसभूमयस्सत्कीर्त्तिकूलंकषानिर्विरामा भवितारः ॥ येषाञ्च सद्विद्यावैदग्ध्यवाक्पाटवप्रौढप्रतापान्निखिलावनिमण्डलमण्डनानि विद्वन्मण्डलानि न प्रेम्णाद्यापि विस्मरन्ति ॥ कदाचित्तीर्थयात्राप्रसंगवशादुदयपुरं प्राप्ता विद्वांसो गोस्वामिनः श्रीजीवनजिच्छर्माणः समर्पयामासुरात्मरचितां बालकृष्णचंपूमुदयपुरभूजानिसरूपसिंहाय तां विलोक्य सोपि स्वामिनां सकाशे प्रेषयामास तद्विलोकनसमुत्पन्नतत्समागमाभिलाषैश्चयैः समागमायामंत्रिता अपि ते गोस्वामिनः कस्माच्चित् कार्यवशात् प्रयाणप्रणयिनः संबभूवुः ॥

स्मृतावपि—'एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः ॥ नरके रौरवे घोरे कर्म्मत्यागात्पतन्ति ते' इति ॥ निर्णयसिन्धावपीदमुदाहारि—'काष्ठदण्डो धृतो येन' इति तु यमवचनत्वेन समग्राहि ॥ महतां निन्दनमिति ॥ इदं सहस्राक्षे "शसैः पुरा ब्राह्मणैः वाल्लभिकृतं विन्मण्डनं" इत्यादावतिस्फुटी भविष्यति ॥ एतादृशाचरणमिति ॥ विद्योपजीवनराजसेवादिप्रतिषिद्धाचरणम् ॥ स्वस्य तत्तदृशदुराग्रहलेशस्याप्यभावात्तस्य लेखानुमितं वैदुष्यं साश्चर्यं स्वीकुर्वन्ति—परं त्वित्यादिना ॥ तेनेति ॥ प्रस्तावना कृता ॥ प्रस्तावनायां स च प्राक्तने पारीणइत्यन्तेन दर्शितं दूषयन्ति तत्र व्यासेत्यादिना स्मृत्यसंभवादितीत्यन्तेन ॥ अयमत्राशयः-यतेर्व्याकरणादिबहुग्रन्थाभ्यासोन्यायाद्यसच्छास्त्रव्यासङ्गश्च नैव युक्तः ॥ "नाभ्यसेद्बहूञ् च्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्" इति प्रतिषेधात् ॥ श्रीभागवते च सप्तमस्कन्धे त्रयोदशाध्याये (श्लोक० ७-८) यतिधर्मानुपक्रम्य नारदः 'नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् ॥ वादवादांस्त्यजेत्तर्कान् पक्षं कंचन संश्रयेत् ॥ न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् ॥ न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारंभानारभेत् क्वचित्' इति ॥ किंच यतेरध्ययनमेव प्रतिषिध्यते ॥ यथाह पराशरमाधवीये दक्षः—'नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ॥ एतैः सर्वैः सुनिष्णातो यतिर्भवति नेतर' इति ॥ बह्वृचशाखायामपि तृतीयारण्यके द्वादशखण्डे "एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे" इति ॥ न्यायादीनामसच्छास्त्रत्वं तु चतुर्लक्षण्यामविरोधस्य द्वितीयपादे तर्काऽप्रतिष्ठानसूत्रे शिष्टापरिग्रहसूत्रे च स्पष्टमेव ॥ ननु विविदिषुत्वाश्रयणान्नाध्ययनं विरुद्धम् ॥ अस्ति संन्यासिनां विद्वद्विविदिषुभेदाद्वैविध्यमिति चेत्—सत्यम्; अस्ति द्वैविध्यं, तथापि कुटीचरबहूदकयोरेव पाक्षिकं विविदिषुत्वं न तु हंसपरमहंसयोः साक्षाद्विद्वानसाधन' इत्यादिविरोधात् ॥ अयं तु शिखासूत्रत्यागात्परमहंसतया भावत्कैरभिप्रेयत इति न तस्य तथात्वम् ॥ यत्तु कैश्चित् परमहंसस्यापि विद्वद्विविदिषुभेदेन द्वैविध्यमुक्तं तत्र सूलं चिन्त्यम् ॥ तैर्दर्शितस्य " एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येवमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इति वाजसनेयिब्राह्मणस्य कुटीचरादिपरतयोपपत्तेः पारमहंस्यद्वैविध्ये स्पष्टमानानुपलम्भाच्च ॥ किंच यैस्तद्वैविध्यमङ्गीक्रियते तैरपि विविदिषोरेकदण्डादिधारणमावश्यकमभ्युपगम्यते ॥ सर्वथा विद्वद्दशायामेव तदनावश्यकत्वं चोच्यते ॥ प्रकृतपुरुषस्तु मूलत एव दण्डादिरहित इति नासौ विविदिषुव्यपदेशार्हः ॥ विद्वद्विषयकतया कमलाकरभट्टेनोदाहृतायां "न दण्डं न शिखां नाच्छादनं चरतिपरमहंसः" इति महोपनिषदि ज्ञानमेवास्य दण्ड इति वाक्यशेषात् ज्ञानरहितः पिपठिषुस्साच्छादनोयं न विद्वत्पदाभिलप्यः ॥ अपि च विविदिषुसंन्यासेऽपि "एतत्सर्वं भूस्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्" इति माधवोदाहृतजाबालश्रुतौ श्रुतचरस्य वेदान्तस्यैव दार्ढ्यार्थं पुनः परिशीलनरूपात्मान्वेषणापरपर्यायमध्ययनं विधीयते "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" इत्यधिकरणे व्रीह्यवघातादिवच्छ्रवणादीनामाफलोदयमावर्त्तमानस्य मीमांसितत्वात् ॥ "ऊर्ध्वगमनं विसृजेत्त्रिसंध्यादौ स्नानमाचरेत्सान्ध्यं

समाधावात्मन्याचरेत्सर्वेषु वेदेष्वारण्यमावर्त्तयेदुपनिषदामावर्त्तयेत्" इति माधवोपन्यस्तारुणीश्रुतेः ॥ तत्रैव पूर्वं "दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेच्छेषं विसृजेच्छेषं विसृजेत्" इति श्रावणाच्च ॥ न तु तस्यापूर्वमेवाध्ययनं नापि न्यायादीनां विक्षेपहेतूनामध्ययनं विविदिषुसंन्यासे क्वापि विधीयते ॥ प्रत्युत प्रतिषिद्धं तद्बृहस्पतिना—'न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ॥ न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्' इति ॥ 'इदं वेदान्तब्रह्ममीमांसातिरिक्तविषयम्' इति माधवादयः ॥ किंच संन्यासोत्तरं दार्ढ्यार्थं संन्यासगुरोरेव समीपे वेदान्तपरिशीलनमपि संवत्सरमात्रमेवोच्यते, न तु वादिविजिगीषया बहुत्रा बहुशास्त्राभ्यासः ॥ यथोक्तं लिङ्गपुराणे—'आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तस्तु परमाश्रमम् ॥ यतिः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥ अनुज्ञाप्य गुरुं चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् ॥ त्यक्तसंगो जितक्रोधो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ॥ पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेत्' इति ॥ मत्स्यपुराणेऽपि—'गुरोरपिहिते युक्तः न तु संवत्सरं वसेत् ॥ नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवत् ॥ प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ॥ 'अविरोधेन धर्मस्य चरेत पृथिवीमिमाम्' इति ॥ 'आश्रमत्रयमुत्सृज्य' इत्युक्त्या अध्ययनस्य पुनः परिशीलनरूपत्वमेवार्थात्फलति ॥ श्रीभागवतेऽप्येकादशस्याष्टादशाध्याये (श्लो० ३८।३९) 'दुःखोदर्केषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् । अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपाव्रजेत् ॥ तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननसूयकः ॥ यावद् ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमादृत' इति । सर्वकामनिर्विण्णस्यात्मवत एव संन्यासेपि पुनर्ब्रह्मधर्मविचारद्वारा ब्रह्मानुभवार्थमेवाभ्यासो विधीयते ॥ यत्तु आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्' इति, तत्र वेदाभ्यासः प्रणवाभ्यास इति मिताक्षरामदनपारिजातादयः ॥ एवं च नवद्वीपगमनादिप्रयासपुरस्सरस्तर्काद्यभ्यासस्तस्य विक्षेपद्वारा पातित्यहेतुरेव ॥

> दिग्विजयादिनाटनमपि धनाद्यर्जनार्थं नटवदेव ॥ किंच दिग्विजयस्य काश्यादिपत्तनेषु केनाप्याप्तेनानुच्यमानत्वेन सद्वादिशाखिनां च प्रतिदिनं वर्द्धमानत्वेन जयपुरबुन्दीकोटाद्युत्तमभूपतिभ्यः स्वप्नेऽप्यलब्धच्छत्रचामरत्वेन बाधितार्थमेतद्वाक्यजालम् ॥ यदि त्वेतत्सर्वं तन्मुखादवगत्य वर्णितं भवेन्न तु स्वयं स्तुत्यर्थं कल्पितं तदा त्विदं तस्मिन्ननृतवादित्वे सत्युत्तरदिक्स्थशङ्कराचार्यसंबन्धिस्पर्द्धावत्त्वं द्योतयदतिपातकित्त्वमपि संपादयति ॥ तथा चोक्तम्—निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम् ॥ रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु ॥' इति महापातकतुल्येषूत्कर्षार्थानृतवचनस्य मिताक्षराकारेण गणितत्वात् ॥

अथ प्रस्तावनायां काश्यादिपत्तनेष्वित्यादिं राजधानीमित्यन्तं भागं दूषयन्ति—दिग्विजयादिनाटनमित्यादिना गणितत्वादित्यन्तेन ॥ अत्रेदमाकूतम्—प्रस्तावना-

कृतैव दिग्विजयं नाटयन्निति कथनान्नटवन्नाटनमेव सिद्ध्यति, न तु वास्तवो विजयः ॥ तस्य धनाद्यर्जनार्थत्वं तु राजचिह्नादिप्राप्तिं वर्णयता तेनैव स्पष्टीकृतम् ॥ वस्तुतस्तु यतेर्न वादिविजयोऽपि योग्यः ॥ 'वादवादांस्त्यजेत्तर्कान्' इति दर्शितपूर्वप्रतिषेधात् ॥ मनुरपि (अध्याय ६ श्लोक ४७।४८।४९) 'अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ॥ नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥ सप्त-द्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ॥ आत्म-नैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ बृहस्पतिरपि—'यस्मिन्वाचः प्रतिष्ठाः स्युः कूपे पास्ताः शिला इव ॥ न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ यस्मिन्कामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योपसंहृताः ॥ विषयान्न पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥ यस्मिन्क्रोधः शमं याति विफलः सम्यगुत्थितः ॥ आकाशेऽसिर्यथाक्षिप्तः सकैवल्याश्रमे वसेत् ॥ यस्मि न्क्षान्तिः शमः शौचं सत्यं संतोष आर्जवम् ॥ आकिंचन्यमदंभश्च स कै० ॥ वृथालापी च यो न स्यान्न लोकाराधने रतः ॥ नान्यविद्याभियुक्तश्च स कै० ॥ अतीतान्न स्मरेद्भोगांस्त-थैवानागतानपि ॥ प्राप्तांश्च नाभिनन्देत स कै० ॥ अन्धवन्मूकवत्पङ्गुबधिरक्लीबवच्च यः ॥ आस्ते व्रजति यो नित्यं स कैवल्याश्रमे वसेदिति ॥ एकादशस्कन्धे च (अ० १८ श्लो० ३०।३१) वेदवादरतो न स्यान्न पाषण्डी न हैतुकः ॥ शुष्कवादविवादे न कंचित्पक्षं समाश्रयेत् ॥ नोद्विजेत जनाद्धीरो जनं चोद्वेजयेन्न तु ॥ अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ॥' वादिनामुत्पाटनमपि स्वाश्रमविरुद्धम् ॥ तस्याऽभयदानादेव संन्याससिद्धेः परपदलाभोक्तेश्च ॥ यथाह मनुः (अ० ६ श्लो० ३९।४०) 'यो दत्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृहात् ॥ तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् ॥ तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ याज्ञवल्क्योऽपि (अ० ३ यतिधर्म प्र० श्लो० ६) 'सन्निरुध्येन्द्रियग्रामं रागद्वेषौ प्रहाय च ॥ भयं हत्वा च भूतानाममृती भवति द्विज' इति ॥ किंचाभयदानमन्तरा संन्यास एव न सिद्ध्यति; तदिति कर्तव्यतायां तद्विधानात् ॥ तदाह पराशरमाधवनिर्णयसिन्ध्वादिषु कपिलः-विधिवत्प्रैषमुच्चार्य त्रिरुपांशु त्रिरुच्चकैः ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्यधो भुवि ॥ निनीय दण्डशिक्यादि गृहीत्वाऽथ बहिर्व्रजेत्' इति ॥ अत एव सर्वभूताऽ-पीडनपुरस्सरं विहरणं मनुनोच्यते (अ० ६ श्लो० ५२) 'क्लृप्तकेशनिखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुंभवान् । विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन्' इति ॥ कुसुम्भः कमण्डलुः ॥ यच्च तत्तद्देशक्ष्मापालपूजितपादत्वं तेभ्यश्छत्रचामराद्यखिलराजचिह्नोपार्जनं च वर्णितं तदपि संन्यासोज्वालकमेव ॥ राजसत्कारादिप्रतिषेधं तु दर्शयति मनुः (अ० ६ श्लो० ५८) अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ॥ अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते' इति ॥ तथा (श्लो० ४१) 'आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ॥ समुपोढेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत्' इति ॥ किंच (श्लो० ५३।५४) अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ॥ तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ अलाबु दारुपात्रं च मृन्मयं वैदलं तथा ॥ एतानि यतिपात्राणि मुनिः स्वायंभुवोऽब्रवीत्' इति ॥

पात्राण्यल्पमौल्यलभ्यानि प्रतिपाद्य (श्लो० ५५) 'एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जत इति । भिक्षाया अपि विस्तारं प्रतिषिध्य (श्लो० ५७) प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासंगाद्विनिर्गत इतीतरवैभवस्याभावमेव बोधयति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि उक्तस्थले (श्लो० ४।५) 'अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्ने नाभिलक्षितः ॥ रहिते भिक्षुकैर्ग्रामे यात्रामात्रमलोलुपः ॥ यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबुमयानि च ॥ सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षण'मिति ॥ तदेवाह बौधायनोऽपि ॥ दारवं वैणवं वापि मार्दं धातुमयं तथा ॥ पात्रं शिलामयं ताम्रपर्णादिमयमेव वा ॥ चतुरस्त्रं वर्तुलं वाप्यासनं दारवं शुभम् ॥ कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनिवारिणी'मित्यादि ॥ यमोऽपि 'हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च ॥ यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः' ॥ पुनर्बौधायनः–'स्वयमाहृतपर्णेषु स्वयं शीर्णेषु वा पुनः ॥ भुञ्जीत न वटाश्वत्थकरञ्जानां तु पर्णके ॥ कुम्भतिन्दुकयोर्वापि कोविदारार्कयोस्तथा ॥ आपद्यपि न कांस्ये तु मलाशी कांस्यभोजनः ॥ सौवर्णे राजते ताम्रमये वा त्रपुसीसयो'रिति पर्णपुटादौ भोजनं विदधाति कांस्यादिपात्राणि च निषेधति क्व पुना राजचिह्नस्यावसरः ॥ वैभवाभावादेव भिक्षापात्रेणापि भोजनं विदधाति मदनपारिजातादिषु देवलः–"तद्भैक्षं गृहीत्वैकान्ते तेन पात्रेणान्येन वा तूष्णीं भुञ्जीत" इति ॥ तथा देशविशेषस्याचार्याभिमाननिखिलदेशावलोकनकौतुके अपि प्रव्राजस्य विभूषणे–'ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृतस्य योगिनः ॥ नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स सर्वविदि'ति माधवाद्युदाहृतस्मृत्यादिषु कर्तव्यस्य प्रतिषेधात्तादृशस्यैव दण्डशिखादित्यागयोग्यताभिधानाच्च ॥ एतत्सर्वं तदुक्तमभ्युपेत्य वदामः ॥ वास्तवं भूतार्थमाहुः–**किंच काश्यादीत्यादिना जालमित्यन्तेन** ॥ **अनुच्यमानत्वेनेति** ॥ तत्समानकालिका अपि काशीस्थाः सर्वे विद्वांसोऽन्ये चाप्ताः केऽपि वाराणस्यां तदागमनमपि न विदन्ति, बहवस्तन्नामापि न जानते, क्व तर्हि स्वप्नोऽपि दिग्विजयस्येति भावः ॥ **सद्द्वादिशाखिनामिति** ॥ प्रस्तावनाकारो विटान् पान्तीति दुष्टार्थान्तरमभिप्रेत्य विटपशब्दं प्रायुङ्क्त ॥ इह तु तन्निरसितुं श्लेषेण वेदशाखासंबन्धं वेदमार्गवर्तिनां तापहरणच्छायाऽऽचरणफलवितरणश्रमश्रमसमुद्धरणप्रभृतिविविधोपकरणचणतां शरणप्राप्तद्विजादिभरणभावं च ध्वनयितुं शाखिपदमुपात्तम् ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ **तथा चोक्तमिति** ॥ तृतीयाध्याये कर्मविपाकपूर्वकपातकपरिगणनप्रकरणे (श्लो० २३) याज्ञवल्क्येनोक्तमित्यर्थः ॥ अत्र उत्कर्ष इति सप्तम्या निमित्तार्थत्वे विज्ञानेश्वरसंमतिं बोधयितुमाहुः–**महापातकेत्यादि** ॥ **गणितत्वादिति** ॥ इदं संपादयतीति पूर्वत्र हेतुतयान्वेति ॥ महापातकसमानामतिपातकत्वं[1] तूपपातकमिताक्षरायां 'महापापं चातिपापम्'इति स्मृतेः ॥ अथ प्रस्तावनायां तत्सत्कीर्तीत्यादिना संबभूवुरित्यन्तेन दर्शितं दूषयन्ति–**उदयपत्तनाधिपस्येत्यादिना वचनादित्यन्तेन** ॥

उदयपत्तनाधिपस्य नगरे स्थितिरुत्कर्षहेतुत्वेन प्रतिपादितापि वस्तुतोऽपकर्षहेतुरेव ॥ तुर्याश्रमिणां तस्या अविहितत्वात् प्रत्युत

---

१ तूपपादितमितिपाठोभाति ।

निषिद्धत्वाच्च ॥ उक्तं च-सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ॥ एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत् ॥ मिताक्षरायां च-"भिक्षाप्रयोजनात् ग्राममाश्रयेत्प्रविशेन्न पुनः । सुखनिवासार्थम्" ॥ ऊर्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासीति शङ्खस्मृतिरपि—'एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रक'मिति कण्वेनाप्युक्तम् ॥ किंच नृपान्नभक्षणविद्योपजीवित्वराजाश्रितत्वादिकमाह स्वधर्म्महानिकरमेव ॥ तथा चोक्तं मनुना-'न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ॥ नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ संवर्त्तः-अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा ॥ अद्भिः प्रक्षाल्य ताः सर्वास्ततोऽश्नीयाच्च वाग्यतः ॥ तथा च सर्वाश्रमोत्तमं चतुर्थमाश्रममारूढे विद्योपजीवित्वनृपाश्रितत्वविवादकर्तृत्वादींस्तुरीयाश्रमिणां पतितत्वसंपादकाँस्तस्मिन् दर्शयता एकारामत्वादींश्चादर्शयता तस्मिन्नारूढपतितत्वं सम्यक्तया संपाद्यते-'विहितस्याननुष्ठानान्निषिद्धस्य च सेवनात् ॥ 'अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणांनरः पतनमृच्छति इति' वचनात् ॥ यथा पित्तपीतिमदूषितचक्षुषा शङ्खं पीतमिव पश्यता धवलोऽपि शङ्खः पीत इत्युच्यते एवमनेनापि स्वनिष्ठारूढपतितत्वदूषितहृदा सज्जनानारूढपतितानिव जानता सत्कर्मनिष्ठा अप्यारूढपतिता इत्यग्रे वक्ष्यन्ते ॥

अयं भावः-राज्ञः सम्मुखगमनादिकं तु पूर्ववत्प्रशंसार्थं मनोराज्यविजृम्भितमेव ॥ तात्कालिकतत्रत्यराजकीयजनतानुभवागोचरत्वात् ॥ तत्वं तु राज्ञा आजीविकां दत्वा स्वाश्रितविद्वत्त्वेन स्थापित इत्येव ॥ या च राजगुरुतया स्थितिरुत्कर्षायाकल्पि सा तदाश्रमविरोधात्प्रत्युतापकर्षमेवापादयति उक्तं चेति— (यतिधर्मप्रकरणे अ० ३ श्लो० ३) याज्ञवल्क्येनेति शेषः ॥ सुखनिवासार्थमित्यन्तो मिताक्षराग्रन्थः ॥ मूलोक्तं कण्ववचनादिकं तु मिताक्षरामाधवीयमदनपारिजातादिषूदाहृतमेवेति नामूलत्वशङ्कावकाशः ॥ मनुरपि यतेः सर्वदैकाकित्वाऽनिकेतनत्वादिकमन्नार्थमेव ग्रामप्रवेशं च वदति—(अ० ६ श्लो० ४२-४३) 'एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थमसहायवान् ॥ सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥ अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेत् ॥ उपेक्षकोऽशङ्कुसुको मुनिर्भावसमन्वितः' 'अशङ्कुसुकः स्थिरमति' रिति कुल्लूकभट्टः ॥ 'असंचायक' इत्यन्ये ॥ पुनः स एव (श्लो० ५९-६०) 'अल्पान्नाभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ॥ ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥ इन्द्रियाणान्निरोधेन रागद्वेषक्षयेन च ॥ अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते' इति ॥ एकादशस्कन्धे (अ० १८ श्लो० २०-२१) 'एकश्चरेन्महीमेतां निस्संगः संयतेन्द्रियः ॥ आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्समदर्शनः ॥ विविक्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशय' इति ॥ तथा (श्लो० २४-२५) 'पुरग्रामव्रजान्

सार्थान् भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत् ॥ पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रयवतीं महीम् ॥ वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् ॥ ससिद्धयत्याश्चसम्मोहः शुद्धसत्वशिलान्धसा' ॥ सप्तमस्कन्धे (अ० १३ श्लो० ९) 'कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहयात्रावशेषितः ॥ ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीम्' (श्लो० ३) 'एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः ॥ सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायण' इति ॥ मदनपारिजाते पराशरविवरणे च मत्स्यपुराणे—'अष्टौ मासान्विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् ॥ एकत्र चतुरो मासान्वार्षिकान्निवसेत्पुनः' इति ॥ माधवीयमिताक्षरादिषु दक्षः—'एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ॥ त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥ नगरं नहि कर्तव्यं ग्रामोऽपि मिथुनं तथा ॥ एतत्रयं च कुर्वाणः स्वधर्माच्च्यवते यतिः ॥ राजवार्ता हि तेषां च भिक्षावार्तापरस्परम् ॥ स्नेहपैशुन्यमात्सर्यं सन्निकर्षान्न संशय' इति राजवार्तादिः स्नेहादेश्च संभवात् परिव्राजकान्तरस्यापि संगं प्रतिषेधति क्व पुनर्नगरनिवासपूर्वकराजादिसंगस्यावसरः ॥ माधवीये श्रुतिः—"वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मास एकाकी चरेत्" इति ॥ बौधायनः—'विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ॥ कालेऽपराह्णभूयिष्ठे भिक्षाटनमथाचरेत् ॥ ऊर्ध्वं जान्वोरधो नाभेः परिधायैकमम्बरम् ॥ द्वितीयमन्तरं वासः पात्री दण्डी च वाग्यत' इत्युपक्रम्य सूर्योपस्थानं जपं चोक्त्वा, 'भिक्षापात्रादिशुद्ध्यर्थमुपमुच्याप्युपानहौ ॥ ततो ग्रामं व्रजेन्मन्दं युगमात्रावलोककः ॥ ध्यायन् हरिं च तच्चित्त इदं च समुदीरयेत्' इति भिक्षार्थमेव ग्रामप्रवेशं तत्राप्यटनभिक्षाग्रहणयोः प्रकारं च विस्तरेण दर्शयित्वा, 'प्राणयात्रिकमन्नं तु भिक्षेत विगतस्पृह' इति तदतिरिक्तापरिग्रहं बोधयति ॥ किंच नृपादेरेकस्यैवाश्रयेण भिक्षासंपादनं निन्दति स एव--'एकत्र लोभाद्वा भिक्षुः परिपूरणमिच्छति ॥ दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्' इति ॥ यमोऽपि—'स्नात्वा शुचिः ।' शुचौ देशे कृतजप्यः समाहितः ॥ भिक्षार्थी प्रविशेद्ग्रामं रागद्वेषविवर्जितम् ॥ चरेन्माधुकरं भैक्षं यतिर्म्लेच्छकुलादपि ॥ एकान्नं न च भुञ्जीत बृहस्पतिसमो यदि ॥ मेध्यं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः ॥ एकवासा विशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ॥ यथालब्धं तदश्नीयात्प्राज्यसंस्कारवर्जितम् ॥ भैक्षं माधुकरन्नाम सर्वपातकनाशनम्' इति ॥ अत्र एकान्नभक्षणनिषेधे तात्पर्यं, नतु म्लेच्छकुलाद्भैक्षग्रहणे ॥ अत एव बौधायनः—'ब्राह्मणक्षत्रियविशां मेध्यानामन्नमाहरेत् ॥ असंभवे तु पूर्वस्याप्याददीतोत्तरोत्तरम् ॥ सर्वेषामप्यभावे तु भक्तद्वयमनश्नता ॥ भैक्षं शूद्रादपि ग्राह्यं रक्ष्याः प्राणाविजानता' इति ॥ अत्र साधारणक्षत्रियादन्नग्रहणमपि ब्राह्मणालाभ एवोच्यते ॥ अपि च माधवीये जाबालश्रुतौ सर्ववस्तुत्यागमुक्त्वा "यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्त्वसंपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्करपात्रेण लाभालाभौ समौ भूत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकंदरकोटरनिर्जरस्थंडिलेष्वनिकेतवास्यप्रयतो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठो शुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेनदेहत्यागं करोति स परहंसो नाम" इत्याच्छादनादि

परिग्रहग्रामस्थित्यादिकं परमहंसस्य प्रतिषिध्यते ॥ अभिपूजितलाभादिनिषेधाश्च प्रागेव दर्शिताः ॥ अतोराजाश्रयादौद्धत्यमाश्रित्य नगरे चिरं स्थितिः सर्वदा तदन्नाशनं तदा तत्रत्यैरनुभूतं वैष्णवानां तुलसीकाष्ठमालोर्ध्वपुण्ड्रादेर्बलादपलोपनं च तस्य पातित्यसंपादकमेव ॥ विहितानानुष्ठानप्रतिषिद्धाचरणादौ पातित्यस्मरणात् ॥ **किंच नृपान्नेत्यादि** ॥ राजान्नादिप्रतिषेधस्तु यमस्मृतौ चतुर्थाध्याये (श्लो० ५९) 'राज्ञां प्रतिग्रहस्त्याज्यो लोकत्रयजिगीषुभिः ॥ राज्ञः प्रतिग्रहाच्चैव ब्राह्मण्यं हि विलुप्यते' इति ॥ अत्रिस्मृतौ—अधीत्य चतुरो वेदान् सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ नरेन्द्र भवने भुक्त्वा विष्ठायां जायते कृमिः' इति ॥ **नचोत्पातनिमित्ताभ्यामिति** ॥ इदं षष्ठाध्याये (श्लो० ५०) अस्ति ॥ तथा 'च विद्ययोपजीवनं त्वदुक्तरीत्या गुरुत्वेनानुशासनं वादकरणं च प्रतिषिद्धाचरणरूपमेवेति सिद्धम् ॥ प्रतिषेधबाहुल्यं तु प्रागेव प्रापञ्चि । नचोत्पातेत्यस्याविद्योपजीवनादिप्रतिषेधपरत्वं तु माधवविज्ञानेश्वरमेधातिथिप्रभृतयो व्याचक्षत एव ॥ भिक्षालब्धान्नमात्रस्याशनेतस्याधिकारं बोधयितुं संवर्तवचनमाहुः— **अष्टौभिक्षा इति** ॥ इदमपि मिताक्षरामाधवीयमदनपरिजातादिषु स्फुटं संगृहीतम् ॥ भिक्षाप्यसंकल्पितसप्तागारेभ्य एव संपाद्या, नतु नित्यं राजगृहात् ॥ यथाहमिताक्षरायां वसिष्ठः—"सप्तागाराण्यसंकल्पितानि चरेद्भैक्षम्" इति ॥ एकादशस्कन्धाष्टादशाध्याये च भगवान् (श्लो० १८) 'भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् ॥ सप्तागारान-संक्लृप्ताँस्तुष्येल्लब्धेन तावता' इति ॥ भिक्षाविषयेऽपि विशेषस्तु प्रागेवादर्शि ॥ यत्तु प्रस्तावनायां **तदनन्तरमित्यादिना विस्मरन्तीत्यन्तेन** विवादकर्तृत्वादिकमुक्तं,-तदप्ये-तेनैवापास्तम् ॥ प्रचुरप्रबन्धकर्तृत्वंतुमिथ्यैव भाति; शैवसुधाकरातिरिक्ततत्प्रबन्धानुप-लम्भात् ॥ सुधाकरे च प्रबलयुक्तिकत्वाभावात् ॥ प्रायेण तत्खण्डनं तु मत्कृते सत्सिद्धान्तमार्तण्डे द्रष्टव्यम् ॥ नापि निखिलावनीमण्डलस्थपण्डितमण्डलीनिःशेषा तदभिधानमपि श्रवणातिथीकृतवती क पुनः सर्वदा स्मरणसंभावना ॥ यच्च कदाचिदि-त्यादिना गोस्वामिश्रीजीवनजीमहाराजानां वृत्तं वर्णितं, तदप्यन्यथाकारमेव ॥ तथा हि–श्रीमद्वल्लभाचार्यवंशमुक्तामणयः पण्डितवेतण्डमण्डलमूर्द्धमण्डनकराः श्रीजीवनजी-महाराजाः पुरुषोत्तमपुरपर्यन्तप्राच्यतीर्थसार्थयात्रापवित्रगात्रास्तत्फलतया श्रीमद्गोवर्ध-नोद्धरणचरणपरिचरणमभिलषन्तः श्रीनाथद्वारमागच्छन् ॥ ततश्चिरादाकर्णितभृशविशद-यशस्कानाचार्यांस्तान् भक्त्या दिदृक्षमाणो भूपभूपः स्वरूपसिंहाभिधो विविधोचिताचार-सत्कारप्रकारप्रणयी सादरं समाहूत ॥ तदा तदाऽऽकारणं सद्धर्मशर्मकारणं सफलयितुं सदयमुदयपत्तनमलंकुर्वाणास्ते स्वसंदर्शनविदितामन्दानन्दायानन्ताकान्तवृन्दारकवृन्दपुर-न्दराय तस्मै मूर्तामिवाशिषं स्वप्रणीतां श्रीबालकृष्णचंपूमपस्पृशन् ॥ ततः समहीक्षित्सत्कृत्य चञ्चु सत्कृत्य तान्याथार्हं विसृज्य तत्प्रत्तप्रबन्धप्रमेयं जिज्ञासमानः स्वाश्रितसदानन्दगिरेः करे तत्पुस्तकमदात् ॥ सोपि मदादिवर्जितस्य तस्य सागरांबराकान्तस्य तेषु तादृशं भृशं स्वविधित्सितविषयावरोधिनं विनयप्रणयप्रकर्षं प्रेक्ष्य श्रीमत्सरं स्वहृदयाकल्पी-कुर्वन्नुर्वीजानेस्तेष्वरुचिमुत्पिपादयिषन्निःशेष एष निबन्धो धनेशबन्धोरमन्दया निन्दया

पूर्ण इति तूर्णमचकथत् ॥ अथ श्रीगोवर्द्धनधरमेकलिङ्गेश्वरंचपरंपरया भजतोहरिहरा-ऽभेदविदोममहस्ते हिमरश्मिमस्तकनिन्दाग्रन्थपुस्तकं यद्विश्राणितं तत्तैरनुचितमनुष्ठितमिति दूयमानमानसः पुनस्तान्न समाचीकरत् ॥ ततोयतिस्तैर्महाराजैस्सममहं वादरणे नवाऽऽदरणवानस्मि यदि ते भूयोऽभ्येष्यन्तीति कांश्चन मानवान्मानवानवादीत् ॥ इदं कर्णाकर्णिकयाऽऽकर्ण्य ते महाराजा नास्मिन्ग्रन्थे लवस्यापि सम्भवोभवनिन्दायाः यदिचावनीवल्लभः पुनराह्वयेत्तर्हि तदेतदुपपादयितुं सिद्धोहमिति व्याहार्षुः ॥ तदेतदव-गतवतापि क्षितिभृता स्वसम्मतयोः शैववैष्णवमतयोर्वादोत्पादनमरोचयता भूयस्ते न समाकारिषत इति तात्कालिकतत्रत्यास्यवदनादवगम्यते ॥ सा चम्पूश्च मुद्रितेदानी-मुपलभ्यतएवेति तत्र शिवनिन्दायाअभावस्तु स्वयमेव विद्वद्भिरवगंस्यते ॥ प्रस्तावनायां "कस्माच्चित्कार्यवशात्" इत्यत्र तु कस्यचित्कार्यस्यवशादिति रम्यम् ॥ समासादेकार्थी-भावापन्ने कार्ये कस्माच्चिदित्यस्य विशेषणतयान्वये सामर्थ्याभावात् ॥ अन्यथा चक्र-वर्तिनोराजपुरुषइत्यपि शक्येत प्रयोक्तुम् ॥ कस्माच्चिदित्यपरिज्ञानं तु कार्यस्यैवाऽव-गम्यते ॥ अथ मूले एतावता सिद्धमर्थमाहुः ॥ **तथाच सर्वेत्यादिना वक्ष्यन्त इत्यन्तेन** ॥ **एकारामत्वादीनिति** ॥ एकारामः परिव्रज्येत्यादौ याज्ञवल्क्यादि-भिर्दर्शितान् ॥ **आरूढपतितत्वमिति** ॥ अत्र माधवीये मेधातिथिः ॥ श्रद्धयापर-योपेतः परमात्मपरायणः ॥ स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यांमुच्यतेदशषड्कवित् ॥ त्रिदण्डंकुण्डि-कांकन्थांभैक्षभाजनमासनम् ॥ कौपीनाच्छादनंवासः षडेतानिपरिग्रहेत् ॥ स्थावरं जङ्गमं बीजंतैजसंविषमायुधम् ॥ षडेतानिनगृह्णीयाद्यतिर्मूत्रपुरीषवत् ॥ रसायनक्रियां-वादंज्यौतिषंक्रयविक्रयम् ॥ विविधानिचशिल्पानिवर्जयेत्परदारवत् ॥ भिक्षाटनंजपः स्नानंध्यानंशौचंसुरार्चनम् ॥ कर्तव्यानिषडेतानिसर्वथानृपदण्डवत् ॥ नापदिप्रेक्षणंलुष्टं प्रमदांसुहृदांतथा ॥ भक्ष्यंभोज्यमुदक्यांचषण्णपश्येत्कदाचन ॥ स्कंधावारेखलेसार्थे पुरेग्रामेचसद्गृहे ॥ नवसेतयतिःषट्सुस्थानेष्वेतेषुकर्हिचित् ॥ रागंद्वेषंमदंमायांदम्भं-मोहंपरात्मसु ॥ षडेतानियतिर्नित्यंमनसापिनचिन्तयेत् ॥ मञ्चकंशुक्लवस्त्रंचस्त्रीकथा-लौल्यमेवच ॥ दिवास्वापश्चयानंचयतीनांपतनानिषट् ॥ संयोगंचवियोगंचविभोगस्यच साधनम् ॥ जीवेश्वरप्रधानानांस्वरूपाणिविचिन्तयेत् ॥ आसनंपात्रलोपश्चसंचयःशिष्य-संग्रहः ॥ दिवास्वापोवृथाजल्पोयतेर्बन्धकराणिषट् ॥ एकाहात्परतोग्रामेपञ्चाहात्परतःपुरे ॥ वर्षाभ्योन्यत्रयत्स्थानमासनंतदुदाहृतम् ॥ उक्तानांयतिपात्राणामेकस्यापिनसंग्रहः ॥ भिक्षोर्भैक्षभुजश्चापिपात्रलोपःसउच्यते ॥ अजिह्वःपण्डकःपङ्गुरन्धोबधिरएव च ॥ मुग्धश्चमुच्यतेभिक्षुःषड्भिरेतैर्नसंशयः इदममिष्टमिदंनेतियोश्नन्नपिनसज्जति ॥ हितंसत्यं-मितंवक्तितमजिह्वंप्रचक्षते ॥ सद्योजातांयथानारीं तथाषोडशवार्षिकीम् ॥ शतवर्षांच-योदृष्ट्वानिर्विकारःसपण्डकः ॥ भिक्षार्थमटनंयस्यविण्मूत्रकरणायच ॥ योजनान्नपरंयाति-सर्वथापङ्गुरेवसः ॥ तिष्ठतोव्रजतोयातियस्यचक्षुर्नदूरतः ॥ चतुर्युगाद्भुवंत्यक्त्वापरिव्राद्-सोन्धउच्यते ॥ हिताहितंमनोरामंवचः शोकावहं तु यत् ॥ श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥ सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थो विकलेन्द्रियः ॥ सुप्तव-

द्वर्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यत इति ॥ तथा च षडतिरिक्तानां राजविहानां परिगृहात् वादादिप्रतिषिद्धाचरणात् भिक्षाटनादिविहिताकरणात् प्रतिषिद्धनिवासात् परेषु रागद्वेषादिविधानात् सर्वदागमनार्थं यानस्यैव निषेवणात् आसनादिप्रणयनात् प्रकृतग्रन्थे शैवसुधाकरे वादेषु चाहितासत्यामितभाषणात् वादार्थमटनात् मुग्धत्वाभावाच्च तस्मिन्नारूढपतितत्वमसंदिग्धमेव ॥ स च द्वारकाप्रान्तप्रवेशोत्तरं राजधानीषु प्रायः शिविकायामेव स्थितिमभिनिविशानस्तत्प्रान्ते जामनगरान्निर्गमनावसरे बहुवसुव्ययतोऽपि शिविकावाहकपुरुषाऽलाभाद्धाटकलब्धानडुच्छकटोपरि स्वशिबिकां बद्ध्वा तामधिष्ठाय ततो निरगादित्येवंविधा यानाभ्यासप्रभृतयः पतनहेतवस्तस्मिन्बहुभिरेवसन्त्यनुभूता इति किंतत्कथनेन ॥ अत एवोक्तं–**सम्यक्तयेति** ॥ पातित्ये मानान्तरमाहुः—**विहितस्येति** ॥ **वचनादिति** ॥ तृतीयाध्याये कर्मविपाकपूर्वकपातकपरिगणनप्रकरणे (श्लो० १३) याज्ञवल्क्यवचनादित्यर्थः ॥ मनुरपि (अ० ११ श्लो० ४४) अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ॥ प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ **अग्र इति** ॥ द्वितीयभागे प्रथमखण्डखण्डनादिस्थले ॥

एवं च भावनगराधिपमान्यनागरनगरनिवासं खण्डनमण्डनाँदीश्च संसारकूपपतनहेतून्निःसरणप्रतिबन्धकाँश्च कुर्वाणेन स्वनिःसरणस्यापि दुर्विभाव्यत्वात् प्रज्ञाविरहिणां संसारकूपान्निःसारणं दूरापास्तम् ॥ 'स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्' इति न्यायात् ॥ किंच श्रीवल्लभसिद्धान्तखण्डनाय संतोषरामनामकस्य प्रार्थनमुपशमशीलानां प्रवृत्तिश्चेति द्वयमपि स्वरूपहानिकरम् ॥ श्रीवल्लभसिद्धान्तस्य वज्रदृढत्वाच्च ॥

एवं वृथाप्रशंसां दूषयित्वा प्रस्तावनायां एवमनेकेत्यादिना रचयामासुरित्यन्तेन दर्शितं ग्रन्थकरणे हेतुं सप्रशंसं दूषयन्ति—**एवंचभावनगरेत्यादिना दृढत्वाच्चेत्यन्तेन** ॥ अत्र प्रस्तावनायां 'अनेकप्रतिद्वन्द्वी'त्यादिप्रथमविशेषणेन निर्वैरत्वाभयदानोपशमशीलत्वादिभ्यः सम्यक्किलाञ्जलिरदायि ॥ सौराष्ट्रदेशे नगरविशेषे तीर्थत्वानास्पदे भावनगरे धनिकाश्रयफलकनिवासस्य वर्णनेन वारुणीतीर्थयात्रापि साध्वी समर्थिता मूले ॥ **नागरनगरेति** ॥ नागरसंबन्धि तदधिष्ठितं यन्नगरमित्यर्थः ॥ **पतनेत्यादि** ॥

१ एवमनेकप्रतिद्वंद्विविद्वदनुभूतप्रौढप्रतापाः प्रत्यक्ककुप्स्थतीर्थयात्राप्रसङ्गेन सौराष्ट्रभूभागं भूषयन्तोभावनगरक्षितिजानिमान्येन वेदशिखरनिहितनिष्ठेन चमत्कारनगरनिवासिनागरगृहस्थविप्रेण सन्तोषरामनामकेन श्रीवल्लभसिद्धान्तखण्डनपूर्वकाद्वैतसिद्धान्तमण्डनाय प्रार्थितास्सन्तः स्वयमुपशमशीला अपि प्रज्ञाविरहिणां संसारकूपाद्बहिर्निःसारणं स्वधर्मं जानन्तस्समवलोक्य तदीयाणुभाष्यविद्वन्मण्डनशुद्धाद्वैतमार्तण्डादीन् ग्रंथान् परार्थमेव धृतशरीरास्ते श्रुतिस्मृत्यविरुद्धानेकप्रौढोक्तिभिः प्रथमतः शुद्धाद्वैतमार्तण्डमनन्तरञ्चविद्वन्मण्डनं सटीकं खण्डयन्तःसहस्राक्षनामकमपूर्वनिबन्धमिमंरचयामासुः ॥

नगरनिवासखण्डनमण्डनादीनां पतनहेतुत्वं निस्सरणप्रतिबन्धकत्वं चोपन्यस्तचराद्यनेक-प्रमाणसिद्धमेव ॥ **कुर्वाणेनेति** ॥ अस्य निस्सरणमित्यग्रिमे कर्तृतयान्वयः उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन विरहिणामिति कर्मणि षष्ठीसत्वात् कर्तरि तृतीया ॥ गवां दोहो गोपेनेत्या-दिवत् ॥ **स्वरूपहानिकरमिति** ॥ राज्ञाधिकारे नियुक्तानां कस्मिंश्चिदपि धर्मे द्वेषस्यायोग्यत्वादुपनिषन्निष्ठस्य च सर्वथा तदसंभवात्प्रथमस्य स्वरूपहानिः ॥ 'लोभः प्रवृत्तिरारंभ' इति स्मृत्या प्रवृत्तेरजःकार्यत्वाद्रजसा सत्वोपमर्दनिश्चयेनोपशमभङ्गापत्ते-र्द्वितीयस्य सा ॥ नच परोपकाराय खण्डनाद्यारंभो नानुचित इति वाच्यम् ॥ माधवेन "हिताचरणं नाम हिंसाननुष्ठानमात्रं न पुनरुपकारेषु प्रवृत्तिः, 'हिंसानुग्रहयोरनारंभ इति गौतमस्मरणात्" इत्युक्तेः ॥ (अ० ३ यतिधर्मप्रकरणे श्लो० ३) 'सर्वभूतहितः शान्त' इत्यत्र विज्ञानेश्वरेणापि तथैव विवरणाच्च ॥ नारंभानारभेत् क्वचिद्' इत्यादि-प्रतिषेधदर्शनाच्च ॥ अपि च (अ० ६ श्लो० ४४) 'कपालं वृक्षमूलानि कुचेलम-सहायता ॥ समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्यलक्षणम्' इति मन्वाद्युक्तलक्षणाभावादुप-शमशीलत्वादिकथनमुपचारमूलकमेव ॥ (अ० ६ श्लो० ६६) 'न लिङ्गं धर्मकारणम्' इति मनुना केवलवेशस्यासाधकत्वस्मरणात्प्रकृतपुरुषे दृढवादित्वेहाविशिष्टत्वादिधर्म-दर्शनेन मनुदक्षादिस्मृतवाग्दण्डाद्यान्तरधर्माभावनिश्चयाच्च ॥ वाग्दण्डादिस्वरूपं तु दक्षेणोक्तम्—'वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डेत्वऽनीहताम् ॥ मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते' इति ॥ **वज्रदृढत्वादिति** ॥ वज्र इव दृढतत्त्वात् ॥ 'उपमा-नानिसामान्यवचनै'रिति समासः तथा चाशक्यार्थप्रार्थना । तत्र प्रवृत्तिश्चायोग्यैवेति भावः ॥ ग्रन्थस्य खण्डनाभासरूपत्वन्तु प्रागुक्तम् ॥ दर्शयिष्यते च तथा—

श्रीवल्लभमतानुयायिनो मथुरादासवर्म्मण एतादृशग्रन्थप्रसिद्धि-कर्तृत्वमपि तन्मताननुयायित्वमेव व्यनक्ति ॥ प्रचुरकालातिक्रमणे-नाप्यनुन्मूलनीयमूलत्वं प्रचण्डवातातपैरप्यलोपनीयलावण्यत्वं सकललोकलोचनानन्दजनकत्वमित्यादिभिरारोप्यमाणगुणैः परैस्तो-ष्टूय्यमानोऽपि स्मरणस्तम्भत्वेनाभिमतोऽप्येकेनैव श्रीवल्लभवंश्येन परीक्षणार्थं हसता मन्दं स्पृष्ट एव कीटाकीर्णविशीर्णजीर्णतरस्थूणेव स्वल्पकालेनाप्युन्मूलनीयमूलत्वं फूत्कारेणाप्यपलोपनीयलावण्यत्व-मारोपयितृणामपि पश्चात्तापाद्यनेकदुःखोत्पादकत्वं सर्वजनोपेक्ष-णीयत्वमित्यादीन्स्वाहजिकान्गुणान्प्रदर्शयन् स्तोतॄंश्च ह्रेपयञ्छतधा भिद्यमानो निपपातेति ॥ तच्च श्रुतिस्मृत्युक्तसंन्यासाश्रमधर्मप्रति-पालनरहितस्य तन्निषिद्धाचरणशीलस्य केवलं शिखासूत्रवर्जनका-षायवस्त्रपरिधानाभ्यामेव मस्करित्वेन प्रतीयमानस्य न लज्जाकर-मस्ति ॥ प्रत्युत आपातालतलप्ररूढमूलसकललोकव्याप्तप्रकाण्ड-श्रीवल्लभसिद्धान्तशाखिप्रवलप्रभञ्जनाहतः शङ्करसिद्धान्तानभिज्ञो गजम्मन्यो मशकः कान्दिशीकः स सहस्राक्षसहितः क्वचिल्लीनोवा गतोवा प्रमीतो वेति तस्य वृत्तं नोपलभामहे ॥

एवं प्रस्तावनायां मुख्यांश्चतुरोऽपि विषयान्निराकृत्य तत्र सच श्रीवल्लभार्येत्यादिना परमात्मानमित्यन्तेन वर्णितं मुद्रणकारणादिकं परिहरन्ति—श्रीवल्लभमतेत्यादिना नोपलभामह इत्यन्तेन। तोष्टूय्यमान इति॥ अतिशयेन पौनःपुन्येन वा स्तूयमानः॥ स्तौतेर्यङन्तात्कर्मणि लटः शानचि शित्वेन सार्वधातुकत्वाद्यकि अनेमुगिति मुगागमे च सिद्धम्॥ श्रीवल्लभवंश्येनेति॥ श्रीवल्लभस्य वंशभवेन॥ दिगादित्वाद्यत् यस्तु 'श्रीवल्लभवंशीया' इति प्रस्तावनायां प्रयोगः स चिन्त्यः॥ अवृद्धत्वेन 'वृद्धाच्छ'इत्यस्याप्राप्तेः॥ दिगादिषु वंशशब्दपाठं निश्चितमप्यनादृत्य बलाद्गहादिषु तत्पाठकल्पनस्यागतिकगतित्वात्; 'संख्यावंश्येने'त्यादिविरुद्धनिर्देशोपलम्भात्, देवदत्तादिवद्वंशशब्दस्यनामधेयत्वाभावाच्च॥ परीक्षणार्थमिति॥ वर्ण्यमानगुणकोऽयमस्ति न वेति परीक्षणार्थम्॥ 'मन्द'मिति स्पर्शक्रियाविशेषणम्॥ स्थूणा स्तंभः॥ स्तोतॄन्॥ प्रस्तावनाकारादीन् लज्जयन्॥ निपपातेति॥ ग्रन्थस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तन्निष्ठनिपतनक्रियायाअनायासजन्यत्वादननुसन्धानेन पारोक्ष्याल्लिट्॥ अत एव भाष्ये "कस्मिन् पुनः परोक्षे लिड्भवति" इत्यादिना परोक्षविचारे "परोक्षे धातौ परोक्षे धात्वर्थे इति कः पुनर्धात्वर्थः क्रिया क्रियायां परोक्षायामिति" व्याख्याय क्रियापारोक्ष्ये मतान्तराण्युक्त्वा तेषूत्तमपुरुषासिद्धिं स्वमते सुप्तादिव्यापारे तत्सिद्धिं च दर्शयित्वोच्यते "अथ भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानकालं नोपलभते॥ तद्यथा—वैयाकरणानां शाकटायनो राजमार्गे आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे। किं पुनः कारणम्? कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते॥ मनसा प्रयुक्तानींद्रियाण्युपलब्धौ कारणानि

---

१ सचश्रीवल्लभार्यमतानुयायिना सर्वश्रेयोभिलाषिणा भक्तिवंशजेन लवजित्तनूजन्मना मथुरादासवमर्णा शरनयननन्दनिशाकरप्रमितविक्रमवर्षान्तर्गतोर्जमासवलक्षपक्षचतुर्दशीसमासादितनिर्लिपनिलयवासायालाडकाँबाईसमाख्यायानिजाङ्गजायाः प्रचुरकालातिक्रमणेनाप्यनुन्मूलनीयमूलः प्रचण्डवातवर्षातपैरप्यलोपनीयलावण्यस्सकललोकलोचनानन्दजनकः कोपि स्मरणस्तम्भइवायमनेकद्वैतमतान्धकारसंभ्रान्तदृग्भ्योजनेभ्यः सन्मार्गावबोधप्रदानप्रवीणो मयाङ्कयित्वा प्रसिद्धिं नीतः॥ विलोक्येमं निबन्धं संभूय सर्वेपि श्रीवल्लभवंशीयास्स्वकीयसिद्धान्तानुसारेण तत्खण्डनाय बद्धपरिकराभवितारइति महतीमाशां मन्मनसि स्थापयामि॥ हन्तायमसन्तोषोयत् केपि ते वीणावेणुमृदङ्गाद्यनेकवाद्यवादननिष्ठचित्तास्संङ्गीतमेव संसारसारं मन्यमानाः प्रबलेन शङ्करसिद्धान्तिसिन्धुरेणामूलतउन्मूलितं स्वसिद्धान्तशाखिनं दृष्ट्वापि न पश्यन्तीति॥ हा हतं निगमागमोक्तस्वधर्मपालनप्रीतिस्वकीयसिद्धान्तदृढीकरणबद्धपरिकरताव्याससूत्रभाष्यकरणशक्तिमत्ताशमदमतितिक्षोपरतिब्रह्मण्यताब्रह्मनिष्ठताद्यखिलाचार्यचिह्नविरहिणां केवलमाचार्यकुलउत्पत्तितएवाचार्यपदाभिमानमुद्वहतां तेषां नैतत्किंचिदपि त्रपाकरमस्ति॥ तद्दयामयात्माऽनवरतनिखिलजगज्जनहितपरायणस्सर्वशक्तिमानीश्वरस्तेभ्यस्सन्मार्गदर्शिनीं दृशं प्रयच्छतादिति प्रार्थये परात्मानम्—'जयंत्वद्वैतार्यास्सकलवसुधाख्यातयशसः श्रिताद्वैताभासाऽपरमततमश्चण्डकिरणाः॥ यशोदेहेनास्मिन् जगति सततं सुस्थितिजुषो विपश्चिद्वर्यास्ते यतिवरसदानन्दगिरयः'॥

भवन्ति मनसोऽसांनिध्यात्'' इति ॥ अत्र कैय्यटः—''केचिदिति मतभेददर्शनायानेकदर्शनोपन्यासः ॥ इन्द्रियागोचरसाधनसाधितानद्यतनक्रियावाचिनस्तु धातोर्लिट्प्रत्ययः'' इत्याद्युक्त्वा ''असांनिध्यादिति । विषयान्तरेणाकृष्टत्वान्मदाद्यभिभवाद्वेति भावः'' इति व्याचष्टे ॥ भाष्ये वर्तमानकालमिति वर्तमानकालं वस्त्विवति विवरणकारः ॥ तथा चात्र स्तम्भे परैरारोपितेषु गुणेषु तत्परीक्षणे च चित्तस्याभिनिवेशादयत्नसिद्धं तत्पतनं वर्तमानकालमपि नानुसंहितमिति भावः ॥ नचैवं मत्ततापत्तिः शंक्या; शाकटायनादिवत्तदभावोपपत्तेः ॥ अत एव विवरणे ''वैयाकरणानां शाकटायन इत्यनेन तस्यामत्ततोक्ताऽन्यचित्तता च भाष्य'' इत्युक्तम् ॥ इति दिक् ॥ निपपातेति निशब्देन पुनरारोपणस्याशक्यत्वं बोध्यते ॥ **शिखासूत्रेत्यादि** ॥ तथा च पराशरमाधवीये पद्मपुराणे ॥ 'शिखायज्ञोपवीतेन त्यक्तेनासौ कथं द्विज' इति ॥ तत्रैवात्रिः—'यज्ञोपवीतं सर्वेषां द्विजानां मुक्तिसाधनम् ॥ परित्यजन्ति ये मोहात्तेनरा निरयगामिन' इति ॥ हारीतः चत्वारोऽप्याश्रमा ह्येते सन्ध्यावन्दनवर्जिताः ॥ ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यदप्युपगतं बुधै' रिति ॥ यच्छास्त्रविद्भिरुपगतं तेनापि वर्जिता हीयन्त एवेति तद्व्याख्यातारः ॥ अथ सन्ति शास्त्रोक्तधर्मानुष्ठायिनां विदुषां परमहंसानामेव पाक्षिकतत्त्यागवचनान्यपि, परन्तु विहितानुष्ठायिनः विप्रतिसिद्धसेविनो वेषमात्रेण तु नकार्यसिद्धिरिति सर्वसम्मतम् ॥ दण्डाभावान्मस्करित्वमप्यौपचारिकमेव ॥ **कान्दिशीकः** भयात्पलायितः, 'कान्दिशीको भयद्रुत' इत्यमरः ॥ सः सदानन्दगिरिः ॥ शिष्टं सर्वमतिरोहितार्थम् ॥ यत्तु प्रस्तावनायां 'वीणावेणुमृदङ्गे'त्यादिना वीणावादनादेरनौचित्यं बोधितं; तदसत्,—भगवद्गुणविशिष्टसंगीते भगवत्प्रीत्यर्थं तदग्रे भक्त्या वीणादिवादने च दोषाभावात् ॥ प्रत्युत तस्य भगवत्प्रीतिसंपादकत्वात् ॥ अतएव पाद्मे कार्तिकमाहात्म्यपञ्चमाध्याये पृथुं प्रति नारदः—'तालवेणुमृदङ्गादिध्वनियुक्तान् सनर्त्तकान् ॥ पुष्पैर्गन्धैः सताम्बूलैर्गायकानपि चार्चयेत् ॥ १९ ॥ देवालये गीतपरा यतस्ते विष्णुमूर्तयः ॥ तपांसि यज्ञदानानि कृतादिषु जगद्गुरोः ॥ २० ॥ तुष्टिदानि कलौ यस्माद्भक्त्या गानं प्रशस्यते ॥ क्व त्वं वससि देवेश मया पृष्टस्तु पार्थिव ॥ २१ ॥ विष्णुरेवं तदा प्राह मद्भक्तिपरितोषितः ॥ नाहं वसामिवैकुण्ठे योगिनां हृदये रवौ ॥ २२ ॥ मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद' तथा 'मत्पुराणकथां श्रुत्वा मद्भक्तानां च गायनम् ॥ २४ ॥ निन्दंति ये नरा मूढास्ते मद्द्वेष्या भवन्ति हि' ॥ नचास्य शूद्रमात्रपरत्वं शक्यम् ॥ तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयकाण्डनवमप्रपाठके (अनु० १२) ''ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ गायतः श्रिया वा एतद्रूपं यद्वीणा श्रियमेवास्मिन्तद्धत्तः'' इत्यादिना ''दिवा ब्राह्मणो गायेत् नक्तन्राजन्यः'' इति ब्रह्मक्षत्रयोरपि गानविधानात् ॥ यावदनुवाकसमाप्तितत्फलाम्नानाच्च ॥ याज्ञवल्क्योऽपि तृतीयाध्यायेऽध्यात्मप्रकरणे (श्लो० ६०) 'वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ॥ तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं निगच्छती' ति मोक्षसाधनत्वं तस्याह ॥ अष्टमस्कन्धादावपि 'अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमङ्गलं गायन्त आनन्द समुद्रमग्ना' इत्यादिना भगवत्संबधितदनेकत्र प्रशस्यते ॥ न च 'गायन्त' इत्यस्य कथयन्त इत्यर्थः कल्प्यः ॥ 'नामान्य-

नन्तस्य यशोङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधव' इत्यादिषु स्पष्टं भेदेन निर्देशात् ॥ कूर्मपुराणेऽपि सप्तचत्वारिंशाध्याये हरिवर्षवर्णने 'गायंति चैव नृत्यन्ती' त्यादिना विष्णोर्गानप्रियत्वं दर्शितम् ॥ विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ॥

॥ इति प्रस्तावनाखण्डनम् ॥

अथ प्राप्तावसरः सहस्राक्षः खण्ड्यते ॥

श्रीमद्बालमुकुन्दमिन्दुवदनं वृन्दावनानन्दिनं
वन्दे सुन्दरमेकमेव न परान्निन्दामि वृन्दारकान् ॥
वर्तन्तामचिरन्तनादिविषदोनन्ता अनन्तातले
मन्तुं ते गणयन्तु माऽयमितरान् मूर्धा न नंतुं क्षमः ॥ १ ॥

एवं तदनुयायिना कृतां प्रस्तावनां बाध्यसामान्यचिन्तया दूषयित्वा साक्षात्तत्कृतं सहस्राक्षग्रन्थं दूषयितुमुपक्रमन्ते ॥ अथेति ॥ अथ सूचीकटाहन्यायेन प्रस्तावनाखण्डनानन्तरमवसरसंगत्या सहस्राक्षः खण्ड्यते ॥ संगतिस्तु अनन्तराभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकज्ञानविषयोर्थ इति दीधितिकारादयः ॥ वस्तुविशेषस्य वस्तुविशेषानन्तरं निरूपणे प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकं तत्स्वरूपोपयोगि यज्ज्ञानं तद्विषयोऽर्थ इत्यर्थः ॥ अवसरश्च संगतिविशेषः ॥ 'सप्रसंगउपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा ॥ निर्वाहकैक्यकार्यैक्ये षोढासंगतयोमता' इत्युक्तेः ॥ वस्तुतस्तु परिगणनं प्रायिकमाक्षेपादीनां संगत्यन्तराणामुपलब्धेरित्याद्यन्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ तत्राऽवसरो नाम प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्ताववश्यवक्तव्यत्वम् ॥ 'अथ' शब्दश्चात्र साक्षाद्ग्रन्थखण्डनारम्भे पुनर्मङ्गलार्थः ॥ 'ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ॥ कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभा' विति "अथ वर्णसमाम्नायः" इत्यत्रत्य त्रिभाष्यरत्नादावुदाहृतशिक्षाकारवचनात् ॥ नच तस्यानन्तर्यार्थकत्वेन व्याख्यातत्वान्न मंगलार्थकत्वं सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयतीति व्युत्पत्तेरिति शङ्क्यम् ॥ संगीतोपकाराद्यर्थं कृतेनापि मृदङ्गध्वनिनेव इतरार्थकतया प्रयुक्तेनानेनापि मङ्गलसिद्धिसंभवात् ॥ अव्ययतत्त्वबोधिन्यादिषु "निपातस्तु स्वरूपेणैव मंङ्गलं मृदङ्गध्वनिवत्" इत्यङ्गीकारात् ॥ "सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे वृद्धिरादैच्" इत्यादावन्यार्थकैरपि सिद्धवृद्ध्यादिशब्दैर्मङ्गलसिद्धेर्महाभाष्यादौ दर्शितत्वाच्च ॥ मङ्गलप्रयोजनं तु तत्रैव पस्पशाह्निकवृध्याह्निकयोरुक्तम् "मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्यु रिति वृद्धियुक्ता यथास्युरिति" एतदेव प्रयोजनं साधयितुं पूर्वोत्तरमीमांसापातञ्जलयोगादिसूत्रवच्छबरस्वामिश्रीमदाचार्यश्रीव्यासाचार्यादिप्रणीततत्तद्भाष्यवच्चाथशब्देनैव साक्षाद्ग्रन्थखण्डनारम्भे पुनर्मङ्गलमाचरितम् ॥ भूयो मङ्गलं तु प्रागेव कृतमापरिसमाप्तिविघ्नपरिहारार्थं भविष्यति ॥

तत्रादौ 'ओं तत्सत्' इत्यारभ्य 'विष्णोः स्मृत्या च मङ्गलम्' इत्यन्तग्रन्थेन श्रीशङ्कराचार्यनमस्कारपूर्वकं वैष्णवसंप्रदायप्रवर्तकाचार्याणां तन्मतवर्तिनां च शठत्वं कौर्मवाक्यबोधितलक्षणसप्तकेन

प्रतिपादितम् ॥ तत्र शङ्कराचार्याणां शिवावतारत्वेऽपि तदुक्तकौर्मवचनानि तु शिवविषयाण्येव ॥ तेषामवतारप्रयोजनं तु पाद्मवाराहादिषु प्रसिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

अथ सहस्राक्षकृता भगवदनुयायिनोऽपार्थाभिधानरहितानजय्यानपि जिगीषता स्वप्रबन्धपूर्वभागे दुःशासनप्रधानाः कौरवाक्षौहिणीकल्पा एकादश श्लोकाः प्राणायिषत ॥ व्यवरिषत च स्वयमेव ॥ तत्राद्यं पद्यं सव्याख्यानं खण्डयितुं तत्तात्पर्यकथनमुखेन गृह्णन्ति—**तत्रादाविति** ॥ सहस्राक्षे **ॐमित्यादिपदत्रयेणे**त्यादि **उपपादयिष्यत** इत्यन्तं भागमेकहेलया निराकुर्वन्ति—**तत्रशङ्कराचार्याणामि**त्यादिना **विस्तरइ**त्यन्तेन ॥ अयमत्राशयः—तदीयश्लोकारम्भे ॐतत्सदिति पदत्रयं क्रियापदाभावाद्गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्यादिवदाकाङ्क्षानुपशमादप्रमाणमेव ॥

सहस्राक्ष.

१ श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं तत्सत्स्वनिषेवितिष्यमलहृच्छ्रीशंकरं देशिकं न्याय्यश्रौतमतस्य शिष्यसहितं नत्वा पुरा ब्राह्मणैः ॥ शप्तैर्विप्रकुलोद्भवैः श्रुतिपथाद्दुष्टार्थबोधैर्नरमाप्रच्याविषतेति तान्प्रति मया ज्ञाप्यः सहस्रेक्षणः ॥ १ ॥ ओमित्यादिपदत्रयेण ब्रह्म निर्दिश्यते ॥ 'ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्स्मृत' इति भगवदुक्तेः ॥ १ ॥ श्रीशङ्कराचार्यस्य स्वभक्तकलिमलहर्तृत्वं श्रौतधर्मोपदेष्टृत्वं च कौर्मे पूर्वखण्डे त्रिंशेऽध्याये वर्णितम् ॥ तथा हि—
'करिष्यत्यवताराणि शंकरो नीललोहितः ॥ श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥ १ ॥
उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान्वेदनिदर्शनान् ॥२॥
ये तं प्रीत्या निषेवन्ते येनकेनोपचारतः ॥ विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति ते परमं पदम् ॥३॥
अनायासेन सुमहत्पुण्यं ये यान्ति मानवाः ॥ अनेकदोषदुष्टस्य कलेरेष 'महान् गुणः' ॥ ४ ॥
इति ॥ करिष्यत्यवताराणीत्यत्राऽवतारशब्दः 'अवेतृस्त्रो'रित्यधिकरणघञन्तः ॥ तेन पुल्लिङ्गनियमो न ॥ अत्र 'इहाऽवतरिता लोके' इत्येवाऽसंदिग्धं शिवमात्राऽवतारबोधकवाक्यप्रयोगे कर्तव्येऽवताराणि करिष्यतीति स्वेतरसाधारणाऽवतारकरणबोधहेतुवाक्यप्रयोगं कुर्वता अवतरन्ति येष्वित्यर्थसूचनात्स्वस्य परेषां चाऽवताराणि करिष्यतीति सूचितम् ॥ तत्र च के त इतर इत्याकांक्षा 'उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञित'मिति प्रत्यासन्नेन वाक्येन शाम्यते ॥ एवञ्च शिष्याणामप्यवतारत्वं बोधितम् ॥ एतेन कलीनां बहुत्वेन प्रतिकलि शङ्करावतारसत्त्वेन चावतारबहुत्वसिद्धौ बहुवचनस्य प्रक्षीणशक्तिकतया शिष्याणामवतारत्वे न मानमिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता ॥ किञ्च चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यतीति वायुपुराणमप्यत्र मानम् ॥ तत्र हि शिष्याणामवतारक्रियया साहित्यमुक्तम् ॥ एव च तच्छिष्याणां सामान्यतोऽवतारत्वे सिद्धे बुद्धाद्युक्तिष्विवेहाऽप्रामाण्ये मानाभावेन तदुक्तीनां व्यासाद्युक्तिवत्प्रामाण्ये शङ्करदिग्विजयादिरूपतदुक्तिभिर्विशिष्य तेषां तत्तदवतारत्वं निश्चेतव्यमिति तेषां सर्वेषामपि कलिमलहर्तृतया नमनीयत्वेन शिष्यसहितमित्युक्तम् ॥ प्रत्यक्षत्वाऽनुमितत्वाभ्यां

यथा वदन्ति—'यद्यदाऽऽकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ॥ तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते' इति ॥ एतच्च दिनकरभट्टाचार्याः—"स्वार्थाकाङ्क्षितं स्वार्थयोग्यं यद्यत्सन्निधानं प्रपद्यते स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यते, अनन्तरं च महावाक्यार्थबोधः" इति व्याचक्षते ॥ आकाङ्क्षास्वरूपं तु तार्किकाः—'येन पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तत्पदविशिष्टत्वं तस्याकाङ्क्षा ॥ क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनयति तेन तस्याकाङ्क्षा' इत्याहुः ॥ यच्च एकपदे अपरपदवत्त्वं तत्पदे अपरपदाव्यवहितोत्तरत्वं तच्च प्रकृतिप्रत्यययोरेव संभवति ॥ तेन 'घटम्' इत्यादौ घटपदवैशिष्ट्यमंपद आकाङ्क्षा ॥ क्रियाकारकपदयोस्तु नोत्तरपदत्वनियमः ॥ पचति चैत्रः, चैत्रः, पचतीति वाक्यद्वयादन्वयबोधात् ॥ अतः क्रियाकारकपदानां सन्निधानमासत्त्या चरितार्थमिति वदन्ति ॥ तत्पक्षेपि प्रकृते नमामीत्यादिपदान्तराभावादन्वयाननुभावकत्वदोषस्तदवस्थः ॥ शाब्दिकास्तु— 'वाक्यसमयग्राहिका चाकाङ्क्षा ॥ सा च एकपदार्थज्ञाने तदर्थान्वययोग्यार्थस्य यज्ज्ञानं तद्विषयेच्छा अस्यार्थः क इत्येवंरूपा पुरुषनिष्ठैव ॥ तथापि तस्या आकाङ्क्षाविषयेऽर्थे आरोपः ॥ एतदेवाभिधानापर्यवसानमित्युच्यते ॥ अयमर्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षत इति व्यवहारात् ॥ पदे तु नारोपः ॥ अर्थबोधोत्तरमेव जिज्ञासोदयात् ॥ समर्थसूत्रे भाष्ये अर्थयोर्व्यपेक्षाकथनाच्च ॥ जिज्ञासोत्थापकं चैकपदार्थेऽपरपदार्थव्यतिरेकप्रयुक्तस्यान्वयबोधाजनकत्वस्य ज्ञानमिति तद्विषये तादृशान्वयबोधाजनकत्वेप्याकाङ्क्षिते व्यवहारः ॥ अन्वयबोधस्तदाकाङ्क्षितसकलक्रियाकारकादिविषयो विवक्षितः ॥ एतेन तस्य हेतुत्वे खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं महावाक्यार्थबोधो न स्यादित्यपास्तम् ॥ खण्डबोधस्य क्रियातद्विशेषणकारक

द्विविधया श्रुत्योक्तस्य धर्मस्य पुराणे श्रौतस्मार्तेति भेदेन कीर्तनेऽपि इहाऽभेदविवक्षया श्रौतत्वेनैव कीर्तनं—**श्रौतेति** ॥ ज्ञानमुपदेक्ष्यति उपदेशेन संपादयिष्यति ॥ ब्रह्मसंज्ञितं ब्रह्मविषयकं सर्ववेदान्तानां सारं फलम् ॥ यद्वा ब्रह्मसंज्ञितं ब्रह्माऽऽख्यम् ॥ सर्ववेदान्तसारं, सर्ववेदान्ततात्पर्यविषयभूतम् ॥ ज्ञानं चिद्रूपम् । उपदेक्ष्यति वर्णयिष्यति ॥ 'धर्मान्वेदनिदर्शनानि'त्यत्रोपदेक्ष्यतीत्यनुवर्त्य पृथग्वाक्यता ज्ञेया ॥ निदर्श्यन्तेऽनेनेति निदर्शनम् ॥ वेदो निदर्शनं येषां ते वेदनिदर्शनाः, वेदप्रमाणकास्तानित्यर्थः ॥ ननु पुराणे 'विजित्य कलिजान्दोषानि'त्यत्र दोषजयादिकं प्रति सेवकानामेव कर्तृत्वमुक्तं तत्कथं शङ्कराचार्यस्य कलिमलहर्तृत्वमुच्यते इति चेद्वक्ष्यमाणरीत्येश्वरस्य कर्मफलदातृत्वे जीवानां तद्वारैव फलाऽऽस्येति गृहाण ॥ इदमुपलक्षणं—तेषां पुण्यहेतुत्वं तद्वारा हितसम्पादकत्वं चाऽनायासेन सुमहदिति 'भक्तानां हितकाम्यये'ति कौर्मोक्तं बोध्यम् ॥ 'व्याकुर्वन्व्यासूत्राऽर्थं श्रुतेरर्थं यथोचिवान् ॥ श्रुतेर्न्याय्यः स एवाऽर्थः शङ्करः सवितानन' इति शिवपुराणवाक्यमवष्टभ्याह—**न्यायेति** ॥ वितानतो व्याख्याता क्वचित् 'सवितानना' इति पाठः, तत्र न नेत्यस्य नरो नेत्यर्थः ॥ न्यायादनपेतो न्याय्यः न्यायो युक्तिस्तत्सहितस्तदविरुद्धश्चेति निष्कर्षः ॥ श्रौतेऽर्थे युक्तेरपेक्षोत्तरभागे षोडशखण्डखण्डनावसरे उपपादयिष्यते ॥ २ ॥

द्विशेषणैतदन्यतरमात्रविषयकत्वात् किंच उक्तस्यान्वयबोधाजनकत्वज्ञानस्य समभिव्याहारकारणताज्ञानमूलकत्वात्साप्याकाङ्क्षा ॥ अतः ससमभिव्याहारस्तादृशतादृशान्वयबोधजनक इति ज्ञानं कारणं तदजानतामबोधाच्च ॥ ससमभिव्याहारस्तत्तदन्वयबोधजनक इत्ययमेव वाक्यविषये ऐश्वरः समयस्तत्परिपालिका च मीमांसा' इत्याद्याहुः ॥ तेन तन्मतेऽप्यसमभिव्याहृतक्रियापदकं साकाङ्क्षार्थमेतद्वाक्यबोधकमेव ॥ अन्यथा दश 'दाडिमानि षडपूपा' इत्यादिकमपि प्रमाणं स्यात् ॥ नन्वनन्वितार्थमपि पदत्रयं मङ्गलार्थमुच्यत इति चेत्—नहि मङ्गलार्थत्वमात्रेण पूर्वोक्तदोषनिस्तारः ॥ अत एव 'ॐकारश्चाथशब्दश्चे'ति स्मृत्योंकारसमानयोगक्षेमस्याप्यथशब्दस्यान्यार्थमृदङ्गादिध्वनिवच्छ्रवणमात्रेण मङ्गलसिद्धिमभिप्रेत्य तस्यार्थान्तरं तद्धटितवाक्येऽन्वयश्चादर्शि शारीरकभाष्ये जिज्ञासासूत्रे शङ्कराचार्यैः ॥ तथात्रापि प्रामाण्यसिद्धये तदन्वययोग्यं किमपि वक्तव्यम् ॥ अन्यथा तत्रापि केवलमङ्गलार्थक एव 'अथ' शब्दोऽनन्वितः स्वीक्रियताम् ॥ कृतं तस्यार्थान्तरपरत्वकल्पनया ॥ अथ प्रथमतरेऽप्यस्मिन्वाक्ये ओमादिपदवाच्यं नमामि स्मरामीत्यध्याहारेण पूरणं तु प्रथमग्रासे मक्षिकापातः ॥ द्वारमित्यादौ पिधेहीत्यादेरिव नमामीत्यादेः शीघ्रोपस्थितिकत्वाभावोऽपि प्रचुरव्यवहारविरहाद्द्रष्टव्यः ॥ न च समासादि कल्प्यम्, स्वयमव्याख्यानेन तथाभिप्रायाभावनिश्चयात् ॥ स्वशब्दपरामृष्टदृश्यव्यक्तिविशेषेऽन्वयायोगाच्चेत्यलम् ॥ अपि च गीतावाक्ये ब्रह्मशब्दोऽक्षरपरः प्रतीयते; प्रणवस्याक्षरवाचकत्वात् ॥ माण्डूक्ये "ॐमित्येतदक्षरं" इति श्रावणात् ॥ कठवल्लीष्वपि "तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्" इति स्फुटं धामवाचकताबोधनात् ॥ अग्रेऽपि "एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म ॥ एतदालम्बनं श्रेष्ठं" इति तथैव प्रपञ्चनात् ॥ द्वादशस्कन्धेऽपि ॥ स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मन इत्युपबृंहणाच्च ॥ तेन ततः परस्य तत्र रममाणस्य स्मरणलक्षणे मूलस्थमङ्गल एतदपेक्षयोत्कर्षः स्वतः सिद्ध इति ध्येयम् ॥ यच्च कौर्मवाक्यावलम्बेन शङ्कराचार्याणां शिवावतारत्वादिकमुक्तं तत्र तेषां तदवतारत्वं त्वस्माकमभिमतमेव ॥ परं त्वदुक्तवचनविषये तु वदामः ॥ कौर्मब्रह्माण्डसूतसंहितादिषु द्राविडकेरलशैवैर्भूय एव प्रक्षिप्तमिति विद्वत्किंवदन्तीसत्त्वात् संप्रदायान्तरग्रन्थेष्वपि तस्या उज्जीवनाच्चास्ति तावदेतेषां समूलत्व एव सन्देहः ॥ अत एव तावकोपि न कोपि प्रामाणिक एतान्युदाहार्षीन् ॥ यदीदं समूलमेवसर्थपरं चाभविष्यत्कथं तर्हि माधवादयो दिग्विजयादौ नोदाहरिष्यन् ॥ तथापि त्वयेव नास्माभिरंहोरंहोभयादार्षतया व्यवह्रियमाणे वस्तुनि सहसा प्रक्षिप्तत्वं शक्यवचनमतः सति समूलत्वे समादध्मः ॥ करिष्यत्यवताराणीत्यादिवचांसि तु न शङ्कराचार्यविषयाणि ॥ तेषामेकत्वेन अत्रावताराणीति बहुवचनेन चातत्परत्वप्रतीतेः ॥ न च शङ्करपदोपादानमात्रात्तत्परत्वं शङ्क्यम् ॥ तस्मिन्पुराणे (अध्याय १०) अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे (अध्याय ७) निशम्य भगवान् वाक्यं शङ्करो धर्मवाहनः ॥ एवमादिष्वनेकत्र देवाभिप्रायेणैव शङ्करशब्दाभ्यासदर्शनात् ॥ किञ्चात्र शङ्करपदमवतारपरमवतारिपरं वा ॥ नाद्यः ॥ तस्मिन्नीललोहितत्वाप्रसिद्धेः ॥ शङ्कराचार्याणामनेकावतार-

कर्तृत्वापत्त्या तेषामवतारत्वासिद्धिप्रसक्तेश्च ॥ द्वितीयश्चेदों कुर्मः ॥ तथा सति तत्पुराण-प्रसिद्धा रुद्रशुकसांवादयः शिवावतारा एवात्रावतारपदेन गृह्येरन् ॥ एकग्रन्थावगत-त्वात् ॥ न तु शङ्कराचार्याः ॥ एकत्वेन बहुवचनविरोधात् ॥ अमुकस्मिन्देशे काले च अमुको नाम भविष्यतीति निर्देशाऽभावाच्च ॥ रुद्रादीनां शिवावतारत्वं तु यथा तत्रैव सप्तमाध्याये ॥ भृकुटीकुटिलात्तस्य ललाटात्परमेष्ठिनः ॥ समुत्पन्नो महादेवः शरण्यो नीललोहित इत्याद्युक्त्वोच्यते ॥ निशम्य भगवान् वाक्यं शङ्करो धर्मवाहनः ॥ स्वात्मना सदृशान् रुद्रान् ससर्ज मनसा शिवः ॥ कपर्दिनो निरातङ्कांस्त्रिनेत्रान् नीललोहितानिति ॥ एकादशाध्याये च स्वात्मना सदृशान् रुद्रान् ससर्ज मनसा शिवः ॥ कपर्दिनो निरात-ङ्कान् नीलकण्ठान् पिनाकिनः ॥ त्रिशूलहस्तान् उद्रिक्तान् महावृषभवाहनान् ॥ वीतरा-गांश्च सर्वज्ञान् कोटिकोटिशतान् प्रभुरिति ॥ तथा एकोनविंशाध्याये–द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव शङ्करः ॥ अंशांशेनावतीर्योर्व्यां संप्राप परमं पदमिति ॥ चतुस्त्रिंशाध्याये च शैवान्व्यासं प्रत्यभिज्ञापयन्तः पैलादयः ॥ यस्य देवो महादेवः साक्षाद्देवः पिनाकधृक् ॥ अंशांशेनाभवत्पुत्रो नाम्ना शुक इति प्रभुरिति ॥ तथा चतुर्विंशाध्यायसमाप्तौ–तच्छृणुध्वं मुनिश्रेष्ठा यथासौ देवकीसुतः ॥ दृष्ट्वा लेभे सुतं रुद्रं तप्त्वा तीव्रं महत्तप इति ॥ ततो विस्तरेण ॥ कथामुक्त्वा सप्तविंशाध्यायारंभे पुनरुदितम् ॥ ततो लब्धवरः कृष्णो जांबवत्यां महेश्वरात् ॥ अजीजनन्महात्मानं सांबमात्मजमुत्तममिति ॥ महेश्वराल्लब्ध-वर इत्यन्वयः॥ न च लृडर्थबाधः शङ्क्यः ॥ तस्मिन्पुराणे "व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषा" इत्याश्रित्य क्वचिद्भूतेपि लृटः प्रयोगात् ॥ यथा कलिप्रवृत्त्यनन्तरं युग धर्मान् वदत व्यासेनैकोनत्रिंशे ॥ कृतं त्रेता द्वापरं च सर्वेष्वेतेषु ते नराः ॥ भविष्यन्ति महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिन इत्यत्र भविष्यन्तीति प्रयुक्तम् ॥ मुख्योर्थस्तु वक्ष्यते ॥ यस्तु बहुवचनं सार्थकयितुं अवेतृस्त्रोरित्यधिकरणे घञं स्वीकृत्य प्रयोगसाधुत्वाय पुल्लिङ्गनि-यम उक्तः स तु पाणिनीयगौनर्दीयसर्वस्वानधिगमादेव ॥ अवेतृस्त्रोरित्यत्र पुंसि संज्ञाया-मित्यनुवृत्तेस्तत्रापि पुल्लिंगनियमात् घापवादतयापि तत्समानविषयतौचित्यात् अत एव तत्त्वबोधिन्याम् "अवेउपपदेतृस्तृभ्यां करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घञ् स्यात् ॥ घस्या-पवादः" इति व्याख्यातम् ॥ ननु पुंसिसञ्ज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकारात् प्रायेणेत्युक्त-पुंस्त्वानियमः स्यात् ॥ न स्यात् ॥ प्रायेणेत्यस्य प्रधानेन प्रत्ययेनैव सहान्वयस्य भाष्य-कृता स्वीकारात् ॥ तथा च गोचरसञ्चरसूत्रे भाष्ये "गोचरादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुं घञ् कस्मान्न भवति प्रायवचनात् यथाकषः निकष इति प्रायवचनाद्धञ् न भवति" इति ॥ न च प्रायेण पदमावर्त्य प्रायेण पुंसि प्रायेण संज्ञायामिति व्याख्येयम् ॥ आवृत्तौ तत्र ता-तस्यान्वये च मानाभावात् ॥ न हि प्राञ्चोऽर्वाञ्चो वा केपि तथा व्याचक्षते ॥ अतो पुंस्त्वं नियतमेव ॥ सूत्रकृतापि पूर्वोत्तरसूत्रेषु गोचरसञ्चरादीनामुदङ्काऽऽनायान्ताना पुंस्त्वेनैव निर्देशात् वार्तिकोक्ताऽवहारादीनामपि "अवह्रियतेस्मिन्नवहारः" इत्यादि भाष्ये तथा निर्देशात् ॥ क्वापि लिङ्गान्तरानिर्देशाच्च ॥ अत एव अवस्तारो जवनिके-प्रकृतसूत्रोदाहरणं सङ्गच्छते ॥ अनियमे तु स जवनिकापर्यायतया टाबन्तो व्यवह्रियेत ।

प्रायिकत्वे च पुंसीत्यनर्थकमेव स्यात् पाक्षिकपुंस्त्वस्य निर्देशादिनैव सिद्धेः ॥ किंच खनोघ चेत्यत्र खनातौ चजोः कुधिण्यतोरिति कुत्वाप्राप्त्याऽनन्यार्थकाद्वित्वाज्ज्ञापकादन्यतोपि घं स्वीकृत्य भगः पदमित्युदाहृतम् ॥ तत्र तत्त्वबोधिन्याम् "ननु पदमित्यत्र घस्य किं प्रयोजनमिति चेदत्राहुः करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायामिति यदि घः स्यात्तदापदमिति नपुंसकं न स्यादनेन चेद्वो भवति तदा योरुत्विष्टसिद्धिरिति" इत्युच्यते ॥ तेन पूर्वत्र पुंस्त्वं नियतमेवेत्यवगम्यते ॥ एतदपि प्राचामनुरोधेन भगपदयोरुभदाहरणत्वाभिप्रायम् ॥ नव्यानुरोधात् "भगःपदमिति क्वचित्प्रयोगः" इत्याश्रित्य भग इत्यस्यैवोदाहरणत्वेऽभिप्रेयमाणे त्वत्रापि पुंस्त्वमेव नियतम् ॥ "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्" इति तु लिङ्गानुशासनस्यैव प्रत्याख्यानं न त्वष्टाध्यायीस्थानां पुंसीत्याद्यधिकाराणाम् ॥ अन्यथा स्त्रियामित्यादेरभावात्पुंस्यपि टाबादयः स्युः ॥ चतुर्थीतदर्थार्थेति सूत्रे अर्थेन नित्यसमासो विशिष्यलिंगता चेति वार्तिककारोक्तं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकृता "यदप्युच्यते सर्वलिंगता वक्तव्येति ॥ न वक्तव्या लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य" इति कथनाद्यत्र प्राधान्येन लिङ्गमनुशिष्यते परवल्लिंङ्गमित्यादौ तदेव प्रत्याख्यायत इति ज्ञायते ॥ तत्त्वबोधिनीकारादयस्तु "लिङ्गानुशासनं प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रं अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात्" इत्याहुः ॥ तत्प्रत्याख्यानबलाल्लिङ्गानियमविवक्षणे तु भावार्थघञं परित्यज्याधिकरणार्थकघञ्पर्यन्तानुधावनप्रयासोऽनर्थ एव ॥ शेषंपुंवदित्यादिप्रयोगदर्शनेन घञजपाःपुंसीत्यस्य प्रायिकतायाः शक्यवचनत्वात् ॥ अधिकरणार्थतदाश्रयणे त्ववतारः कूपादेरित्यादाविव सुतरां पुंस्त्वनियमापत्त्या व्याधिनाशाय भक्षिते लशुने प्रत्युत वृद्धो व्याधिः ॥ अपि च अवतरन्ति येष्विति व्याख्याने कानि तान्यवतारशब्दवाच्यान्यवतरणाधिकरानीत्याकाङ्क्षानुपशमान्मूलवाक्ये स्वार्थबोधनासामर्थ्यं दोषः ॥ तथा व्याख्यात्रा त्वयाप्यकथितत्वेन तवापि तदनवबोधप्रतीतेश्च ॥ अथ यथाकथंचित्कस्यचिद्विशेष्यतयाऽत्राध्याहारं ब्रूयास्तथापि तेन सहावतारशब्दस्य संज्ञासंज्ञिभावग्राहकं शास्त्रं शिष्टव्यवहारो वा त्वया दर्शनीयः ॥ संज्ञायां घञ्विधानात् ॥ न च प्रायेण संज्ञायामिति वाच्यम् ॥ दत्तोत्तरत्वात् ॥ गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणनिरूपिताकाङ्क्षावत्त्वे सति गुणे विशेषणान्वयस्यायुक्तत्वेन तथा व्याख्यातुमशक्यत्वात् ॥ उपदेशेजिति सूत्रे भाष्ये "नह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणं" इति भाष्यकृता तादृशार्थस्यावहेलनाच्च ॥ इहहि विधेयत्वेन प्रत्ययः प्रधानं तत्रैव प्रायेण पदस्यान्वयः ॥ तत्रैव भाष्यकृत्कैयटाभ्यां हलश्चेतिसूत्रे संज्ञानुवृत्तेः कण्ठरवोक्ततया अवेतृ सूत्रेपि तदनुवृत्तिस्तदभिप्रेतैव ॥ एतत्सर्वमुपदेशशब्दार्थविचारे मनोरमाशब्दार्थरत्नयोरपि स्पष्टम् ॥ किञ्चाधिकरणार्थघञङ्गीकारेऽवतरणाधिकरणानामेव बहुत्वं सिद्ध्यति नत्ववतरणस्य ॥ तेन स्वस्य परेषां चावतारकरणं निरस्तम् ॥ के त इतर इत्याकाङ्क्षायाः शिष्याणामित्यनेन शमनोक्तिरपि कुशकाशावलंबनमेव ॥ तेषामुपदेशकर्मतयैवोपादानस्य प्रतीतेः ॥ कस्तर्ह्येषां वाक्यानां वास्तवोऽर्थ इति चेदुच्यते ॥ पूर्वोत्तरवाक्यपर्यालोचने त्रिलोचनलिङ्गार्चनपरत्वमेवैषां सिद्ध्यति ॥ तथा हि ॥ कौर्मे पूर्वखण्डेऽष्टाविंशेऽध्याये उवाच परमप्रीत्या कस्मादेत-

न्महामुने ॥ इदानीं गच्छसि क्षिप्रं गंगादेशं प्रति प्रभो ॥ संदर्शनाद्धि भवतः शोको मे विपुलो गतः ॥ इदानीं मम यत्कार्यं ब्रूहि पद्मदलेक्षणेत्यर्जुनेन पृष्टो व्यास एकोनत्रिंशारंभे (श्लोक १) इदं कलियुगं घोरं संप्राप्तं पाण्डुनन्दन ॥ गच्छामि देवदेवस्य वाराणसीं- महापुरीमिति ॥ तथा (श्लो० ३) नान्यत्पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वारणसीं पुरीम् ॥ सर्वपापोपशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युग इत्याद्याह ॥ ततोर्जुनेन पृष्टांश्चतुर्युगधर्मान्निरूपयन् (श्लो० ११) ब्रह्मकृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान्रविः ॥ द्वापरे दैवतं विष्णुः कलौ देवो महेश्वर इति कलौ शिवार्चनस्य मुख्यत्वं बोधयित्वा यावदध्यायसमाप्तिक्रमेण त्रियुगी- धर्मान्निरूप्य त्रिंशाध्याये (श्लो० १) तिष्ये मायामसूयां च द्वयं चैव तपस्विनः ॥ साधयन्ति नरा नित्यं तमसा व्याकुलीकृता इत्यादिना कलिधर्मान्वदन् (श्लो० ३२) कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः ॥ तदेवसाधयेन्नृणां दैवतानां च दैवतमिति शिवोपासनया यज्ञादिकर्मसिद्धिसंभवं बोधयित्वा कथं तदुपासनादीत्याक्षायामाह ॥ करिष्यत्यवताराणीत्यादि ॥ अत्र द्वितीयश्लोके कतिपुचित्पुस्तकेषु उपदेक्ष्यन्तीति बहु- वचनपाठोपि दृश्यते तदुत्तरार्धं च सर्ववेदान्तसारं यद्धर्मोद्भिदनिदर्शनादित्यपि दृश्यते ॥ तृतीयश्लोके तु ये तं प्रीता निषेवन्त इत्येव पाठः ॥ तुरीये च कलेरेको महान्गुण इत्येव ॥ अग्रे चानुपदं कलौ तु केवलं कर्त्ता लिप्यते पुण्यपातकैः ॥ आद्ये तु वासनामात्रधृत्या तत्प्राप्नुवन्तिहि ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राप्य माहेश्वरं युगम् ॥ विशेषाद्ब्राह्मणान् रुद्रमीशानं शरणंव्रज ॥ ये नमन्ति विरूपाक्षमीशानं कृत्तिवाससम् ॥ प्रसन्नचेतसो रुद्रं ते यान्ति परमं पदम् ॥ यथा रुद्रनमस्कारः सर्वकामफलो ध्रुवः ॥ अन्यदेवनमस्काराद्न तत्फलम- वाप्नुयात् ॥ एवंविधे कलियुगे दोषाणामेव शोधनम् ॥ महादेवनमस्कारो ध्यानं दानमिति श्रुतिः ॥ तस्मादनीश्वरानन्यांस्त्यक्त्वा देवं महेश्वरम् ॥ समाश्रयेद्विरूपाक्षं यदीच्छेत्परमं पदम् ॥ नार्चयन्तीह ये रुद्रं शिवं त्रिदशवंदितम् ॥ तेषां दानं तपो यज्ञो वृथाजीवितमेव चेत्युक्त्वा ॥ नमो रुद्राय महत इत्यादिना भास्करं परमं तप इत्यन्तेन काश्यां तमहं गच्छामीत्यभिधाय ॥ इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं युगानां वै समासत इत्यादिनोपसञ्जहार ॥ अग्रे च सूतः ॥ एवमुक्तो भगवता किरीटी श्वेतवाहनः ॥ बभार परमां भक्तिमीशानेऽव्यभि- चारिणीमिति ॥ तमुवाच पुनर्व्यास इयुक्त्वा दृष्टवानसि ॥ तं देवं विश्वतो विश्वाक्षं विश्वतोमुखम् ॥ प्रत्यक्षमेव सर्वेषां रुद्रं सर्वजगन्मयम् ॥ ज्ञानं तदैश्वरं दिव्यं यथावद्विदितं त्वया ॥ इत्यादि व्यासवचांसि व्रजस्व परया भक्त्या शरण्यं शरणं शिवमित्यन्तान्यनूद्य एवमुक्त्वा सभगवाननुगृह्यार्जुनं प्रति ॥ जगाम शङ्करपुरीं समाराधयितुं भवम् ॥ पाण्ड- वेयोपि तद्वाक्यात्संप्राप्य शरणं शिवम् ॥ संत्यज्य सर्वकर्माणि ज्ञात्वा तत्परमो भवदित्याह ॥ अत्र इदानीं मम यत्कार्यमिति द्वितीयप्रश्नस्य एकोनत्रिंशे ॥ पालयात्र परं धर्मं स्वकीयं मुच्यसे भयादित्युत्तरमुक्त्वा तदेवोपसंहारे व्रजस्वपरयाभक्त्येत्यनेन प्रकृतपुराणाभिप्रेतं परधर्मस्वरूपं दर्शितमिति प्रतीयते ॥ तथासत्ययममीषामर्थः सिद्ध्यति वचसाम् ॥ अत्रावतारशब्दोयदाधिकरणघञन्तस्तदा क्लैब्यमार्षम् ॥ भावघञन्तोवासौ क्लिबत्वं घञजपाः पुंसीत्यस्य प्रायिकत्वाभिप्रायमार्षं वा कुर्वन्तिचावताराणीत्यत्रैव ॥

अधिकरणपक्षे स्वयमवतरत्येष्विति स्वप्रादुर्भावाधिकरणानि लिङ्गान्यवताराणि ॥ षड्विंशाध्याये मार्कण्डेयं प्रति श्रीकृष्णेन ॥ एषदेवोमहादेवःसदासंसारभीरुभिः ॥ याज्यः पूज्यश्चवंद्यश्चज्ञेयोलिङ्गेमहेश्वरइति लिङ्गस्याधिकरणत्वमुक्तम् ॥ ततो मार्कण्डेयेन किंतल्लिङ्गंसुरश्रेष्ठलिङ्गेसंपूज्यतेचक इत्याधेयाधिकरणयोः स्वरूपे चोदिते अव्यक्तंलिङ्गमित्याहुरानन्दंज्योतिरक्षयम् ॥ वेदामहेश्वरंदेवमाहुर्लिङ्गिनमव्ययमित्यादिना लिङ्गंतल्लयनाद्ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमंवपुरित्यन्तेन स्पष्टं तस्य तदधिकरणत्वं निरणायि ॥ भावपक्षेपिस एवार्थः ॥ लिङ्गानामर्चावतारत्वात् ॥ अर्चाचेतनभेदेनावतारद्वैविध्यस्य बहुवादिसम्मतत्वात् ॥ यथा भगवतोमत्स्याद्याश्चेतनावताराः ॥ व्यङ्कटेशवरदराजपाण्डुरङ्गप्रभृतयोर्चावताराः ॥ तावकैरपि कलावाकाशलिङ्गादयस्तदवतारावर्ण्यन्ते ॥ यथोक्तमानन्दगिरिकृते शङ्करदिग्विजये अवतारकथाख्येद्वितीयप्रकरणे ॥ ततः सर्वात्मकोदेवश्चिदम्बरपुराश्रितः ॥ आकाशलिङ्गनाम्नातुविख्यातोभून्महीतलइति ॥ स्वकृतदिग्विजयद्वितीयसर्गे माधवोप्याह (श्लोक १) ततोमहेशःकिलकेरलेषुश्रीमद्वृषाद्रौकरुणासमुद्रः ॥ पूर्णानदीपुण्यतटेस्वयंभूलिङ्गात्मनाऽनङ्गधगाविरासीदिति ॥ तथा चावताराणि स्वलिङ्गानि भक्तानां श्रौतस्मार्तकर्मणोः प्रकर्षेण स्थित्यर्थं करिष्यति भावयिष्यतीत्यर्थः ॥ क्रियाभावनयोरैक्यात् ॥ स्वलिङ्गद्वारा द्विविधधर्मप्रतिष्ठारूपं प्रयोजनं संपादयिष्यतीति भावः ॥ भक्तानामिति देहलीदीपकवदुभयत्रान्वेति ॥ तेषांहि लिङ्गार्चनादेव श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठानम् ॥ नार्चयन्तीहयेरुद्रमित्यग्रिमवाक्ये तदन्तरेण तयोरानर्थक्यबोधनात् ॥ अत्रावतारशब्दप्रयोगोलिङ्गएव भक्तानां शिवसाक्षात्काररूपस्य हि तस्य सिद्धिबोधनार्थः ॥ अतएव त्रयस्त्रिंशे कृत्तिवासेश्वरलिङ्गमाहात्म्ये तेषांलिङ्गान्महादेवः प्रादुरासीत्त्रिलोचनः ॥ रक्षणार्थंद्विजश्रेष्ठाभक्तानांभक्तवत्सलइति ॥ तथा चतुस्त्रिंशे मध्यमेश्वरलिङ्गमाहात्म्ये तस्य वैबहवः शिष्याब्रह्मचर्यपरायणाः ॥ लब्ध्वातद्वचनाज्ज्ञानंदृष्टवन्तोमहेश्वरमित्युक्तम् ॥ अथ साक्षात्कारहेतोर्ज्ञानस्य कथं सिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाह ॥ उपदेक्ष्यन्तीति ॥ सर्ववेदान्तानां सारभूतं यज्ज्ञानं वेदनिदर्शनाद्धर्मात्संपद्यते तच्छिवस्वरूपज्ञानं शैवा महात्मान उपदेक्ष्यन्ति "ऋतँ सत्यंपरंब्रह्म" इतिश्रुत्या ब्रह्मसंज्ञितत्वम् ॥ इदं च ज्ञानं तत्पुराणाभिप्रेतं शिवविषयकमन्यदेव नतु त्वदभिमतनिर्विशेषब्रह्मज्ञानम् ॥ तथाहि ॥ चतुर्विंशाध्याये कथंसभगवानीशोदृश्योयोगविदांवरइति श्रीकृष्णेन पृष्ट उपमन्युः प्रत्याहभगवानुक्तोदृश्यतेपरमेश्वरः ॥ भक्त्यैवोग्रेणतपसातत्कुरुष्वेहसंयुतइत्यादिना भक्तेरेव साक्षात्कारहेतुत्वं तस्य ध्यानाराधने वसिष्ठाद्युदाहरणानि चोक्तवानिति वर्णयित्वोच्यते ॥ एवमुक्त्वाददौज्ञानमुपमन्युर्महामुनिः ॥ व्रतंपाशुपतंयोगंकृष्णायाक्लिष्टकर्मणइति ॥ एकत्रिंशाध्याये च जैमिनिना धर्मसाङ्ख्ययोगादीनि सर्वाणि निर्दिश्य किमेषांचभवेच्छ्रेयः प्रब्रूहिमुनिपुङ्गव ॥ यदिवाविद्यतेप्यन्यद्गुह्यंतद्वक्तुमर्हसीति पृष्टोव्यास ईश्वरेणपुराप्रोक्तं ज्ञानमेतत्सनातनम् ॥ गूढमप्राज्ञविद्विष्टंसेवितंसूक्ष्मदर्शिभिः ॥ नाश्रद्दधानेदातव्यंनाभक्तेपरमेष्ठिनः ॥ नावेदविदुषोज्ञेयंज्ञानानामुत्तमोत्तममित्यादिना शिवपार्वतीसंवादमुखेन यावज्जीववाराणसीवासकृत्तिवासः समाराधनादिरूपं तद्यावदध्यायसमाप्ति प्रपञ्चितवान् ॥

तत्रवेदादीनां सर्वेषां सारभूतत्वं तादृशज्ञानस्यैव समर्थितम् ॥ चतुस्त्रिंशाध्यायेच व्यास-वर्णने योवैसाक्षान्महादेवंसर्वभावेनशङ्करम् ॥ प्रपन्नः परयाभक्त्यायस्यतज्ज्ञानमैश्वरमिति तदेवोक्तम् ॥ ततः भगवन्भवताज्ञानंविज्ञातंपरमेष्ठिनः ॥ प्रसादाद्देवदेवस्य यत्तन्माहेश्वरंपरम् ॥ तद्वदास्माकमव्यग्रंरहस्यंगुह्यमुत्तमम् ॥ क्षिप्रंपश्यामतंदेवंश्रुत्वा-भगवतोमुखादिति मुनिप्रश्नानन्तरं समाभाष्यैवतान्शिष्यान्सुमन्तुप्रमुखांस्तथा ॥ प्रोवा-चमध्यमेशस्यमाहात्म्यंपैलपूर्वकानित्यादिना व्यासकर्तृकस्तादृशज्ञानोपदेशोवर्णितः ॥ एव-मेकत्रिंशाध्यायमारभ्याध्यायपञ्चके तेषुतेषु स्थलान्तरेषु च तस्मिन्पुराणे तदेवमुख्यं ज्ञानं ॐकारेश्वरकृत्तिवासेश्वरमध्यमेश्वरादिलिङ्गेषु शिवप्रादुर्भावाधिकरणत्वं तदर्चादिना श्रौत-स्मार्तप्रतिष्ठा च विस्तरेण निरूप्यतएवेति किंबहुना ॥ उपदेक्ष्यतीत्येकवचनपाठे तु शिवएव तज्ज्ञानं महात्मनामुपदेशेन संपादयिष्यति ॥ कारीषोग्निरध्यापयतीत्यादिवत्कर्तृत्वम् ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोवा प्रयोगः ॥ अथवा स्वाश्रमवाराणसीवसननैष्ठिकब्रह्मचर्यादिना शिष्यान् शासितुं योग्यांस्तारकब्रह्माख्यं ज्ञानं शिवः स्वयमेव साक्षादुपदेक्ष्यतीत्यर्थः ॥ यथोक्तमेक-त्रिंशे शिवेनैव ॥ कृत्वावानैष्ठिकींदीक्षामविमुक्तेवसन्तिये ॥ तेषांतत्परमंज्ञानंददाम्यन्तेपरं-पदमिति ॥ पुनस्तत्रैव ॥ यत्रसाक्षान्महादेवोदेहान्तेक्षय्यमीश्वरः ॥ व्याचष्टेतारकंब्रह्मतत्रै-वह्यविमुक्तकमिति अतएव कलौ व्यासस्यापि तत्र गमनमवर्णि ॥ ननुकलिजदोषाक्रान्तानां कथमेतज्ज्ञानप्राप्तिरिति चेत्तत्राह ॥ येतमिति ॥ येजनाः प्रीताः सन्तस्तं शिवं येन केन बिल्वपत्रपुष्पादिरूपेण सुलभेनाप्युपचारेण ॥ उपचारतइति सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ नितरां सेवन्ते ते कलिजान्दोषांस्त्रिंशाध्यायारंभे तिष्येमायामसूयांचेत्यादिना दर्शित-पूर्वान्विजित्य परमं पदं रुद्रधाम यान्ति ॥ पत्रपुष्पाद्युपचारेण सेवनं लिङ्गपक्षएव संगच्छते नतुशङ्कराचार्यपक्षे ॥ तद्व्यक्तेरिदानीमनुपलम्भात्तन्मूर्तिप्रतिष्ठापनस्याप्यभा-वाच्च ॥ निषेवन्तइति वर्तमानप्रयोगोपि तथैव स्वरसतो युज्यते ॥ लिङ्गार्चनव्यवहारस्य व्यासार्जुनकालेपि सत्त्वात् ॥ अन्यथा निषेविष्यन्तइति वदेत् ॥ तत्काले शङ्कराचार्याव-तारार्चनप्रचारस्य सर्वथैवाभावात् ॥ मायादिकलिदोषजयोपि लिङ्गार्चनसाध्यतयैवा-स्मिन्पुराणेऽभिप्रेयते ॥ यथा द्वितीयाध्याये जगन्मोहयेतिमायामुपदिशता हरिणोच्यते ॥ येयजन्तिजपैर्होमैर्देवदेवंमहेश्वरम् ॥ स्वाध्यायेनेज्ययादूरात्तान्प्रयत्नेनवर्जय ॥ भक्तियोग-समायुक्तानीश्वरार्पितमानसान् ॥ प्राणायामादिषुरतान्दूरात्परिहरामलान् ॥ प्रणवासक्त-मनसोरुद्रजाप्यपरायणान् ॥ अथर्वशिरसोध्येतॄन्धर्मज्ञान्परिवर्जय ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनस्व-धर्मपरिपालकान् ॥ ईश्वराराधनरतान्मन्नियोगान्नमोहयेति ॥ एवं तत्र स्थलान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ प्रकृतवचनतोग्रेप्यनुपदं येनमन्तिविरूपाक्षमीशानंकृत्तिवाससमित्यादिना रुद्रार्चनमेव प्रशस्यते नतु तदवतारविशेषयत्यर्चनम् ॥ दोषाणामेवशोधनं ॥ महादेव-नमस्कारइति तदाराधनस्यैव कलिदोषप्लोषकत्वं भाष्यते ॥ रुद्रार्चनादेव च परमपदप्राप्तिः प्रतिपाद्यते ॥ परमपदं च रुद्रधामैव प्रकृतपुराणस्य संमतं नत्वविद्यानाशान्निर्विशेष-स्वरूपेण व्यवस्थानं त्वदभिमतम् ॥ यथोक्तं चतुश्चत्वारिंशे ॥ ऊर्ध्वंतद्ब्रह्मसदनात्पुरं-ज्योतिर्मयंशुभम् ॥ वह्निनाचपरिक्षिप्तस्तत्रास्तेभगवान्हरः ॥ देव्यासहमहादेवश्चिंत्यमानो-

मनीषिभिः ॥ योगिभिःशतसाहस्रैर्भूतैरुद्रैश्चसंवृतः ॥ तत्रतेयान्तिनिरताभक्तावैब्रह्मचारिणः ॥ महादेवपराःशान्तास्तापसाः सत्यवादिनः ॥ निर्ममानिरहंकाराः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ द्रक्ष्यन्तिब्राह्मणायुक्तारुद्रलोकः सवैस्मृतइति ॥ किञ्च धर्माब्धिसारे तृतीयपरिच्छेदे वचनानि ॥ विष्णुंशिवंवाभजतांगुरोः पित्रोश्चसेविनाम् ॥ गोवैष्णवमहाश्वत्थतुलसीसेविनामपि ॥ नस्यात्कलिकृतोदोषः काश्यांनिवसतामपि ॥ तथा ॥ कलौदानंमहाश्रेष्ठंशिवविष्णोश्चकीर्तनमिति ॥ एवमादिवाक्यैकवाक्यतयापि प्रकृतवचसां लिङ्गार्चनपरत्वमेव सिध्यति ॥ ननु पापदूषितहृदां कथं सत्कर्मणि प्रवृत्तिरतआह ॥ अनायासेनेति ॥ अनुपदमग्रे रुद्रनमस्कारेणापि महाफलकथनात् अनायासेनसुमहत्पुण्यमाप्नोति ॥ अथवा कलौसंकल्पमात्रेणापिपुण्यावाप्तिकथनादनायासतएव तदाप्नोति ॥ अतएव धर्माब्धिसारे कुशलान्याशुसिध्यन्तिनेतराणिकृतानियदितिश्रीभागवतवचनमुदाहृत्य "कलौपुण्यकर्मणांसंकल्पेपिसिद्धिः पापानांत्वाचरणादेव" इत्युक्तम् ॥ एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ अनेकदोषेपि गुणमेवानुपदंस्पष्टयति ॥ कलौतुकेवलंकर्तेति ॥ आद्ये पुण्येतु वासनामात्रस्य धृत्या तत्पुण्यंप्राप्नुवन्ति ॥ यद्वा आद्ये शिवइत्यर्थः ॥ यातु प्रतिकलियुगं शङ्कराचार्यावतारसत्वाद्बहुवचनं प्रक्षीणशक्तिकमिति कस्यचिदुक्तिस्त्वयानूदिता सा त्वसंगतैव ॥ तथासति कलिष्ववतरत्येवेति करोत्यत्रावतारंहीतिवा वदेत् ॥ नतुकरिष्यत्यवताराणीति ॥ करिष्यतीतिलृट्प्रयोगासंगतेः ॥ तथाहि ॥ अयंव्यासार्जुनसंवादोवर्तमानकलेरारंभेभूदिति तेन मन्तव्यम् ॥ एवंसति कल्पारंभात्प्रभृति सप्तममन्वन्तरसप्तविंशकलियुगपर्यन्तं न तस्यावतारः अष्टाविंशतितमादिसर्वकलियुगेषु तु तदवतारइति करिष्यतीत्युक्त्या सिध्येत् ॥ तत्र तावत्सु कलिष्वनवतारे इतःप्रभृत्यवतारे च कारणं सप्रमाणं वक्तव्यम् ॥ तथाङ्गीकारे वक्ष्यमाणानां त्रिपञ्चाशत्तमाऽध्यायवचसां विरोधश्चापद्येत ॥ किंच प्रतिकलियुगावसानभाविकल्क्यवतारादौ न क्वापि बहुवचनं प्रयुज्यत इति प्रकृतेपि बहुवचनानर्थक्यं तदवस्थमेव ॥ येतं प्रीताइत्यत्र तत्पक्षे येतान्प्रीताइति पठनीयं स्यात् ॥ त्वयापि सोक्तिः प्रत्युक्तेति किंविशेषतस्तखण्डनेन ॥ वस्तुतस्तु तत्स्कन्दपुराणं त्वयानालोकितमिति प्रतिभाति ॥ अस्तितत्रप्रतिकलियुगं शिवावतारस्य तेनसहचतुर्णांशिष्याणामवतारस्य च वर्णनम्॥ तथापि न शङ्कराचार्यावतारस्तत्पुराणसंमतः ॥ तथाहि ॥ तत्र एकपञ्चाशाध्यायारंभे ऋषयोतीतानागतमन्वन्तराणि व्यासावतारं शाखाप्रणयनं च पृष्ट्वाऽप्राक्षुः ॥ धर्मार्थानांप्रवक्तारोहीशानस्यकलौयुगे ॥ कियन्तोदेवदेवस्यशिष्याःकलियुगेपिवाइति ॥ ततः सूतः प्रश्नक्रमानुरोधेन शाखाप्रणयनान्तं निरूप्य त्रिपञ्चाशाध्यायारंभआह ॥ वेदव्यासावताराणि द्वापरेकथितानितु ॥ महादेवावताराणि कलौशृणुतसुव्रताः ॥ आद्येकलियुगेश्वेतोदेवदेवोमहाद्युतिः ॥ नाम्नाहितायविप्राणामभूद्वैवस्वतेन्तरे ॥ हिमवच्छिखरेरम्येसकलेपर्वतोत्तमे ॥ तस्यशिष्याः प्रशिष्याश्चबभूवुरमितप्रभाः ॥ श्वेतःश्वेतशिखश्चैव श्वेताश्वः श्वेतलोहितः ॥ चत्वारस्तेमहात्मानोब्राह्मणावेदपारगाः ॥ इति वैवस्वतमन्वन्तरप्रथमकलियुगेश्वेताख्यं शिवावतारमुक्त्वा द्वितीयकलियुगात्प्रभृत्यष्टाविंशतितमकलियुगपर्यन्तं प्रतिकलियुगं भाविनएकैकावतारस्य क्रमेण

नामान्याह ॥ सुतारो[२] मदन[३]श्चैवसुहोत्रः[४]कङ्कण[५]स्तथा ॥ लोकाक्षि[६]स्त्वथयोगीन्द्रोजैगीषव्यो[७]थ-सप्तमे ॥ अष्टमेदधिवाहः[८]स्यान्नवमेऋषभः[९]प्रभुः ॥ भृगु[१०]स्तुदशमेप्रोक्तस्तस्मादुग्रः[११]पुरः[१२]स्मृतः ॥ द्वादशेतिसमाख्यातोबाली[१३]चाथत्रयोदशे चतुर्दशेगौतम[१४]स्तुवेदशीर्षो[१५]ततःपरः ॥ गोकर्ण[१६]श्चा-भवत्तस्माद्गुहावासः[१७]शिखण्डधृक्[१८] ॥ जयमाल्यु[१९]दहास[२०]श्चदारुको[२१]लाङ्गली[२२]तथा ॥ महायामो[२३] मुनिःशूली[२४]मुण्डी[२५]मुण्डीश्वरस्तथा ॥ सहिष्णुः[२६] सोमशर्मा[२७]चनकुलीश्वर[२८]एवचइत्यष्टाविंशतितमे-स्मिन्कलियुगे नकुलीश्वराख्योवतारउक्तोनतुशङ्कराख्यः॥ नच शङ्कराचार्याणामेव नकुलीश्वर इतिनाम कल्पनीयम् ॥ कल्पने मानाभावात् प्राचीनार्वाचीनदिग्विजयादिषु काप्य-दर्शनाच्च ॥ तेषु तु शङ्करइत्येव नाम निर्दिश्यते ॥ अतएव माधवेन स्वकृतशङ्करविजय-द्वितीयसर्गे नामकरणस्थले (श्लो० ८३) यत्पश्यतांशिशुरसौकुरुतेशमग्र्यंतेनाऽकृतास्य-जनकः किलशङ्कराख्याम् ॥ यद्वाचिरायकिलशङ्करसंप्रसादाज्जातस्ततोव्यधितशङ्करनाम-धेयमित्युक्तम् ॥ तस्मात्पाशुपतादिग्रन्थप्रसिद्धोमहाशैवप्रस्थानप्रवर्तकोनकुलीश्वरएवेहाऽ-द्यत्वेशिवावतारतयाभिमतोभाति ॥ शिष्याश्च प्रथमकलियुगे श्वेतःश्वेतशिखश्चैवश्वेताश्वः श्वेतलोहित इत्युक्ताः ॥ नकुलीश्वरएवचेत्यस्याग्रेनुपदं प्रतिकलियुगं चत्वारस्तत्तदवतारस्य शिष्याभवन्तीत्युक्त्वा क्रमेणतान्प्रवक्ष्यामियोगिनोयोगवित्तमान् ॥ दुन्दुभिः शतरूपश्चऋ-चीकः केतुमांस्तथेत्यादिना द्वितीयकलियुगात्प्रभृति प्रतिकलिं चतुरश्चतुरो नामतोनिर्दि-शन्नष्टाविंशतितमे कलियुगे कुणिश्चैवचगर्गश्चमित्रकोरुद्रएवच ॥ शिष्याएतेमहात्मानः सर्वावर्तेषुयोगिनामिति कुण्यादींश्चतुरोवदति नतुशङ्करदिग्विजयोक्तान्विष्ण्वादिदे-वावतारान्पद्मपादादीन् ॥ एतेच प्रतिकलिके चत्वारोऽवतरन्तीत्याकाङ्क्षापि तत्रैवाष्टचत्वा-रिंशाध्यायेतत्तत्पर्वतविशेषे तत्तद्देवधाम्नां निरूपणे रत्नधारगिरिवर्णनं प्रक्रम्य पठितैः तस्यै-कशिखरेरम्येमहापद्मैरलंकृतम् ॥ स्वच्छामृतजलंपुण्यंसुगन्धंसुमहत्सरः ॥ जैगीषव्याश्रमं-पुण्यंयोगीन्द्रैरुपसेवितम् ॥ तत्रास्तेभगवान्नित्यंसर्वैःशिष्यैः समावृतः ॥ प्रशान्तदोषैरक्षुद्रै-र्ब्रह्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ शङ्खोमनोहरश्चैवकौशिकः कृष्णएवच ॥ सुमहान्तोवेदविदः शिष्यास्तस्यप्रसादतः ॥ सर्वेयोगरताशान्ताभस्मोद्धूलितविग्रहाः ॥ उपासतेसदाचार्या-ब्रह्मविद्यापरायणाः ॥ तेषामनुग्रहार्थाययतीनांशान्तचेतसाम् ॥ सान्निध्यंकुरुतेभूयो-देव्यासहमहेश्वरइतिवाक्यैः पूर्यते ॥ तथाच शङ्खमनोहरकौशिककृष्णाख्याश्चत्वारोयतयएव प्रत्यवतारमवतरन्तीति सिध्यति ॥ माधवकृतशङ्करविजयेतु तृतीयसर्गे (श्लोक २) कमला-निलयः कलानिधेरित्यादिना (श्लोक ६) वरुणोजायतचित्सुखाह्वयइत्यन्तेन पद्मपादहस्ता-मलकत्रोटकोदङ्कसुरेश्वरानन्दगिरिसनन्दचित्सुखान्विष्णुपवनतदंशांशनन्दिब्रह्मबृहस्पत्य-वरुणावतारत्वेन वर्णयित्वा (श्लोक ७) अपरेप्यभवन्दिवौकसइत्यन्येषामप्यवतरणं निरूप्यते ॥ केषांचिन्मते सुरेश्वरस्य बृहस्पत्यवतारत्वमानन्दगिरेश्चनन्दीश्वरावतारत्वंचा-भिधीयते ॥ अतोनशङ्करदिग्विजये शिष्याणां चतुष्ट्वं नापि कौर्मशङ्करदिग्विजययोरेक-वाक्यत्वम् ॥ त्रिपञ्चाशाध्यायैकवाक्यतया तु करिष्यत्यवताराणीति त्रिंशाध्यायवचसां नकुलीश्वरपरत्वापत्तेः ॥ अथ नकुलीश्वरस्यैकत्वेनावताराणीति बहुवचनविरोधान्नैवं युक्तमितिचेत्तर्हि प्रागुक्तं लिङ्गार्चनपरत्वमाद्रियस्व ॥ त्रिंशाध्यायस्थप्रकृतवचनेषूक्तरीत्या-

सिध्यन्तं लिङ्गार्चनोत्कर्षमेव तस्मादित्यनेन हेतुतया परामृशन्ननुपदं व्यासआह ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनप्राप्यमाहेश्वरंयुगम् ॥ विशेषाद्ब्राह्मणानूरुद्रमीशानंशरणंव्रजेति ॥ नह्यस्यार्थः शङ्कराचार्यं नकुलीश्वरं वा शरणंव्रजेति शक्योव्याख्यातुम् ॥ नन्वेवंसति कलौ देवोमहेश्वरइतिवाक्यादिदानीं विष्णवाद्यर्चनमयुक्तमेवेति चेन्मैवम् ॥ तव एकोनत्रिंशे कलौदेवोमहेश्वरइत्यतोनुपदमेवाग्रे ॥ ब्रह्माविष्णुस्तथासूर्यः सर्वएवकलिष्वपि ॥ पूज्यते भगवानूरुद्रश्चतुर्ष्वपिपिनाकधृगितिकथनात् ॥ किंच त्रयोविंशाध्याये सहस्रार्जुनपुत्राणां कथायाम् ॥ जयध्वजस्तुमतिमान्देवंनारायणंहरिम् ॥ जगामशरणंविष्णुंदैवतंधर्मतत्परः ॥ तमूचुरितरेपुत्रानायंधर्मस्तवानघेत्यादिना तेषां विष्णुशिवार्चनविषये विवादं कोटिक्रमं चोक्त्वोच्यते ॥ एवंविवादेविततेशूरसेनोब्रवीद्वचः ॥ प्रमाणमृषयोह्यत्रब्रूयुस्तेयत्तथैवतत् ॥ ततस्तेराजशार्दूलाः पप्रच्छुर्ब्रह्मवादिनः ॥ गत्वासर्वेसुसंरब्धाः सप्तर्षीणांतदाश्रमम् ॥ तानब्रुवंस्तेमुनयोवसिष्ठाद्यायथार्हतः ॥ यायस्याभिमतापुंसः साहितस्यैवदेवता ॥ किन्तुकार्यविशेषेणपूजिताचेष्टदानृणाम् ॥ विशेषात्सर्वदानायंनियमोह्यन्यथानृपाः ॥ नृपाणांदैवतंविष्णुस्तथैवचपुरन्दरः ॥ विप्राणामग्निरादित्योब्रह्माविष्णुः पिनाकधृक् ॥ देवानांदेवताविष्णुर्दानवानांत्रिशूलधृक् ॥ गन्धर्वाणांतथासोमोयक्षाणामपिकथ्यते ॥ विद्याधराणांवाग्देवीसिद्धानांभगवान्हरिः ॥ रक्षसांशङ्करोरुद्रः किन्नराणांचपार्वती ॥ ऋषीणांभगवान्ब्रह्मामहादेवस्त्रिशूलभृत् ॥ मान्यास्त्रीणामुमादेवीतथाविष्णवीशभास्कराः ॥ गृहस्थानांचसर्वेस्युर्ब्रह्मावैब्रह्मचारिणाम् ॥ वैखानसानामर्कः स्याद्यतीनांचमहेश्वरः ॥ भूतानांभगवानूरुद्रःकूष्माण्डानांविनायकः ॥ सर्वेषांभगवान्विष्णुर्ब्रह्मादेवःप्रजापतिः ॥ इत्येवंभगवान्ब्रह्मास्वयंदेवोभ्यभाषत ॥ तस्माज्जयध्वजोनूनंविष्णवाराधनमर्हतीति ॥

अतोयादेवतायस्यसंप्रदायप्राप्तासैवतेनाराधनीया ॥ तैत्तिरीयसंहिताद्वितीयकाण्डे प्रपाठक (५ अनु० ४) "यौवैस्वांदेवतामतियजतेप्रस्वायैदेवतायैच्यवतेनपरांप्राप्नोतिपापीयान्भवति" इत्यन्याश्रयणेन स्वदेवतातिक्रमे दोषश्रावणात् ॥ अपिच द्वितीयाऽध्याये आश्रमचतुष्टयंनिरूप्य ॥ आश्रमोवैष्णवोब्राह्मोहराश्रमइतित्रयः ॥ तल्लिङ्गधारीनियतंतद्भक्तजनवत्सलः ॥ ध्यायेदथार्चयेदेकंब्रह्मविद्यापरायणइतित्रयः संप्रदायाउक्ताः ॥ तत्रहैरण्यगर्भसंप्रदायस्येदानीमुच्छेदेपि शैववैष्णवसंप्रदायावुभावपि शास्त्रसिद्धौ परस्पराविरुद्धौ शिष्टसंमतावेव ॥ तत्र योयस्य पारंपरिकोधर्मः सएव तेन सेवनीयः ॥ स्वधर्मेनिधनंश्रेयइतिभगवद्वाक्यात् ॥ येच विष्णुभक्ताः शिवं वेदाविरुद्धशैवशास्त्राणि वा निन्दन्ति येच शिवभक्ताभगवन्तं तदविरुद्धभगवच्छास्त्राणिवा गर्हयन्ति तउभयेऽन्तकभयेनिपतन्ति ॥ एकस्यैव हि वेदगीताश्रीभागवतादिषु परब्रह्मपरमात्मपुरुषोत्तमभगवदादिशब्दैरभिधीयमानस्य परवस्तुनोनिर्गुणस्य सत्वाद्युपाधिभेदाल्लीलावताराब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ अतोनिर्गुणपुरुषोत्तमभक्तानां शुद्धाद्वैतब्रह्मवादनिष्ठानां तु न क्वापि निन्दाऽवकाशइति दिक् ॥ विस्तरस्तु बालबोधप्रहस्तवादादिषु प्राक्तनप्रबन्धेषु तदुच्छिष्टसंग्राहके मम सत्सिद्धान्तमार्तण्डादौ च द्रष्टव्यः ॥ तस्मात् कलावपि वैष्णवानां भगवदर्चनमेव ॥ तत्कीर्तनादितएव च निःशेषकलिदोषप्लोषः ॥ श्रीभागवतादिवचनोपन्यासपुरःसरं हेमाद्रिकौस्तुभधर्माब्धि-

सारादिषु तथा निर्णयादित्यलं प्रासङ्गिकेन ॥ यच्च वायुपुराणवचनं शिवपुराणवचनं चोक्तं तत्त्वनाकरमेव ॥ तत्तत्पुस्तकेष्वनुपलंभात् ॥ त्वयाप्यदृष्टमूलं च ॥ अतएवात्यावश्यकेपि विषये पूर्ववदध्यायसङ्ख्यादिकं नोदाहारि ॥ (अवतारक्रियया साहित्यं) इत्यत्रावतारक्रियायामिति रमणीयम् ॥ साहित्यस्थले हि अप्रधानएव तृतीया प्रयुज्यते नतु क्रियायाम् ॥ व्युत्पत्तिवादादिषु "सहशब्दार्थस्तत्क्रियाकालः क्वचित्तत्क्रियान्वयिप्रथमान्तपदार्थेन्वेति क्वचित्स्वसमभिव्याहृतक्रियायाम् ॥ सपुत्रआगच्छतीत्यस्य पुत्रेण सहागच्छतियइतिविग्रहात्प्रथमान्तान्यपदार्थेएवपुत्रागमनकालान्वयोनतुक्रियायामितिनसमासानुपपत्तिः" इत्यादौगदाधरभट्टादिभिः क्रियायां सप्तम्येव प्रयुज्यते ॥ नतु क्वापि तथा प्रयोगोविद्वद्व्यवहारगोचरः ॥ शिष्योक्तीनां व्यासाद्युक्तिवत्प्रामाण्यकथनं तु स्वीयगोष्ठ्यैव श्रद्धेयम् ॥ व्यासादितौल्ये मानाभावात् ॥ शङ्करदिग्विजयादीनां मानतयोदाहरणे कपिलोयदिसर्वज्ञःकणादोनेतिकाप्रमा ॥ इतिन्यायःप्रसज्येतसर्वत्रैव व्यवस्थिताविति पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवोक्तदिशैव तत्तत्संप्रदायप्रसिद्धतत्तदाचार्यदिग्विजयादिग्रन्थानां त्वयापि मानतयाऽऽदर्तव्यत्वापत्तेः ॥ तथासति गृहादङ्करापसारणश्रमे क्रमेलकप्रवेशः ॥ तेषांसर्वेषां कलिमलहर्तृत्वमुक्तं तदपि मानाभावात्स्वानुयायिमात्रश्रद्धागोचरः ॥ स्वयं मानत्वेनोपन्यस्ते येतंप्रीताइतिवाक्ये तमित्येकवचनप्रयोगेण त्वदुक्तार्थादरणेपि शिष्याणां कलिमलहर्तृतायास्ततोप्राप्तेः ॥ तेषु फलमतइतिन्यायस्याप्रवृत्तेश्च ॥ ब्रह्मसंज्ञितमित्यस्य ब्रह्मविषयकमित्यर्थः कथमितिविचार्यम् ॥ इतरत्तु प्रागेवापास्तम् ॥ किंच श्रौतपदेन श्रौतस्मार्तधर्मं स्वयं व्याख्याय तत्र स्वयं विशेषितन्याय्यतोपष्टम्भकत्वेन व्याकुर्वन्व्याससूत्रार्थमितिपद्योपन्यासोहासोल्लासकः ॥ व्याससूत्रेषु श्रौतस्मार्तकर्मणोर्निर्णयस्याभावात् ॥ सूत्रानुसारिवाक्यैः सूत्रार्थवर्णनरूपे भाष्येपि तदसम्भवात् ॥ व्याससूत्रैरेव धर्मनिर्णयाङ्गीकारे जैमिनीयद्वादशलक्षण्या आपार्थक्यप्रसङ्गाच्च ॥ व्याकुर्वन्निति श्लोके ऊचिवानिति भूतार्थप्रयोगोपि तस्यार्वाचीनकल्पितत्वमेवावगमयति ॥ शङ्कराचार्यावतारस्य वर्षसहस्रादेवप्राग्जातत्वेन तत्कृतशारीरकभाष्ये पुराणापेक्षया प्राक्तनताया अशक्यवचनतया पुराणे तथा प्रयोगानुपपत्तेः ॥ अपिच एवङ्कारमत्र यद्यपि शक्यते वक्तुम् ॥ चतुर्भिः सहेतिवाक्यं वक्ष्यमाणपाद्मवाराहादिविषये विशेषसमर्पकम् ॥ उक्तकौर्मवाक्यैकवाक्यतया नकुलीश्वरपरं वा ॥ व्याकुर्वन्नि-तिवाक्यं तु शिवः सूत्रार्थं सूत्रात्मना कारणरूपेण स्थितं सर्वमर्थं पदार्थं नामरूपाभ्यां व्याकुर्वन् "तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत् ॥ तन्नामरूपाभ्यांव्याक्रियत" इतिबृहदारण्यके श्रावणात् ॥ व्यास ॥ विशेषेण आस जगद्रूपेणाविर्बभूव ॥ "सहेतावानास" इतितन्नैवाम्नानात् यथा यथावत् श्रुतेरर्थमुक्तवान् ॥ नारदादीन्प्रतीतिशेषउपबृहणेभ्योऽवगन्तव्यः 'ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानांब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवोमे अस्तु सदाशिवोम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धमिदम् ॥ सः व्याकरणादिकर्ता सवितानतः वितानतया प्रपंचस्य पटवद्विस्तारणया सहितः शङ्करएव न्यायादनपेतः श्रुतेरर्थः ॥ सवितानने

तिपाठे तु सविता जगत्प्रसविता शिवो नतु ना जीवः ॥ शिवस्य पुरुषोत्तमलीलावतार-त्वात् ॥ नृशब्दस्य जीवपरत्वंतु " इतिनृगतिंविविच्यकवयोनिगमावपनं " इत्यादौ प्रसि-द्धम् ॥ एवं शिवस्य परब्रह्मतया स्तुतिपरत्वेन व्याख्येयम् ॥ निर्णीतंचेदं ब्रह्मैवतादृशं-यस्मात्सर्वात्मकतयोदितावित्यादौ च ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ॥ देवतारूपवत्प्रोक्ताइत्यादौ श्रीमदाचार्यचरणैः ॥ त्वत्पक्षेतु ॥ शङ्करः सवितानन‌इति समासपुनरात्तिः ॥ केचित्त्वि-मंदोषंसमासपुनरात्तमितिव्यवहरन्ति ॥ एतत्स्वरूपंतुमञ्जूषायाम् ॥ क्रियाकारकभावेना-न्वयबोधकसकलपदोक्त्यनन्तरं तद्धटकयत्किंचिदन्वयिविशेषणोपादानंहि समासपुनरात्तं" इत्युक्तम् ॥ यथोचिवानित्यत्र च यमूचिवानिति पठनीयं स्यात् ॥ अन्यथा सइत्यनेन सामानाधिकरण्यायोगात् ॥ ऊचिवानितिप्रयोगात्तदभिमताऽसिद्धिश्च ॥ तथाहि ॥ भूतइत्यधिकृत्य " छन्दसिलिट् ॥ लिटः कानज्वा ॥ क्वसुश्च ॥ " इतिभूतार्थकस्यैव लिटः स्थाने पक्षे क्वसुर्विधीयते ॥ अतोभाष्यादिस्थे आजिवानतितीर्वानित्यादावञ्जन-तरणादिवदिहापिभूतकालमेववचनम् ॥ तच्च न संगच्छेत ॥ पुराणापेक्षयाशङ्कराचार्याणा-मुत्तरकालिकत्वादितिप्रागेवादर्शयाम ॥ नचोक्तव्याख्यानेपि आसेतिप्रयोगोनुपपन्नः ॥ अस्तेर्हि भ्वादेशेन बभूवेत्येव स्यादिति वाच्यम् ॥ प्रामाणिकग्रन्थेष्वनेकेषु तथाप्रयोग-दर्शनात् ॥ धात्वन्तरतः साधयितुं शक्यत्वाच्च ॥ यथा माधवकृतशङ्करदिग्विजये तृतीयसर्गे (श्लोक ६) विधिरासस्सुरेश्वरोगिरांनिधिरानन्दगिरिर्व्यजायतेतिप्रयुज्यते ॥ कालिदासोपि कुमारसंभवप्रथमसर्गे (श्लोक ३५) वृत्तानुपूर्वेचनचातिदीर्घेजङ्घेशुभेसृष्ट-वतस्तदीये ॥ शेषाङ्गनिर्माणविधौविधातुर्लावण्यउत्पाद्यइवासयत्नइतिप्रयुङ्क्ते ॥ अत्र आसेतिबभूवाऽर्थेतिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्याह शाकटायनः ॥ वल्लभपण्डितस्तु नति-ङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् ॥ अस्तेर्भूरितिभ्वादेशनियमात्तादृक्तिङन्तस्यैवाभावात् ॥ किन्तुक-वीनामयं प्रामादिकः प्रयोगइत्याह ॥ वामनस्तु असगतिदीप्त्यादानेष्वितिधातोर्लिटिरूप-मिदमित्याह ॥ असेत्यनुदात्तेद्दीप्त्यर्थे ॥ आस दिदीपेप्रवृत्तइत्यर्थइतिमल्लिनाथः ॥ वस्तुतस्तुभ्वादावथगूहत्यन्ताःस्वरितेतइत्युदीर्य हिक्कअव्यक्तेशब्दइत्यारभ्य पठितेषु गूह-त्यन्तेष्वष्टत्रिंशद्धतुष्वन्तर्भूतोऽयमपि स्वरितेत्त्वादुभयपदी ॥ कुर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडाया मेवेत्येवकारग्रहणाज्ज्ञापकात्परौभुवोऽवज्ञानइतिसौत्रज्ञापकाद्वा धातूनामनेकार्थत्वमा-श्रित्यास्य सत्तार्थकत्त्वमपि शक्यवचनम् ॥ गतिदीप्तिभ्यां वोक्तार्थनिर्वाहः ॥ श्रुतिपुराणा-दिषु च "तस्यहनचिकेतानामपुत्रआस ॥ सहैतावानास ॥ नयदिदमग्रआसनभविष्यदतो-निधनात्" इत्यादिप्रचुरप्रयोगदर्शनात्प्रकृते नानुपपत्तिः काचित् ॥ तस्मादुक्तएवार्थोयुक्त-इति ॥ तथापि कादम्बरीकल्पस्य किं व्याख्यानेन ॥ श्रुत्यर्थे युक्त्यपेक्षायामपि न्यग्रोध-फलाहरणलवणाऽऽचमनादिरूपा वैदिक्येव सा तत्राऽपेक्षिता ॥ तदनुकूला च लौकिक्यपि ॥ न तु तद्विरुद्धा सा तथा ॥ आर्षधर्मोपदेशस्य वेदशास्त्राविरोधितर्केणानुसन्धेयत्व-स्मरणादित्यादि मयापि द्वितीयभागे वक्ष्यते ॥ तदेतत्सर्वमनुसंधायोक्तंमूले ॥ **शिवविषयाण्येवेति** ॥ एवकारः करिष्यत्यवताराणीत्यादिवचसां शङ्कराचार्यविषयकत्वं व्यवच्छिनत्ति ॥ **तेषामित्यादि** ॥ अत्रप्राञ्चः ॥ पाद्मोत्तरखण्डे चत्वारिंशेऽध्याये

(श्लोक १) भगवञ्छ्रोतुमिच्छामिद्वादश्याश्चविधानकम् ॥ विष्णोःपूजाविधानंचकर्तव्यं-तत्र वैप्रभो ॥ इत्यादिपार्वत्या पृष्टःशिवः (श्लोक ४) एकादश्यांतुप्राप्तायांसमुपोष्य-तुमानवइत्यादिना तत्कृत्यं वदन्नुपवासावश्यकत्वमरुणोदयवेधादिकं चोक्त्वा दशम्यादि-दिनत्रयकृत्यकथने (श्लोक २९।३०।३१) पाषण्डिनंविकर्मस्थंपतितंश्वपचंतथा ॥ नाव-लोकेन्नसंभाषेन्नदिनंतत्रवैष्णवः ॥ अवैष्णवस्तुयोविप्रःसपाषण्डीप्रकीर्तितः ॥ शिखोपवीत-त्यागीचविकर्मस्थइतीरितः ॥ महापापोपपापाभ्यांयुक्तःपतितउच्यते ॥ अन्त्यजःश्वपचः-प्रोक्तोदेवितत्रैषनिर्णयइत्याह ॥ ततएकचत्वारिंशे ॥ पाषण्डिनांचसँलापंवर्जयेदितियत्त्वया ॥ उक्तंममेह भगवन्ब्रूहित्वंगर्हिताह्वितान् ॥ तेषांवृत्तीःसमाचक्ष्वकैर्लिङ्गैश्चिन्हिताभुवीति पार्वत्या पृष्टः सः येन्यंदेवंपरत्वेनवदन्त्यज्ञानमोहिताः ॥ नारायणाज्जगन्नाथात्तेवैपा-षण्डिनोमताः ॥ द्वेष्टारोविष्णुभक्तानांयेचावैष्णवसंश्रयाः ॥ पाषण्डिभिश्चसंयुक्तास्तेवै-पाषण्डिनःस्मृताः ॥ कपालभस्मास्थिधरायेचावैदिकलिङ्गिनः ॥ अन्तेवनस्थादंभाच्च-जटावल्कलधारिणः अवैदिकक्रियोपेतास्तेवैपाषण्डिनःस्मृताः ॥ शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिचिह्नैः-प्रियतमैर्हरेः ॥ रहितायेनरादेवितेवैपाषण्डिनःस्मृताः ॥ श्रुतिस्मृत्युक्तमाचारंयस्तुना-चरतिद्विजः ॥ सपाषण्डीतिविज्ञेयःसर्वलोकेपुगर्हितः ॥ स्वातंत्र्यात्क्रियतेयैस्तुनचवेदो-दितंमहत् ॥ विनैवभगवत्प्रीत्यातेवैपाष० ॥ समस्तयज्ञभोक्तारमविदित्वाऽच्युतंहरिम् ॥ उद्दिश्यदेवताअन्याजुहोतिचददातिच ॥ सपाषण्डीतिविज्ञेयःस्वतन्त्रोवापिकर्मसु ॥ यस्तुनारायणंदेवंब्रह्मरुद्रादिदैवतैः ॥ समत्वेनैववीक्षेतसपाषण्डीभवेत्सदा ॥ अवस्था-त्रितयेयस्तुमनोवाक्कायकर्मभिः ॥ वासुदेवंनजानातिसपाषण्डीभवेन्नरः ॥ किमत्रबहु-नोक्तेनब्राह्मणायेह्यवैष्णवाः ॥ तेवैपाषण्डिनोज्ञेयाःसर्वलोकेपुगर्हिताइत्याद्याह ॥ ततोगिरि-जया कपालभस्मचर्मास्थिधारणप्रभृतिदुराचारकारणेऽनुयुक्ते श्रीमहादेवः (श्लोक २०) नमुच्याद्यामहादैत्याःपुरास्वायंभुवान्तरइत्यादिना कर्मज्ञानभक्तिसंपन्नैर्दैत्यैर्देवानां स्थाना-देर्हरणं ततोनिर्जराणां श्रीहरिं प्रति शरणभावेन सरणं प्रार्थनं च वर्णयित्वाह ॥ (श्लोक २७) इत्याकर्ण्यहरिर्वाक्यंदेवतानां भयार्तितः ॥ तानवध्यान्विदित्वाथमामाह-पुरुषोत्तमः ॥ (तान्दैत्यान्) त्वंचरुद्रमहाबाहोमोहनार्थंसुरद्विषाम् ॥ पाषण्डाचरणं-धर्मंकुरुष्वसुरसत्तम ॥ तामसानिपुराणानिकथयस्वचतान्प्रति ॥ मोहनानिचशास्त्राणि-कुरुष्वचमहामते ॥ मय्यभक्ताश्रयेकेचिद्भविष्यन्तिमहर्षयः ॥ त्वच्छक्त्यातान्समाविश्य-रचयस्वचतामसान् ॥ कणादंगौतमंशक्तिमुपमन्युंचजैमिनिम् ॥ दुर्वाससंचकपिलंमृकण्डुंच-बृहस्पतिम् ॥ भार्गवंजमदग्निंचदशैतांस्तामसानृषीन् ॥ तवशक्त्यासमाविश्यकुरुष्वजगतो-हितम् ॥ त्वच्छक्त्यासन्निविष्टास्ते तमसोद्रिक्तयाभृशम् ॥ तामसास्तेभविष्यन्तिक्षणा-देवनसंशयः ॥ कथयिष्यन्तितेविप्रास्तामसानिजगत्त्रये ॥ पुराणानिचशास्त्राणित्वत्परत्वेन-बृंहिताः ॥ कपालभस्मचर्मास्थिचिह्नान्यमरपूजित ॥ त्वमेवधृत्वातॉंल्लोकान्मोहयस्वजग-त्त्रये ॥ तथापाशुपतंशास्त्रंत्वमेवकुरु सुव्रत ॥ कङ्कालशैवपाषण्डमहाशैवादिभेदतः ॥

अवलम्ब्यमतंसम्यग्वेदबाह्यंद्विजोत्तमाः ॥ भस्मास्थिधारिणःसर्वे भविष्यन्तिनसंशयः ॥ त्वांपरत्वेनवक्ष्यन्तिसर्वेशास्त्रेषुतामसाः ॥ तेषांमतमधिष्ठायसर्वेदैत्याश्चदानवाः ॥ भवेयुस्तेमद्विमुखाः क्षणादेवनसंशयः ॥ अहमप्यवतारेषुत्वांचरुद्रमहाबल ॥ तामसानांमोहनार्थं पूजयामियुगेयुगे ॥ मतमेतदवष्टभ्यपतन्त्येवनसंशयइति भगवदाज्ञामनूद्य पाषण्डप्रवर्तने स्वस्योद्वेगं तद्वारणाय भगवताज्ञप्तं नामसहस्रस्य रामषडक्षरतारकमन्त्रस्य च जपितव्यत्वं (श्लो० ५३) मनसैवार्चयित्वातुमांनाथंपुरुषोत्तमम् ॥ मदाज्ञांकुरुमत्प्रीत्यासर्वमेतच्छुभंतवेत्यन्तेन निरूप्य ततः स्वयं पाशुपतादिशास्त्रोत्पादनं तमःप्रधानशक्त्याऽऽविष्टविप्रद्वारा मोहकशास्त्रोत्पादनं च यावदध्यायसमाप्तिनिर्दिष्टवान् ॥ ततोद्विचत्वारिंशे ॥ पार्वत्युवाच ॥ तामसानिचशास्त्राणिसमाचक्ष्वममानघ ॥ संप्रोक्तानीहतैर्विप्रैर्भगवद्भक्तिवर्जितैः ॥ तेषांनामानिक्रमशःसमाचक्ष्वसुरेश्वर ॥ श्रीरुद्रउवाच ॥ शृणुदेविप्रवक्ष्यामितामसानि यथाक्रमम् ॥ येषांश्रवणमात्रेणपातित्यंज्ञानिनामपि ॥ प्रथमंतुमयैवोक्तंशैवंपाशुपतादिकम् ॥ मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैःसंप्रोक्तानिततःपरम् ॥ कणादेनतुसंप्रोक्तंशास्त्रंवैशेषिकंमहत् ॥ गौतमेनतथान्यायंसाङ्ख्यंतुकपिलेनवै ॥ धिषणेनतथाप्रोक्तंचार्वाकमतिगर्हितम् ॥ दैत्यानांनाशनार्थायविष्णुनाबुद्धरूपिणा ॥ बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् ॥ मायावादमसच्छास्त्रंप्रच्छन्नंबौद्धमुच्यते ॥ मयैवकथितंदेवि कलौब्राह्मणरूपिणा ॥ अपार्थं श्रुतिवाक्यानांदर्शयल्लोकगर्हितम् ॥ कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैवप्रतिपाद्यते ॥ सर्वकर्मपरिभ्रष्टंविकर्मत्वंतदुच्यते ॥ परेशजीवयोरैक्यंमयात्रप्रतिपाद्यते ॥ ब्रह्मणश्चपरंरूपंनिर्गुणं वक्ष्यतेमया ॥ सर्वस्यजगतोप्यत्रमोहनार्थंकलौयुगे ॥ वेदार्थवन्महाशास्त्रंमायावादमवैदिकम् ॥ मयैववक्ष्यतेदेविजगतांनाशकारणात् ॥ द्विजन्मनाजैमिनिनापूर्वंवेदमपार्थतः ॥ निरीश्वरेणवादेनकृतंशास्त्रंमहत्तरम् ॥ शास्त्राणिचैवंगिरिजेतामसानिनिबोधमइति ॥ इमानि च वचनानि विज्ञानेन्द्रभिक्षुनागोजीभट्टादिभिः प्रामाणिकैरप्युदाहृतानीति न तेषु कल्पितत्वादिशङ्कावकाशः ॥ वाराहे च प्रागितिहासे रुद्रगीतासु भगवान् ॥ त्वंचरुद्र महाबाहोमोहशास्त्राणिकारय ॥ अतथ्यानिवितथ्यानिदर्शयस्वमहाभुज ॥ प्रकाशंकुरु चात्मानमप्रकाशंचमांकुरु ॥ इति ॥ इतिवदन्ति ॥ अवशिष्टं तूत्तरभागे वक्ष्यते ॥ तदेतत् सर्वमनुसंधायोक्तंमूले ॥ **पाद्मवाराहादिषुप्रसिद्धमिति** ॥ **अन्यत्रेति** ॥ निबंधादिषु बुद्धावतारेत्वधुना हरौ तद्वशगाः सुरा इत्यादिस्थले विस्तरइत्यर्थः ॥ अथ सहस्राक्षे ब्राह्मणैरितीत्यादिना उदाहृतमेवेत्यन्तेनारोपितं वैष्णवाचार्येषु तदनुयायिषु च शप्तत्वं परिहर्तुं तं भागं निराकुर्वन्ति ॥ **यच्चशप्तानामित्यादिनाफलानीतिबहुवचनस्यानुपपन्नत्वादित्यन्तेन** ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ यत्सहस्राक्षे सप्तविंशाध्यायवचनं प्रथममुक्तं तत्पूर्वापरविचारान्न वैष्णवविषयकम् ॥ तथाहि ॥ तस्मिन्नध्याये

यच्च शप्तानां लक्षणसप्तकमुक्तं तदपि तेषांलक्षणत्वेनाभिमतानां वास्तवलक्षणत्वएव घटते नत्वारोपमात्रेण ॥ नहि मरुमरीचिका केनचिदज्ञेन जलत्वेनारोपितापि स्नानपानादि कार्यक्षमाभवति ॥

किंतावद्वास्तवं लक्षणत्वम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वमिति गृहाण ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वं च लक्ष्यतावच्छेदकवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवदवृत्तित्वम् ॥ इदमेवासाधारणत्वम् ॥ तादृशमेव च लक्षणमव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवरूपदोषत्रयरहितं भवति ॥ तद्भिन्नं च लक्षणाभासत्वेन व्यवह्रियते ॥ नहिलक्षणाभासेन व्यवहर्तव्यव्यवहारो भवति ॥ अन्यथाशृङ्गित्वरूपलक्षणेन महिष्यादावपि गौरिति व्यवहारापत्तिः ॥ तस्माद्दोषत्रयविनिर्मुक्तेनैव लक्षणेन प्रामाणिकानां व्यवहारः ॥ तस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वात् ॥ त्वदुक्तलक्षणानां तु दोषदूषितत्वेन न प्रामाणिकव्यवहारप्रयोजकत्वम् ॥ लक्षणाभासत्वात् ॥

पृथिव्यां धर्मस्थापनादिसर्वकार्यानन्तरं श्रीकृष्णः स्वधाम जिगमिषंस्तस्मिन्नवसरे समागतान्भृग्वादीन्यथोचितं सत्कृत्याह ॥ गमिष्यामिपरंस्थानंस्वकीयंविष्णुसंज्ञितम् ॥ कृतानिसर्वकार्याणिप्रसीदध्वंमुनीश्वराः ॥ इदंकलियुगंघोरंसंप्राप्तमधुनाऽशुभम् ॥ भविष्यन्तिजनाःसर्वेह्यस्मिन्पापानुवर्तिनः ॥ प्रवर्तयध्वंविज्ञानमज्ञानांचहितावहम् ॥ येनेमेकलिजैःपापैर्मुच्यंतेहिद्विजोत्तमाः ॥ येमांजनाःसंस्मरन्तिकलौसकृदपिप्रभुम् ॥ तेषांनश्यतितत्पापंभक्तानांपुरुषोत्तमे ॥ येर्चयिष्यन्तिमांभक्त्यानित्यंकलियुगेद्विजाः ॥ विधिनावेददृष्टेनतेगमिष्यन्तितत्पदम् ॥ येब्राह्मणावंशजातायुष्माकंवैसहस्रशः ॥ तेषां

ब्राह्मणैरिति ॥ गौतमादिभिरित्यर्थः ॥ उक्तंहि कौर्मे पूर्वखण्डे सप्तविंशेऽध्याये श्रीकृष्णेन भृग्वादीन्प्रति ॥ द्विषन्तो देवमीशानं युष्माकं वंशसंभवाः ॥ शप्ताश्च गौतमेनोर्व्यां न संभाष्या द्विजोत्तमैः ॥ १ ॥ तत्रैवैकोनत्रिंशेऽध्यायेऽर्जुनं प्रति व्यासेन ॥ कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्मणानां कुलेषु वै ॥ देवीशापविनिर्दग्धाः पुरा दक्षाऽध्वरे द्विजाः ॥ १ ॥ निन्दन्ति च महादेवं तमसाऽऽविष्टचेतसः ॥ वृथाधर्मं चरिष्यन्ति तस्मिन्काले युगान्तके ॥ २ ॥ येचाऽन्ये शापनिर्दग्धा गौतमस्य महात्मनः ॥ सर्वेतेऽवतरिष्यन्ति ब्राह्मणास्तासु योनिषु ॥ ३ ॥ इत्याद्युक्त्वोक्तम् ॥ मोहयन्ति जनान्सर्वान्दर्शयित्वा फलानि वै इति ॥ कौर्मे पूर्वखण्डएव दक्षं प्रति दधीचेन ॥ भविष्यन्ति त्रयीबाह्याः सर्वेऽपीश्वरविद्विषः ॥ निंदन्तोहीश्वरं मार्गं कुशास्त्राऽऽसक्तचेतसः ॥ १ ॥ मिथ्याऽधीतसमाचारामिथ्याज्ञानप्रलापिनः ॥ प्राप्य कलियुगं घोरं कलिजैः परिपीडिताः ॥ २ ॥ त्यक्त्वा तपोवलं कृत्स्नं गच्छध्वं नरकान्पुनः ॥ भविष्यति हृषीकेशः स्वाश्रितोऽपि पराङ्मुखः ॥ ३ ॥ ये ये शापाऽग्निनिर्दग्धा दधीचस्य महर्षयः ॥ द्विषन्तो मोहितादेवं संभूतास्ते कलिष्वथ ॥ ४ ॥ इत्याद्युक्त्वा त्यक्त्वा तपोबलं कृत्स्नं विप्राणां कुल सम्भवाः ॥ इतिचोक्त्वा कल्पान्ते रौरवादिषु निपात्यमानाः कालेनेत्युक्तम् ॥ तत्र द्विषन्तो देवम् इत्यत्र लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति सूत्रेण लक्षणे हेतौ वा शता अदन्विप्रो न नमनीयः पचन्विप्रोन श्राद्धे भोजनीयइत्यादिवत् ॥

नारायणेभक्तिर्भविष्यतिकलौयुगे ॥ परात्परतरंयान्तिनारायणपरायणाः ॥ नतेतत्रगमिष्यन्तियेद्विषन्तिमहेश्वरम् ॥ ध्यानंयोगस्तपस्तप्तंज्ञानंयज्ञादिकोविधिः ॥ तेषांविनश्यतिक्षिप्रंयेनिन्दतिमहेश्वरम् ॥ योमांसमर्चयेन्नित्यमेकान्तभावमाश्रितः ॥ विनिन्दन्देवमीशानंसयातिनरकायुतम् ॥ तस्मात्संपरिहर्तव्यानिन्दापशुपतौद्विजाः ॥ कर्मणामनसावाचामद्भक्तेष्वपियत्नतः ॥ येचदक्षाध्वरेशप्तादधीचेनद्विजोत्तमाः ॥ भविष्यन्तिकलौभक्तैःपरिहार्याःप्रयत्नतः ॥ द्विषन्तोदेवमीशानंयुष्माकंवंशसंभवाः ॥ शप्ताश्चगौतमेनोर्व्यानसंभाष्याद्विजोत्तमैः ॥ एवमुक्ताश्चकृष्णेनसर्वेतेवैमहर्षयः ॥ ओमित्युक्त्वाययुस्तूर्णंस्वानिस्थानानिसत्तमाः ॥ ततोनारायणःकृष्णोलीलयैवजगन्मयः ॥ संहृत्यस्वकुलंसर्वंययौतत्परमंपदमिति ॥ अत्र सर्वेषां पापानुवर्तनमज्ञानां तेषां हितार्थं कलिजपापनाशार्थं च स्वविज्ञानस्य प्रवर्तनमाज्ञाप्य कथंत्वद्विज्ञानमित्याकाङ्क्षायां सर्वदापुरुषोत्तमस्मरणनित्यतत्सेवनादिनेत्याशयेन येमांजनाः संस्मरन्तीतिश्लोकद्वयमुक्त्वा पुरुषोत्तमस्मरणसेवाऽपरोक्षज्ञानसाधकवैष्णवसंप्रदायानां भवनं सूचयित्वा श्रीमहादेवनिन्दकस्यदुष्फलावश्यंभावाद्वैष्णवैरपिशिवनिन्दा न कार्येति निश्चाय्य वैष्णवनिन्दापि यत्नतस्त्याज्येति चाभिधाय वेदादिविमुखैः सह संसर्गोवैष्णवैर्नकार्यइत्युच्यते येचेतिश्लोकेन ॥ देवमीशानमिति तूपलक्षणम् ॥ विनिन्दन्तिहृषीकेशं ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनइति वक्ष्यमाणत्रिंशाध्यायवाक्यैकवाक्यत्वसिद्धेः ॥ अतोविष्णुशिवदेववेदादिद्वेषिणोये वेदबाह्यास्ते न संभाष्याइत्येवार्थः ॥ तत्रैव षोडशाध्याये ॥ कापालंलाकुलंवामंभैरवंपूर्वपश्चिममित्यादिना गौतमशप्तानां कापालादिवेदबाह्यशास्त्रेष्वेव प्रवृत्तिकथनात् ॥ शिवादिद्वेषरहिताः प्रत्युत शिवप्रवर्तितपुरुषोत्तमभक्तिमार्गेनिष्ठा वेदानुयायिनो वयंतु नास्य वाक्यस्य गोचराः ॥ एवमुक्ताश्चेति श्लोके ओमित्युक्त्वेति ॥ प्रवर्तयध्वंविज्ञानमित्यादिना भगवताऽऽज्ञप्तं तत्साक्षात्कारसाधनसंप्रदायप्रवर्तनादिकमङ्गीकृत्येत्यर्थः ॥ एवं स्वस्थापितधर्मज्ञानादीनां भुवि चिरमवस्थानसिद्धये भृग्वादीन्प्रत्याज्ञापनोत्तरं भगवतः स्वधामगमनं वर्णितम् ॥ लोकक्षेमार्थमेवकलौ भूयो भक्तिमार्गप्रवृत्तिरित्यत्र साधकानि ब्रह्माण्डादिवचनानि मूले वक्ष्यन्ते ॥ यच्च कुर्वन्तिचावताराणीत्यादिवचसामेकोनत्रिंशाध्यायस्थत्वमुक्तं तत्प्रमादात् ॥ तेषांत्रिंशाध्यायएवोपलंभात् ॥ तत्रापि ब्राह्मणास्तासुयोनिष्वित्यस्याग्रेऽनुपदमेवोच्यते ॥ विनिन्दन्तिहृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ वेदबाह्यव्रताचारादुराचाराबृथाश्रमाः ॥ मोहयन्तिजनान्सर्वान्दर्शयित्वाफलानिवै ॥ तमसाऽऽविष्टमनसोबैडालव्रतिकाधमाइति ॥ इमान्यपि वचनानि शिवविष्णवादिनिन्दक वेदबाह्यनिरर्थकाचारविशिष्टविषयिकाणि ॥ कण्ठरवेण वेदबाह्यव्रताचाराइत्याद्युक्तेः ॥ षोडशाध्यायैकवाक्यत्वसिद्धेश्च ॥ विरागिशब्दवाच्यवर्णाश्रमपरिभ्रष्टत्वादृशयतिविषयाणि च ॥ एकोनत्रिंशे ॥ अस्मिन्कलियुगेघोरेनराःपापानुवर्तिनः ॥ भविष्यन्तिमहाबाहोवर्णाश्रमविवर्जिता इत्यर्जुनंप्रति व्यासेन कथनात् ॥ प्रकृताध्यायेच ॥ यतयश्चभविष्यन्तिशतशोथ सहस्रशः ॥ नाशयंतः स्वकंधर्मंनाधिगच्छन्तितत्पदमिति तेनैवनिरूपणात् ॥ एतच्च सर्वं मूलएव स्फुटीभविष्यतीति व्याख्यानेपि तत्रैव प्रपञ्चयिष्यते ॥ यानिचभविष्यन्तित्रयी-

वाह्याइत्यादीनि पूर्वखण्डपञ्चदशाध्यायवचांसि प्रकरणगोपनाय पूर्ववदध्यायादिकम-निर्दिश्योक्तानि तेषामपि पूर्वापरभागपर्यालोचनेऽन्यएव विषयः सिध्यति नतु तेषु त्वदुक्तं किञ्चिदपीति मूलएवोपपादयिष्यते ॥ लक्षणहेत्वोरिति शताऽपि विचारयिष्यते ॥ वास्त-वार्थाऽऽच्छादनाय त्वया यथा त्रिंशाध्यायवाक्येषु विनिन्दन्तिहृषीकेशमित्येकं श्लोकं "इत्याद्युक्त्वा" इत्युक्त्या पिधाय मोहयन्तिजनान्सर्वानित्यर्धमेवानूदितम् ॥ तथा पञ्चदशाध्यायवचस्स्वपि पूर्वापरभागौ मध्यमान्भागविशेषांश्च तिरोधायभ्रमजननक्षमएव भागोऽनूद्यते तत्सर्वंपुरस्तादुद्घाटयिष्यामः ॥ तस्माज्ज्ञानदुर्बलच्छलनमात्रफलकमखिल-मेतदिति प्रेक्षावतामुपेक्षार्हम् ॥ तथापि शास्त्रविनोदरसिका मूलग्रन्थकाराः प्रथमं तदुक्त-मभ्युपेत्य तेन लक्षणतयाभिमतेषु सप्तसु वास्तवलक्षणत्वमस्ति नवेत्येव तावत्परीक्षन्ते ॥ **तदपितेषामित्यादिना** ॥ **कार्यक्षमेति** ॥ कार्ययोग्या कार्यस्य भूमिर्वा ॥ **लक्ष्य-तावच्छेदकसमनियतत्वमिति** ॥ समनियतत्वं हि तद्व्यापकत्वविशिष्टतद्व्याप्यत्वम् ॥ वैशिष्ट्यं च स्वरूपघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन ॥ तादृशसामानाधिकरण्यं च स्वरूप-संबन्धावच्छिन्नतद्व्यापकत्वनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतावन्निरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छि-न्नतद्व्याप्यत्वनिष्ठाधेयतारूपम् यथा प्रमेयत्वेऽभिधेयत्वसमनियतत्वमभिधेयत्वे च तत्सम-नियतत्वम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वं च लक्ष्यतावच्छेदकाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-योगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकवन्निष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वंवा ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणा यावन्तोधर्मायत्समानाधिकरणास्तत्त्वं वा ॥ लक्ष्यता-वच्छेदकव्याप्यत्वं च लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदवृत्तित्वम् ॥ लक्षणा-धिकरणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिलक्ष्यताऽवच्छेदकसामानाधिकरण्यं वा अत्र गोत्वा-व्याप्ये तद्व्यापकेशृङ्गित्वे गोलक्षणत्वाभावाय विशेष्यदलम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्य-स्यैव लक्षणत्वे तु गृष्टित्वसमानाधिकरणशृङ्गित्वेपि गोलक्षणत्वं स्यात् ॥ तथाच द्विःखि-प्रसूतगव्यादाव्याप्तिरिति तत्र तल्लक्षणत्वव्यवच्छेदाय विशेषणदलम् ॥ एतदेव सर्वमुरसि-कृत्वाहुः ॥ **लक्ष्यतावच्छेदकवन्निष्ठेत्यादि** ॥ अत्र तद्व्यापकत्वं सत्यन्तदलस्यार्थः ॥ तद्व्याप्यत्वं प्रथमान्तदलस्य ॥ यथा ॥ शृङ्गित्वसमानाधिकरणसास्नावत्वं गोर्लक्षणम् ॥ सरटेऽतिव्याप्तिवारणाय शृङ्गित्वसामानाधिकरण्यम् ॥ शृङ्गित्वंहि शृङ्गसंबन्धः ॥ सास्नावत्वे तत्सामानाधिकरण्यं च स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नशृङ्गित्वनिष्ठाधेयतानिरूपिताधि-करणतावन्निरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधेयताशालित्वम् ॥ शृङ्गित्वमात्रस्य महिष्या-दावतिप्रसङ्गात्तद्वारणाय सास्नावत्वम् ॥ अत्र लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वम् ॥ तद्वन्निष्ठो भेदश्च घटादिप्रतियोगिकोभेदः तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकं लक्षणम् ॥ तथा गोत्वनिष्ठ अवच्छेदकता यस्यास्तादृशी प्रतियोगिता यस्य तादृशोयोभेदः लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकभेदइतियावत् ॥ तद्वन्तो घटादयः तदवृत्तित्वं गोलक्षणस्य वर्ततइति तत्र लक्षणेसमन्वयः ॥ दलद्वयकृत्यं तु प्रागेव दर्शितम् ॥ प्रतियोगिताकपदरहितपाठेतु अव-च्छेदकतायां भेदस्य स्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतात्वं संसर्गः ॥ **तादृशमेवेति** ॥ असाधारणमेव वास्तवमेवेति यावत् ॥ **अव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवरूपदोषत्रयरहित-**

मिति ॥ अव्याप्तिर्हि लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् ॥ लक्षणतावच्छेदकतयाभिमतसंबधेन लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वं वा ॥ यथा कपिलत्वं गोर्लक्षणमित्युच्यमाने शुक्लादिगवीष्वव्याप्तिः ॥ कालिकसंबन्धेन तद्वृत्तित्त्वस्यानपनोद्यतया द्वितीयलक्षणे संबन्धविशेषनिवेशः ॥ अतिव्याप्तिस्तु लक्षणस्यालक्ष्यवृत्तित्वम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकाधिकरणवृत्तित्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यं वा ॥ यथा शृङ्गित्वस्य गोलक्षणत्वे महिष्यादावतिव्याप्तिः ॥ असंभवश्च लक्ष्यमात्रावर्तनम् ॥ लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं वा ॥ यथा एकशफत्वरूपगोलक्षणस्यासंभवः ॥ एतद्दोषत्रयात्यंताभाववदित्यर्थः ॥ व्यावृत्तिर्व्यवहारोवालक्षणस्यप्रयोजनमित्यभियुक्तोक्तेर्व्यवहारस्य लक्षणप्रयोजनत्वमभिप्रेत्याहुः ॥ व्यवहर्तव्यव्यवहारइत्यादि ॥ व्यवहर्तव्यानांगवादिपदानांव्यवहारइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ लक्षणाभासवत्यपि तत्वेन व्यवहारस्याङ्गीकारे ॥ लक्षणेनेति ॥ लक्षणाऽऽभासेन ॥ अतएव (आर्या ५ व्याख्या) साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रः ॥ "समानासमानजातीयव्यवच्छेदोलक्षणार्थः" इत्याह ॥ अत्र "समानजातीयेभ्यश्चासमानजातीयेभ्यश्च व्यवच्छिद्यतेयेनेतिव्युत्पत्तिलभ्योलक्षणशब्दार्थः" इतिकश्चिद्व्याचष्टे ॥ वस्तुतस्तु तदुभयव्यवच्छेदोलक्षणप्रयोजनमित्यक्लिष्टोर्थः प्रतीयते ॥ एवं च समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वं लक्षणत्वमिति तन्मतं फलति ॥ समानजातीयव्यवच्छेदकत्वमात्रं विशेषणेतिव्याप्नोति ॥ नीलोघटइत्यादौ नीलादिपदेन समानजातीयस्य रक्तघटादेरेव व्यवच्छेदात् ॥ लक्षणं तु स्वलक्ष्यं गवादिकंअसमानजातीयेभ्योपि महिष्यादिभ्योव्यवच्छिनत्ति ॥ असमानजातीयव्यवच्छेदकत्वमात्रकथने सामान्येतिव्याप्तिः ॥ गोत्वादिसामान्यस्यासजातीयव्यवच्छेदकत्वात् ॥ अतउभयग्रहणम् ॥ एवंलक्षणस्य व्यावृत्तिरूपे प्रथमप्रयोजने सिद्धे व्यावृत्तस्थलएव तत्त्वव्यवहारोऽर्थात्सिद्ध्यतीति नलक्षणाभासेन व्यवहारः ॥ एतदेवाहुः ॥ तस्मादित्यादि ॥

कथं तेषां दुष्टत्वमिति चेच्छृणु ॥ शिवद्वेषोविप्रशप्तस्य प्रथमं लक्षणमुक्तं तत्र लक्ष्यतावच्छेदकं विप्रशप्तत्वम् ॥ शिवद्वेषोलक्षणम् ॥ एवंच लक्ष्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्स्वन्धकजालंधरादिदैत्येषु शिवद्वेषस्य सत्वेनातिव्याप्तिः ॥ न तेषां विप्रशप्तत्वं पुराणेषु प्रसिद्धम् ॥ मनुष्यत्वे सतीति विशेषणान्नैवमिति चेद्वौद्धेष्वतिव्याप्तिः ॥ त्वय्यव्याप्तिश्च ॥ विप्रत्वावच्छिन्नयावद्विप्रशप्तत्वस्याप्रसिद्धत्वेनतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नशप्तत्वस्य च तत्तद्व्यक्तीनां ज्ञानासंभवात् दुर्ज्ञेयत्वेन यत्किंचिद्व्यक्तिशप्तत्वस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकस्य वक्तव्यत्वेनेदृशग्रन्थकर्तृत्वेन वैष्णवविप्रशप्ते त्वय्यप्येतादृशलक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्ते लक्षणस्यासत्वादव्याप्तिः स्यादेव ॥

सहस्राक्षे तेनशिवद्वेषइत्यादिनाऽनभिरञ्जनमित्यन्तेन दर्शितं प्रथमलक्षणं दूषयन्ति ॥ शिवद्वेषोविप्रशप्तस्येत्यादिना शिवद्वेषोनलक्षणमित्यन्तेन ॥ लक्ष्यताव-

च्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकेति ॥ लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोयोभेदस्त-द्वत्स्वितिभावः ॥ अवच्छेदकतायां भेदस्य स्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतात्वं संसर्गः ॥ अन्धकजालंधरादिदैत्येष्विति ॥ अल्पाच्तरत्वादन्धकस्यपूर्वनिपातः ॥ अन्धकोहि हिरण्याक्षपुत्रः शिवं द्विष्टवान् ॥ तथाच कौर्मएव पूर्वखण्डे षोडशाध्याये ॥ अभिषेकेन युक्तेनहिरण्याक्षमयोजयत् ॥ सबाधयामाससुरात्रणेजित्वा मुनीनपि ॥ लब्ध्वान्धकं महापुत्रंतपसाराध्यशङ्करमितितदुत्पत्तिरुक्ता ॥ अग्रेच अवापतन्महद्राज्यमन्धकोऽसुर-पुङ्गवः ॥ हिरण्यनेत्रतनयःशंभोर्देहसमुद्भवः ॥ मन्दरस्थांउमांदेवींचकमेपर्वतात्मजा-मित्यादिना विस्तरेण शिवद्वेषोवर्णितः ॥ अतएवान्धकरिपुरिति शिवस्याभिख्या सुप्रसिद्धा ॥ जालंधरस्तु पुरन्दरोपरि क्रुद्धस्य शङ्करस्य नेत्रजन्मा वह्निर्बृहस्पतिप्रसादितेन तेन गङ्गासागरसंगमे क्षिप्तः सागरपुत्रोभूत्वा दैत्येश्वरतां प्राप्तः श्रियः प्रार्थनया हरिणापि रणे न हतः सर्वसुराञ्जित्वा नारदगिरा गिरिसुताकम्रः शिवं द्विष्टवानितिपद्मपुराणे कार्तिकमाहात्म्ये नवमाध्यायमारभ्य सप्तदशाध्यायपर्यंतंविस्तरेण निरूपितम् ॥ आदिपदेन श्रीभागवतादिप्रसिद्धा वृकासुरप्रभृतयः शिवद्वेषिणः संगृह्यन्ते ॥ नतेषांविप्रशप्तत्व-मिति ॥ पुराणेषु तथाकथाया अदर्शनात्प्रत्युतशिवप्रसादजन्यत्वशंभुदेहसमुद्भवत्वादि-कथनेन शप्तत्वाभावनिश्चयाच्च तथा ॥ किञ्चिदाशङ्क्यपरिहरन्ति ॥ मनुष्यत्वइत्यादिना ॥ बौद्धेषु वेदादिद्वेषिषु शिवद्वेषस्यापि सत्वादितिभावः ॥ वस्तुतस्तु लक्षणसप्तकस्य कौर्मवचोभ्यएवावगमस्य स्वीकारात्तेष्वस्य विशेषणस्यानुपादानाच्च मनुष्यत्वे सतीति वादिनःकल्पनमेवायुक्तम् ॥ मानाभावात् ॥ नच ऋषीन्प्रतियुष्माकंवंशसंभवाइत्युक्तिरेव तत्र मानमिति वाच्यम् ॥ दैत्यानां दानवानां च कश्यपवंशसंभवत्वेन राक्षसानां पुलस्त्यकुलसंभवत्वेन च ऋषिवंशोद्भवतानपायात् ॥ प्रत्युत तासु योनिष्वितिबहुवचनेन दैत्यादेरपि संग्रहस्यौचित्यं प्रतीयते ॥ तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नशप्तत्वस्येति ॥ अस्य दुर्ज्ञेयत्वेनेत्युत्तरेणान्वयः ॥ तत्तद्व्यक्तीनामित्यादिस्तु दुर्ज्ञेयत्वेहेतुः ॥ वैष्णवविप्रशप्त इति ॥ कौर्मे सप्तविंशे कर्मणामनसावाचामद्भक्तेष्वपियत्नतइतिवैष्णवनिन्दाया विशे-षतः प्रतिषेधात् ॥ त्रिंशेपि विनिन्दन्ति हृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनइति भगवन्निन्दायां परमाणुप्रधानमायादिवादान् हित्वा ब्रह्मवादमाश्रयतां ब्राह्मणानां निन्दायां च त्वद्रीत्यैव शप्तलक्षणतासिद्धेश्च तथेति भावः॥ किंच श्रीभागवते चतुर्थस्कन्धद्वितीयाध्याये (श्लो० २८।२९।३०।३१।३२) भवव्रतधरायेचयेचतान्समनुव्रताः ॥ पाखण्डिनस्तेभवन्तुसच्छा-स्त्रपरिपन्थिनः ॥ नष्टशौचामूढधियोजटाभस्मास्थिधारिणः ॥ विशन्तुशिवदीक्षायां यत्रदै-वंसुरासवम् ॥ ब्रह्मच ब्राह्मणां श्चैवयद्यूयंपरिनिन्दथ ॥ सेतुंविधारणंपुंसामतःपाखण्डमा-श्रिताः ॥ एषएवहि लोकानांशिवःपन्थाःसनातनः ॥ यंपूर्वेचानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणंजनार्दनः॥ तद्ब्रह्मपरमंशुद्धं सतांवर्त्मसनातनम् ॥ विगर्ह्ययातपाखण्डंदैवंवोयत्रभूतराडितिभृगोः शापः पठ्यते ॥ त्वयि तादृशधर्मसत्वं तु त्वदीयशैवसुधाकरदर्शनाद्भिःसंशयमवगम्यते ॥ पुनः किंचिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ बौद्धेष्विति ॥ इदमुपलक्षणम् ॥ तेन

ननु नाहं शिवद्वेषपदेन देवतात्मकेश्वरद्वेषं ब्रवीमि येनान्धकादिष्वतिव्याप्तिः प्रसज्ज्येत ॥ किंतु शिवावतारशङ्कराचार्यद्वेषम् ॥ अतएवोक्तं श्रौतधर्मवक्तरि कलिमलहर्तरीतिचेत्तथापि बौद्धेष्वतिव्याप्तिः स्यादेव ॥ मण्डनमिश्रादावतिव्याप्तिश्च ॥ किंचाप्रीतिपदेन प्रीतिभेदो विवक्षितः प्रीत्यत्यन्ताभावोवा प्रीतिविरोधि वा ॥ नाद्यः ॥ वृक्षादावतिव्याप्तेः शिवभक्तेष्वतिव्याप्तेश्च ॥ नापि द्वितीयतृतीयौ ॥ घटादावतिव्याप्तेः ॥ प्रीतिविरोधिनोद्विष्टसाधनताज्ञानजन्यस्यांतःकरणवृत्तिविशेषस्य शिवभक्तेषु रावणादिष्वसत्त्वेन सनकादिशप्तेषु तेषु विप्रशप्तत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकान्तेष्वव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च ॥ तस्माच्छिवद्वेषो न लक्षणम् ॥

येये वादिनोदिग्विजयादिषु शङ्कराचार्यैः समभाग्रहपूर्वकवादादिकर्तृत्वेन प्रसिद्धास्तेषु सर्वेष्वतिव्याप्तिः ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ अशेषस्य जगतः शप्ततायावक्तुमशक्यत्वात् ॥ शङ्कराचार्यानुयायिष्वप्यतिव्याप्तिमाहुः ॥ **मण्डनमिश्रादाविति** ॥ प्रतिज्ञापूर्वकवादादिकरणात्स्पष्टैव तदादेः शङ्कराचार्येष्वप्रीतिः ॥ अथ विधातृशप्तगीष्पत्यवतारपक्षाश्रयणाददोषइतिचेत्तदर्थं विधातुर्विप्रत्वमाश्रयणीयम् ॥ शिष्यभावोत्तरमव्याप्तिश्च ॥ दुर्वासःशप्तभारत्यामपि सा ॥ वस्तुतस्तु द्विषन्तोदेवमीशानमितिवाक्ये ईशानपदं न शङ्कराचार्यपरं भवितुमर्हति ॥ सप्तविंशाध्याये शङ्कराचार्यावतारगन्धस्याप्यभावात् ॥ ननु त्रिंशे तदवतारकथनं मया स्वीक्रियतइत्येकपुराणस्थत्वादेतद्वाक्यमपि तत्परं भविष्यतीतिचेत्तर्हि ॥ एवंसंबोधितोरुद्रोमाधवेनमुरारिणा ॥ चकारमोहशास्त्राणीति कौर्मेषोडशाध्यायवाक्यमपि तत्परं कुतोन भवेत् ॥ किंच ॥ श्रीभागवते बुद्धोनाम्नाजिनसुतःकीकटेषुभविष्यतीत्युक्तत्वात् तत्रप्रकरणान्तरे पठितानि तानानयध्वमसतोकृतविष्णुकृत्यानित्यादिवचांसि अकृतबुद्धकृत्यपराणि कुतो न स्युः ॥ तस्माद्देवमीशानमित्युक्तेर्दैवतारूपशिवपरमेवैतदिति न त्वदुक्तं किंचित् ॥ त्रिंशाध्यायवचसामपि वास्तवार्थस्य दर्शितचरत्वाच्च ॥ यत्तु "द्वेषोऽप्रीतिः अनभिरञ्जनम्" इत्युक्तं तदर्थं विकल्प्य दूषयन्ति ॥ **किंचाप्रीतिपदेनेत्यादिना** ॥ अयंभावः ॥ तत्सादृश्यमभावश्चतदल्पत्वंतदन्यता ॥ अप्राशस्त्यंविरोधश्चनञर्थाःषट्प्रकीर्तिता इति मनोरमादौ संगृहीतेषु मीमांसकग्रन्थप्रसिद्धेषु षट्सु नञर्थेषु अब्राह्मणः अनुदराकन्या अपशवोवान्येगोअश्वेभ्यइत्यादिवत्प्रकृते सादृश्याल्पत्वाप्राशस्त्यानामन्यतमस्य त्वद विवक्षितत्वप्रतीतेर्भेदादयस्त्रयएवावशिष्यन्ते ॥ तत्र न तावद्भेदः ॥ तथासत्यनश्वइत्यादिनाऽश्वभिन्नोगवादिरिव अप्रीतिरित्यनेन प्रीतिभिन्नोधर्मोगृह्येत ॥ शिवविषयकप्रीतिभिन्नधर्मश्च वृक्षादौ शिवभक्तेषु चास्त्येवेति तत्रातिव्याप्तिः ॥ नापि अपापमविघ्नमित्यादिवदत्यन्ताभावः ॥ तथासति वक्ष्यमाणरीत्या जडे चिदानन्दयोस्तिरोभावाद्घटादावतिव्याप्तिः ॥ तत्र प्रीतिमात्रस्यासत्त्वेन शिवविषयकप्रीतेरप्यभावात् ॥ नाप्यधर्मोऽसित इत्यादिवद्विरोधः ॥ रावणादिषु सनकादिविप्रशप्तत्वे सत्यपि शिवविषयकप्रीतिविरुद्धधर्माभावादव्याप्तेः ॥ भगवन्तं दिदृक्षमाणैर्द्वारि निरुद्धैः सनकादिभिः शप्तौ जयविजयावेव

हिरण्यकशिपुहिरण्याक्षौरावणकुंभकर्णौ शिशुपालदन्तवक्त्रौ चाभूतामिति श्रीभागवततृतीयस्कन्धसप्तमस्कन्धादौ प्रसिद्धम् ॥ वृक्षादिष्वत्यन्ततामसेषु प्रीतिविरोधिनो विषादस्य सत्वादतिव्याप्तिरपि ॥ तमसोविषादात्मकत्वं त्वाहुः साङ्ख्याः ॥ प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाःप्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्चगुणाइति ॥ तस्माच्छिवद्वेषो न विप्रशप्तानां लक्षणम् ॥ अस्माकं तु शिवे तदवतारशङ्कराचार्येषु च न द्वेषगन्धोपि ॥ नच तन्मतखण्डनमात्राद्द्वेषः संभावनीयः ॥ तथासति स्वभाष्यादौ विष्णवतारकपिलनारदादिमतं खण्डयत्सु शङ्कराचार्येष्वपि विष्णुद्वेषितायास्तदवतारद्वेषितायावा प्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् ॥ एतच्च मूले प्रपञ्चयिष्यते ॥ सहस्राक्षेनिन्दन्तीति लट्प्रयोग इत्यादिना वेदार्थएवेत्यन्तेनोक्तं द्वितीयलक्षणं दूषयन्ति ॥ **द्वितीयं लक्षणमित्यादिना त्वयाप्यङ्गीकरणीयत्वादित्यन्तेन** ॥ अत्र शतृवल्लटोलक्षणहेत्वोर्विधानस्याभावान्निन्दन्तीत्युक्तनिन्दायालक्षणत्वकल्पने मानमन्वेष्टव्यम् ॥ कलिप्रवृत्त्यनन्तरं कुर्वन्तिचावताराणीत्यादिकथनात्तत्रापि कुर्वन्तीति लट्प्रयोगात्तदानीमपि शिवनिन्दकानां बौद्धादीनां सत्वात् ॥ असत्वे चतुर्लक्षण्यां तर्कपादे स्वयं व्यासेन तेषां खण्डनस्यासंभवान्निन्दन्तीत्यस्यार्षत्वकल्पनमप्यनत्यन्तप्रयोजनम् ॥ वस्तुतस्तु पुरादक्षाध्वरेद्विजाइतीदमुत्तरश्लोकएवाऽन्वेति ॥ कौर्मे दक्षाध्वरकाले देवीकर्तृकशापस्यानिरूपणात् ॥ नच यज्ञे देहमुत्सृजन्त्या दाक्षायण्याः शापः संभवतीति वाच्यम् ॥ तस्मिन्पुराणे तथाकथाया अप्यभावात् ॥ प्रत्युत यज्ञतोबहुतिथात्कालात्प्रागेव दाक्षायणीभावं परित्यज्य हिमगिरिगेहे तस्याः प्रादुर्भावस्य सिद्धेः ॥ अतएव पञ्चदशाध्याये दक्षयज्ञे प्रवर्तमाने ॥ दक्षोयज्ञेनयजतेपितामेपूर्वजन्मनीत्यादिना देवीकर्तृके तद्यज्ञविनाशनवरप्रार्थने पूर्वजन्मनि पितेत्युच्यते ॥ द्वादशाध्याये हिमाचलं प्रति देवीवाक्येष्वपि तथैव फलति ॥ अतो न देवीशापेन दक्षाध्वरस्य संबन्धः ॥ केचित्तु तत्र देवी शापस्याश्रुतत्वात्पञ्चदशाध्यायोक्तरीत्या देवीशा चण्डीश्वरेण पविना वज्रेण निर्दग्धाः देवीशाभ्यां पार्वतीमहेश्वराभ्यां अपविनिर्दग्धा वा इत्यर्थमाहुः ॥ तत्र नास्माकं निर्बन्धः ॥ पुरादक्षाध्वरइत्यस्यान्वयस्तूत्तरत्रैव ॥ तथाच ये द्विजास्तमसाविष्टचेतसः सन्तः पुरा दक्षाध्वरे महादेवं निन्दन्ति अनिन्दन् ॥ पुरिलुङ्चास्मइति चाल्लट् ॥ वसन्तीह पुराच्छात्रा इत्यादिवत् ॥ ते तस्मिन्काले वृथाधर्मं षोडशाध्यायाद्युक्तं कापालिकाचरणादिरूपनिष्फलधर्मं चरिष्यन्तीति कौर्मवाक्यस्यार्थः ॥ यत्तदोरध्याहारस्तु त्वयापि कल्प्यः ॥ अन्यथा "निन्दाफलंचधर्माचरणस्यवृथात्वम्" इत्यस्यासिद्धेः ॥ अतोन कोप्यस्मासु चोद्यावकाशः ॥ अभ्युपेत्य दूषयन्ति ॥ **तत्रतादृशार्थकेत्यादिना** ॥ **उत्तरखण्डइति** ॥ तत्र द्विचत्वारिंशेध्यायइति प्रागेवादर्शाम ॥ सहस्राक्षकारेण वक्ष्यमाणां कल्पितकिंवदन्तीं हृदि निधाय शङ्कन्ते ॥ **ननुनव्यासैरिति** ॥

द्वितीयं लक्षणं शिवनिन्दा ॥ सा च शिवोमोहनायावतीर्णइत्येवंकथनम् ॥ तत्र तादृशार्थकवाक्यस्यप्रणेतृत्वं लक्षणत्वेनाभिमतमनुवादकत्वं वा ॥ आद्ये नास्माभिस्तादृशं वाक्यं रचितं किंत्वनूदितम् ॥

प्रणीतंच पद्मपुराण उत्तरखण्डे व्यासैः [तथाच तत्रातिव्याप्तिः ॥ ननु नव्यासैरीदृशःश्लोको रचितःकिंतु केनचित् कायस्थेन तत्र प्रक्षिप्त इतिचेत्तस्मिन्नतिव्यातिः द्वितीये त्वनुवादकत्वेन सूतस्यापि विप्रशप्तत्वापत्तिः ॥ किंच त्वयापि तादृशवाक्यस्य स्वग्रन्थेलिखितत्वात्तवाप्यनुवादकत्वेन त्वय्यतिव्याप्तिः ॥

तस्मिन् कायस्थे ॥ इदंसमाधानं तुष्यतुदुर्जनइति न्यायात् ॥ वस्तुतस्तु सा व्यासकृतिरेवेत्याशयः ॥ अतएव सूतेऽनुवादकत्वाद्दोषः स्वयमुच्यते ॥ प्रक्षिप्तत्वाभिप्रायेतु स न सङ्गच्छेत ॥ ननु कथं व्यासकृतित्वनिश्चयइतिचेत् ॥ दर्शनान्तरग्रन्थकारैः शङ्कराचार्यानुयायिभिश्चोदाहृतत्वादित्यवधारय ॥ तथाहि ॥ साङ्ख्यसूत्रभाष्ये प्रथमाध्याये (सूत्र २२) "विजातीयद्वैतापत्तिश्च" इतिसूत्रव्याख्याने "एभिश्चसूत्रैर्ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तोनिराक्रियतइतिभ्रमोनकर्तव्यः" इत्याद्युक्त्वोच्यते "यत्तुवेदान्तिब्रुवाणामाधुनिकस्यमायावादस्यात्रलिङ्गं दृश्यतेतत्तेषामपिविज्ञानवाद्येकदेशितयायुक्तमेव ॥ (मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नंबौद्धमुच्यते ॥ मयैवकथितंदेविकलौब्राह्मणरूपिणा) इत्यादिपद्मपुराणस्थशिववाक्यपरंपराभ्यः ॥ नतु तद्वेदान्तमतम् ॥ (वेदार्थवन्महाशास्त्रंमायावादमवैदिकम्) इति तद्वाक्यशेषादिति ॥ मायावादिनोत्र च न साक्षात्प्रतिवादित्वम् ॥ विजातीयेतिविशेषणवैयर्थ्यात् ॥ मायावादे सजातीयद्वैतस्याप्यनभ्युपगमादिति ॥ तस्मादत्रप्रकरणे विज्ञानवादिनां बन्धहेतुव्यवस्थैव साक्षान्निराक्रियते ॥ अनयैव च रीत्या नवीनानामपि प्रच्छन्नबौद्धानां मायावादिनामविद्यामात्रस्य तुच्छस्य बन्धहेतुत्वं निराकृतं वेदितव्यम्" इति ॥ नागोजीभट्टोऽपि मार्कण्डेयपुराणस्थसप्तशतीविवरणे त्रयोदशाध्याये (श्लो० ९) ददतुस्तौबलिंचैवेत्यस्य व्याख्याने पुराणेषु क्वाचित्कताान्त्रिकांशे वैदिकाऽनादरणीयताया बोधकानि पराशरोपपुराणादिवचांसि कौर्मे प्रसिद्धं गौतमशप्तोपकाराय शिवकेशवाभ्यां मोहशास्त्राणां निर्माणं चोक्त्वा पाद्मे पार्वतीश्वरसंवादे शृणुदेविप्रवक्ष्यामितामसानियथाक्रममित्यादीनिपूर्वोक्तान्युत्तरखण्डवचनान्यनूदितवान् ॥ तत्र वेदार्थवन्महाशास्त्रंमायावादमवैदिकम् ॥ मयैवकथितंदेविजगतांनाशकारणादित्यन्तं लिखित्वाऽग्रेनुपदम् "अस्य पूर्वार्धे आश्रित्येतिशेषः ॥ न्यायवैशेषिकयोःसुखदुःखादिमत्त्वमात्मनःश्रुतिविरुद्धं निरीश्वरतासाङ्ख्यमीमांसयोःश्रुतिविरुद्धेति तदंशे तेषामप्रामाण्यम् ॥ मायावादोनास्तिकानाम्" इत्यादिना तद्वचनं नास्तिकवादपरतयान्यथानीत्वा समाहितवान् ॥ काशीपुण्य-

निन्दन्तीत्यादिलट्प्रयोग आर्षः ॥ अनेन तेषां द्वितीयं लक्षणमुक्तम् ॥ निन्दाचाऽविद्यमानदोषकथनम् ॥ तच्च शिवोमोहनायाऽवतीर्णइत्येव शुद्धाऽद्वैतमार्तण्डटीकाविद्वन्मण्डनाद्युक्तरीत्या प्रलपनम् ॥ तन्निन्दाफलं धर्माचरणस्य वृथात्वम् ॥ त्रयीबाह्यत्वं नाम त्रयीतदर्थग्रहणाऽयोग्यत्वम् ॥ कथंचित्तद्ग्रहणेऽपि तत्फलानर्हत्वं च ॥ मूर्खत्वाच्छूद्रवदनधिकाराच्च ॥ तत्राऽपि सर्वेऽपीश्वरेत्यादिनैकोहेतुर्लक्षणं चोक्तम् ॥ भागवतेऽपि यएतन्मर्त्यमुद्दिश्यभगवत्यप्रतिद्वहि ॥ द्वुहत्यज्ञःपृथग्दृष्टिस्तत्त्वतोविमुखोभवेदित्युक्तम् ॥ तत्त्वं तु वेदार्थएव ॥

ग्रामादिस्थलेषु प्राचीनेषु विद्वत्पुस्तकेषु सर्वत्राऽयं ग्रन्थउपलभ्यतएव ॥ एतावता तद्वचसां व्यासकृतत्वं तु तदभिमतमेव ॥ एवं प्रामाणिकग्रन्थान्तरेष्वपि स्थलविशेष एषामुपन्यासो द्रष्टव्यः ॥ अथ अनुवादोनिन्देति द्वितीयपक्षं दूषयन्ति ॥ द्वितीयेत्वित्यादिना ॥ इत्थंकारं कौर्मवाराहादिष्वपि चकारमोहशास्त्राणि त्वंचरुद्रमहाबाहोमोहशास्त्राणिकारयेत्यादिकथनात् विष्णवतारेष्वपि श्रीभागवतादौ वादैर्विमोहयतियज्ञकृतोऽतदर्हानित्यादिकथनाच्च तत्रतत्र तादृशवाक्यप्रणेतरि व्यासे तदनुवादकसूतादौ तदुदाहारकेषु निबन्धकारेषु च निन्दन्तिचमहादेवंविनिन्दन्तिहृषीकेशमिति कौर्मोक्तस्य लक्षणस्य दोषस्य वा प्रसक्तिर्द्रष्टव्या ॥ किंचशिवइत्यादि ॥ कथनमात्रस्येतिपदं संपादकत्वमित्यग्रिमेणान्वेति ॥ नेतिनिषेधोपि तत्रैवान्वेति ॥ अत्र मात्रपदमवधारणार्थं विष्णवादिदेवविषयकं तथाकथनं व्यवच्छिनत्ति ॥ मात्रं कार्त्स्न्येवधारणइत्यमरः ॥ तत्तद्धर्मेति ॥ व्यर्थीभूतपुण्यत्वत्रयीबाह्यत्वतत्फलानर्हत्वादिधर्माणां संपत्तेर्निश्चयेनेत्यर्थः ॥ व्यभिचारापत्तेरिति ॥ गौतमपञ्चलक्षण्यां प्रथमाध्यायद्वितीयाह्निके (सूत्र ४६) अनैकान्तिकःसव्यभिचारइतिसूत्रस्य भाष्ये "व्यभिचारएकत्राव्यवस्था" इतिवात्स्यायनः ॥ तत्राप्ययं व्यतिरेकव्यभिचारः ॥ कारणे कार्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् ॥ तथाच व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्वान्नियतान्वयव्यतिरेकसहचारनिश्चयरूपकारणासंभवेन तादृशकथनेन धर्माचरणवृथात्वादिनिरूपितकारणतासिद्धिरितिभावः ॥ वस्तुतस्तु तादृशकथनशालिष्वपि व्यासादिषु पूर्वोक्ततत्तद्धर्मासंपत्तिनिश्चयेन कार्ये कारणसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादन्वयव्यभिचारोप्यग्रे सूचयिष्यते ॥

किंच शिवोमोहनायावतीर्णइत्यादिकथनमात्रस्य न धर्माचरणस्य वृथात्वं त्रयीतदर्थग्रहणायोग्यत्वं कथंचिद्ग्रहणेपि तत्फलानर्हत्वमित्यादिधर्मसंपादकत्वम् ॥ तादृशनिन्दाकर्तृत्वरहितेष्वपि वेदविष्णुतद्भक्तनिन्दाकर्तृषु तत्तद्धर्मसंपत्तिदर्शनेन व्यभिचारापत्तेः ॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदकधर्मघटकतया निवेशेन तृणारणिमणिन्यायेन कार्यतावच्छेदकवैजात्यकल्पनेन वा व्यभिचारवारणेपि त्वयाप्येतत्कुत्सापरावस्मदीयौ श्लोकावित्यादिना निन्दायाः कृतत्वेन विष्णुभक्तनिन्दानिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकवैजात्याक्रान्ततत्तद्धर्माणां त्वय्युत्पत्तेर्दुर्वारत्वमेवेत्यपि विभावनीयम् ॥

पूर्वपक्षिमतेन व्यतिरेकव्यभिचारमात्रस्य वारणमनूद्य दूषणान्तरमाहुः ॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्येत्यादिना ॥ निवेशेनेति ॥ यथाऽनुमितित्वेनच कार्यकारणभावे धूमावगाहिपरामर्शजन्यवह्निविधेयकानुमितिस्थले वह्निव्याप्यालोकवानितिपरामर्शाभावाद्व्यभिचारः ॥ एवमालोकाऽवगाहिपरामर्शजन्यवह्निसाध्यकानुमितिस्थले धूमविषयकतदभावाद्व्यभिचारः ॥ तद्वारणायकार्यताऽवच्छेदककोटौस्वाऽव्यवहितोत्तरत्वं निवेशयन्ति ॥ स्वंकारणम् ॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन धूमाऽवगाहिपरामर्शविशिष्टवह्निसाध्यकानुमि

तित्वाऽवच्छिन्नं प्रति तादृशपरामर्शएव कारणम् ॥ तेन संसर्गेणाऽऽलोकविषयकपराम-र्शविशिष्टतादृशानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तद्विषयकः सएव कारणमिति न व्यभिचारः ॥ तथात्रापि स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन शिवनिन्दाविशिष्टत्रयीबाह्यत्वादीन्प्रति तन्निन्दा हेतुः ॥ तेन संसर्गेण विष्णुनिन्दाविशिष्टतद्धर्मान्प्रति सा हेतुरिति न व्यभिचारः ॥ स्वाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टत्रयीबाह्यत्वादेरेव कार्यतावच्छेदकधर्मत्वात्तत्तद्घटकतया तस्य निवेशः ॥ **तृणारणिमणिन्यायेनेति** ॥ यथातृणं मणिररणिश्चेत्येकैकमपि वह्निं प्रति कारणम् ॥ इतराऽसमवधानदशायामपि कार्योत्पत्तेः ॥ नतु काव्यहेतुतयोक्तानां कवित्व-बीजभूतसंस्कारविशेषलोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणजन्यनिपुणताकाव्यज्ञशिक्षापूर्वकाभ्यासाना-मिव त्रितयपर्याप्तसमुदायत्वं तत्र कार्योत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकम् ॥ स्पष्टं चेदं प्रथमा-कारके व्युत्पत्तिवादे ॥ तथात्र त्रयीबाह्यत्वादितत्तद्धर्मत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण-तावच्छेदकं शिवनिंदात्वादिकं स्वतंत्रमेव नतु शिवनिन्दाविष्णुनिन्दादिघटितसमुदायत्वं कारणतावच्छेदकमिति न व्यभिचारः ॥ **कार्यतावच्छेदकवैजात्यकल्पनेनेति** ॥ यथाऽवयवचिन्तामणौ "पञ्चाऽवयवाद्विजातीयं शाब्दज्ञानमेवोत्पद्यतइति तद्बीजनक-वाक्यत्वंन्यायत्वम् ॥ एवं प्रतिज्ञाद्यवयवादेरपि प्रत्येकं विजातीयंशाब्दज्ञानमिति तद्बीज-नकशब्दत्वमेव तल्लक्षणम्" इति केषांचिन्मतमनूदितम् ॥ अत्र प्रतिज्ञादिनिष्ठजनकता-निरूपितजन्यतावच्छेदिका तत्तच्छाब्दबोधवृत्तिर्विलक्षणैव जातिः स्वीक्रियतइति प्रतिज्ञा-जन्यशाब्दबोधवृत्तिजातेर्हेतुजन्यशाब्दबोधे तज्जन्यशाब्दधीवृत्तिजातेः प्रतिज्ञाजन्यबोधे चाऽभावात्परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया न व्यभिचारः ॥ तथाऽत्र शिवनिन्दा-जन्यत्रयीबाह्यत्वादिनिष्ठा विष्णुनिन्दादिजन्यत्रयीबाह्यत्वादितत्तद्धर्मनिष्ठा जातयश्च परस्प-रविलक्षणाएवेति कार्यताऽवच्छेदकवैजात्यान्न व्यभिचारः ॥ वस्तुतस्तु "तन्न ॥ ज्ञानवि-शेषजनकत्वं तज्ज्ञानजनकत्वं वा न्याये प्रतिज्ञादौ अनतिप्रसक्तमनुगतरूपमन्तरेण दुर्नि-रूपम् ॥ तत्स्वीकारे तस्यैव लक्षणत्वात् ॥ अन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गम्" इतिवदता चिन्तामणिकृतैव तथाकल्पनं निरस्तम् ॥ तथा प्रकृतेऽपि शक्यं निरसितुम् ॥ तथाहि ॥ जनकतावच्छेदकस्य निन्दात्वस्यैक्येन त्रयीबाह्यत्वादिनिष्ठजन्यतावच्छेदकजातीनां नानात्वं न शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥ नच शिवसंबन्धादिविशिष्टनिन्दात्वस्यावच्छेदकत्वाददोषः ॥ विशिष्टनिन्दात्वे शुद्धनिन्दात्वाऽनतिरेकात् ॥ विशिष्टं शुद्धान्नातिरिच्यतइतिन्यायात् ॥ अथापि जातिसंकरोदुर्निवारएव ॥ शिवाद्येकैकनिन्दाजन्यत्रयीबाह्यत्वादितत्तद्धर्मनिष्ठजन्य-ताऽवच्छेदकजातीनां परस्पराऽसमानाधिकरणानांशिवविष्णुवेदतद्भक्तादिसमुदायनिन्दाज-न्यत्रयीबाह्यत्वादौ सर्वासां सङ्करापत्तेः ॥ एवं शिवविष्ण्वादिद्वित्रादिनिन्दाजन्यतत्तद्धर्मे द्वित्रादिजातीनां साङ्कर्यम् ॥ नचैकैकनिन्दासमुदायनिन्दाजन्यतत्तद्धर्मेषु जन्यताऽवच्छेद-कजातीनां नानात्वकल्पनान्नसङ्कराऽवकाशइति वाच्यम् ॥ समुदायनिन्दाजन्यतद्धर्मवृत्तेः शिवनिन्दानिरूपितजन्यतावच्छेदकजातेर्विष्णुनिन्दानिरूपितजन्यतावच्छेदकतया विष्णुनि-न्दानिरूपितजन्यतावच्छेदकजातेः शिवनिन्दादिनिरूपिजन्यतावच्छेदकतयाच तत्तन्निन्दा-त्वेन तन्निरूपितजन्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नतत्तद्धर्मत्वेनाभिमतस्य कार्यकारणभावस्य

व्यभिचारेण भङ्गप्रसङ्गात् ॥ उभयादिजन्यत्रयीबाह्यत्वादिधर्मे तत्तज्जात्यभावनिर्वाहकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने महागौरवात् ॥ इतरदपि तत्र शिरोमणिगदाधरभट्टाचार्याद्युक्तं प्रकृते यथासंभवमवगन्तव्यम् ॥ तस्मात्पूर्वपक्षिणः कुशकाशाऽवलम्बनमेवैतत् ॥ एतत्कुत्सापरावस्मदीयौ श्लोकावित्यादिनेति ॥ इदं सहस्राक्षे द्वितीयभागारम्भेऽस्ति ॥ तत्रहि आत्तात्मार्थमनःसमर्पणपथाहर्तुंपरस्त्रीधनमित्यादिश्लोकद्वयेन विष्णुभक्तेष्वविद्यमानदोषकथनरूपा निन्दा व्यधायि ॥ वैजात्यकल्पनमभ्युपेत्याहुः ॥ विष्णुभक्तनिन्देत्यादि ॥ कौर्मएव पूर्वखण्डे सप्तविंशेऽध्याये भृग्वादीन्प्रति श्रीकृष्णः ॥ येमांजनःसंस्मरन्तिकलौसकृदपिप्रभुम् ॥ तेषांनश्यतितत्पापंभक्तानांपुरुषोत्तमे इत्यादिना वैष्णवान्प्रशस्य परात्परतरंयान्ति नारायणपरायणाइति तेषामक्षरातीतवस्तुप्राप्तिलक्षणं मोक्षमभिधाय वैष्णवशिरोरत्ने गङ्गाधरे स्वाऽभिन्ने द्वेषवतां वैष्णवानामपि दुष्फलमुक्त्वा तस्मात्संपरिहर्तव्यानिन्दापशुपतौद्विजाः ॥ कर्मणा मनसावाचामद्भक्तेष्वपियत्नतइति शिवनिन्दावद्वैष्णवनिन्दाया अपि कर्मणा मनसा वाचा यत्नतः सम्यक्परिहर्तव्यत्वं वक्ति ॥ अनुपदमेवाग्रे येचदक्षाऽध्वरेशप्तादधीचेनद्विजोत्तमाः ॥ भविष्यन्तिकलौभक्तैःपरिहार्याःप्रयत्नतइति त्वादृशप्रच्छन्नकापालिकादीनां वैष्णवैः प्रयत्नतः परिहरणीयत्वं बोधयति ॥ तत्रैवत्रिंशेऽर्जुनं प्रति व्यासः ॥ कुर्वन्तिचाऽवताराणिब्राह्मणानांकुलेषुवै इत्यादिना दक्षाऽध्वरे शिवं निन्दितवतामवतरणं वृथाधर्माचरणं चोक्त्वा विनिन्दन्ति हृषीकेशं ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ वेदबाह्यव्रताचारादुराचारावृथाऽऽश्रमाः इत्याद्याह ॥ त्वद्रीत्या चेदमपि शप्तानां लक्षणमेव ॥ तेन वृथाश्रमसंपन्ने हृषीकेशनिन्दके ब्रह्मवादितद्भक्तनिन्दके च त्वयि शप्तत्वनिश्चयेन त्वदुक्तयुक्त्याऽत्वय्येव त्रयीबाह्यत्वादितद्धर्मापत्तिर्निश्चलाऽतोयुक्तमेवोक्तं दुर्वारैवेति ॥ अस्माभिरित्यादि ॥ अविद्यमान

> अस्माभिर्न शिवनिन्दा क्रियते किंतु प्रसंगागतानां तादृशवचनानामनुवादमात्रम् ॥ सूतवैशंपायनादीनामप्यनुवादकत्वप्रयुक्ततादृशधर्मवत्त्वापत्तिभियाऽनुवादस्य त्रयीबाह्यत्वादिधर्माहेतुतायास्त्वयाप्यङ्गीकरणीयत्वात् ॥

दोषकथनएव निन्दात्वस्य त्वयाप्यङ्गीकृतत्वेनास्माभिस्तु पुराणोक्तस्यैवानूदितत्वेन च मास्मासु शिवनिन्दानिरूपितकार्यत्वेनाभिमतधर्माणां सङ्क्रान्तिः ॥ अन्यथा व्याससूतप्रभृतिष्वपि तथाकथनशालितया तत्तद्धर्मसङ्क्रान्तिर्दुर्वारा स्यात् ॥ सा च तवाप्यनिष्टेति भावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ परोक्तमभ्युपेत्येह व्यभिचारादिकमुक्तम् ॥ धर्माचरणवृथात्वादौ तेन मानतयाऽवलंबितानां कौर्मवचसां विचारे तु तदुक्तं सकलं जले विलेखनकौशलदेशीयमेव ॥ तथाहि ॥ वृथात्वे मानं वृथाधर्मंचरिष्यन्तीतिवाक्यमेव त्वयाभिप्रेयते ॥ वस्तुतस्तु तत्र तेषांवृथाभवेद्धर्मइत्यादिकथनाभावात् यथाश्रुतपाठे तदाचरितधर्मोद्देश्यक वृथात्वविधेयकशाब्दबोधानुदयात् पूर्वोक्तएव तस्य वाक्यस्यार्थइति न किञ्चिदेतत् ॥ यच्च कलिभुवां शिवनिन्दायाः फलं त्रयीबाह्यत्वमिति दधीचवचनबलाद्दर्शितं तदेव

मोहयन्तिजनानितिवाक्यस्य विषयः ॥ निन्दन्तिचमहादेवमित्यस्य त्रिंशे सत्वेन भविष्यन्तित्रयीबाह्याइत्यस्य च पञ्चदशे सत्वेन तयोः परस्परसंबन्धगन्धस्याप्यभावात् ॥ ननु मास्त्वनयोः संबन्धः ॥ परं पञ्चदशाऽध्यायेपीदं तन्निन्दाफलमेव पठ्यतइति चेत्सत्यम् ॥ परंतु यज्ञकाले साक्षाच्छिवे देव्यां च वेदाप्रतिपाद्यत्वलक्षणाऽविद्यमानदोषारोपणरूपाया दक्षादिभिः कृताया निन्दायाएव फलं तत्पठ्यते न तु पाद्मादिवचनानुवादस्य ॥ नापि तस्मिन्नध्याये कलौ शप्ता अवतीर्य शिवं निन्दिष्यन्ति निन्दातश्च त्रयीबाह्या भविष्यन्तीति निरूप्यते ॥ तत्रहि (श्लोक ८) सर्वेष्वेवहियज्ञेषुनभागःपरिकल्पितः ॥ नमत्राभार्ययासार्धंशङ्करस्येतिनेज्यते ॥ (श्लोक ११) नह्ययंशङ्करोरुद्रःसंहर्तातामसोहरः नग्नःकपालीविदितोविश्वात्मानोपपद्यते इत्यादिरूपायां निन्दायां दक्षेण कृतायां बाढमित्युक्त्या मुनिभिर्देवैश्च सा स्वीकृतेत्यादिवर्णयित्वोच्यते ॥ (श्लोक २५) पुनःप्राहचतंदक्षंदधीचोभगवानृषिः ॥ संप्रेक्ष्यर्षिगणान्देवान्सर्वान्वैरुद्रविद्विषइति ॥ ततःकांचित्तदुक्तिमनूद्य पुनरभिधीयते ॥ (श्लोक २८) एवमुक्त्वासविप्रर्षिःशशापेश्वरविद्विषः ॥ समागतान्ब्राह्मणांस्तान्दक्षसाहाय्यकारिणः ॥ यस्माद्बहिष्कृतो वेदाज्ञवद्भिःपरमेश्वरः ॥ विनिन्दितोमहादेवःशङ्करोलोकवन्दितः ॥ भविष्यन्तित्रयीबाह्याः सर्वेपीश्वरविद्विषः ॥ निन्दन्तीहैश्वरंमार्गंकुशास्त्रासक्तचेतसइत्यादि ॥ अत्र यस्माद्बहिष्कृतोविनिन्दितइतिक्तान्तप्रयोगेण तत्कालकृतस्याविद्यमानदोषकीर्तनस्यैव तत्फलमिति निश्चाय्यते ॥ यच्च तत्रापीश्वरविद्विषइत्यादिनैकोहेतुर्लक्षणं चोक्तमित्यजल्पि तदपि न विद्वदादरणीयम् ॥ शतृवत्किपोलळणहेत्वोर्विधानस्याभावात् ॥ वचने त्वीश्वरविद्विषइतिपदमुद्देश्यबोधकम् ॥ संप्रेक्ष्यर्षिगणान्देवान्सर्वान्वैरुद्रविद्विषइति शशापेश्वरविद्विष इति च पूर्ववचनबलेन तथैव निश्चयात् ॥ तथाच यस्मात्परमेश्वरोभवद्भिर्वेदाद्बहिष्कृतोनमन्त्राभार्ययासार्धमित्यादिना अतो भवन्तएव त्रयीबाह्याः कापालिकादिमतानुयायिनोभविष्यन्तीत्येव तदर्थः ॥ अधिकं तु मूले वक्ष्यते ॥ एतेन "त्रयीबाह्यत्वं नाम त्रयीतदर्थग्रहणायोग्यत्वम् ॥ कथंचित्तद्ग्रहणेपि तत्फलानर्हत्वं च मूर्खत्वाच्छूद्रवदनधिकाराच्च" इति तस्य कपोलकल्पनामात्रमूलकमकाण्डताण्डवमपास्तम् ॥ अत्र त्रयीतदर्थयोरुभयोर्ग्रहणाऽयोग्यत्वे कथंचिद्ग्रहणेपि तयोः फलाऽनर्हत्वे वा शूद्रवदिति दृष्टान्तोपन्यासस्तु तस्यैव शास्त्रार्थाऽपरिज्ञानमवगमयति ॥ शूद्रस्य त्रयीग्रहणायोग्यत्वेऽपि पुराणादिद्वारा तदर्थग्रहणे योग्यत्वात् ॥ अत एव बृहत्पराशरः ॥ कपिलाक्षीरपानेनब्राह्मणीगमनेनच ॥ वेदाक्षरविचारेणशूद्रःपततिजातित इत्यक्षरपदादानुपूर्वीविचारस्यैव प्रतिषेधं गमयति ॥ जातित इत्यत्र तत्क्षणादित्यपि पाठान्तरम् ॥ श्रीभागवतादिष्वपि स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयीनश्रुतिगोचरा ॥ कर्मश्रेयसिमूढानां श्रेय एवंभवेदिह॥ इतिभारतमाख्यानं कृपयामुनिनाकृतमिति भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्चदर्शित इति चोच्यते ॥ भारतादिषु–श्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतइति शूद्रस्यापि श्रावणमभिधीयते ॥ स्मृतिकौमुद्यां स्कान्दे ॥ अस्तिशूद्रस्य शुश्रूषापुराणेनैववेदनम् ॥ वदन्तिकेचिद्विद्वांसःस्त्रीणांशूद्रसमानताम् ॥ सिद्धान्तश्रवणं प्राहुर्द्विजानांमुनिसत्तम ॥ शूद्राणांचविरक्तानांतथास्त्रीणांमहामुने ॥ सिद्धान्तश्रवणंप्रोक्तं

पुराणश्रवणंबुधैरिति ॥ एकादशस्कन्धेपि ॥ साधवेशुचयेब्रूयाद्भक्तिःस्याच्छूद्रयोषितामिति भगवद्वाक्यम् ॥ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधोक्तिस्त्वानुपूर्वीपूर्वकार्थाभिप्राया ॥ श्रवणादेः साहचर्यात्क्रमस्वारस्याच्च ॥ नच प्रकृतेति तादृशार्थग्रहणमेव विवक्ष्यतइति वाच्यम् ॥ तथाऽर्थग्रहणायोग्यत्वमपि वेदबाह्यत्वमित्यापत्त्या शूद्रस्य तद्बाह्यत्वापातात् ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ नवेदबाह्येपुरुषेधर्मलेशोपिशङ्कर ॥ संगच्छतेमहादेवधर्मौवेदाद्विनिर्बभाविति कौर्मपूर्वखण्डषोडशाध्यायादिवचोभिः सर्वथा निर्धर्मकत्वप्रसङ्गात् ॥ तथासति निर्णयसिन्धुप्रथमपरिच्छेदाद्युदाहृतानां शूद्रोवर्णश्चतुर्थोपिवर्णत्वाद्धर्ममर्हतीत्यादिव्यासादिवचसां व्याकोपात् ॥ प्रकाशे तु पुराणादेः साकल्येन पठनस्यैव प्रतिषेधो न तु तद्वाराऽर्थज्ञानस्येति दिक् ॥ विशेषस्तु मदीये सत्सिद्धान्तमार्तण्डे प्रथमाष्टके किंवर्णनिष्ठइत्यस्योत्तरे तृतीयाष्टके शूद्राश्चेदुपदेश्याइत्यस्योत्तरे च द्रष्टव्यः ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ यच्च श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धद्वितीयाध्यायस्थं (श्लोक २१) यएतन्मर्त्यमुद्दिश्येति वचनमुदाहृतं तत्र ब्रूमः ॥ तस्मिन्नेवाध्याये पठितेषु भवव्रतधरायेच विशन्तुशिवदीक्षायां विगर्ह्ययातपाखण्डंदैवं वोयत्रभूतराडित्यादिवचनेषु भवशिवादिपदेन शङ्कराचार्या गृह्यन्ते न वा ॥ आद्ये "सदीक्षयाचार्यमूर्तिस्थः" इत्यादिवचनानुरोधात्तद्दीक्षाधरस्य तव पाखण्डित्वाद्यापत्तिः ॥ ननु प्रकरणबलाद्भवादिशब्दानां साक्षाच्छिवपरतया न तत्र शङ्कराचार्याणां संबन्धोऽतोन दोष इति चेद्युक्तमेव ॥ तर्हि यएतदितिवाक्यमपि-साक्षाच्छिवपरमेवेति संतुष्येः ॥ तत्रहि (श्लोक १०) अयंतुलोकपालानामित्यादिना दक्षेण कृतां शिवनिन्दां पार्वतीसंबन्धायोग्यत्वश्मशानवासनग्नत्वादिलक्षणमनूद्य (श्लोक १७) विनिन्द्यैवंसगिरिशमप्रतीपमवस्थितमित्यादिना निन्दाश्रवणेपि शिवस्याप्रतिद्रोहं दक्षकर्तृकं शापविसर्जनं च निरूप्य ततोरोषकषायितेन नन्दीश्वरेण कृतः प्रथमं दक्षाय शापविसर्गः पठ्यते (श्लोक २१) यएतन्मर्त्यमुद्दिश्येत्यादिभिः सार्धैस्त्रिभिः श्लोकैः ॥ यच्च स्वाभिमतत्रयीबाह्यत्वसमर्थनार्थं "तत्त्वंतुवेदार्थएव" इति व्याख्यातं तदपि मोहनमात्रम् ॥ तत्र तत्त्वशब्दस्योत्तरकाण्डार्थब्रह्मतत्त्वपरत्वात् ॥ अतएवानुपदं (श्लोक २२) गृहेषुकूटधर्मेषुसक्तोग्राम्यसुखेच्छया ॥ कर्मतंत्रंवितनुतेवेदवादविपन्नधीः ॥ बुध्यापराभिध्यायिन्याविस्मृतात्मगतिःपशुः ॥ स्त्रीकामःसोस्त्वतितरांदक्षोबस्तमुखोऽचिरात् ॥ विद्याबुद्धिरविद्यायांकर्ममय्यामसौजडइति केवलपूर्वकाण्डार्थे सकामतया प्रवृत्तिरुच्यते ॥ अग्रे तदनुसारिणामपि पुष्पितवेदवाचा चित्तोन्मथनं वर्ण्यते ॥ तस्मादत्रत्यं तत्त्वतो वैमुख्यं न त्रयीबाह्यत्वरूपम् ॥ अतएवात्र "तत्त्वतःपरमार्थात्"इति श्रीधरस्वामी ॥ यएतन्मर्त्यमित्यस्य स्पष्टतया दक्षमात्रपरत्वं प्रतीयतइति तस्य सर्वसाधारणत्वावधारणमपि विचारणवारणकारणकम् ॥ अस्माकं तु शुद्धाद्वैतावलम्बितया क्वापि द्वेषस्यानवसरात्कुतस्तरां महेश्वरावतारेषु शङ्कराचार्येषु तस्य संभावनापि ॥ खण्डनादिकं तु कापिलमतखण्डनादिवन्न दोषायेति दर्शितंप्राग्दर्शयिष्यते च पुरतः ॥

ईश्वरसंमतमार्गनिन्दा तृतीयं लक्षणम् ॥ सापि विप्रशस्तत्वरूप लक्ष्यताऽवच्छेदकसमनियता न भवति ॥ रुद्रयामलादिषूक्तत्वेनेश्वरसंमतस्य वाममार्गादेर्निन्दाया वैदिकैर्दक्षिणमार्गस्थैः क्रियमाणत्वेन

विप्रशप्तत्वरूपलक्ष्यताऽवच्छेदकनिष्ठाऽवच्छेदकताकभेदवत्त्वेन निश्चितेषु तेष्वतिव्याप्तत्वात् ॥ एतेनेश्वरसमंतमार्गनिन्दायास्त्रय्य-नधिकारहेतुत्वं लक्षणत्वं चेत्यादिप्रलापोऽप्यपास्तः ॥ दक्षिणमार्ग-स्थानां वैदिकानां त्रय्यधिकारस्य सर्वे संमतत्वात् ॥

सहस्राक्षे ऐश्वरमार्गश्चाऽत्रेत्यादिना तृतीयं लक्षणमित्यन्तेनोक्तं तृतीयं लक्षणं खण्डयन्ति ॥ ईश्वरसंमतमार्गनिन्देत्यादिनाऽतिव्याप्त्यादिदोषग्रस्तत्वादित्यन्तेन ॥ कौर्म-वचने ऐश्वरंमार्गमित्यत्रैश्वरपदघटकेश्वरपदेन साक्षाद्विरूपाक्षो विवक्ष्यतउताहो शङ्करा-

*ऐश्वरमार्गश्चाऽत्रेशसंमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपएव ॥ तन्निन्दयैव त्रयीवाह्यतायायुक्तत्वात् ॥ योयं निन्दति सतद्वेष्योभवतीति न्यायाऽऽनुकूल्यात् ॥ अस्य वाक्यस्याऽपि कौर्मस्थत्वेनोक्त-विधशङ्करनिष्ठोपदेष्टृत्वबोधककौर्मवाक्यैः प्रत्यासत्त्याऽत्रापि शिवनिन्दायाः प्रसङ्गेन चोक्तविध-मार्गग्रहणस्यैव युक्तत्वाच्च ॥ ईश्वरसंमतमार्गनिन्दाऽपि त्रय्यनधिकारस्य हेतुर्लक्षणंच ॥ शप्ता-नांतिवयं तृतीयं लक्षणम् ॥

चार्याएव ॥ तत्राद्यं दूषयन्ति ॥ रुद्रयामलादिष्वित्यादिना ॥ अत्रादिशब्दः प्रकारवचनः सजातीयानि तन्त्रान्तराणि पाशुपतशास्त्रप्रभृतीनि च संगृह्णाति ॥ तत्र पाशुपतशास्त्रं नाम भगवता पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणायाऽथातः पाशुपतयोगविधिंव्याख्यास्याम इत्यादिना पञ्चाध्यायात्मकं प्रणीतम् ॥ तत्र प्रथमेध्याये कार्यरूपोजीवः पशुः ॥ द्वितीये कारणपशुपतिरीश्वरः ॥ तृतीये योगःपशुपतौ चित्तसमाधानम् ॥ तुरीये विधिर्भस्मना त्रिषवणस्नानादिः ॥ पञ्चमे दुःखान्तसंज्ञको मोक्षश्च तत्फलत्वेन निरूपितः ॥ अत एव तस्य पञ्चाध्यायाः क्रमात्कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताख्या उच्यन्ते ॥ अस्य शिवकर्तृकत्वं उमापतिर्भूतपतिःश्रीकण्ठोब्रह्मणःसुतः ॥ ऊचिवानिदमव्यग्रोज्ञानंपाशुपतंशिवइतिमोक्ष-धर्मादावपि प्रसिद्धम् ॥ तन्त्राणि च चतुःषष्टिरत्यन्तविस्तरवन्ति सन्ति विशेषतोमोह-नानि ॥ तन्त्रार्थसंक्षेपस्तु व्युत्पादनाय प्रसङ्गात्प्रदर्श्यते ॥ तत्र महामायाशम्बरं तन्त्रम् ॥ अन्यस्मिन्पदार्थेऽन्यथाप्रतिभानरूपमायाप्रपञ्चरचनोपायप्रतिपादकमैन्द्रजालकविद्यारूपम् ॥ १ ॥ योगिनीजालशम्बरं तन्त्रं योगिनीजालदर्शनोपायप्रतिपादकम् ॥ २ ॥ तत्त्व-तन्त्रमिन्द्रजालविद्याविशेषः पृथिव्यादितत्त्वानामन्यत्रान्यबोधोपायप्रतिपादकम् ॥ ३ ॥ सिद्धभैरवं तन्त्रम् ॥ ४ ॥ मायिकभैरवं तन्त्रम् ॥ ५ ॥ कङ्कालभैरवं तन्त्रम् ॥ ६ ॥ कालाग्निभैरवं तन्त्रम् ॥ ७ ॥ शक्तिभैरवं तन्त्रम् ॥ ८ ॥ योगिनीभैरवं तन्त्रम् ॥ ९ ॥ महाभैरवं तन्त्रम् ॥ १० ॥ भैरवनाथतन्त्रम् ॥ ११ ॥ भैरवाष्टकमिदं कापालिकमत-प्रतिपादकम् । बहुरूपा शक्तिस्तत्प्रतिपादकतन्त्राणां गणो बहुरूपाष्टकम् ॥ यथा ब्रह्माणी-तन्त्रम् ॥ इदमेव ब्राह्मीतन्त्रम् ॥ १२ ॥ माहेश्वरीतन्त्रम् ॥ १३ ॥ कौमारीतन्त्रम् ॥ १४ ॥ वैष्णवीतन्त्रम् ॥ १५ ॥ वाराहीतन्त्रम् ॥ १६ ॥ इन्द्राणीतन्त्रम् ॥ १७ ॥ चामुण्डा-तन्त्रम् ॥ १८ ॥ शिवदूतीतन्त्रं चेति ॥ १९ ॥ ब्राह्म्याद्यष्टकमिदं प्राधान्येन तत्तद्देवता-प्रतिपादकम् ॥ यामलानाम सिद्धान्तप्रतिपादकानि तन्त्राणि रुद्रयामलादीन्यष्टौ ॥ यथा रुद्रयामलम् ॥ २० ॥ भैरवयामलम् ॥ २१ ॥ शिवयामलम् ॥ २२ ॥ विष्णुयामलम्

॥ २३ ॥ स्कन्दयामलम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मयामलम् ॥ २५ ॥ देवीयामलम् ॥ २६ ॥ यामलम् ॥ २७ ॥ शाक्त तन्त्रतया चतुःषष्टितन्त्राणामपि यामलतया व्यावहारः ॥ अत एव मूले रुद्रयामलादिष्विति प्राधान्येन तस्य निर्देशः चन्द्रज्ञानतन्त्रं कामेश्वर्यादिषोडश-नित्याप्रतिपादकं कापालिकमतदर्शकं च ॥ तिथिनामधेयं नित्येति ॥ २८ ॥ मालिनीतन्त्रं समुद्रयानोपायप्रतिपादकम् ॥ २९ ॥ महासंमोहनं तन्त्रं जाग्रतामपि निद्रितोपायप्रति-पादकम् ॥ ३० ॥ वामजुष्टंवामकेश्वरं तन्त्रं चतुःशतीत्यपि कथ्यते ॥ ३१ ॥ महादेवतन्त्रं बटुकादिसिद्धकुलाचारप्रदर्शकम् ॥ ३२ ॥ वातुलम् ॥ ३३ ॥ वातुलोत्तरम् ॥ ३४ ॥ कामिकचेति ॥ ३५ ॥ त्रीण्येतानि तन्त्राणि क्षेत्रकर्षणादिविधिप्रतिपादकानि ॥ हृद्भेदतन्त्रं कापालिकाचारप्रदर्शकम्॥ ३६ ॥ तन्त्रभेद ॥ ३७ ॥ गुह्यतन्त्रयोः ॥ ३८ ॥ प्रकाशं रहस्यं वा परकृतमन्त्रतन्त्र प्रयोगाणां परावृत्युपायाः प्रदर्शिताः ॥ कलावादं कामशास्त्रं वात्स्या यनादिमतम् ॥ ३९ ॥ कलासारं रूपादिवृद्ध्युपायप्रतिपादकम् ॥ ४० ॥ कुण्डिकामतं गुटिकासिद्धिप्रदर्शकम् ॥ गुटिका पानपात्रम् ॥ ४१ ॥ मतोत्तरं तन्त्रं रससिद्धिप्रकाशम् ॥ ४२ ॥ वीणातन्त्रम् ॥ वीणानाम योगिनी संभोगयक्षिणीत्यस्यानामान्तरम् ॥ तस्याः साधनोपायप्रदर्शकम् ॥४३॥ त्रोतलतन्त्रं गुटिकाञ्जनपादुकासिद्धिप्रतिपादकम् ॥ ४४ ॥ त्रोतलोत्तरतन्त्रे चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः ॥ ४५ ॥ पञ्चामृततन्त्रं पृथिव्या-दिपञ्चभूतानां साधनेन मरणाभावप्रतिपादकं कापालिकतन्त्रम् ॥४६॥ रूपभेदादिपञ्चतन्त्रा-ण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सर्वज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तैकदेशिदिगम्बरमताचारप्रदर्शकम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ पूर्वतन्त्रादिदेवीमतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्बरैकदेशिक्षपणकमताचारप्रदर्शकम् ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ एवमेतानि सर्वाण्यपि त्रयीनिष्ठैर्नितरां हेयानि ॥ एषां सर्वेषामीश्वरकर्तृकत्वं तु प्रायेण तेषु तेषु तन्त्रभागेषु तत्र तत्र पुराणेतिहासादौ च स्फुटमेव ॥ वाममार्गेदेरिति ॥ अत्राप्यादिशब्दः प्रकारव-चनः ॥ तेन वैदिकाः वैष्णवाः शैवाः शाक्ताः वामाः सैद्धान्ताः कौला इति सप्तापि शाक्त-भेदास्तत्सत्रह्मचारिणः पाशुपतप्रभृतयश्च संगृह्यन्ते ॥ अत्राद्याः त्रयः शुद्धवैदिकवैष्णवशै-वेभ्योऽतिरिक्ताएव ॥ एषां स्वरूपं तत्त्वदीपनिबन्धादितो ज्ञेयम् ॥ क्रियमाण-त्वेनेति॥ पत्नीत्वंदीक्षयारण्डाचण्डाअपिभजन्तिहि ॥ दिगम्बराश्चर्मचिह्नाः सुरापानपरायणाः ॥ पापरूपादुराचारास्तेकौलापरिकीर्तिता इति निन्दादर्शनात् मिता-क्षरायां (अ० ३ आशौचप्रकरणे श्लो० ३० उदक्याशुचिभिःस्नायादित्यस्य बिवरणे ब्रह्माण्डपुराणे शैवान्पाशुपतान्स्पृष्ट्वालोकायतिकनास्तिकान् ॥ विकर्मस्थान्द्विजाञ्छूद्रा-न्सवासाजलमाविशेदिति निबन्धेष्वेवमादिनिन्दादर्शनाच्च क्रियमाणत्वेनेत्यर्थः ॥

किंचेश्वरसंमतमार्गप्रतिपादितानां पञ्चमकारत्वेन तन्मार्गस्थैर्व्यव-ह्रियमाणानां मद्यमत्स्यमैथुनादीनां मनुयाज्ञवल्क्यादिभिर्वैदिकत्वेन त्रय्यधिकारित्वेन विप्राऽशप्तत्वेन च निश्चितैर्ब्रह्महत्यासुरापानंस्तेयं-गुर्वङ्गनागमइत्यादिना निषिद्धभक्षणंजैह्ममित्यादिना पारदार्यपारिवि-

स्यमित्यादिना च महापातकातिपातकोपपातकत्वेन प्रतिपादितत्वे-नेश्वरसंमतमार्गनिन्दकेषु तेष्वतिव्याप्त्यापत्तिः ॥ शङ्कराचार्यसंम-तमार्गनिन्दायालक्षणत्वे पूर्वोक्तेषु मीमांसकबौद्धादिष्वतिव्याप्तिः ॥

पञ्चमकारत्वेनेति ॥ मद्यं मांसं मत्स्या मैथुनं मुद्रा इति पञ्च मकाराः कुलार्णवादिषु मोक्षसाधनतया सुप्रसिद्धाः ॥ ननु ऐश्वरमार्गशब्देन मया ईश्वरसंमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपोमार्ग उच्यते ॥ वामादिमार्गस्य तु तथात्वाभावात् सर्वमेतत्कर्णप्रश्ने कटिचालनस्य सहोदरीभू-तमितिचेन्मैवम् ॥ तत्रापि मधुवाताऋतायतइत्यादिश्रुतीनां मद्यपरतायाः पश्वालभनवि-ध्यादीनां मांसादिपरतायाश्च स्वयमीश्वरेण वर्णनाद्बहूनां श्रुतिवाक्यानां तत्तत्तन्त्रे तेनैव स्वयमन्यथा नयनाच्च ॥ तथाहि ॥ कुलार्णवे द्वितीयोल्लासे पार्वतीं प्रति शिवो बहुलं कुलधर्ममाहात्म्यं वदन् (श्लोक ४७) कुलधर्ममजानन्योमोक्षमिच्छतिदुर्मतिः ॥ पारा-वारमपारंसपाणिभ्यांतर्तुमिच्छति ॥ योवान्यदर्शनेभ्यश्चभुक्तिमुक्तिंचकाङ्क्षति ॥ स्वप्न-लब्धधनेनांबधनवान्सभवेद्यदीत्यादिना तद्धर्मवतामत्युत्कर्षं तद्रहितानामत्यन्तगर्हणां च दर्शयित्वा (श्लोक ११३) पेयंमद्यंपलंखाद्यंसमालोक्यंप्रियामुखम् ॥ इत्येवंवरणंजप्यंप-रंप्राप्यपरंपदम् ॥ गुरुकारुण्यलब्धव्यमीदृशंकुलदर्शनम् ॥ त्वद्भक्ताएवजानन्तिनेतरेभुक्ति-मुक्तिदमित्यादिनामद्यमांसमैथुनादिसेवनं धर्मत्वेनोक्त्वा सुरामांससेवनादौ दूषणानि प्रायश्चित्तानि च धर्मशास्त्रोक्तानि (श्लोक १२७) सुरावैमलमन्नानामित्यादिनाऽनूद्य तेषां प्रायश्चित्तानां कौलशास्त्रदर्शितविधिं विना सेवनविषयकत्वं तद्विधिना सेवने तु न दोष-इत्याशयेन (श्लोक १३५) मांससंदर्शनंकृत्वासुरादर्शनवच्चरेत् ॥ तस्मादविधिनामद्यंमां-संसेवेत्कदाचन ॥ विधिवत्सेवितेदेवितरसात्वंप्रसीदसि ॥ नाशयस्यप्यविधिनासत्यमेतद्व-रानने ॥ तृणंवाप्यविधानेनच्छेदयेन्नकदाचन ॥ विधिवद्वांद्विजंवापिहत्वापापैर्नलिप्यतइत्या-द्यभिधाय तस्य मार्गस्य स्वसंमतत्वं श्रुत्यर्थवर्णनरूपत्वं चाह ॥ (श्लोक १४०) कुलशा-स्त्राणिसर्वाणिमयैवोक्तानिपार्वति ॥ प्रमाणानिनसन्देहोनहंतव्यानिहेतुभिः ॥ देवताभ्यःपि-तृभ्यश्चमधुवाताऋतायते ॥ स्वादिष्ठयामदिष्ठयाक्षीरंसर्पिर्मधूदकम् ॥ हिरण्यपात्रंमधोः पूर्णमबध्नन्पुरुषंपशुम् ॥ सद्योदीक्षयतीत्याद्याःप्रमाणंश्रुतयःप्रियेइति ॥ अग्रे च चतुर्थोल्लासे (श्लोक १०) अथप्रातःसमुत्थायगुरुदेवात्मचिन्तनम् ॥ कर्णमूलस्थसूत्रश्चकुर्याद्विण्मू-त्रमोचनम् ॥ शौचास्यशोधनंस्नानंसंध्यांतर्पणमाचरेदित्यादौ श्रौतस्मार्तकर्मणामप्यनुष्ठेयत्वं बोधयति ॥ तथा पञ्चमोल्लासे (श्लोक १२) अंभसांद्वादशप्रस्थंप्रस्थार्धतक्रमेवचेत्यादिना पैष्ट्यादिमदिरोत्पादनप्रकारान्प्रप ञ्चय(श्लोक ३३)मद्यान्येकादशैतानिभुक्तिमुक्तिप्रदानिच॥ द्वादशंतुसुरामद्यंसर्वेषामुत्तमंप्रिये ॥ गौडीमाध्वीचपैष्टीतिविज्ञेयात्रिविधासुरा ॥ सर्वसि-द्धिकरापैष्टीगौडीभोगप्रदायिनीत्यादिना पैष्ट्यादीनां पृथक्पृथक् फलविशेषं सर्वासां दर्शन-स्पर्शनाघ्राणादिपुण्यविशेषं पूजायामुपयोगं चोक्त्वा(श्लोक ४७) मांसंतुत्रिविधंप्रोक्तंखभूज-लचरंप्रिये ॥ यथासंभवमेष्वेकंतर्पणार्थंप्रकल्पयेत् ॥ मांससंदर्शनेनापिसुरादर्शनवत्फलम् ॥ पितृदैवतयज्ञेषुवेदेहिंसाविधीयते ॥ आत्मार्थंप्राणिनांहिंसाकदाचिन्नोदिता प्रिये ॥ अनिमि-त्तंतृणंवापिच्छेदयेन्नकदाचन ॥ देवतार्थंद्विजंगांवाहत्वापापैर्नलिप्यते ॥ मामनादृत्यपुण्ये-

पिपापंस्यात्प्रत्यवायतः ॥ मन्निमित्तंकृतंपापंपुण्यंभवतिशांभवि ॥ यैरेवपतनंद्रव्यैःसिद्धिस्तैरेवचोदितेत्यादिना तत्र वेदानुकूल्यं दर्शयति ॥ तथा (श्लोक ८३) सुराशक्तिःशिवोमांसंतद्भोक्ताभैरवःस्वयम् ॥ तयोरैक्यंसमुत्पन्नमानन्दोमोक्षउच्यते ॥ आनन्दोब्रह्मणोरूपंतच्चदेहेव्यवस्थितम् ॥ तस्याभिव्यञ्जकंद्रव्यंयोगिभिस्तेनपीयतइत्यादौ “अन्योन्तर आत्मानन्दमयः ॥ आनन्दोब्रह्मेतिव्यजानात् ॥ आनन्दरूपममृतंयद्विभाति” इत्यादिश्रुतीनामर्थमद्वैतं च वर्णयति ॥ (श्लोक ८९) देवान्पितॄन्समभ्यर्च्यवेदशास्त्रोक्तवर्त्मना ॥ गुरुंस्मरन्पिबन्मद्यंखादन्मांसंनदोषभागित्यादिना वेदशास्त्रानुकूल्यं प्रकाशयन्निषेधानामभिलाषपूर्वकावैधपानादिपरत्वं स्वसंमतपानादेः सोमपानादिवददूषितत्वं च प्रपञ्चयति ॥ षष्ठोल्लासे च (श्लोक ५२) प्रथमःप्रकृतेर्हंसःप्रतद्विष्णुरनन्तरम् ॥ त्र्यम्बकस्तुतृतीयःस्याच्चतुर्थस्त्रिपदाभिधः ॥ (तत्पदाभिधइति पाठान्तरम्) विष्णुर्योनिकइत्याख्यःपञ्चमः कल्पतांमनुरित्यादौ तत्तद्वैदिकमन्त्रानुग्रहं स्फुटयति ॥ एवं तत्रतत्र तन्त्रग्रन्थेषु श्रुत्यादिप्रामाण्यादरणं श्रुत्यर्थवर्णनं चावेक्षणीयम् ॥ विस्तरभयाद्विरम्यते ॥ अतस्तादृशमार्गेष्वीश्वरसंमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपतायाः सत्वात्तन्निन्दकेषु वैदिकशिष्टेष्वतिप्रसंगोमूले यउक्तः सयुक्तएव ॥ वस्तुतस्तु कौर्मवचने ईश्वरमार्गशब्देन ईश्वरस्यायमीश्वरेण प्रोक्तोवा मार्गइत्येवार्थोलभ्यते नतु तत्संमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपइति कल्पनेकिंचिदपि लिङ्गं वचनेऽस्ति॥ मनसा कल्पनेप्यनिस्तारस्तु प्रकाशितः ॥ ननु नेश्वरसंमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपत्वमात्रं मार्गस्याऽऽदरणीयत्वे बीजमपितु वास्तवतदर्थवर्णनरूपत्वमेव ॥ अतोवामादिमार्गेष्वीश्वरसंमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपत्वे सत्यपि प्रयोजनविशेषार्थं शिवेन तथा कथनान्न तेषामनिन्द्यत्वमितिचेत्प्रियं नः ॥ परं कोवास्तवः श्रुत्यर्थः कश्चाऽवास्तवइत्यत्र किं निर्णायकम् ॥ वेदाङ्गादीनां पूर्वोत्तरमीमांसासिद्धन्यायानां चानुकूल्यप्रातिकूल्ये एव वास्तवावास्तवत्वयोर्निर्णायके इति चेदोंकुर्मः ॥ श्रीमदाचार्यादीनां हि तदनुकूलवेदार्थज्ञापनार्थमेव प्रवृत्तिः ॥ एवंच सत्यस्मत्संमतश्रुत्यर्थस्तदनुकूलोऽन्यसंमतोवा सतथेत्यत्रैवावयोर्विवादः पर्यवस्यति नतु पुराणवचनैरहं वा निन्द्यस्त्वं वा निन्द्यइत्यत्र वृथाकलहः ॥ **ब्रह्महत्यासुरापानमित्यादि** ॥ मनुना एकादशाध्याये (श्लोक ५४) ब्रह्महत्यासुरापानंस्तेयंगुर्वङ्गनागमः ॥ महान्तिपातकान्याहुःसंसर्गश्चापितैःसहेति सुराप्रतिषेधोबोधितः ॥ याज्ञवल्क्येन तृतीयाध्याये कर्मविपाकपूर्वकप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लोक १३) निषिद्धभक्षणंजैह्म्यमुत्कर्षंचवचोनृतम् ॥ रजस्वलामुखास्वादःसुरापानसमानित्विति निषिद्धस्य मांसलशुनादेः स दर्शितः ॥ मनुयाज्ञवल्क्यादिशास्त्रेष्वनुपाकृतमांसनिषेधाः स्पष्टतराएवेति किमिह बहुना ॥ तेनैव तत्रैव (श्लोक २८) गोवधोव्रात्यतास्तेयमित्यादिना (श्लोक ३६) भार्यायाविक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकमित्यन्तेन उपपातकान्युक्तानि तत्र (श्लोक २९) पारदार्यंपारिवित्त्यमिति परदारसङ्गस्य प्रतिषेधः प्रकाशितः ॥ एवं मत्स्यादिप्रतिषेधाअपि सन्त्येव ॥ **महापातकातिपातकेत्यादि** ॥ यद्यपि प्रायश्चित्तेन्दुशेखरादिषु महापातकसमान्यनुपातकत्वेनोक्तानि अतिपातकानि चातिरिक्तान्येवोक्तानि तथाप्यत्र महापातकसमानामतिपातकत्वव्यवहारस्तु महापापंचातिपापंतथापातकमेवच ॥ प्रासङ्गिकंचोपपापमित्येवंपञ्चकोगणइति मिताक्षरा-

यामुपपातकनिरूपणउदाहृतस्मरणानुरोधात् ॥ अतउभयथापि व्यवहारो न विरुद्धः ॥ अथेश्वरशब्देन शङ्कराचार्याएव ग्राह्याइति द्वितीयं कल्पं दूषयन्ति ॥ **शङ्कराचार्येत्यादिना** ॥ मीमांसकादिभिर्बहुभिरेव शाङ्करमतस्य खण्डितत्वात्तथेतिभावः ॥ वस्तुतस्तु पञ्चदशाध्याये तथा परिग्रहे प्रकृतहान्यप्रकृताभ्यागमौप्रसज्येयाताम् ॥ भार्यासाहित्यनग्नत्वकपालित्वादिभिर्दक्षाद्युक्तैः सूर्यमूर्तित्वादिभिर्दधीचोक्तैश्च धर्मैः साक्षाच्छिवस्यैव प्रकृतत्वात् ॥ अग्रे देवीप्रार्थितेन तेनैव स्वगणद्वाराऽध्वरस्य विध्वंसात् ॥ तत्र शङ्कराचार्याणां कथायालेशतोऽप्यभावाद्दक्षस्य तेषु द्वेषस्याप्यभावाच्च ॥ यत्तु अस्य वाक्यस्यापि कौर्मस्थत्वेनोक्तविधशङ्करनिष्ठोपदेष्टृत्वबोधककौर्मवाक्यैः प्रत्यासत्त्येत्याद्युक्तं तदसत् ॥ तथासति पञ्चदशापेक्षया षोडशस्याधिकप्रत्यासन्नत्वात्तत्रत्येषु चकारमोहशास्त्राणीत्यादिवाक्येष्वप्याचार्याणां कर्तृतयान्वयं स्वीकुर्याः ॥ नच कापालंभैरवमित्यादिपरिगणनविरोधः शङ्क्यः ॥ तथान्यानिसहस्रशइत्यनेन संग्रहसंभवात् ॥ ननु प्रकरणाभावाद्विरुद्धलिङ्गदर्शनाच्च न स्वीक्रियतइतिचेत्प्रकृतेपि तुल्यम् ॥ नचैकपुराणस्थत्वमात्रेण तथाऽर्थः शक्यकल्पयितुम् ॥ श्रीभागवतादिषु बुद्धस्य भगवदवतारतया वर्णितत्वेन तत्पुराणस्थेषु हरिःभक्त्यावश्यकत्वबोधकवचस्सु धिग्जन्मनस्त्रिवृद्विद्यामित्यादिषु तद्रहितनिन्दावचस्सु च बुद्धभक्तिपरतायाबुद्धविरुद्धवैदिकनिन्दापरतायाश्चापातात् ॥ वस्तुतस्तु त्रिंशाध्यायवचांस्यपि न शङ्कराचार्यविषयाणीति प्रकाशितं प्राक् ॥ ऐश्वरमार्गश्चात्र ईश्वरस्य तद्भार्यायाश्च वैदिकमन्त्रपूर्वकाऽऽहुतिभिर्यजनीयत्वादिलक्षणएव नतु शङ्कराचार्यकृतश्रुत्यर्थवर्णनरूपः ॥ दक्षादिकाले तस्याऽभावात् उपक्रमोपसंहारविरोधाश्च ॥ कौर्मवचनानां त्वयमक्षरलभ्योऽर्थः ॥ यस्मात्परमेश्वरो भवद्भिर्वेदाद्बहिष्कृतोऽतो भवन्तस्त्रयीबाह्या भविष्यन्ति इह यज्ञे सर्वेऽपीश्वरविद्विषोभवन्तऐश्वरं मार्गं नमन्त्राभार्ययासार्धंशङ्करस्येतिनेज्यतइत्यादिना निन्दन्ति अतो यज्ञरक्षार्थं स्वाश्रितोपि हृषीकेशः पराङ्मुखोभविष्यतीति ॥ तदेतदग्रे प्रपञ्चयिष्यतइत्याहुः ॥

कौर्मवाक्यानि तु न निन्दादीनां लक्षणत्वेन प्रतिपादकानि किंत्वन्यपराणीत्यग्रे वक्ष्यते ॥ स्वकपोलकल्पनया तु तेषां लक्षणत्वं न संभवति ॥ अतिव्याप्त्यादिदोषग्रस्तत्वात् ॥

कौर्मवाक्यानीति ॥ तथाच निन्दतोहैश्वरंमार्गमिति शत्रन्तघटितपाठस्य केवलस्वकपोलकल्पितत्वात्तन्मूलिका "ईश्वरसंमतमार्गनिन्दापित्रयनधिकारस्य हेतुर्लक्षणंच" इत्युक्तिरपि केवलव्योम्नि चित्रारंभमेवानुकरोति ॥ यच्च शप्तानां त्रिविदं तृतीयं लक्षणमिति तदप्यसत् ॥ सप्तविंशे प्रथमं तेषां लक्षणं त्रिंशे द्वितीयं पदत्रिंशे तृतीयमिति कल्पने मानलेशस्याप्यभावात् ॥ यश्च योऽयं निन्दति स तद्द्वेष्योभवतीति न्याय उक्तः सोपि जीवन्मुक्तानां स्वनिन्दकेषु द्वेषाऽभावादनैकान्तिकः ॥ यच्छब्दयोस्तच्छब्दयोश्च क्रमानपेक्षसामानाधिकरण्याङ्गीकारे तु शिक्षार्थं पित्रादिना निन्द्यमानेपि पुत्रादौ द्वेषस्याऽभावादनैकान्तित्वम् ॥

कुशास्त्राऽऽसक्तमानसत्वं चतुर्थं लक्षणम् ॥ कुशास्त्रमप्युक्तविधैश्वरमार्गभिन्नमार्गरूपम् ॥ उक्तश्च त्वयाशङ्कराऽऽचार्यसंमतश्रुत्यर्थवर्णनरूपोमार्गः ॥ तथाच तादृशश्रुत्यर्थवर्णनरूपमार्गभिन्नशास्त्राभ्यासकर्तृत्वं लक्षणं संपन्नम् ॥ तच्च तत्प्राक्तनेषु सर्वेष्वतिव्याप्तम् ॥ किंच तादृशश्रुत्यर्थाऽनभिज्ञेषु शिवभक्तेषु पुराणाद्यभ्यासशालिष्वतिव्याप्तिश्च ॥ किंचाधिगतपाणिनीयगौनर्दीयसर्वस्वे नवद्वीपगमनेन संपादितकणभुक्चरणाक्षसिद्धान्तसंपदि भाट्टप्राभाकरमतपारावारपारदृश्वनि तादृशशास्त्राभ्यासशीले त्वय्यतिव्याप्तिश्च ॥

अथ सहस्राक्षे कुशास्त्रमित्यादिना लक्षणत्रयमित्यन्तेन दर्शितानि तुर्यपञ्चमषष्ठलक्षणानि क्रमेण युगपच्च दूषयिष्यन्तः कुशास्त्राऽऽसक्तचेतस्त्वरूपं तुर्यं तावत्प्राधान्येन परिहरन्ति ॥ कुशास्त्राऽऽसक्तमानसत्वमित्यादिना चतुर्थ्यंपूर्वं निरस्तमित्यन्तेन ॥ उक्तश्चेति ॥ उक्तविधेश्वरेत्याद्युक्त्या सूचितइत्यर्थः ॥

कुशास्त्रमपि उक्तविधैश्वरमार्गभिन्नमार्गरूपम् ॥ प्रकरणस्वारस्यात् ॥ एवं मिथ्याऽधीतसमाचारत्वमपि शङ्कराऽनभिमताऽधीतसमाचारत्वं ॥ मिथ्याज्ञानप्रलापित्वमपि शिवाऽनभिमतज्ञानप्रलापित्वमेव ॥ शप्तानामिदमपि लक्षणत्रयम् ।

अत्राऽयं भावः ॥ यद्धि "कुशास्त्रमपिउक्तविधैश्वरमार्गभिन्नमार्गरूपम् ॥ प्रकरणस्वारस्यात्" इत्युक्तं तदसत् ॥ नहि तस्मिन्नध्याये पूर्वाऽपराध्यायेषु वा लेशमात्रमपि शङ्कराचार्याणां प्रकरणस्यास्ति ॥ तत्र दक्षयज्ञादिनिरूपणे तद्द्वेष्यत्वतदध्वंरविध्वसकत्वादिभिः साक्षाद्रुद्रस्यैव प्रकरणात् ॥ नग्नत्वकपालित्वाऽष्टमूर्तित्वादितन्मात्रलिङ्गदर्शनात् स्पष्टरुद्रमहादेवादिशब्दश्रुतेश्च अतो न कुशास्त्रशब्देन शङ्कराचार्यमार्गभिन्नमार्गएवाऽऽहत्य ग्रहीतुं शक्यः ॥ ननु कुशास्त्रशब्देन तु शिवप्रवर्तितातिरिक्तमार्गएव गृह्यते शङ्कराचार्याणामपि शिवावतारत्वादिष्टसिद्धिरिति चेत्तथासति पाशुपतशास्त्रमपि शिवप्रवर्तितमस्ति प्रशंसितं च तत् कथंचिन्मोक्षफलकतया महाभारतादौ ॥ तद्दिदं कुशास्त्रं न वा आद्ये शाङ्करमतं तच्चोभयमपि कुशास्त्रतयाऽङ्गीकरणीयं स्यात् ॥ परस्परप्रतियोगिकभेदवत्त्वात् परस्परविरुद्धत्वात् उभयस्यापिश्रुत्यर्थवर्णनरूपत्वाच्च ॥ न द्वितीयः ॥ शिवप्रवर्तितमितरत्सर्वमपि विहाय केवलशाङ्करभिन्नमार्गपरिग्रहे मानाऽभावात् ॥ ननु प्रकृताध्याये तत्प्रकरणाऽभावेऽपि त्रिंशे तदवतारकथासत्त्वात्प्रकृते तथा व्याख्यायतइति चेदत्र प्रक्रान्तस्य त्यागे अप्रक्रान्तस्य दवीयस उपादाने च किं मानम् ॥ किंचैवंसति षोडशाध्यायद्वादशाध्याययोः स्पष्टतरमुक्तमेवात्र कुशास्त्रशब्देनोपादीयताम् ॥ अतिसान्निध्यात् कण्ठरवेण कुशास्त्रत्वकथनाच्च ॥ तथाहि तत्र पूर्वखण्डे षोडशाध्याये पुरादारुवनेपुण्येमुनयोगृहमेधिन इत्यादिना दारुवनस्थतापसानामनावृष्टिजतापतोऽन्नार्थं गौतमं प्रति प्रार्थनं तेन द्वादशवर्षपर्यन्तमन्नादिना तेषां निर्वहणं ततोद्वादशे वर्षे दुःखनिवारिवारिवर्षे संपन्ने पुनर्देवदारुवनं जिगमिषतां तेषामादरणविशेषाद्गौतमेन कृतमुपरोधं स्वनिर्मोकार्थं मायया गां विधाय तस्यां गौतम-

कृतस्पर्शमात्रेण मृतायां गौतमे वृथादुरितमारोप्य तेषां पुनर्देवदारुवनप्राप्तिं च वर्णयित्वो-च्यते ॥ सतेषांमाययाजातांगोवध्यांगौतमोमुनिः ॥ केनापिहेतुनाज्ञात्वाशशापातीवकोपतः ॥ भविष्यन्तित्रयीबाह्यामहापातकिभिःसमाः ॥ बहुशस्तेतथाशापाज्जायमानाःपुनःपुनः ॥ सर्वेसंप्राप्यदेवेशंशंकरंविष्णुमव्ययम् ॥ अस्तुवँल्लोकिकैःस्तोत्रैरुच्छिष्टाइवसर्वगौ ॥ देवदेवौ महादेवौभक्तानामार्तिनाशिनौ ॥ कामवृत्त्यामहायोगौपापान्नस्त्रातुमर्हथः ॥ तदापार्श्वस्थितं विष्णुंसम्प्रेक्ष्यवृषभध्वजः ॥ किमेतेषांभवेत्कार्यंप्राहपुण्यैषिणामिति ॥ ततःसभगवान्विष्णुः शरण्योभक्तवत्सलः ॥ गोपतिंप्राहविप्रेंद्रानालोक्यप्रणतोहरिः ॥ नवेदबाह्येपुरुषेधर्मलेशोऽपिशङ्कर ॥ संगच्छतेमहादेवधर्मोवेदाद्विनिर्बभौ ॥ तथापि भक्तवात्सल्याद्रक्षितव्यामहेश्वर ॥ अस्माभिःसर्वएवैतेगंतारोनरकानपि ॥ तस्माद्विवेदबाह्यानांरक्षणार्थायपापिनाम् ॥ विमोहनानिशास्त्राणिकरिष्यावोवृषध्वज ॥ एवंसबोधितोरुद्रोमाधवेनमुरारिणा ॥ चकारमोहशास्त्राणिकेशवोपिशिवेरितः ॥ कापालंलांगलंवामंभैरवंपूर्वपश्चिमम् । पञ्चरात्रंपाशुपतंतथान्यानिसहस्रशः ॥ सृष्ट्वातान्याहनिर्वेदाःकुर्वाणाःशास्त्रचोदितम् ॥ पतन्तोनरकेघोरेबहून्कल्पान्पुनःपुनः ॥ जायन्तेमानुषेलोकेक्षीणपापचयास्ततः ॥ ईश्वराराधनबलाद्गच्छध्वंसुकृतांगतिम् ॥ वर्तध्वंमत्प्रसादेननान्यथानिष्कृतिर्हिवः ॥ एवमीश्वरविष्णुभ्यांचोदितास्तेमहर्षयः ॥ आदेशंप्रत्यपद्यन्तशिवस्यासुरविद्विषः ॥ चक्रुस्तेन्यानिशास्त्राणितत्रतत्ररताःपुनः ॥ शिष्यानध्यापयामासुर्दर्शयित्वाफलानिच ॥ मोहायसइमंलोकमवतीर्यमहीतले ॥ चकार शङ्करोभिक्षांहितायैषांद्विजैःसहेत्यादि ॥ तथा द्वादशाध्याये जननोत्तरं हिमालयेन स्तुतागिरिसुता तं प्रति शृणुष्वचतत्प्रथमंगुह्यमीश्वरगोचरमित्यादिनेश्वरस्वरूपतद्भक्त्यादिकं निरूप्य श्रुतिस्मृत्युदितंसम्यक्कर्मवर्णाश्रमात्मकम् ॥ अध्यात्मज्ञानसहितंमुक्तयेसततंकुरु ॥ धर्मात्संजायतेभक्तिर्भक्त्यासंप्राप्यतेपरम् ॥ श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितोधर्मोयज्ञादिकोमत इत्यादिना ज्ञानकर्मसमुच्चयादेव फलसिद्धिं भक्तेरेव प्राधान्यं च सर्वं तावकमतातिरिक्तप्रकारकं प्रतिपाद्य वेदस्यैव मुख्यत्वं चोक्त्वाह ॥ नहिवेदादृतेकिंचिच्छास्त्रंधर्माभिधायकम् ॥ योन्यत्ररमतेसोसौनसंभाष्योद्विजातिभिः । (ब्रह्माभिधायकमिति पाठान्तरम्) यानिशास्त्राणिदृश्यन्तेलोकेस्मिन्विविधानितु ॥ श्रुतिस्मृतिविरुद्धानिनिष्ठातेषांहितामसी ॥ कापालंभैरवंचैवयामलंवाममार्हतम् ॥ एवंविधानिचान्यानिमोहनार्थायतानितु ॥ येकुशास्त्राभियोगेनमोहयंतीहमानवान् ॥ मयासृष्टानिशास्त्राणिमोहायैषांभवान्तरइति ॥ ततः वेदार्थवित्तमैःकार्यंयत्स्मृतंकर्मवैदिकमित्यादिना स्वायंभुवादिस्मृत्यष्टादशपुराणोपपुराणशिक्षाद्यङ्गप्रभृतीनां प्रादुर्भावं प्रादिदेश ॥ अतोऽत्र कुशास्त्रशब्देन वेदविरुद्धं कापालादिकमेवोपादातुमुचितं तस्मिन्पुराणे निःसंदिग्धप्रसिद्धत्वात् ॥ अतिसन्निहितत्वाद्द्वादशाध्याये तानि नामतोनिर्दिश्य येकुशास्त्राभियोगेनेति कथनाच्च ॥ न तु वेदगीताव्याससूत्रादिमूलकोऽनादिसिद्धोवैष्णवसिद्धान्तः शङ्कराचार्यमार्गप्रतियोगिकभेदमात्रेण कुशास्त्रशब्देनोपादातुं शक्यः ॥ अतएवैकादशाध्याये (श्लोक ६५) असच्छास्त्राधिगमनंकौशील्व्यस्यचक्रियेति मनुवचने तृतीयाध्याये कर्मविपाकपूर्वकप्रायश्चित्तप्रकरणे (श्लोक ३६) असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारितेति याज्ञवल्क्यवचने च तादृशस्यैवाऽसच्छास्त्रत्वमभिप्रेयते ॥

" श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं " इति कुल्लूकभट्टेन " असच्छास्त्रस्य चार्वाकादिग्रन्थस्यअधिगमः " इतिविज्ञानेश्वरेणचविवरणात् ॥ एवं " असच्छास्त्राभिगमनंनास्तिकताकुशीलवतामद्यपस्त्रीनिषेवणमित्युपपातकानि " इत्यादिपुबृहद्विष्णवादिवचनेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ विशेषस्तु कश्चिदग्रे वक्ष्यते ॥ अथ प्रसह्य कुशास्त्रशब्देन शाङ्करमार्गभिन्नमार्गस्यैव परिग्रहे लक्षणे दोषमाहुः ॥ **तथाचेत्यादिना** ॥ **अभ्यासकर्तृत्वमिति** ॥ अभ्यासोहि पुनः पुनः कीर्तनरूपोऽभ्यासङ्गः सचाऽऽसत्त्या संभवति तामन्तरा पठनाऽनिष्पत्तेः यथोक्तं केनचिदभियुक्तेन ॥ संस्कारबुद्धिविनयोद्यमशास्त्ररागाः पश्चाऽऽन्तराःपठनसिद्धिकराभवंति ॥ आचार्यपुस्तकनिवाससहायभिक्षाबाह्यास्तुपञ्चपठनंपरिवर्धयन्तीति ॥ यथायथाहि पुरुषःशास्त्रं समधिगच्छति । तथातथाविजानातिविज्ञानंचास्यरोचतइति मनुनाऽपि रुचिनियमः स्मर्यते ॥ अतः कुशास्त्रासक्तचेतस्कत्वमेते संगृहीतं भवति ॥ **तत्प्राक्तनेष्विति** ॥ शङ्कराचार्यतः प्राचीनेषु वसिष्ठव्यासप्रभृतिपु गौडपादगोविंदयोगीन्द्रपर्यंतेषु सर्वेष्वपि महर्षिषु निबन्धादिकारेषु मानुषविद्वत्सु चाऽतिव्याप्तमित्यर्थः ॥ प्रागितिकालार्थकमव्ययम् ॥ ततःसायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युटयुलौतुट्चेतिटयुष्ट्युल्वा तुडागमश्च॥ अनद्यतनइत्यादिनिर्देशात्तुटः प्रागनादेशः ॥ इदानींत्वेपि लक्षणस्य दुष्टत्वमाहुः ॥ **किंचतादृशेति** ॥ अलक्ष्यत्वं स्पष्टयितुं शिवभक्तपदम् ॥ अतिव्याप्तिश्चेति चकारोदोषान्तरसमुच्चायकः ॥ तथाच तदुक्तमार्गाऽसंमतं परस्य सविशेषत्वं ज्ञानाऽपेक्षया भक्तेः प्राधान्यं तयैव परपदप्राप्तिमेवमादीतरदप्याम्रेडयत्कौर्मादिपुराणमपि कुशास्त्रतयाऽभिलप्यं स्यादितिभावः ॥ एवंचानेन वचनेन कौर्मस्य कुशास्त्रत्वं ततश्चास्यापि कुशास्त्रवचनत्वादप्रामाण्यं प्रसज्येतेति स्वारूढशाखाच्छेदनम् ॥ तत्र तथा निरूपणं तु पूर्वखण्डे द्वादशाऽध्यायादौ उत्तरखण्डईश्वरगीतादौ चापाणिपिहितमेव ॥ प्रस्तावनोक्तमनुवदन्तःप्रतिवादिन्यतिव्याप्तिमाहुः ॥ **किंचाधिगतेति** ॥ पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणम् ॥ वृद्धाच्छः ॥ गोनर्दे काश्मीरमण्डले देशविशेषे भवोगोनर्दीयः पतञ्जलिः ॥ एङ्प्राचांदेशइति पाक्षिकवृद्धत्वाच्छः ॥ न बहुव्रीहाविति सूत्रे भाष्ये गोनर्दीयस्त्वाहेति पतञ्जलौ गोनर्दीयशब्दः प्रयुज्यते ॥ तेन प्रोक्तं गौनर्दीयं महाभाष्यम् "याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानिआश्मरथः कल्पः" इत्यादिवत्प्राग्दीव्यतीयोऽण् ॥ अधिगतं पाणिनीयगोनर्दीययोः सूत्रमहाभाष्ययोः सर्वस्वं येनेति तथा ॥ नवद्वीपो लोके नदिया इति प्रसिद्धः प्राच्यः स्थलविशेषः ॥ कणभुक् कणादः सप्तपदार्थनिरूपकदशाऽध्यायवैशिषिकदर्शनस्यप्रणेता ॥ चरणे अक्षि यस्येति चरणाक्षो गौतमः षोडशपदार्थनिरूपकपञ्चाध्यायन्यायदर्शनस्य निर्माता ॥ बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोःस्वाङ्गात्षजिति षच् ॥ भट्टः कुमारिलभट्टाचार्यः तस्येदं भाट्टम् ॥ प्रभाकरोगुरुरिति व्यवह्रियमाणः ॥ तस्येदं प्राभाकरम् ॥ इमे द्वे मते पूर्वतन्त्रविषयके तद्रूपयोः पारावारयोः समुद्रयोः पारं दृष्टवानिति तथा ॥ दृशेः क्वनिबिति क्वनिप् ॥ **तादृशशास्त्रेति** ॥ शाङ्करभिन्नतत्सदृशश्रीविष्णुस्वामिश्री रामानुजश्रीपूर्णप्रज्ञादिप्रकाशितवेदान्तशास्त्राऽभ्यसनशीले ॥ अन्यथा निखिलनिगमान्तपयःपयोधिपारीणत्वाऽसिद्धेः ॥ खण्डनोत्साहेनापि तदभ्यासस्यानुमितेश्च ॥ अत्र

गौनर्दीयेतिप्रयोगेण प्रस्तावनायां गोनर्दीयेत्यपप्रयोगः सूचितः ॥ गोनर्दीयशब्देन तत्प्रोक्तग्रन्थस्यालाभात् ॥ पतञ्जलिमात्रपरत्वे त्वधिगतपाणिनिगोनर्दीयसर्वस्वइत्येव वक्तव्यम् ॥ अतिव्याप्तिश्चेति चकारः शाङ्करवेदान्तानध्येतृषु व्याकरणन्यायपूर्वमीमांसाद्यासक्तहृदयेषु शङ्कराचार्यतः प्राचीनार्वाचीनेषु बहुषु स्मार्तविद्वत्स्वतिप्रसंगं समुच्चिनोति ॥ नहि सर्वेषां विदुषां तदध्ययननियमोऽस्ति ॥ तथाचप्रतिलक्षणमित्यादि ॥ परदूषणाय कल्पितेषु लक्षणेषु प्रत्युत तस्यैव दोषभापद्यतइति भावः ॥ अत्र शस्त्रमित्युपलक्षणम् ॥

तथाच प्रतिलक्षणं परोद्देशेन प्रक्षिप्तं शस्त्रं दुर्बलं प्रक्षेप्तारमेव हन्तीतिन्याय आपततीति कौतूहलम् ॥ यत्तु प्रकरणस्वारस्यात्तादृशाऽर्थलाभ इत्युक्तं तदपि प्रकरणाज्ञानमनुमापयति ॥ तथाहि कूर्मपुराणे पूर्वखण्डे पञ्चदशेऽध्याये ॥ सशप्तःशंभुनापूर्वंदक्षः प्राचेतसोनृपः ॥ किमकार्षीन्महाबुद्धेश्रोतुमिच्छामसांप्रतमित्येवं शौनकादिभिः पृष्टः सूतो दक्षस्य चरितं प्रोक्तवान् वक्ष्येनारायणेनोक्तमित्यादिना ॥ तत्र पूर्वं वैर मनुस्मरता दक्षेण यज्ञ आरब्धः ॥ तत्र विष्णुप्रमुखा देवाः शङ्करं विना समागता ऋषयश्च ॥ तत्र दधीचो महादेवमदृष्ट्वा सदेवःसांप्रतंरुद्रोविधिनाकिंनपूज्यत इतिदक्षं पृष्टवान् ॥ ततो दक्ष उवाच ॥ सर्वेष्वेवहियज्ञेषुनभागः परिकल्पितः ॥ नमन्त्राभार्यया सार्धं शङ्करस्येतिनेज्यते । एवंदक्षेणोक्ते पुनर्दधीचेन यश्चप्रसूतिर्विश्वस्येत्याद्युक्त्वा संस्तूयतेसहस्रांशुसामगाध्वर्युहोतृभिः ॥ पश्यैनंविश्वकर्माणंरुद्रमूर्तिंत्रयीमयमित्युक्तम् ॥ ततो दक्षउवाच ॥ यएतेद्वादशाऽऽदित्याआगतायज्ञभागिनः ॥ सर्वेसूर्याइतिज्ञेयानह्यन्योविद्यतेरविः ॥ दक्षेणैवमुक्ते ये ब्राह्मणास्तत्र समायातास्तेपि तमसाविष्टमनसो नमन्यंतेवृषध्वजम् ॥ सहस्रशोथशतशोबहुशोभूयएव ते ॥ निन्दन्तो वैदिकामन्त्रान्सर्वभूतपतिंहरम् ॥ अपूजयन्दक्षवाक्यंमोहिताविष्णुमायया ॥ ततो दक्षेण ब्राह्मणैश्च कृतां निन्दां श्रुत्वा ब्रह्मा अंतर्हितः ॥ ततो दक्षो नारायणं शरणं जगाम यज्ञं च विष्णुना रक्षितः प्रवर्तयामास ॥ तदनन्तरं च दधीचो दक्षसाहाय्यकारिणो ब्राह्मणान् शशाप ॥ भविष्यध्वंत्रयीबाह्याः सर्वेपीश्वरविद्विषः ॥ निन्दन्तोह्यैश्वरं मार्गंकुशास्त्रासक्तमानसाः ॥ मिथ्याधीतसमाचारामिथ्याज्ञानप्रलापिनः ॥ प्राप्यघोरंकलियुगंकलिजैःपरिपीडिताः ॥ त्यक्त्वातपोबलं कृत्स्नंगच्छध्वंनरकान्पुनः ॥ भविष्यतिहृषीकेशःस्वाश्रितोपिपराङ्मुखः ॥ इत्यन्तेन सूतैः सर्वं व्याख्यातम् ॥ तथाच दक्षयज्ञे समागतैर्ब्राह्मणैर्यः शिवद्वेषः शिवनिन्दा शिवमार्गनिन्दा च कृता तत्सर्वमनूद्य तदनु कुशास्त्रासक्तचेतस्त्वमिथ्याधीतसमाचारत्वादिकं चानूद्य त्रयीबाह्यत्वघोरकलिकल्मषाभ्यर्दितत्वतपोबलहानिनरकप्राप्ति-

रूपान् शापान्दत्तवान् ॥ नतु तत्र शङ्करोक्तश्रुत्यर्थस्य प्रकरणमस्ति नापि लक्ष्यलक्षणभावस्य येन मिथ्याधीतसमाचारत्वादीनां लक्षणत्वं त्वदुक्तसमाचारत्वादिपरत्वं वा भवेत् ॥ एवं यज्ञकाले दक्षेण यज्ञोपकारिब्राह्मणरक्षणार्थं नियुक्तोपि श्रीविष्णुर्भवद्भिराश्रितोपि मद्वाक्यात्पराङ्मुखोभविष्यति समर्थोपि मच्छापमन्यथा न करिष्यतीत्यर्थः ॥ अयमपि शापएव दधीचेन दत्तः ॥ एतेन विष्णोः सम्यगसम्यग्वाऽऽश्रितत्वं शप्तानां लक्षणमिति प्रलपितमपास्तम् ॥

तेन यथा परोपद्रवायैव शङ्करभक्तिं भावयता सुदक्षिणेन भगवति तदनुयायिषु च प्रयुज्यमानः कृत्याऽभिचारः सुदर्शनेन परिभूतः परावृत्त्य प्रत्युत तमेव सपरिवारं समदं समदहत् ॥ अनन्तरं चानुप्रविष्टं सुदर्शनं तदाश्रयस्थलं दग्ध्वा तं समूलघातं जघान ॥ तथा वैष्णवाऽऽचार्येषु वैष्णवेषु च प्रयुक्तोदूषणाऽभिचारोवैष्णवसुदर्शनाभिभूतः सएव ज्ञानदुर्बलं तमेव प्रथमं प्रमश्नाति ॥ तदनु वैष्णवसुदर्शनं तदवलंबं सकलं समूलमुन्मूलयतीति गूढोऽभिसंधिः ॥ अथ तदुक्तहेतुदूषणमुखेन वास्तवं कौर्मवचसामर्थं समर्थयन्ति ॥ यत्तुप्रकरणेत्यादिना ॥ अत्रारंभात्प्रभृति तावांस्तदध्यायभागोऽप्यपेक्षितव्याख्यानं मध्येकृत्याऽनूद्यते ॥ तत्र चतुर्दशाध्यायान्ते दशभ्यस्तुप्रचेतोभ्योमारिषायांप्रजापतिः ॥ दक्षोजज्ञेमहाभागोयःपूर्वंब्रह्मणःसुतः ॥ सतुदक्षोमहेशेनरुद्रेणसहधीमता ॥ कृत्वाविवादंरुद्रेणशप्तःप्राचेतसोभवदित्यादिना संक्षेपेण सतीदेहत्यागः शिवप्रत्तः क्षत्रियकुलेऽवतरणरूपः शापश्च निरूपितः ॥ ततः पञ्चदशाध्यायारंभे॥ नैमिषेयाऊचुः॥देवानांदानवानांचगन्धर्वोरगरक्षसाम्॥ उत्पत्तिंविस्तरात्सूतब्रूहिवैवस्वतेन्तरे ॥ १ ॥ सशप्तःशंभुनापूर्वंदक्षःप्राचेतसोनृपः ॥ किमकार्षीन्महाबुद्धेश्रोतुमिच्छामिसांप्रतम् ॥ २ ॥ सूतउवाच ॥ वक्ष्येनारायणेनोक्तंपूर्वकल्पानुषङ्गिकम् ॥ त्रिकालंबतपापघ्नंप्रजासर्गस्यविस्तरम् ॥ ३ ॥ सशप्तःशंभुनापूर्वंदक्षःप्राचेतसोनृपः ॥ विनिन्द्यपूर्ववैरेणगङ्गाद्वारेऽयजद्भवम् ॥ ४ ॥ भवं विनिन्द्येत्यन्वयः ॥ देवाश्चसर्वेभागार्थमाहूताविष्णुनासह ॥ सहैवमुनिभिःसर्वैरागतामुनिपुङ्गवाः ॥ ५ ॥ मुनिपुङ्गवाइति संबोधनमतो न पुनरुक्तिः ॥ दृष्ट्वादेवकुलंकृत्स्नंशङ्करेणविनाऽऽगतम् ॥ दधीचोनामविप्रर्षिःप्राचेतसमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ दधीचउवाच ॥ ब्रह्माऽऽद्यास्तुपिशाचान्तायस्याऽऽज्ञानुविधायिनः ॥ सदेवःसाम्प्रतंरुद्रोविधिनाकिंनपूज्यते ॥ ७ ॥ दक्षउवाच ॥ सर्वेष्वेवहियज्ञेषुनभागःपरिकल्पितः ॥ नमन्त्राभार्ययासार्धंशङ्करस्येतिनेज्यते ॥ ८ ॥ यतोयज्ञेषु न भागोनापि मन्त्राइति हेतोर्नेज्यते ॥ मन्त्राऽभावकथनेन शिवस्य वेदाद्बहिर्भावोयज्ञेषु भागाऽभावभाषणेनैश्वरयजनमार्गस्य निन्दा चाऽबोधि ॥ ततः कुपितोदधीचस्तत्तद्देवरूपेण स्वरूपेण च शिवस्य यज्ञभागभाग्भावं बोधयितुमाहेत्युच्यते ॥ विहस्यदक्षंकुपितोवचःप्राहमहामुनिः ॥ शृण्वतांसर्वदेवानां सर्वज्ञानमयः स्वयम् ॥ ९ ॥ दधीचउवाच ॥ यश्चप्रसूतिर्विश्वात्मायश्चासौपरमेश्वरः ॥ संपूज्यतेसर्वयज्ञैर्विदितःकिंनशङ्करः ॥ १० ॥ आद्यपादे यतःप्रवृत्तिरिति विश्वस्येति च पाठान्तरम् ॥ विदितइत्यत्र विदित्वेत्यपि ॥ अथ वेदे विश्वात्मत्वादिधर्मैः स्तूयमानोरुद्रो-

ऽन्यएव न त्वयं पार्वतीपतित्वादिविशिष्टइत्याशयेन दक्षउवाच ॥ नह्ययंशङ्करोरुद्रःसंहर्ता-तामसोहरः ॥ नग्नःकपालीविदितोविश्वात्मानोपपद्यते ॥ ११ ॥ संहर्तृत्वेन सुखकरत्वा-भावान्नायं शङ्करः किंत्वयं सर्वसंहारकस्तामसोहरएव ॥ संहर्तृत्वनग्नत्वाद्ययोग्यधर्मशालि-नोविश्वात्मत्वादिकंनघटते ॥ तस्याऽऽत्महिताऽकरणप्रसङ्गात् ॥ तमसोमुख्यत्वापत्तेः सर्वस्य नग्नत्वादिप्रसक्तेश्चेतिभावः ॥ किंत्वीश्वरादिशब्दाभिधेयः सर्वदेवाद्यात्मना सर्वैरिज्यमानः सत्वोपहितो विष्णुरेवेत्याह ॥ ईश्वरोहिजगत्स्रष्टाप्रभुर्नारायणोहरिः ॥ सत्वात्मकोसौभग-वानिज्यतेसर्वकर्मसु ॥ १२ ॥ अथ वेदत्रयस्यापि शिवपरत्वं तत्तद्देवरूपेण शिवस्यैवारा-ध्यत्वं च स्थालीपुलाकन्यायेन दर्शयितुं तदीयाष्टमूर्त्यंतर्भूते भास्करे तथात्वं दर्शयन्दधी-चउवाच ॥ किंत्वयाभगवानेषसहस्रांशुर्नदृश्यते ॥ सर्वलोकैकसंहर्ताकालात्मापरमेश्वरः ॥ १३ ॥ यंगृणन्तीहविद्वांसोधार्मिकाब्रह्मवादिनः ॥ सोर्थसाक्षीतीव्ररोचिःकालाऽऽत्मा शाङ्करीतनुः ॥ १४ ॥ एषरुद्रोमहादेवःकपालीचघृणीहरः ॥ आदित्योभगवान्सूर्योनीलग्री-वोविलोहितः ॥ १५ ॥ संस्तूयतेसहस्रांशुःसामगाध्वर्युहोतृभिः ॥ पश्यैनंविश्वकर्माणंरुद्रमू-र्तिंत्रयीमयम् ॥ १६ ॥ संस्तूयतइत्यत्र संश्रूयतइत्यपिपाठः ॥ अत्र सूर्येपि संहर्तृत्वादिकं वर्णितम् ॥ सामगाध्वर्युहोतृभिरिति ॥ सामगाः प्रसिद्धाः ॥ अध्वर्यवोयाजुषाः होता-रोबह्वृचाः ॥ तेन संपूर्णत्रय्यास्तत्रैव तात्पर्यं बोधितम् ॥ तैत्तिरीयाणां नारायणोपनिषदि “आदित्योवाएषएतन्मण्डलंतपतितत्रताऋचः” इत्याद्युक्त्वा “सैषात्रय्येवविद्यातपतीति-श्रावणात् ॥ तैत्तिरीयब्राह्मणे (काण्ड ३ प्रपाठक १२ अनु० ९) “ऋग्भिःपूर्वाह्णेदि-विदेवईयते ॥ यजुर्वेदेतिष्ठतिमध्येऽह्नः ॥ सामवेदेनास्तमयेमहीयते ॥ वेदैरशून्यैस्त्रिभि-रेतिसूर्यः ॥” इत्याम्नानाच्च ॥ अथात्र द्वादशाऽऽदित्याः समागताएते तु न शिवमूर्तयः ॥ एतदतिरिक्तश्च सूर्योनैवास्ति यस्तन्मूर्तित्वेन संभाव्येत ॥ तस्मान्न शिवस्य वेदगोचरत्व-मित्याशयेन। दक्षउवाच ॥ यएतेद्वादशादित्या आगतायज्ञभागिनः ॥ सर्वेसूर्याइतिज्ञेया नह्यन्योविद्यतेरविः ॥ १७ ॥ एवमुक्तेतुमुनयःसमायातादिदृक्षवः ॥ बाढमित्यब्रुवन्दक्षंत-स्यसाहाय्यकारिणः ॥ १८ ॥ तमसाविष्टमनसोनमन्यन्तेवृषध्वजम् ॥ सहस्रशोथशत-शोबहुशोभूयएवहि ॥ १९ ॥ द्वितीयचरणे नपश्यन्तिमहेश्वरमितिपाठान्तरम् ॥ श्लोकान्ते भूयएवतइत्यपि ॥ निन्दन्तोवैदिकान्मन्त्रान्सर्वभूतपतिंहरम् ॥ अपूजयन्दक्षवाक्यंमोहिता विष्णुमायया ॥२०॥ देवाश्चसर्वेभागार्थमागतावासवादयः ॥ नापश्यन्देवमीशानमृतेनारा-यणंहरिम् ॥२१॥ नारायणं विनाऽन्ये नापश्यन् नारायणस्तु सर्वात्माऽपश्यदेवेति भावः ॥ एवमवास्तववेदार्थकथनं तत्राऽनुमतिं चालोक्य वेदगर्भोऽन्तरधादित्याह ॥ हिरण्यगर्भो भगवान्ब्रह्माब्रह्मविदांवरः ॥ पश्यतामेवसर्वेषांक्षणादन्तरधीयत ॥ २२ ॥ पश्यतः सर्वा-ननादृत्येत्यर्थः ॥ षष्ठीचानादरइतिषष्ठी ॥ अथ शिवमाहात्म्यप्रकाशनाय विष्णुना विधा-पितां यज्ञप्रवृत्तिमाह ॥ अन्तर्हितेभगवतिदक्षोनारायणंहरिम् ॥ रक्षकंजगतांदेवंजगाम-शरणंस्वयम् ॥ २३ ॥ प्रवर्तयामासचतंयज्ञंदक्षोथनिर्भयः ॥ रक्षकोभगवान्विष्णुःशरणा-गतरक्षकः ॥ २४ ॥ एतावता अत्राध्याये साक्षद्यक्षस्यैव प्रकरणं लिङ्गं श्रुतिश्च उत्तरो-त्तरं बलिष्ठानि स्पष्टतराण्युपलभ्यन्ते ॥ नन्विह कलिभवभवावतारविशेषश्रीशङ्कराचा-

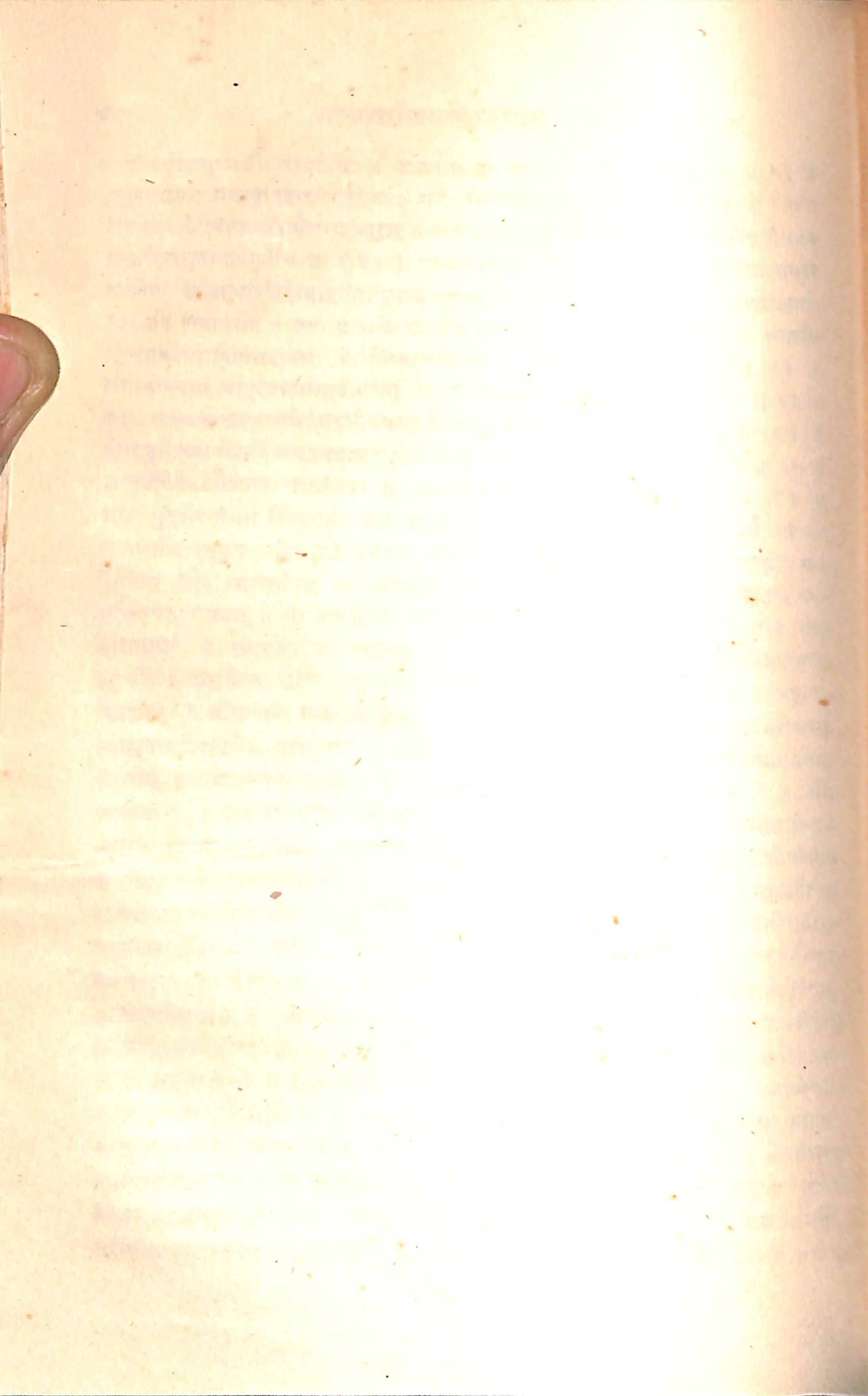
र्यंकथायागन्धोऽप्यस्ति ॥ पातकस्य दण्डयोग्यतायाश्च सत्वं शापबीजभूतं दर्शयति ॥ पुनःप्राहचतंदक्षंदधीचोभगवानृषिः ॥ संप्रेक्ष्यर्षिगणान्देवान्सर्वान्वैरुद्रविद्विषः ॥ २५ ॥ अपूज्यपूजनेचैवपूज्यानांचाप्यपूजने ॥ नरःपापमवाप्नोतिमहद्वैनात्रसंशयः ॥ २६ ॥ असतांप्रग्रहोयत्रसतांचैवावमानना ॥ दण्डोदैवकृतस्तत्रसद्यःपततिदारुणः ॥ २७ ॥ ऋषिगणान्वृषध्वजममन्यमानान्देवांश्च यज्ञभागार्थमागतान्वासवादीन्देवमीशानमपश्यतः सर्वानपीश्वरविद्विषःसम्यक् प्रेक्ष्य प्राह ॥ एतेन कलावीश्वरविद्विषः शङ्कराचार्यद्वेषिणोभविष्यन्तीति व्याख्यानमनोरथोऽपास्तः ॥ ईशानादर्शित्वादपूज्यानां वासवादीनां पूजने पूज्यानां रुद्रादीनाम् ॥ असतां तमसाऽऽविष्टत्वाद्वैदिकमन्त्रनिन्दकानामृषीणाम् ॥ सतां वास्तववेदार्थवादिनाम् ॥ दारुणोदण्डः पुरस्तादध्वरविध्वंसनरूपः ॥ इत्थं दक्षे दण्डसंभवं प्रदर्श्य तदनुयायिनोब्राह्मणान् शशापेत्याह ॥ एवमुक्त्वासविप्रर्षिः शशापेश्वरविद्विषः ॥ समागतान्ब्राह्मणास्तान्दक्षसाहाय्यकारिणः ॥ २८ ॥ अयोग्यस्यापि दक्षवचनस्य बाढमित्युक्त्या स्वीकारेण साहाय्यकारिणईश्वरविद्विषः शशापेत्यनेनापि तात्कालिकशिवद्वेषशालिनामेव शापोद्देश्यत्वं स्पष्टं बोधितं नतु त्वदिष्टम् ॥ पूर्वश्लोकद्वयं दक्षंप्रत्युक्तमिदं तु समागतान्ब्राह्मणान्प्रत्युच्यते तेन (दक्षंप्रतिदधीचेन) इति सहस्राक्षोक्तिः प्रत्युक्ता ॥ सहेतुनिर्देशं शापाकारमाह ॥ यस्माद्बहिष्कृतोवेदाद्भवद्भिःपरमेश्वरः ॥ विनिन्दितोमहादेवः शङ्करोलोकवन्दितः ॥ २९ ॥ भविष्यन्तित्रयीबाह्याःसर्वेपीश्वरविद्विषः ॥ निन्दन्तीहैश्वरंमार्गंकुशास्त्रासक्तचेतसः ॥ ३० ॥ मिथ्याधीतसमाचारामिथ्याज्ञानप्रलापिनः ॥ प्राप्यघोरंकलियुगंकलिजैःपरिपीडिताः ॥३१॥ त्यक्त्वातपोबलंकृत्स्नंगच्छध्वंनरकान्पुनः ॥ भविष्यतिहृषीकेशःस्वाश्रितोपिपराङ्मुखः ॥३२॥ एवमुक्त्वाथविप्रर्षिर्विरराममतपोनिधिः ॥ जगाममनसारुद्रमशेषाघविनाशम् ॥ ३३ ॥ परमेश्वरः सर्वमूलभूतोपि भवद्भिर्यस्मान्मत्राभार्ययासार्धमित्यादिदक्षवाक्यपूजनेन वेदाद्बहिष्कृतः तथा सूर्यादिमूर्तिभिः शंकरः सर्वेषां शुभकर्ता सर्वलोकैर्वन्दितोऽपि महादेवो नग्नःकपालीत्यादिवाक्यपूजनेन विनिन्दितः ॥ निन्दन्तोवैदिकान्मन्त्रान्सर्वभूतपतिंहरमितिपूर्वमुक्तेश्च ॥ तस्माद्भवन्तएव त्रयीबाह्याभविष्यन्ति ॥ पूर्वश्लोकोक्तस्य भवच्छब्दस्यैवाऽत्र विभक्तिविपरिणामेनान्वयात्समक्षवचनेपि भविष्यन्तीति प्रथमपुरुषः ॥ भवच्छब्दान्वयमन्तरेण यस्मादिति हेतुहेतुमद्भावानुपपत्तेः ॥ कतिषु चित्पुस्तकेषु भविष्यध्वंत्रयीबाह्याइतिपाठः ॥ आत्मनेपदं गच्छध्वं नरकान्पुनरित्यत्रेवाऽऽर्षम् ॥ अतोपिवैष्णवाअग्रे शाङ्करमतखण्डनात्त्रयीबाह्या भविष्यन्तीतिवचनाशयो नैव शक्यकल्पनः ॥ त्रयीबाह्यशब्दश्चोक्तचरकापालिकादिपरएव ॥ नवेदबाह्येपुरुषइत्याद्युदाहृतपूर्वकौर्मवचनसंदर्भात् ॥ तथापाशुपतंशास्त्रंत्वमेवकुरुसुव्रत ॥ कङ्कालशैवपाषण्डमहाशैवादिभेदतः ॥ अवलम्ब्यमतंसम्यग्वेदबाह्यंद्विजोत्तमाः ॥ भस्मास्थिधारिणः सर्वेभविष्यन्तिनसंशयः ॥ त्वांपरत्वेनवक्ष्यन्तिसर्वेशास्त्रेषुतामसाइत्यादिभ्यो निर्दिष्टस्थलपाद्मादिवचनेभ्यश्च ॥ तथा इह यज्ञे सर्वेपि ऋषयो देवाश्च ईश्वरविद्विषः शिवद्वेषिणः सन्तऐश्वरं मार्गं वैदिकाहुतिभिः शिवयजनादिलक्षणं निन्दति ॥ सर्वेष्वेवहियज्ञेषुनभागःपरिकल्पितइतिदक्षवाक्यस्यपूजनेन तमसाऽविष्टतया वृष-

ध्वजस्यामानेन चाविद्यमानदोषारोपविषयं कुर्वन्ति ॥ अतोहृषीकेशः पराङ्मुखो भविष्यतीत्यग्रे वक्ष्यते ॥ अत्रहेतूननुवदति कुशास्त्रेत्यादिपदत्रयेण ॥ कुशास्त्राणि तामसानि वेदबाह्यशास्त्राणीति दर्शितं प्राक् ॥ तदासक्तिमन्तरा मनसि तमआवेशा-योगात् ॥ पूर्वं तदाविष्टमनस्कताकथनेन निष्पद्यमानस्यैवायमनुवादः ॥ वस्तुतस्तु कुशास्तरि सर्वेष्वेवहियज्ञेष्वित्यादिना कुत्सितशासनकर्तरि दक्षआसक्तं चेतोयेषां तइत्येव युक्ततरं भाति ॥ शास्त्राणामिह विशेषतः प्रसक्त्यभावात् ॥ तस्यैव साहाय्यकरणात् ॥ वैदिकमन्त्रान्सर्वभूतपतिं हरं च निन्दित्वापि तद्वाक्यस्यैव पूजनाच्च सिद्धमेवैतदनूद्यते ॥ चेतसइत्यत्र मानसाइति पाठान्तरम् ॥ यद्यपि तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यःसंज्ञायांचानिटावित्यौणादिकसूत्रेण शासेः क्षदादित्वाच्छासिक्षदादिभ्यइ-तिशेखरोक्तपाठान्तराद्वा शासेस्तृचि संज्ञायामेव शास्तेतियुक्तं ॥ मुनीन्द्रःश्रीघनःशास्तेत्य-मरोक्तेः ॥ तथापि बुद्धसंज्ञायामेवेति न शक्यं वक्तुम् ॥ मैत्रावरुणाख्यर्त्विग्विशेषपर्याये प्रशास्तृशब्दे इडभावानुपपत्तेः ॥ बाहुलकात् संज्ञायांचानिटावितिचकाराद्वा असंज्ञायामपि स्वीकारे तु नियामकपर्यायोपि साधुः ॥ अतएव शास्तासमंतभद्रेनाशासकेपुनरन्यवदिति विश्वमेदिन्यौ ॥ प्रकृतसूत्रमनोरमातत्वबोधिन्यादिष्वप्यस्य कोशस्य प्रमाणत्वेनसंग्रहा-च्छासकवाचित्वमप्यसन्दिग्धमेव ॥ चान्द्रे शासेःक्तिचिशिष्टिरित्यत्र शास्तेतिप्रत्युदाहरता रत्नमतिना त्वनौणादिकतृचोपीडभावोव्याकरणान्तरसंमत इति दर्श्यते ॥ पुराणादिषु तु श्रीभागवतादिषु (स्कं० ४ अ० २२ श्लो० २६) शास्ताचोत्पथगामिनाम् ॥ (अ० १७ श्लोक० ९) खलानांमयिशास्तरि ॥ (स्कं ५ अ० १० श्लोक० २६) शास्ताभिगोप्तानृपतिःप्रजानां ॥ (स्कं० ६ अ० ३ श्लोक० ४) कतिसंतीहशास्तारः ॥ (श्लोक० ५) शास्तारोदण्डधारिण इत्यादिस्थलेषु शास्तृशब्दस्य प्रचुरप्रयोगदर्शनात्पौ-राणिकपरिभाषयाप्यत्र तत्प्रयोगोनिर्बाधएव ॥ नन्वध्ययनसदाचाराभ्यां संपन्नानां कथं कुशास्त्रेषु कुशास्तरि वाऽऽसक्तिरित्यतआह ॥ मिथ्याधीतेति ॥ अधीतं वेदादिकमध्ययनं वा ॥ नपुंसकेभावेक्तः ॥ समाचारः संध्यावन्दनाद्यनुष्ठानं मिथ्या अधीतसमाचारौ येषां ते तथा ॥ अथवा मिथ्यैव अधीतः समाचारोवेदव्रतोपदेशपरोग्रन्थोयैरित्येव मुख्यो-ऽर्थः ॥ अन्यथा सहस्रशोथशतशोबहुशोभूयएवहि ॥ निन्दन्तोवैदिकान्मन्त्रानित्यस्या-योगात् ॥ ननु ज्ञानिनामध्ययनानुष्ठानयोः समाचाराध्ययनस्य वा कथं वैयर्थ्यमितिचे-त्तत्राह ॥ मिथ्याज्ञानेति ॥ नग्नःकपालीविदितोविश्वात्मानोपपद्यतइत्यादिदक्षवाक्यस्य बाढमितिस्वीकारात्पूजनाच्च वास्तवज्ञानिनां तमआवेशस्य मायया मोहस्य चायोगात् ॥ इहतु तमसाविष्टमनसइति मोहिताविष्णुमाययेतिचोक्तत्वात्तथेति भावः ॥ अतइदं पदद्वयमपि सिद्धस्यैवार्थस्यानुवादकम् ॥ एवमनूद्य तत्फलं दर्शयितुं पुनः शपति ॥ प्राप्यघोरमिति ॥ अनूदितहेतूनामिहावरोहक्रमेण फलान्युच्यन्ते ॥ यस्मादेवं तस्माद्घोरं कलियुगं प्राप्य मिथ्याज्ञानप्रलापित्वेन दोषप्लोषकतात्त्विकज्ञानाभावात्कलिजैर्दोषैर्मद्य-पानादिभिः परितः पीडिताः सन्तोमिथ्याधीतसमाचारत्वादशेषं तपोबलं त्यक्त्वा तत्त्यागात्कुशास्त्रेषु कुशासनकर्तरि वाऽऽसक्तमानसत्वाच्च नरकान्प्राप्नुत ॥ यस्माच्च

भवन्तः सर्वेपीश्वरविद्विषः सन्तऐश्वरं मार्गं निन्दन्ति तस्मादिदानीं स्वाश्रितःयज्ञरक्षार्थं स्वेन आत्मना आत्मीयेन दक्षेण वा आश्रितोपि हृषीकेशः पराङ्मुखो भविष्यति॥ हरिहरयोरभेदेन हरद्वेषे हरिद्वेषस्य हरेज्यायामविद्यमानदोषारोपेण हरीज्यानिन्दनस्य च सिद्धेरिति भावः॥ अयमपि शापएव॥ स्वाभिन्नशिवद्वेषिषु भवत्सु प्रवृत्तं मच्छापं समर्थोपि सोन्यथा न करिष्यतीति निगर्वः॥ हृषीकेशे पराङ्मुखे भवतामन्तःकरणं बाह्येन्द्रियाणि च सत्कर्मसु न प्रवर्तिष्यन्ते॥ तद्वैमुख्ये सकलदुष्फलसंभवइति नातःपरं शप्तव्यमतो विररामेति सूतआह॥ एवमुक्त्वेति॥ भविष्यतिहृषीकेशइति॥ शापानुरोधादेव तस्मिन् यज्ञे विष्णोर्गरुडरूपेण पराङ्मुखीभावः स्वयमपि यज्ञस्यानिर्वहणं चाग्रेऽस्मिन्नेवाध्याये वर्ण्यते॥ एवंचेह त्रयीबाह्यत्वं कलिजदोषपरिपीडितत्वं तपोबल-त्यागो नरकप्राप्तिर्यज्ञरक्षार्थं प्रार्थितस्यापि विष्णोः पराङ्मुखत्वं चेति पञ्चैव दक्षयज्ञे शिवद्वेषादिकर्तृषु शापस्य विषयाः॥ ईश्वरद्वेषादेस्तद्धेतुतयैवानुवादइति सिद्धम्॥ तदेतत्सर्वमनुसन्धायोक्तं मूले॥ **तथा हि कूर्मपुराण इत्यादिना प्रलपितमपास्त-मित्यन्तेन**॥ अत्र यः **शिवद्वेष इति**॥ वेदाप्रतिपाद्यत्वादिकथनरूपः सः॥ प्रकरणस्वारस्यात्॥ तेन "कलिमलहर्तरिश्रौतधर्मवक्तरिचतस्मिन्ननभिरञ्जनम्" इति कल्पनमपास्तम्॥ यच्छब्दोलिङ्गविपरिणामेन शिवनिन्दाशिवमार्गनिन्दयोरप्यन्वेति॥ **तत्सर्वमनूद्येति**॥ यस्माद्बहिष्कृतोवेदादित्यनेन शिवद्वेषं विनिन्दितोमहादेवइत्यनेन तन्निन्दां निन्दन्तीहैश्वरं मार्गमित्यनेनतद्यजनलक्षणमार्गनिन्दांचानूद्येत्यर्थः॥ **कुशास्त्रे-त्यादि**॥ आदिपदं मिथ्याज्ञानप्रलापित्वसंग्राहकम्॥ यच्छब्दनियन्त्रितप्रकृतशिवद्वेषा-दिपरामर्शिना तत्सर्वमितितच्छब्देन शिवोमोहनायावतीर्णइतिकथनशाङ्करमतखण्डना-देर्नेह संबंधगन्धोपीति द्योतितम्॥ तदेवाहुः॥ **नतुतत्रशङ्करोक्तेति**॥ शङ्कराचार्य-व्याख्यातश्रुत्यर्थस्येत्यर्थः॥ इदमुपक्रमबलात्समर्थितम् उपसंहारबलाद्भूयःसमर्थ्यते॥ तथाहि॥ जगाममनसारुद्रमिति शापदानजन्यपापलोपनार्थं शापनिर्वहणार्थं च शिवं प्रत्येव मानसा गमनं ज्ञायते॥ एतदग्रे चानुपदमेव॥ एतस्मिन्नन्तरेदेवीमहादेवंमहे-श्वरम्॥ पतिंपशुपतिंदेवंज्ञात्वैतत्प्राहसर्वदृक॥ ३४॥ एतद्दाधीचशापादि दक्षयज्ञवृत्तं ज्ञात्वा तद्वचननिर्वाहार्थं प्राहेत्यर्थः॥ यतः सर्वदृक॥ देव्युवाच॥ दक्षोयज्ञेनयजते पितामेपूर्वजन्मनि॥ विनिन्द्यभवतोभावमात्मानंचापिशङ्कर॥ ३५॥ भवतो भावं वेदेषु सत्तां संहरणस्वभावं नग्नतयाऽवस्थानकपालधारणादि चेष्टां च विनिन्द्य तथा भवत आत्मानं विश्वात्मत्वाष्टमूर्तित्वादिगुणविशिष्टं विग्रहं च विनिन्द्येत्यर्थः॥ देवामहर्षयश्चा-संस्तत्रसाहाय्यकारिणः॥ विनाशयाशुतंयज्ञंवरमेतंवृणोम्यहम॥ ३६॥ तत्र पूर्वोक्तनि-न्दापूर्वकयज्ञे॥ एतेन महर्षिकृता शापहेतुभूता निन्दापि साक्षाच्छिवस्यैवेति निश्चीयते॥ दण्डोदैवकृतइति दाधीचवचननिर्वाहार्थं विनाशयेति प्रार्थनम्॥ एवंविज्ञापितोदेव्यादेव-देवःपरःप्रभु॥ ससर्जसहसारुद्रंदक्षयज्ञजिघांसया॥ ३७॥ एतेनाप्यसन्दिग्धं साक्षा-च्छिवस्यैव प्रकरणम्॥ ततः श्लोकद्वयेन सृष्टस्य स्वरूपमायुधानि च निरूप्योच्यते॥ वीरभद्रइतिख्यातंदेवदेवसमन्वितम्॥ सजातमात्रोदेवेशमुपतस्थेकृताञ्जलिः॥ ४०॥

तमाहदक्षस्यमखंविनाशयशिवोऽस्तुते ॥ विनिन्द्यमांसयजतेगङ्गाद्वारेगणेश्वर ॥ ४१ ॥ द्वितीयान्तानां ससर्जेति पूर्वेणान्वयः ॥ देवेशं शिवम् ॥ शिवोस्त्विति पुंस्त्वमार्षम् ॥ विनाशने हेतुर्विनिन्द्येति ॥ सः मां विनिन्द्ययजतइत्युक्त्यापि पूर्वोक्तनिन्दादीनां श्रीमहादेवविषयकत्वमेव दृढीभवति ॥ अग्रे ततोबन्धप्रमुक्तेनसिंहेनैकेनलीलया ॥ वीरभद्रेणदक्षस्यविनाशमगमत्क्रतुः ॥ ४२ ॥ मन्युनाचोमयासृष्टाभद्रकालीमहेश्वरी ॥ तयाचसार्धंवृषभंसमारुह्ययौगणः ॥ ४३ ॥ अत्र भद्रकालीसाहित्यकथनेन देवीशापविनिर्दग्धाइति त्रिंशाध्यायस्थव्यासवचने देवीशादेवीशेन वा भद्रकालीपतिना वीरभद्रेण अपविनिर्दग्धाइत्यर्थः साधुः ॥ देवीशेन शिवेनैव वीरभद्रद्वारेति वा ॥ अग्रे श्लोकचतुष्टयेनरोमजाख्यैरन्यैरुद्रगणैः सपत्नीकैः परिवारितस्य तस्य यज्ञदेशं प्रति ससमारंभं गमनं वर्णयित्वोच्यते ॥ उवाचसप्रियोरुद्रैर्वीरभद्रःस्वयन्निव ॥ वयंह्यनुचराः सर्वेशर्वस्यामिततेजसः ॥ ४८ ॥ भागार्थलिप्सयाप्राप्ताभागान्यच्छध्वमीप्सितान् ॥ अथचेत्कस्यचिदियंमायामुनिवरोत्तमाः ॥ ४९ ॥ भागोभवद्भयोदेयस्तुनास्मभ्यमितिकथ्यताम् ॥ तंब्रूताज्ञापयतियोविनङ्क्ष्यामोवयंततः ॥ ५० ॥ सप्रियः भद्रकालीसहितः ॥ रुद्रैः सहेति शेषः ॥ स्वस्य सवर्गस्य शर्वानुचरत्वं प्रकाश्य यज्ञभागानां प्रार्थनेन पूर्वमुक्ता ऐश्वरमार्गनिन्दा रुद्रभागप्रतिबन्धरूपैव नतु शङ्कराचार्यमतखण्डनरूपेत्यसन्दिग्धमवगम्यते ॥ अथचेदित्यत्र इयं सगणरुद्रभागावरोधनरूपा यदि कस्यचिन्मायाकपटं दंभोदर्पोवा स्यात्तदा भवद्भयोरुद्रानुचरेभ्यस्तु भागोन देयइत्यस्मभ्यं कथ्यताम् ॥ तथाचेद्योऽस्मद्भागप्रतिषेधमाज्ञापयति तं निर्दिशत ॥ ततोवयं तं विनंक्ष्यामोविनाशयिष्यामः ॥ अन्तर्भावितण्यर्थः प्रयोगः ॥ चतुर्थचरणे वेत्स्यामोहिवयंतुतमिति पाठान्तरम् ॥ तं शिवयजनस्य प्रतिषेद्धारं वेत्स्यामः कीदृक् समर्थः सइति परीक्षिष्यामहे ॥ ततः ॥ एवमुक्तागणेशेनप्रजापतिपुरःसराः ॥ देवाऊचुः ॥ प्रमाणंवोनजानीमोभागेमन्त्राइतिप्रभुम् ॥ ५१ ॥ प्रजापतिर्दक्षः ॥ मन्त्राः वोयुष्माकं भागे प्रमाणं सन्तीति न जानीमः ॥ यज्ञेषु रुद्रभागोमन्त्रप्रमितोनास्तीति भावः ॥ इति प्रभुं वीरभद्रमूचुरित्यर्थः ॥ ततः ॥ मन्त्राऊचुःसुरायूयंतमोपहतचेतसः येनाध्वरस्यराजानंपूजयेयुर्महेश्वरम् ॥ ५२ ॥ ईश्वरःसर्वभूतानांसर्वदेवतनुर्हरः ॥ पूज्यतेसर्वयज्ञेषुसर्वाभ्युदयसिद्धिदः ॥ ५३ ॥ एवमुक्तामहेशानंमाययानष्टचेतसः ॥ नमेनिरेययुर्मन्त्रादेवान्मुक्त्वास्वमालयम् ॥ ५४ ॥ येनाऽध्वरस्येति ॥ ये यूयं अध्वरस्य राजानमपि महेश्वरं न पूजयेयुः पूजयेत ॥ पूजयेयुरिति पुरुषव्यत्ययआर्षः ॥ अन्यत्स्पष्टम् ॥ एवं साक्षान्मन्त्रैरुक्ताअपिदेवाभगवन्मायया नष्टचेतस्त्वान्महेशानं तथात्वेन त मेनिरे ॥ ततोमन्त्रादेवान्मुक्त्वा स्वस्थानं ययुः ॥ एतेनापि साक्षाच्छिवे विद्यमाना अध्वरराजत्वसर्व भूतेश्वरत्वसर्वदेवाऽभिन्नत्वसर्वयज्ञपूज्यत्वादयोधर्मामन्त्रप्रतिपादिताअपि देवैर्न स्वीकृताइति वर्णनेन साक्षाच्छिवस्यैवोक्तविधैव निन्दा प्रकृतकलहबीजमिति फलति ॥ न त्वेतच्छङ्कराचार्यपरतयोपपद्यते नापि निर्विशेषवादविवर्तवादादिखण्डनमिह तद्बीजं प्रतीयते ॥ अग्रे च ॥ ततःसरुद्रो भगवान्सभार्यःसगणेश्वरः ॥ स्पृशन् कराभ्यांविप्रर्षिं दधीचंप्राहदेवहा ॥ ५५ ॥ मन्त्राः

प्रमाणंनकृतायुष्माभिर्बलदर्पितैः ॥ यस्मात्प्रसह्यतस्माद्वोनाशयाम्यद्यगर्वितान् ॥ ५६ ॥ इत्युक्त्वायज्ञशालांतांददाहगणपुङ्गवः ॥ गणेश्वराश्चसंक्रुद्धायूपानुत्पाट्याचिक्षिपुः ॥ ५७ ॥ वीरभद्रोपिदीप्तात्माशक्रस्यैवोद्यतंकरम् ॥ व्यष्टंभयददीनात्मातथान्येषांदिवौकसाम् ॥५८॥ इत्यादिनामुनीनपिमुनीश्वराः (६१) इत्यन्तेनयज्ञभङ्गोवर्णितः ॥ अत्र वज्रस्तम्भनस्य वर्णनेन देवीशापविनिर्दग्धाइतित्रिंशाध्यायवाक्यस्य अपवि निर्वज्रं यथास्यात्तथेत्यर्थान्तरमपि निर्बाधमेव ॥ ततः ॥ भविष्यतिहृषीकेशइतिशापस्य फलं प्रदर्श्यते ॥ तथाविष्णुंसगरुडंसमायांतंमहाबलः ॥ विव्याधनिशितैर्बाणैःस्तम्भयित्वासुदर्शनम् ॥ ६२ ॥ समालोक्यमहाबाहुरागत्यगरुडोगणम् ॥ जघानपक्षैःसहसाननादांबुनिधिर्यथा ॥ ६३ ॥ ततः सहस्रशोरुद्रःससर्जगरुडान्स्वयम् वैनतेयादभ्यधिकान्गरुडंतंप्रदुद्रुवुः ॥ ६४ ॥ तान्दृष्ट्वागरुडोधीमानपायतमहाजवः ॥ विसृज्यमाधवंवेगात्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६५ ॥ अन्तर्हितेवैनतेयेभगवान्पद्मसंभवः ॥ आगत्यवारयामासवीरभद्रंचकेशवम् ॥ ६६ ॥ अत्र सुदर्शनस्तंभनं विष्णुनापि यज्ञरक्षाया अनिर्वाहश्च निरूपितः ॥ तदेतत्सर्वं विष्णोः सामर्थ्याभावमूलकमिति नहि केनापि निर्मत्सरेण शक्यं वक्तुम् ॥ किंतु भेदबुद्धेः फलं दर्शयितुं शापं सार्थकयितुं च हरेरेतत्पाराङ्मुख्यमेव ॥ अत एव गरुडरूपेणापि पराङ्मुखतया गमनम् ॥ अन्यथा वैनतेयश्चपक्षिणामितिगीतावाक्याद्भगवद्रूपस्य तस्य तथा पाराङ्मुख्यं न संगच्छेत ॥ अतएव तदद्भुतमिवाभवदिति तादृशवृत्तान्तस्याद्भुतत्वमुच्यते ॥ वस्तुतस्तु शापं सफलयितुं भगवतैव तथा कृतमतोनाद्भुतमिति ज्ञापनायेवशब्दः ॥ धीमानिति गमनस्य बुद्धिपूर्वकत्वज्ञापनार्थम् ॥ देवैर्मन्त्राणां तिरस्करणाच्छन्दोमयगरुडरूपेणैव पराङ्मुखतया गमनम् ॥ स्वयं त्वनिर्वहणरूपं पराङ्मुखत्वमवलम्बितम् ॥ स्वातन्त्र्यबोधनायैव अन्तर्हितेवैनतेयइतिस्वेच्छयाऽन्तर्धानं वर्ण्यते ॥ अथ भगवतएव स्वाभिन्नशिवमाहात्म्यं प्रचिकाशयिषतोमायया देवादीनां व्यामोहादिदमभूदतः शिवस्य तत्रागमनं विष्णुमायारूपायाउमायाविशेषतः स्तवनं ततः क्लेशोपशमनं च प्रतिपाद्यते प्रसादयामासेत्यादिना ॥ तस्याविष्णुमायारूपत्वं तु यादेवीसर्वभूतेषुविष्णुमायेतिशब्दितेतिसप्तशतीवाक्यात् विष्णोर्मायाभगवतीययासंमोहितंजगत् ॥ आदिष्टाप्रभुणांशेनकार्यार्थेसंभविष्यतीति भागवतवाक्याच्च ॥ श्लोकास्तु प्रसादयामासचतंगौरवात्परमेष्ठिनः ॥ संस्तूयभगवानीशंशंभुस्तत्रागमत्स्वयम् ॥ ६७ ॥ वीक्ष्यदेवाधिदेवंतमुमांसर्वगणैर्वृताम् ॥ तुष्टावभगवान्ब्रह्मादक्षःसर्वेदिवौकसः ॥ ६८ ॥ विशेषात्पार्वतींदेवीं शङ्करार्द्धशरीरिणीम् ॥ स्तोत्रैर्नानाविधैर्दक्षःप्रणम्यचकृताञ्जलिः ॥ ६९ ॥ ततोभगवतीदेवीमहसन्तीमहेश्वरम् ॥ प्रसन्नमनसारुद्रंवचःप्राहघृणानिधिः ॥ ७० ॥ त्वमेवजगतःस्रष्टाशासिताचैवरक्षिता ॥ अनुग्राह्योभगवतादक्षश्चापिदिवौकसः ॥ ७१ ॥ ततःप्रहस्यन् भगवान्कपर्दीनीललोहितः ॥ उवाचप्रणतान्देवान्प्राचेतसमथोहरः ॥ ७२ ॥ गच्छध्वं देवताःसर्वाःप्रसन्नोभवतामहम् ॥ संपूज्यःसर्वयज्ञेषुनिन्द्योहंविशेषतः ॥ ७३ ॥ त्वंचापिशृणुमेदक्षवचनंसर्वरक्षणम् ॥ त्यक्त्वालोकैषणामेतांमद्भक्तोभवयत्नतः ॥ ७४ ॥ भविष्यसिमणेशानःकल्पान्तेनुग्रहान्मम ॥ तावत्तिष्ठममादेशात्स्वाधिकारेषुनिर्वृतः ॥ ७५ ॥

एवमुक्त्वातुभगवान्सपत्नीकःसहानुगः ॥ अदर्शनमनुप्राप्तोदक्षस्यामिततेजसः ॥ ७६ ॥
अत्रापि संपूज्यःसर्वयज्ञेषुनन्ध्योहमित्युक्त्या यज्ञभागराहित्यकथनलक्षणनिन्दायास्त्यागः
सर्वयज्ञेष्वाहुतिभिः सत्करणं चेत्येव प्रसादबीजमवगम्यते ॥ न तु विवर्तवादादिरूपमत-
विशेषस्वीकरणम् ॥ यच्च यज्ञस्यारक्षणं तच्छापानुरोधेन हरेः पाराङ्मुख्यादेव नतु
सामर्थ्याभावादिति ज्ञापयितुम्॥ हरिहरयोरभेदोभगवतः प्रचिकाशयिषितं शिवमाहात्म्यं च
ब्रह्ममुखेन प्रकाश्यते ॥ अन्तर्हितेमहादेवेशङ्करेपद्मसंभवः ॥ व्याजहारस्वयंदक्षमशेषजग-
तोहितम् ॥ ७७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ किंत्वयंभवतोमोहःप्रसन्नेवृषभध्वजे ॥ यदाचसस्वयंदे-
वःपालयेत्त्वामतंद्रितः ॥ ७८ ॥ सर्वेषामेवभूतानांसबीजंपरमागतिः स्तूयतेवैदिकैर्मन्त्रैर्दे-
वदेवोमहेश्वरः ॥ ७९ ॥ तमर्चयन्तियेरुद्रंस्वात्मनाचसनातनम् ॥ चेतसाभावयुक्तेनतेयां-
तिपरमंपदम् ॥ ८० ॥ तस्मादनादिमध्यान्तंविज्ञायपरमेश्वरम् ॥ मनसाकर्मणावाचासमा-
राधययत्नतः ॥ ८१ ॥ यत्नात्परिहरेशस्यनिन्दांस्वात्मविनाशिनीम् ॥ भवन्तिसर्वदोषाय
निन्दकस्यक्रियाहिताः ॥ ८२ ॥ यस्तुचैषमहायोगीरक्षकोविष्णुरव्ययः ॥ सदेवोभगवान्रु-
द्रोमहादेवोनसंशयः ॥ ८३ ॥ मन्यन्तेयेजगद्योनिंविभिन्नंविष्णुमीश्वरात् ॥ मोहादवेद-
निष्ठत्वात्तेयान्तिनरकंनराः ॥ ८४ ॥ वेदानुवर्तिनोरुद्रंदेवंनारायणंतथा ॥ एकीभावेनप-
श्यन्तिमुक्तिभाजोभवन्तिते ॥ ८५ ॥ योविष्णुःसस्वयंरुद्रोयोरुद्रःसजनार्दनः ॥ इतिम-
त्वाभजेद्देवंसयातिपरमांगतिम् ॥ ८६ ॥ सृजत्येवजगत्सर्वंविष्णुस्तत्पश्यमहेश्वरः ॥ इत्थंजग-
त्सर्वमिदंजगन्नारायणोद्भवम् ॥ ८७ ॥ तस्मात्त्यक्त्वाहरौनिन्दांहरेचापिसमाहितः ॥
समाश्रयमहादेवंशरण्यंब्रह्मवादिनाम् ॥ ८८ ॥ उपश्रुत्याथवचनंविरंचस्यप्रजापतिः ॥
जगामशरणंदेवंगोपतिंकृत्तिवाससमिति ॥ ८९ ॥ एतावताप्राक्षाच्छिवस्यैवेदं प्रकरणं
नतु तदवतारपरिव्राड्विशेषवृत्तस्यात्र संबन्धगन्धोपीत्युपसंहारबलादप्यसन्दिग्धं सिद्धम् ॥
अग्रे चानुपदं येन्येशापाग्निनिर्दग्धाददधीचस्यमहर्षयः ॥ द्विषन्तोमोहितादेवंसंबभूवुः
कलिष्वथ ॥ ९० ॥ त्यक्त्वातपोबलंकृत्स्नंविप्राणांकुलसंभवाः ॥ पूर्वसंस्कारमाहात्म्याद्ब्रह्म-
णोवचनादिह ॥ ९१ ॥ मुक्तशापास्ततःसर्वेकल्पान्तेरौरवादिषु ॥ निपात्यमानाःकालेनसं-
प्राप्यादित्यवर्चसम् ॥९२॥ ब्रह्माणंजगतामीशमनुज्ञाताःस्वयंभुवा ॥ समाराध्यतपोयो-
गादीशानंत्रिदशाधिपम् ॥ ९३ ॥ संबभूवुर्यथापूर्वंशङ्करस्यप्रसादतः ॥ इतिशप्तानां मुनी-
नामतिक्रान्तकलियुगेषु जन्मादिकं शापमुक्तिं च वर्णयित्वाऽध्यायउपसंहृतः ॥ एतद्वि-
षये मूलेऽग्रे किंचिद्वक्ष्यते तत्रैव विशेषं दर्शयिष्यामः ॥

यदि शप्ताः कीदृशा इति कस्यचिज्जिज्ञासा स्यादित्थंभूताः शप्ता ज्ञेया इत्युत्तरं वा भवेत्तदा लक्षणपरत्वं तादृशप्रकरणस्य स्यात् ॥ तस्माल्लक्षणपरत्वं तादृशानां वर्णयन् प्रातारकएवेत्यवधेयम् ॥ स्वक-पोलकल्पनयापि तेषां लक्षणत्वं न संभवति ॥ अतिव्याप्त्यादिदोष-ग्रस्तत्वादित्युच्यते ॥ लक्षणचतुष्टयं तु पूर्वं निरस्तम् ॥

प्रकृतसन्दर्भस्य लक्षणपरत्वं वारयितुं स्पष्टं युक्त्यन्तरमाहुः ॥ यदिशप्ताइत्यादि ॥
तादृशानामिति ॥ उक्तरीतिकार्थान्तरपरवचनानाम् ॥ प्रतारकएवेति ॥ मोहय-

न्तिजनान्सर्वानिति कौर्मवाक्यार्थानुगमात्सएव तथेत्यर्थः ॥ एवं चतुर्थलक्षणदूषणे प्रसङ्गात्पञ्चमषष्ठसप्तमलक्षणान्यपि निरस्तानि ॥ पुनः प्रत्येकं तानि निराकरिष्यन्तः सहस्राक्षे (एवंमिथ्याधीतसमाचारत्वमपिशङ्करानभिमताधीतसमाचारत्वं) इत्युक्तं पञ्चमलक्षणं दूषयन्ति ॥ पञ्चमलक्षणमित्यादिनात्वव्यव्यतिव्याप्तिरित्यन्तेन ॥

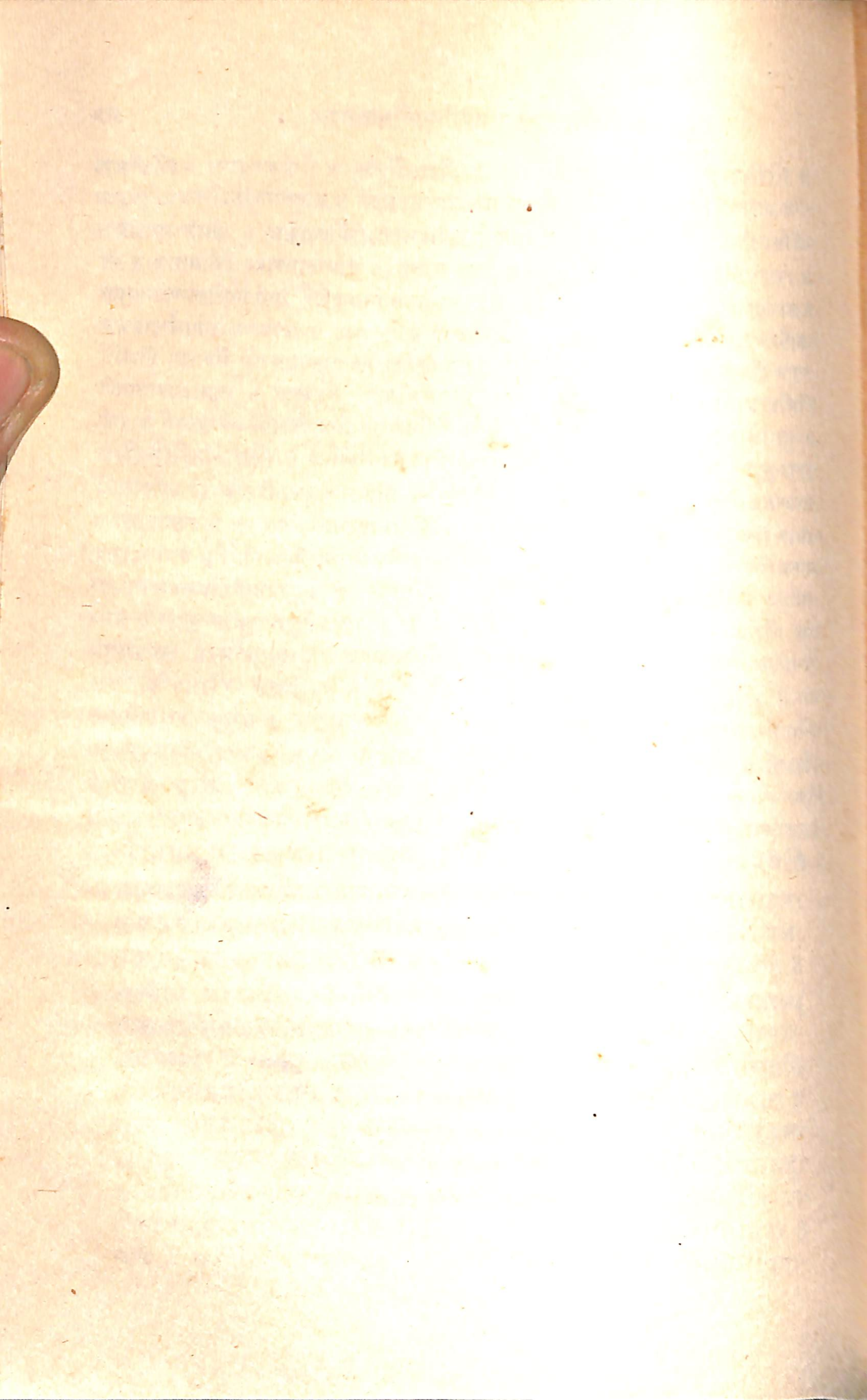
पञ्चमलक्षणं मिथ्याधीतसामाचारत्वं ॥ तदपि न संभवति ॥ तत्र मिथ्यैव अधीतः समाचारोयैरितिविग्रहः ॥ तद्भावस्तत्त्वम् ॥ मिथ्या शब्दोभवन्मतेऽनिर्वचनीयवचनः ॥ अतएव भवदीयैर्मिथ्यात्वंसदसत्वानधिकरणत्वमनिर्वचनीयत्वम् ॥ तद्धि किमसत्वविशिष्टसत्वाभावः ॥ उतसत्वात्यन्ताभावासत्वात्यन्ताभावरूपं धर्मद्वयं ॥ सत्वात्यन्ताभाववत्वे सत्यसत्वात्यन्ताभावरूपं विशिष्टं वेति विकल्पत्रयमुद्भाव्य तच्च सिद्धसाधनसाध्यवैकल्यादिदोषैर्दूषयित्वा मैवमित्यादिना सत्वात्यन्ताभावासत्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयएव निर्भरः कृतः ॥ एवंचसादृशार्थं त्यक्त्वा शङ्करानभिमतेत्यर्थं कुर्वतोऽपसिद्धान्तः ॥ समाचारोवेदव्रतोपदेशपरोग्रन्थः ॥ अतएव श्रीशङ्कराचार्यैः स्वाध्यायस्य तथात्वेनहिसमाचारेधिकाराच्चसववच्चतन्नियमइतिसूत्रे "स्वाध्यायस्यैषधर्मोनविद्यायाः ॥ कथमिदमवगम्यते यतस्तथात्वेनस्वाध्यायधर्मत्वेनसमाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थआथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेनसमाख्यातमितिसमामनन्ति" इत्युक्तं ॥ तत्रच शङ्करानभिमतत्वं दुरुपपादम् ॥ सर्वस्यैव वेदव्रतोपदेशपरस्य ग्रन्थस्य शङ्कराभिमतत्वात् ॥ तदर्थावर्णनमात्रेणैव तदनभिमतत्वं चेच्छङ्कराऽवर्णितार्थकवेदव्रतग्रन्थाद्यध्ययनकर्तृषु दधीचादिष्वतिव्याप्तिः ॥ दधीचोक्तिस्तु नशङ्कराभिमतसमाचाराभिप्रायेण किंतु यतोभवद्भिरीश्वरस्य निन्दा कृता अतोभवतां समाचाराध्ययनादिकं मिथ्या वृथैवेत्युपालम्भः ॥ यथा कश्चिद्धर्माचरणशीलः कुत्सितं कर्म कुर्याच्चेत्तदा तमन्यउपालभेत तव धर्माचरणं वृथैवेति तथेयमुक्तिः ॥ यदिच सम्यगाचारः समाचारोयथार्थआचारइतियावत् ॥ धनार्जनादिरूपोनृपसेवादिरूपोगृहस्थाश्रमिणां विहितइत्युच्यते तदातु तत्तत्प्रतिपादकस्मृत्यध्ययनमपि तेषामेव शङ्कराभिमतं नतु संन्यासिनाम् तेषां सर्वसंन्यासस्यैवाभिमतत्वात् ॥ तथाच धनार्जनराजसेवादिपरे त्वव्यव्यतिव्याप्तिः ॥

अनिर्वचनीयवचनइति ॥ "मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयतावचनः" इतिपञ्चपादिकादिषु कथनात्तथेत्यर्थः ॥ भवदीयैरिति ॥ अद्वैतसिद्धिकारादिभिः ॥ अस्य कृतइत्युत्तरेणान्वयः ॥ तद्धि ॥ सदसत्वानधिकरणत्वं हि ॥ असत्वविशिष्टेति ॥ वैशिष्ट्यं सत्वस्याभावस्य वा विशेषणम् ॥ अयं प्रथमः कल्पः ॥ धर्मद्वयमिति द्वितीयः ॥ विशि-

ष्टमिति तृतीयः ॥ तच्च ॥ विकल्पत्रयम् ॥ दूषयित्वेति ॥ अद्वैतसिद्धौ प्रथमपरिच्छेदारंभएव विप्रत्तिपत्तिप्रतिपादनोत्तरं "विमतं मिथ्यादृश्यत्वात् जडत्वात्परिच्छिन्नत्वात् शुक्तिरूप्यवत् " इति प्राचां प्रयोगानुपन्यस्य ननु किमिदं मिथ्यात्वं साध्यत इत्यादिना विकल्पत्रयमुद्भाव्य " नाद्यः ॥ सत्वमात्राधारे जगत्यसत्वविशिष्टसत्त्वानभ्युपगमाद्विशिष्टाभावसाधने सिद्धसाधनात् ॥ न द्वितीयः ॥ सत्वासत्वयोरेकाभावेऽपरसत्वावश्यकत्वेन व्याघातात् ॥ निर्धर्मकब्रह्मवदस्य सत्वराहित्येपि सद्रूपेणामिथ्यात्वोपपत्त्यार्थान्तराच्च ॥ शुक्तिरूप्ये बाध्यत्वरूपसत्वव्यतिरेकस्यैव बाध्यत्वरूपासत्वस्य व्यतिरेकासिद्ध्यासाध्यवैकल्याच्च ॥ अत एव न तृतीयः ॥ पूर्ववद्व्याघातादर्थान्तरात् साध्यवैकल्याच्च" इति दूषयित्वेत्यर्थः ॥ मैवमिति ॥ " मैवम् ॥ सत्वात्यन्ताभावासत्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयविवक्षायां दोषाभावात् " इत्यादिना व्याहत्यादिकं परिहृत्य मिथ्याशब्दस्य तादृशार्थकत्वे निर्भरः कृत इत्यर्थः ॥ तथा च मिथ्याशब्दस्य शङ्करानभिमतार्थकत्वमेव शङ्कराऽनभिमतमिति भावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ मिथ्याधीतसमाचारा इत्यत्र किं मिथ्या अधीतं वेदादिकं समाचारोऽनुष्ठानं च येषामित्यर्थ आहोस्विद्भावप्रत्ययान्तसाहचर्येण भावार्थकक्तस्वीकरणादधीतमध्ययनमिति उताहो पूर्वोक्तः ॥ नाद्यौ ॥ वेदादेस्तदध्ययनस्य सन्ध्यावन्दनाद्यनुष्ठानस्य च शङ्कराऽनभिमतत्वाऽभावात् ॥ न चवैष्णवग्रन्थतदाचरणे एवाऽत्राऽधीतसमाचारौ कल्प्यौ ॥ मानाभावात्कपोलकल्पनामात्रस्याऽनुपादेयत्वात् ॥ वैष्णवानां सिद्धान्ताचरणयोर्वेदादिमूलकताया उपपादयिष्यमाणत्वाच्च ॥ तदध्ययनं तु त्वयापि कृतमतस्त्वय्यतिव्याप्तिः ॥ समाचाराभावाददोषइति चेत् वैष्णवानां भगवत्सेवाद्याचरणं वेदादिप्रमितं मनुषे न वा ॥ आद्ये शङ्कराभिमतत्वं स्वीकुरु ॥ द्वितीये त्वद्बुद्ध्या पापरूपे समाचारशब्दोऽशक्यः प्रयोक्तुम् ॥ पातञ्जलाद्यनुयायिषु चातिव्याप्तिः ॥ " एतेन योगः प्रत्युक्त " इत्यादिस्थलेयोगस्य शङ्कराऽऽचार्यैः प्रत्युक्तत्वात् ॥ नहि सकले जगति शप्तता सुवचा ॥ एतेनैव पातञ्जलादिसूत्रव्याख्यातृषु वैष्णवाचारप्रतिपादकेषु भगवन्मन्त्रग्रहणाऽऽद्याचारवत्तया पुराणादौ प्रसिद्धेषु व्यासनारदादिष्वतिव्याप्तिरवधेया ॥ वस्तुतस्तु समाचारशब्दस्य तथा व्याख्यानमेव शङ्करानभिमतमतस्तृतीयएव विग्रहआदर्तव्यइत्याशयेनाहुः ॥ समाचारइत्यादि ॥ शङ्कराचार्यैरिति ॥ उक्तमित्यग्रिमेणाऽन्वयः ॥ स्वाध्यायस्यैषइत्यादिः समामनन्तीत्यन्तः साधनाध्याये गुणोपसंहारपादे (सूत्र ३) स्वाध्यायस्येतिसूत्रस्य शङ्करभाष्यस्थोग्रन्थः ॥ वादिनि शङ्करानभिमताधीतसमाचारत्वं स्पष्टयितुं शङ्कराचार्याणामेव निर्देशः ॥ वस्तुतस्तु रामानुजानां श्रीभाष्ये भास्कराचार्याणां भेदाभेदभाष्ये श्रीकण्ठशैवभाष्ये भिक्षोरविभागाद्वैतभाष्ये तत्तदनुयायिवृत्तिषु च सएव समाचारशब्दार्थः ॥ यद्यप्यास्माकीनभाष्ये मध्वभाष्यतत्त्वप्रकाशिकायां च सम्यगाचारइत्यर्थोपि दृश्यते तथापि तत्तवाऽनभिमतमेवेति किं तेन ते ॥ तथा च कौर्मवाक्ये सम्यगाचारः समाचारइति योगेन समाचारशब्दोऽनुष्ठानपरोभवता न शक्योव्याख्यातुम् ॥ भवन्मये ग्रन्थविशेषे तस्य रूढेर्योगरूढेर्वा सत्वात् ॥ योगाद्रूढिर्बलीयसीति सिद्धान्तात् ॥ अन्यथा सूत्रेऽपि सोऽर्थोमाभूत ॥

तत्रचेति ॥ समाचारग्रन्थे ॥ **तदर्थेत्यादि** ॥ समाचारग्रन्थार्थस्य ॥ **तदनभीति** ॥ शङ्कराऽऽचार्याऽनभिमतत्वम् ॥ वेदव्रतग्रन्थादीत्यादिपदेन द्वादशोपनिषदतिरिक्तसकलवेदभागस्य संग्रहः ॥ शङ्कराचार्यैरीशावास्यादिदशोपनिषदां श्वेताश्वतरनृसिंहतापनीययोश्चेति द्वादशानामेव व्याख्यातत्वात् ॥ तथाच तत्तच्छाखाध्यायिषु सर्ववैदिकेष्वतिप्रसङ्गः ॥ वेदप्रामाण्यवादिनां तेषां वैदिकभागोनानभिमतइति चेदाथर्वणानां समाचारेपि तुल्यम् ॥ एवंचाऽसंभवोलक्षणदोषः ॥ अथ स्तोकं पाकः स्तोकं स्पृष्टइत्यादिवदधीतेतिक्तदन्तस्यैकदेशेऽपि धात्वर्थे मिथ्याशब्दान्वयं स्वीकुर्यात्तदाप्यसंभवस्तदवस्थः ॥ तदध्ययने तदनभिमतत्वाभावात् ॥ अध्ययने तदनभिमतत्वं नाम तदनभिमतेतिकर्तव्यताकत्वमिति चेत् क तैस्तदध्ययनेतिकर्तव्यता निरणायीति दर्शय ॥ अथ कौर्मवाक्यस्य वास्तवार्थमाहुः ॥ **दधीचोक्तिस्त्विति** ॥ अतोवैदिकमन्त्रादिनिन्दाऽनुमितसमाचाराध्ययनवैयर्थ्यानुवादाभिप्रायमेव मिथ्याऽधीतसमाचाराइति संबोधनमिति भावः ॥ समाचारे शिरोव्रतस्याऽप्याम्नातत्वात्तस्य च रुद्रदेवताकतायाः कैश्चिदभ्युपगमादैश्वरमार्गं निन्दतां भवतां समाचाराऽध्ययनं वृथैवेति संबोधनाभिसन्धिः ॥ त्वया त्वाऽऽथर्वणभागप्रसिद्धस्य शिरोव्रतस्य भस्मोद्धलनरूपत्वमेवाऽभ्युपगतं स्वकृतशैवसुधाकरे द्वितीयकिरणे ॥ अतोऽत्र संतोष्टव्यम् ॥ वस्तुतस्तत्रत्यत्वदुक्तेरयुक्तता तु सत्सिद्धान्तमार्तण्डादौ मया प्रपञ्चितेति कृतं प्रासङ्गिकेन ॥ प्रस्तावनोक्तं छत्रचामरादि धनार्जनराजसेवादिकं स्मारयन्तोवादिन्येव लक्षणाऽतिप्रसक्तिं वक्तुमाहुः ॥ **यदि चेत्यादि** ॥ **स्मृत्यऽध्ययनमपीति** ॥ नच तत्प्रतिपादकस्मृत्यभावः शङ्क्यः ॥ (अ० १ गृहस्थप्रकरणे श्लोक २) राजाऽन्तेवासियाज्येभ्यःसीदन्निच्छेद्धनंक्षुधेति याज्ञवल्क्यादिभिर्गृहस्थधर्मेषु तस्य स्मरणात् ॥ **तेषामेवेति** ॥ गृहस्थानामेव ॥ शेषे षष्ठी ॥ अथ सहस्राक्षे (मिथ्याज्ञानप्रलापित्वमपि शिवाऽनभिमतज्ञानप्रलापित्वमेव) इत्युक्तं षष्ठं लक्षणं दूषयन्ति ॥ **मिथ्याज्ञानप्रलापित्वंशतानांषष्ठंलक्षणमित्यादिना दुर्वारैवेत्यन्तेन** ॥ **लक्षणाभासएवेति** ॥

मिथ्याज्ञानप्रलापित्वं शतानां षष्ठं लक्षणमुक्तं तदपि लक्षणाभासएव ॥ दोषदुष्टत्वात् ॥ कथमितिचेच्छृणु ॥ मिथ्यापदस्य शङ्करानभिमतपरत्वं वर्णयतस्तव पूर्वोक्तयुक्त्याः निगृहीतत्वसंपादकत्वेनेत्यवेहि ॥ अन्येपि दोषायैर्दुष्टत्वं लक्षणस्य तेऽप्युच्यन्ते ॥ शङ्करानभिमतस्य प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रतिपादके गौतमेतिव्याप्तिः ॥ नहि शताश्च गौतमेनोर्व्यामिति वदतस्तव गौतमस्यापि विप्रशतत्वमभिमतम् ॥ गौतमेनेति तृतीयया तस्य कर्तृत्वावगमात् ॥ किंच स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगइति योगसूत्रस्य भाष्ये "पुरुषः स्वामीदृश्येनस्वेनदर्शनार्थंसंयुक्तः तस्मात्संयोगादृश्यस्योपलब्धिर्यासभोगः यातु द्रष्टुःस्वरूपोपलब्धिःसोपवर्ग" इत्यादिना शङ्करानभिमततादृशज्ञानप्रतिपादकेषु व्यासेष्वतिव्याप्तिश्च ॥ एवं धर्मविशेषप्रसूताद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानांपदा-

र्थानांसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यांतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमित्यादिना पदार्थ-तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं वदाति कणभुज्यतिव्याप्तिः ॥ किंच तत्तदुक्त-ज्ञानाध्येतरि तत्तज्ज्ञानप्रलापिनि त्वय्यतिव्यातिर्दुर्वारैव ॥

वज्जपाः पुंसीत्याभासशब्दस्य क्लीबविशेषणत्वेऽपि पुंस्त्वाऽनपायः ॥ अयं भावः ॥ पूर्वत्र शङ्करशब्दस्याऽत्र शिवशब्दस्य च प्रयोगेण शब्दभेदात् "सोमेनयजेत ॥ दाक्षिणानिजुहोति ॥ हिरण्यमात्रेयायददाति" इत्यादिवद्वस्तुभेदमभिप्रेत्य साक्षाच्छिवोऽत्र विवक्ष्यत उत शङ्कराऽऽचार्याएव ॥ आद्येऽस्माभिरुच्यमानं ज्ञानं न शिवाऽनभिमतम् ॥ चतुर्षु वैष्णवसंप्रदायेष्वास्माकीनसंप्रदायस्य शिवप्रवर्तितत्वात् ॥ श्रीब्रह्मरुद्रसनकवैष्णवाःक्षितिपावना इति वक्ष्यमाणपाद्मादिवचनेभ्यः ॥ द्वितीयस्मिन्नभयत्र मिथ्याशब्दस्य त्वदुक्तार्थकत्वं मानाऽभावादनास्थेयं पूर्वापरतदध्यायसंदर्भविरोधाद्बाधितं च तथाप्यभ्युपेत्य दूषयन्ति ॥ **पूर्वोक्तयुक्त्याइत्यादि** ॥ अपसिद्धान्तइतिपूर्वोक्तयुक्त्याः ॥ **निगृहीतत्वेति** ॥ अपसिद्धान्तस्यापि निग्रहस्थानत्वादिति भावः ॥ अतएव गौतमपञ्चलक्षण्यां (अ० ५ आह्निक २ सूत्र १) "प्रतिज्ञाहानिःप्रतिज्ञान्तरंप्रतिज्ञाविरोधःप्रतिज्ञान्यासोहेत्वन्तरमर्थान्तरंनिरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकंपुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविक्षेपोमतानुज्ञापर्यनुयोज्योपेक्षणंनिरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तोहेत्वाभासाश्चनिग्रहस्थानानि" इति द्वात्रिंशन्निग्रहस्थानेष्वपसिद्धान्तमपि तत्त्वेन गणयित्वा (सू० २४) "सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः" इति सलक्षितः ॥ **प्रमाणादीति** ॥ गौतमसूत्रेषु हि (अ० १ आ० १ सू० १) "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ताऽवयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानांतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाऽधिगमः" इति षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानान्मोक्षाऽधिगमं प्रतिज्ञाय कथं तेषां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमित्याकाङ्क्षायां तेन मिथ्याज्ञानस्य नाशात्तन्नाशेन दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषाणामवरोहक्रमेण नाशाच्च तदित्याशयेन (सूत्र २) "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनन्तरापायादपवर्गः" इति सूत्रयित्वा तेषां तत्त्वज्ञानसंपादनाय (सूत्र ३) "प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाःप्रमाणानि" इत्यादिभिरेकोनचत्वारिंशता सूत्रैः प्रथमसूत्रोद्दिष्टपदार्थेषु निर्णयान्तान्नव पदार्थान्प्रथमाऽध्यायस्य प्रथमाह्निके लक्षयित्वा द्वितीयाह्निके वादादीन्सप्तपदार्थान् विंशत्यासूत्रैर्लक्षयित्वा (अ० २ आ० १-सू० १) "समानानेकधर्माऽध्यवसायादन्यतरधर्माऽध्यवसायाद्वानसंशयः" इत्यादिना (अ० ५ आ० २ सू० २५) "हेत्वाभासाश्चयथोक्ताः" इत्यन्तेनाऽध्यायचतुष्टयेन तएवपदार्थाः सप्रपञ्चं परीक्षिताः ॥ तत्र (अ० १ आ० १ सू० १०) "इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनोलिङ्गमिति" इत्यादौ शङ्कराचार्याऽनभिमतमात्मस्वरूपादिकं प्रतिपादयतीति युक्तस्तत्राऽतिप्रसङ्गः नच गौतमस्य देवीशस्त्वं मानाभावात् ॥ सर्वर्षिशिरोरत्नेषु व्यासचरणेष्वतिव्याप्तिमाहुः ॥ **किंचेति** ॥ पातञ्जलसूत्रेषु साधनपादे (सू०-१६) "हेयंदुःखमनागतम्" इति दुःखस्य त्याज्यत्वमुक्त्वा (सू० १७) "द्रष्टृदृश्ययोः संयोगोहेतुयहेतुः" इति दुःखहेतुमुक्त्वा किं तद्दृश्यमित्याकाङ्क्षायां सूत्रद्वयेन भूतेंद्रियरूपं

दृश्यं सूत्रद्वयेन द्रष्टुः स्वरूपं भोक्तृत्वं चाभिधाय (सू० २२) “ कृतार्थंप्रतिनष्टमप्य-नष्टंतदन्यसाधारणत्वात्” इत्येकस्यैव प्रधानस्य सर्वपुरुषसाधारणत्वं सर्वथा नाशाभावं च प्रतिपाद्य संयोगस्वरूपं निरूप्यते ॥ (सू० २३) “ स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहे-तुःसंयोगः” इति ॥ संक्षेपत एतदर्थं तु राजमार्तण्डाख्यतद्वृत्तौ भोजराजः ॥ “ स्वशक्तिर्दृ-श्यस्यस्वभावः ॥ स्वामिशक्तिर्द्रष्टुःस्वरूपं ॥ तयोर्द्वयोरपिसंवेद्यसंवेदकत्वेनव्यवस्थितयो-र्यास्वरूपोपलब्धिस्तस्याःकारणंयःससंयोगः ॥ सचसहजभोग्यभोक्तृस्वभावस्वरूपान्नान्यः ॥ नहितयोर्नित्ययोर्व्यापकयोश्चस्वरूपादतिरिक्तःकश्चित्संयोगोस्ति ॥ यदेवभोग्यस्यभोग्यत्वं-भोक्तृश्चभोक्तृत्वमनादिसिद्धंसएवसंयोगः ॥ ” इत्याह ॥ तथा च पुरुषाणामनौपाधिकं नानात्वं द्रष्टृदृश्ययोर्वास्तवं भेदं नित्यत्वं च श्रीशङ्कराऽऽचार्याऽनभिमतं स्वीकुर्वंति पतञ्ज-लावतिव्याप्तिः ॥ न केवलं तत्र किंतु परमाचार्येषु व्यासेष्वपि सेत्याहुः ॥ भाष्य इति ॥ पुरुषःस्वामीत्यादिरपवर्गइत्यन्तः पातञ्जलभाष्यग्रन्थः ॥ इत्यादिनेति ॥ अनूदितग्रन्था-दग्रेऽनुपदं “दर्शनकार्यावसानःसंयोगइतिदर्शनंवियोगस्यकारणमुक्तंदर्शनमदर्शनस्यप्रति-द्वंद्वीतिअदर्शनंसंयोगनिमित्तमुक्तंनात्रदर्शनंमोक्षकारणमदर्शनाभावादेवबन्धाभावःसमोक्ष इति” इत्यादिना ज्ञानस्य मोक्षं प्रत्यकारणत्वमौपचारिककारणत्वं च शङ्कराचार्यान-भिमतप्रायमुक्तम् ॥ द्रष्टृदृश्ययोः सार्वदिकः स्वस्वामिभावश्च तदनभिमतएवोक्तः ॥ इतः पूर्वसूत्रे भाष्ये “ अतश्चदृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिःसंयोगोव्याख्यातइति ” इत्यादि तदनभिमतमेवोदितम् ॥ एतद्व्याख्याने च वाचस्पतिमिश्रः ॥ “ नचप्रधा-नवदेकएव पुरुषस्तन्नानात्वस्यजन्ममरणसुखदुःखोपभोगमुक्तिसंसारव्यवस्थयासिद्धेः ॥ एकत्वश्रुतीनांचप्रमाणान्तरविरोधात्कथंचिद्देशकालविभागाभावेनभक्त्याप्युपपत्तेः प्रकृत्ये-कत्वपुरुषनानात्वयोश्चश्रुत्यैवसाक्षात्प्रतिपादनात्” इत्युक्त्वाऽजामेकामिति श्रुतिमुदाह-रति ॥ शङ्कराचार्यैस्त्वियं श्रुतिः समन्वयस्य तुरीये (सू० ८) चमसवदविशेषादित्यधिकरणे-ऽन्यथैव व्याख्याता ॥ तथा प्रकृतसूत्रे भाष्ये किंचेदमदर्शनंनामेत्यादिना तद्विषयकानष्टौ कल्पानुपन्यस्यता भगवता व्यासेन “ कारणान्तरेष्वपिकल्पितेष्वेवसमानश्चर्चः ” इत्य-भ्यधायि ॥ एतच्च “ नकेवलंप्रधानेकारणान्तरेष्वपिपरब्रह्मतन्मायापरमाण्वादिषुकल्पिते-षुसमानश्चर्चोविचारः ” इति विवृण्वता वाचस्पतिमिश्रेणास्माकं शङ्कराचार्याणां नैयायि-कादीनां च सिद्धान्तादन्यदेव तत्रत्यमिति स्पष्टीकृतम् ॥ तस्माद्व्यासेषु तद्विवरणे सांख्य-कौमुद्यादिषु च तदनभिमतं निरूपयति वाचस्पतिमिश्रे सर्वदर्शनसंग्रहादिप्रणेतृविद्या-रण्यादिषु चातिप्रसङ्गः सुस्थः ॥ एतदेवातिव्याप्तिश्चेति चकारेण बोध्यते ॥ एवंधर्मे-त्यादि ॥ अत्रेदं ज्ञेयम् ॥ कणादो हि तर्काचार्यो वैशेषिकदशलक्षणीं प्रणिनाय (अ० १ आ० १ सू० १) “ अथातोधर्मंव्याख्यास्यामः ” इति धर्मव्याख्यानं प्रतिज्ञाय-(सू० २) “ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिःसधर्मः ” इति तं लक्षयित्वा (सू० ३) “ तद्वचनादाम्नायस्यप्रामाण्यम् ” इति वेदप्रामाण्यमभिधाय (सू० ४) “ धर्मविशेष-प्रसूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानांपदार्थानांसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यांतत्त्वज्ञानान्निः-

श्रेयसम्" इति सुकृतविशेषजन्यात् द्रव्यादितत्त्वज्ञानादेव मोक्षं प्रतिपादयति ॥ अत्र साधर्म्यंसमानोधर्मः वैधर्म्यंविरुद्धोधर्म इति मुक्तावलीकारादयः ॥ एतदुपस्कारे शङ्करमिश्रः "सर्वपदार्थप्रधानोद्वंद्वश्चात्रसमासः ॥ सर्वपदार्थस्त्वज्ञानस्यनिःश्रेयसहेतुत्वात् ॥ तदत्रशास्त्रनिःश्रेयसयोर्हेतुहेतुमद्भावः ॥ शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापारव्यापारिभावः ॥ निःश्रेयसतत्त्वज्ञानयोःकार्यकारणभावः ॥ द्रव्यादिपदार्थशास्त्रयोःप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधोऽवगम्यते ॥ एतेषांचसंबंधानांज्ञानान्निःश्रेयसाऽर्थिनामिहशास्त्रेप्रवृत्तिः" इति वक्ति ॥ मुक्तिस्वरूपं च अशेषविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभाव इति सिद्धान्तयति ॥ एतच्च सर्वं शङ्कराचार्याऽनभिमतमेव ॥ तथा तृतीयाध्यायद्वितीयाह्निकेसूत्रकारः (सू० ४) "प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराःसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनोलिङ्गानि" इति सूत्र आत्मनां नित्यसविशेषत्वमभिधाय (सू० ५) "तस्यद्रव्यत्वनित्यत्वेवायुनाव्याख्याते" इति तेषां द्रव्यत्वं स्वीकृत्य सूत्रत्रयेणाऽऽगमिकत्वं पूर्वपक्षीकृत्य (सू० ९) "अहमितिशब्दस्यव्यतिरेकान्नागमिकम्" इत्यादिना सूत्रदशकेन निराकरोति ॥ तथा (सू० १९) "सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम्" इत्यात्मैक्यं पूर्वपक्षीकृत्य (सू० २०।२१) "व्याख्यातोनाना ॥ शास्त्रसामर्थ्याच्च" ॥ इत्यात्मनां नानात्वमेव सिद्धान्तयति ॥ एतद्वृत्तिकाराजयनारायणतर्कालङ्कारप्रभृतयश्चात्र मायावादस्यानुवादपुरःसरनिरासं स्पष्टमेव दर्शयन्ति ॥ चतुर्थाध्याये च (सू० १।२) "सदकारणवन्नित्यम्" "तस्यकार्यंलिङ्गम्" इत्यादिना नित्यानां परमाणूनां प्रपञ्चोपादानतया विवर्तवादविरोधिनमारंभवादमेवोरीकरोति ॥ अतोयुक्तेव तन्त्र तदनुयायिषु चातिव्याप्तिः ॥ अथ पाञ्चोत्तरखण्डवचनाश्रयणादसच्छास्त्रत्वमङ्गीकृत्येष्टापत्तिमभ्युपेयास्तर्हि मायावादेपि तुल्यम् ॥ किंचतत्तदिति ॥ प्रस्तावनायां तेन न्यायादिशास्त्रं सम्यगभ्यस्तमिति प्रतिपादनात्पञ्चमलक्षणस्य प्रकृतग्रन्थे शैवसुधाकरे च क्वचित्तदनुवादात्षष्ठलक्षणस्य च त्वय्यतिव्याप्तिरिति भावः ॥ नचाभिनिवेशपूर्वकत्वमुभयत्राभिनिवेश्यतइत्यदोषः शक्यवचनः ॥ लक्षणग्राहकमानतयाऽभिमते कौर्मवाक्ये विशेषणस्यानुक्त्या तन्निवेशे मानाभावात् ॥ अस्माभिस्तु तयोः शप्तलक्षणत्वमेव पुरा निराकारीति नास्मासु तत्सङ्कमप्रसङ्ग इति भावः ॥ सहस्राक्षे ननु वैष्णवानामित्यादिनाऽनुचितत्वादित्यन्तेन दर्शितं सप्तमं लक्षणं दूषयन्ति ॥ विष्णोःसम्यगित्यादिना असंभवापत्तेरित्यन्तेन ।

विष्णोः सम्यगसम्यग्वाऽऽश्रयणं तदपि शप्तानां लक्षणमुक्तं तदपि न लक्षणम् ॥ अत्र सम्यगाश्रितत्वमसम्यगाश्रितत्वं प्रत्येकं लक्षणं मिलितं वा ॥ नाद्यः ॥ सम्यगाश्रितेष्वतिभक्तेषु नारदोद्धवसनकादिष्वतिव्याप्तेः ॥ नहि तत्र शप्तत्वसंभावतमपि येनेष्टापत्तिं कुर्याः ॥ असम्यगाश्रयणं चान्यदेवताभक्तानामेव संभवति ॥ येप्यन्यदेवता भक्तायजन्तेश्रद्धयान्विताः ॥ तेपिमामेवकौन्तेययजन्त्यविधिपूर्वक-

मित्यनेन तेषामेवासम्यगाश्रयणस्य भगवता प्रतिपादितत्वात् ॥ तथाच सर्वेष्वन्यदेवताभक्तेष्वतिव्याप्तिः स्यात् ॥ किंच विनिन्दन्ति-हृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः अस्यापि श्लोकस्य तादृशप्रकरणस्थ-त्वेन हृषीकेशनिन्दकतद्भक्तब्राह्मणनिन्दकानां शप्तत्वस्य त्वयाप्यङ्गी-करणीयतया विष्णुपराङ्मुखेषु तेषु विष्णोः सम्यगसम्यग्वाऽऽश्रय-णस्य (स्वाश्रितोपीत्यपिशब्देनकथंचिदाश्रितस्यग्रहणंनत्वनाश्रितस्य) इति वदतस्तवाप्यभिप्रेततया तत्राव्याप्तिः स्यात् ॥ किंच व्यावृत्ति-र्वाव्यवहारोवालक्षणस्य प्रयोजनम् ॥ तत्र व्यावृत्तिरितरभेदानु-मितिस्तज्जनकत्वेनाभिमतस्य लक्षणद्वयस्य कुत्राप्यसत्त्वेन प्रत्येकं च तयोः सम्यगाश्रितेष्वसम्यगाश्रितत्वस्यासम्यगाश्रितेषुसम्यगा-श्रितत्वस्यासत्वेन भागासिद्धतया पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेतरभेदा-नुमित्यजनकतया निष्फलत्वमेव ॥ एवं व्यवहारजनकत्वमपि प्रत्ये-कं सर्वत्र न संभवति परस्पराव्याप्तत्वात् ॥ नद्वितीयः ॥ मिलित-योर्द्वयोरेकत्रासंभवस्योक्तत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकीभूताभाव-प्रतियोगित्वेनासंभवापत्तेः ॥ तस्मात्सप्तानामपि लक्षणत्वेनाभिम-तानामव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषग्रस्तत्वेनानिश्चायकतया तैर्लक्षिते व्यवहारं कुर्वन्भ्रान्तएव शिष्टैरनादेयवचनश्चेति ॥

अत्रेदं ज्ञेयम् ॥ भविष्यतिहृषीकेशइति वाक्यस्याऽर्थः प्रकरणादिलभ्योऽसंदिग्धः प्रकाशतएवाऽतोनतुवैष्णवानामित्यादिशङ्का तदुत्तरपरत्ववर्णनं च प्रलाप एव ॥ यच्च स्वाश्रितोपीत्यत्र प्रलपितं तन्न ॥ अनाश्रितस्यौदासीन्यमात्रसंभवेन पाराङ्मुख्याऽनि-यमात् ॥ स्वतः सर्वाऽनुग्राहके सर्वपालके विष्णौ स्वौदासीन्यस्याप्यसंभवात् ॥ स्वेन स्वैर्वाऽऽश्रितइति व्याख्यानस्यौचित्येन तत्र सूपसर्गस्याप्यभावाच्च ॥ अत्राऽपिशब्द-स्वारस्यं तु विष्णोहव्यँ रक्षस्वेत्यादिमन्त्रलिङ्गादकृताऽऽश्रयोपि सयज्ञवस्तु रक्षेदेव किं पुनर्यजमानादिना कृताश्रयः ॥ प्रकृते तूक्तकारणवशात्कृताऽऽश्रयोपि पराङ्मुखोयज्ञरक्षा-

---

* ननु वैष्णवानां नः कथं नरके पातोविष्णोरक्षायां समर्थत्वादतआह ॥ भविष्यतीति ॥ सत्यं तस्याऽस्ति तत्र सामर्थ्यं सोऽपि चेत्पराङ्मुखस्यात् कस्तर्हि त्रातेतिभावः ॥ स्वाश्रि-तोऽपीत्यपिशब्देन कथंचिदाश्रितस्य ग्रहणं नत्वनाश्रितस्य ॥ तथाभूतस्य पराङ्मुखतायाः प्राप्तत्वेन तत्कथनस्य निष्फलत्वापत्तेः ॥ सुशब्दस्वारस्यभङ्गापत्तेश्च ॥ एवञ्च तादृशानां सम्य-ग्विष्णोराश्रयणमेव न संभवति ॥ यदि केषांचित्तत्स्यात्तथाऽपि स पराङ्मुखोभविष्यतीत्यपिना सूचितम् ॥ तथाच विष्णोस्सम्यगसम्यग्वा यदाश्रयणं तत्तेषां सप्तमं लक्षणम् ॥ परंतु इदं लक्षणमितरस्य कस्यचित्संदिग्धस्याऽपि सत्त्वे एव शप्तत्वनिर्णायकम् ॥ मुक्तिभुक्तिसाधनविष्णु-भक्तिमात्रस्य तल्लिङ्गताया वक्तुमनुचितत्वात् ॥ विष्णोः पराङ्मुखता शिवद्वेषादेः फलम्

विमुखोभविष्यतीति बोध्यम् ॥ इतरस्य शप्तलक्षणस्य सन्दिग्धस्य सत्त्वे शप्तत्वसंदेहे श्रीविष्णुभक्तेः शप्तत्वनिर्णायकत्वं वदन् श्रीमान् महानाऽऽस्तिकएव ॥ भगवद्गीतादयस्तु दुराचारदर्शनादसाधुत्वसंदेहेपि भगवतः सम्यगाश्रयणात्साधुत्वनिश्चयं बोधयन्ति ॥ अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक् ॥ साधुरेवसमंतव्यः सम्यग्व्यवसितोहिसइत्यादौ ॥ अतोऽयं प्रलापोविष्णुभक्तानां द्वेषादेव ॥ षट्स्तु लक्षणेष्वन्यतमस्य कस्यचिदपि सन्दिग्धस्य सर्वत्रानेतुं शक्यतया शप्ततायां विष्णुभक्तिव्यापकतायाः कथनएव पर्यवसानसिद्धेः ॥ तस्मान्मुक्तिभुक्तीत्यादिकथनं व्यामोहनमात्रम् ॥ (तथाचविष्णोः सम्यगसम्यग्वायदाश्रयणंतत्तेषांसप्तमंलक्षणम्) इति रमसोक्तिं विकल्प्य दूषयन्ति ॥ **अत्रेति** ॥ सम्यगाश्रितोयैस्तद्भावस्तत्त्वं सम्यगाश्रयणमित्यर्थः ॥ सम्यगाश्रितमाश्रयणं येषां तत्त्वं वा ॥ एवमसम्यगाश्रितत्वमसम्यगाश्रयणम् ॥ सम्यगसम्यग्वेति परोक्तौ वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वाऽभिप्रायात्प्रथमः कल्पः ॥ अवधारणाद्यर्थत्वाभिप्रायाद्द्वितीयः ॥ **नारदोद्भवेत्यादि** ॥ नच लक्षणान्तराभावाददोषः शङ्क्यः ॥ पञ्चरात्रैकादशस्कन्धादिषु तैः शङ्कराचार्यानभिमतसाकारवादादेर्वर्णिततया त्वद्रीत्या निश्चितस्य तस्य सत्वात् ॥ **प्रतिपादितत्वादिति** ॥ गीतानवमाध्यायवाक्ये मामेवेतिसावधारणोक्त्या योयोयांयांतनुमित्युक्त्या चान्यदेवताकर्मकस्याप्याश्रयणस्य भगवत्कर्मकत्वम् ॥ अविधिपूर्वकत्वोक्त्याकामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाइत्युक्त्या चासम्यक्त्वमिति भावः ॥ **किंचेति** ॥ विनिन्दन्तिहृषीकेशमिति वाक्यं कौर्मपूर्वखण्डत्रिंशाध्यायस्थम् ॥ **तादृशेति** ॥ शप्तनिरूपकेत्यर्थः ॥ **तद्भक्तेति** ॥ वाक्ये ब्रह्मवादिपदान्मद्भक्तेष्वपियेऽरतइति सप्तविंशाऽध्यायवाक्याच्च तद्भक्तत्वलाभः प्राग्दर्शितः ॥ **तेष्विति** ॥ शप्तेषु ॥ **इतरभेदानुमितिरिति** ॥ व्यावृत्तिरितरभेदइति दीपिका ॥ इतरभेदानुमितिरिति वाक्यवृत्त्यादयः ॥ यथा गौरितरेभ्यो भेदवती शृङ्गवत्त्वे सति सास्नावत्त्वादित्यादौ गवीतरभेदानुमितिः ॥ **असत्त्वेनेति** ॥ परस्परप्रतिद्वन्द्वितया तेजस्तिमिरयोरिव तयोः सामानाधिकरण्यासंभवात्संयोगवदाश्रयणस्याव्याप्यवृत्तित्वाभावाद्युक्तं द्वयोः कुत्राप्यसत्त्वम् ॥ निष्फलत्वमित्यग्रिमे हेतुतया तृतीयान्तस्यान्वयः ॥ **तयोरिति** ॥ लक्षणयोः ॥ इदं भागासिद्धतयेत्यनेनान्वेति ॥ **भागासिद्धतयेति** ॥ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेत्वभावोभागासिद्धिरिति गदाधरभट्टादयः ॥ यथा पृथिवी गन्धवती घटत्वादित्यादौ पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन पटादौ घटत्वाद्यभावः ॥ यथा वा पृथिव्यादयश्चत्वारः परमाणवोनित्यागन्धवत्त्वादिति ॥ अत्र गन्धवत्त्वस्य पार्थिवपरमाणुषु सत्वाज्जलादिपरमाणुष्वसत्त्वाद्भागासिद्धिः ॥ **पक्षतेति** ॥ पक्षतावच्छेदकं शप्तत्वं तद्व्यापिकामितरभेदानुमितिविषयतां लक्षणद्वयमपि न जनयति ॥ शप्ताइतरेभ्योभिद्यन्ते विष्णोः सम्यगाश्रयणादिति प्रयोगे असम्यगाश्रयणवत्सु शप्तेष्वनुमितेरसिद्धेः असम्यगाश्रयणलिङ्गकप्रयोगे सम्यगाश्रयणवत्सु तदसिद्धेश्चेति भावः ॥ **परस्पराव्याप्तत्वादिति** ॥ सम्यगाश्रयणवति शप्ते असम्य-

गाश्रयणस्य तद्वति सम्यगाश्रयणस्य चाऽव्याप्तत्वात् ॥ सम्यगाश्रयणासम्यगाश्रयणे मिलिते लक्षणमिति पक्षं दूषयन्ति ॥ नद्वितीयइति ॥ एवं सप्त लक्षणानि दूषयित्वा सिद्धमर्थमाहुः ॥ तस्मादिति ॥ व्यवहारं विप्रशस्तत्वव्यवहारम् ॥ ननु लक्षणसप्तकसन्दर्भे लक्षणशब्देन मया नासाधारणधर्मोविवक्ष्यते किन्तु "इत्थंभूतलक्षणे ॥ लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु ॥ लक्षणहेत्वोः" इत्यादिवज्ज्ञानजनकज्ञानविषयोवा परिचायकं वाऽभिप्रेयतेऽतोभवदुक्तदोषाणामनवकाशएवेति चेन्मैवम् ॥ तथासति लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वाऽभावेनाव्याप्तिपरिहारेप्यतिव्याप्तिदोषापरिहारात् ॥ तत्राप्यव्यभिचारिणएव लक्षणत्वात् ॥ तथाहि ॥ ज्ञानजनकज्ञानविषयः परिचायकमितित्वनर्थान्तरम् ॥ तत्र लक्षणशब्देन च करणव्युत्पत्त्या ज्ञापकमुच्यते ॥ ज्ञापकत्वं च व्यभिचारिणोन संभवति ॥ नहि व्यभिचारिविषयकज्ञानेन सन्दिग्धलक्ष्यनिर्णयोजन्यते ॥ जटाभिस्तापसइत्यत्र विवक्षितजटाविशेषस्य तापसाव्यभिचारित्वमस्त्येव ॥ अन्यथामात्र जटाज्ञानेन तापसत्वनिश्चयस्यायोगात् ॥ वृक्षंप्रतिविद्योततेविद्युदित्यत्र तत्कालसंबन्धविशिष्टतद्वृक्षव्यक्तेर्विद्युत्प्रकाशदेशव्याप्यत्वमस्त्येव ॥ अन्यथा प्रकाशानधिकरणदवीयःप्रदेशस्थवृक्षान्तरेणापि प्रकाशदेशोलक्ष्येत ॥ एवं तिष्ठन्मूत्रयतीत्यादौ तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियायालक्षणमित्याद्युक्तं भाष्यकृता ॥ तेन वर्तमानकालिकमूत्रणक्रियाज्ञानजनकज्ञानविषयस्तात्कालिकस्थितिक्रिया तद्व्याप्यैव ॥ अथवाऽस्तु तत्र कथञ्चिद्व्यभिचारिणोपि लक्षणत्वम् ॥ तथापि तादृशलक्षणत्वाश्रयणे प्रकृते तत्र नकापीष्टसिद्धिः ॥ तत्र वृक्षप्रत्यक्षोत्तरं विद्युद्विद्योतनप्रत्यक्षमिव तिष्ठतिक्रियादिप्रत्यक्षोत्तरं कदाचिन्मूत्रणक्रियादिप्रत्यक्षमिव च नह्यत्र निन्दादिप्रत्यक्षोत्तरमपि विप्रशस्तत्वप्रत्यक्षंभवति ॥ किन्त्वनुमितिरेव त्वयावाच्या ॥ साच व्याप्तिनिश्चयमन्तरा न संभवतीति स्वसंमतलक्षणानां विप्रशस्तत्वव्याप्यत्वमेव वाच्यमायुष्मता ॥ एवं च सति पूर्वोक्तातिव्याप्तिदोषाः सुस्थाः ॥ अनुर्लक्षणइतिसूत्रेच किंभवान्कमण्डलुपाणिंछात्रमद्राक्षीदित्युदाहरता भाष्यकृता काकवद्देवदत्तस्यगृहमित्यादौ काकतत्संयोगादेरिवोपलक्षणस्यापि कमण्डलोस्तत्पाणित्वस्य वा छात्रज्ञानजनकज्ञानविषयत्वाल्लक्षणत्वमुक्तम् ॥ तच्च लक्षणं पूर्वं कमंडलुपाणिं तं चक्षुर्विषयीकृतवत्येव पुरुषे तज्ज्ञानं जनयितुं प्रभवति नतु तथा तमदृष्टवति ॥ अतएव भाष्ये "सकृदप्यसौकमण्डलुपाणिश्छात्रोदृष्टस्तस्यतदेवलक्षणम् ॥ इत्युक्तम् ॥ तथाचात्र येन पुरा निन्दादिकं विप्रशस्तत्वं चोभयमप्यनुभूतं स्यात्तस्यैव निन्दादिराहित्यकालेपि तत्र शप्तोयमितिनिश्चयो नतु शापमदृष्टवतस्तत्साहित्यकालेपि तत्र तथा निश्चयः ॥ अतः प्रकृते तादृशलक्षणत्वाश्रयणमपार्थकमेवेत्यतिदुर्बलत्वान्न मूलेऽनूद्य दूषितम् ॥ लक्षणहेत्वोरितिशास्त्रविचारे चाग्रे स्वतो दूषितं तत्स्मादिति ॥

ननु कूर्मपुराणे पूर्वखण्डे एकोनत्रिंशेऽध्यायेऽर्जुनं प्रति व्यासेन कुर्वन्तिचावताराणिब्राह्मणानांकुलेषुवै ॥ देवीशापविनिर्दग्धाः पुरा-

दक्षाध्वरेद्विजाः ॥ निन्दन्तिचमहादेवंतमसाविष्टचेतसः ॥ वृथाधर्मं चरिष्यन्तितस्मिन्कालेयुगान्तके ॥ येचान्येशापनिर्दग्धागौतमस्य महात्मनः ॥ सर्वेतेवतरिष्यन्तिब्राह्मणास्तासुयोनिषु ॥ इत्याद्युक्त्वोक्त-मोहयन्तिजनान्सर्वान्दर्शयित्वाफलानिवै ॥ इति ॥ एवमादिवाक्यै-स्तादृशानि लक्षणानि दर्शितानि तैरेवास्माभिरपि व्यवहारः क्रियत इति कुतोस्माकं भ्रान्तत्वमितिचेन्न ॥ तादृशप्रकरणस्य लक्षणपर-त्वाभावात् ॥ नह्यर्जुनस्य विप्रशप्ताः कीदृशाइत्याकारकः प्रश्नः किंतु कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेतिचतुर्युगम् ॥ एषांस्वभावंसूताद्यकथयस्व समासतइति ऋषिभिः शौनकादिभिः पृष्टः सूतोयुगधर्मान्वक्तुमर्जुन-प्रश्नं युगधर्मविषयकमवतारितवान् ॥ गतेनारायणेकृष्णेस्वमेवपरमं पदम् ॥ पार्थःपरमधर्मात्मापाण्डवः शत्रुतापनः ॥ पृष्टवान्प्रणिपत्या-सौयुगधर्मान्द्विजोत्तमाः ॥ तस्मैप्रोवाचसकलंमुनिःसत्यवतीसुतः ॥ प्रणम्यदेवमीशानंयुगधर्मान्सनातनान् ॥ इत्यादिना ॥ एवंचार्जुनस्य युगधर्मजिज्ञासया प्रश्ने कथं विप्रशप्तलक्षणानि व्यासोब्रूयात् ॥ अनाकांक्षिताभिधानेऽर्थान्तरं च कथं न स्यात् ॥ अतएव वक्ष्यामि तेसमासेनयुगधर्मान्नरेश्वर ॥ नशक्यतेमयापार्थविस्तरेणाभिभाषि-तुम् ॥ आद्यंकृतयुगंप्रोक्तंततस्त्रेतायुगंबुधैः ॥ तृतीयंद्वापरंपार्थचतुर्थः कलिरुच्यत इत्युपक्रम्य कृतेतुमिथुनोत्पत्तिरित्यादिना सत्ययुगधर्मा-नुक्त्वा वर्तयन्तिस्मतेभ्यस्तास्त्रेतायुगमुखेप्रजा इत्यादिना त्रेतायुग-धर्मानुक्त्वा द्वापरेप्यथविद्यन्तेमतिभेदास्तदानृणाम् ॥ रागोलोभ-स्तथायुद्धंसत्वानामविनिश्चय इत्यादिना द्वापरधर्मानुक्त्वा तिष्ये-मायामसूयांचवधंचैवतपस्विनाम् ॥ साधयन्तिनरानित्यंतमसाव्या-कुलीकृता इत्यादिना कलिधर्मा उक्ताः ॥ अन्तेच इत्येतल्लक्षणंप्रोक्तं युगानांवैसमासतः ॥ अतीतानागतानांवैयावन्मन्वन्तरक्षयः ॥ इत्युप-संहृतम् ॥ तथाच उपक्रमोपसंहाराभ्यां युगधर्मबुबोधयिषयैव व्यासैस्तादृशवाक्यानि प्रणीतानीति निश्चीयते ॥ तादृशग्रन्थस्य संदर्भमज्ञात्वा विप्रशप्तलक्षणपरत्वं वर्णयन्भ्रान्त एव ॥ त्रिंशाध्याया-न्तर्गतांस्तादृशश्लोकांस्तत्रैवेत्यादिना एकोनत्रिंशेध्याये वर्णयन्भ्रा-न्तत्वे सत्यदृष्टकूर्मपुराणश्चेति शिष्टापरिगृहीत एव ॥ किंच तादृश-प्रकरणस्य विप्रशप्तलक्षणपरत्वे शुक्लदंताजिताक्षाश्चमुण्डाःकाषाय-वाससः ॥ तथा ॥ काषायिणोन्येनिर्ग्रन्थास्तथाकापालिकाश्चये ॥ वेदविक्रयिणश्चान्येतीर्थविक्रयिणःपरे ॥ तथा ॥ यतयश्चभविष्यन्ति शतशोथसहस्रशः ॥ नाशयन्तिस्वधीतानिनाधिगच्छन्तिचापरे ॥

तथा ॥ वामाःपाशुपताचारास्तथावैपाञ्चरात्रिकाः ॥ भविष्यन्तिकलौ तस्मिन्ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा इत्यादिवचनानामपिताद्दशप्रकरणस्थत्वात्ताद्दशयतीनामपि विप्रशप्तत्वं कथं न स्यात् ॥ भवतु तेन किं स्यादितिचेत्तन्मध्यपातिनस्तवापि स्यादित्यवधारय ॥

अथ सहस्राक्षे एकोनात्रिंशाध्यायस्थतयोक्तानां वस्तुतस्त्रिंशाध्यायस्थानां कुर्वन्तिचावताराणीत्यादिवचसामाशयं प्रकाशयिष्यन्तः शङ्कन्ते ॥ **ननुकूर्मेत्यादिना** ॥ परिहरन्ति ॥ **ताद्दशेति** ॥ व्यासार्जुनसंवादरूपप्रकरणस्य ॥ लक्षणपरत्वाऽभावमेवोपपादयन्ति ॥ **नह्यर्जुनस्येत्यादिना** ॥ कौर्मे पूर्वखण्डेऽष्टाविंशाध्यायारम्भे (श्लो० १) कृतंत्रेताद्वापरंचेति प्रश्नः ॥ सूतस्तु (श्लो० २) गतेनारायण इत्यादिना व्यासार्जुनसमागमादि वर्णयित्वा एकोनत्रिंशे (श्लो० ६) एवमुक्तोभगवतापार्थः परपुरंजयः ॥ पृष्टवान्प्रणिपत्यासौयुगधर्मान्द्विजोत्तमाः ॥ इतियुगधर्मविषयकंप्रश्नं (श्लो० ७) तस्मैप्रोवाचेत्यादिना व्यासोक्तांस्तद्धर्मांश्चोक्तवान् ॥ तदेतदनुसन्धायाहुः ॥ **अवतारितवानिति** ॥ **कथमिति** ॥ नापृष्टःकंचनब्रूयान्नचान्यायेनपृच्छतइति मनुना प्रतिषेधात्कथं ब्रूयादिति भावः ॥ बाधकान्तरमप्याहुः ॥ **अनाकाङ्क्षितेत्यादि** ॥ अर्थान्तरं हि निग्रहस्थानम् ॥ गौतमेन पञ्चलक्षण्यां (अ० ५ आ० २ सू० १) प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रभृतिद्वात्रिंशन्निग्रहस्थानेष्वर्थान्तरमपि निर्दिश्य (सू० ७) "प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धार्थमर्थान्तरम्" इति तस्य लक्षणमुक्तम् ॥ लक्षणपरत्वपक्षे प्रतिज्ञाहानिमपि सूचयन्ति ॥ **अत एवेति** ॥ (श्लो० ८) वक्ष्यामीतिप्रतिज्ञावाक्ये युगधर्मान्वक्ष्यामीत्युक्त्वा युगधर्माणामपि संक्षेपेण कथनं प्रतिज्ञाय विस्तरेण कथनस्याशक्यतां चाभिधाय वक्तुं प्रवृत्तेन भगवता श्रोतृजिज्ञासाविषयायुगधर्मा अपि समासेनैव निरूपणीयाः क्व पुनस्तत्राऽपृष्टशप्तलक्षणप्रपंचनस्यावसर इति भावः ॥ (श्लो० १४) कृतेत्वित्यादिना (श्लो० २२) वर्तयन्तीत्यादिना (श्लो० ४२) द्वापरेप्यथेत्यादिना च यावदध्यायसमाप्ति त्रियुगीधर्मानिरूपिताः ॥ **अत्र तेभ्यइति** ॥ कृतयुगे प्रजानां निर्वाहकावृक्षास्तत्राध्याये वर्णितास्तेभ्यः ॥ **सत्वानामिति** ॥ प्राणिनाम् ॥ क्वचित्तत्त्वानामिति पाठः ॥ अथ त्रिंशे (श्लो० १) तिष्येमायामित्यादिना कलिधर्मान् (श्लो० ३८) तस्मात्सर्वप्रयत्नेनेत्यादिना कलौ शिवप्रपत्त्यादितः सिद्धिं च प्रदर्श्य (श्लो० ५३) इत्येतल्लक्षणंप्रोक्तमिति चतुर्युगधर्मनिरूपणमुपसंहृतम् ॥ अत्रापि समासत एव प्रवचनं वर्णितम् ॥ **उपक्रमोपसंहाराभ्यामिति** ॥ उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ॥ अर्थवादोपपत्तीचलिङ्गंतात्पर्यनिर्णयइत्युक्तेस्ताभ्यां तथा निश्चीयतइति भावः ॥ **शुक्लदन्ताऽजिताक्षा इति** ॥ सवर्णदीर्घआर्षः ॥ शुक्लदन्ताश्च ते अजिताक्षाश्चेति शीतोष्णमितिवद्विशेषणयोः समासोवा ॥ तत्रमहाकोपाल्पतेजसइत्यादावपि तथाप्रयोगो द्दश्यते ॥ शूद्रसंन्यासिनस्तु त्वादृशाविरागिशब्दवाच्या वृथा गिरिपुरीत्याद्यभिख्यावंतोवर्णादिविभागरहिताः प्रसिद्धा एव ॥ काषायिनोन्य

इति ॥ कृतसंन्यासाब्राह्मणाभासाः ॥ नाशयंतिस्वधीतानीत्यत्र नाशयंतःस्वकंधर्मं-नाधिगच्छंतितत्पदमित्यपिपाठः ॥ पाञ्चरात्रिकाः कापिलादिपञ्चरात्रानुयायिनः ॥ नारदपञ्चरात्रस्य श्रीभागवतभारतमोक्षधर्मादिषु प्रशंसिततया भगवच्छास्त्रत्वसिद्धेरित्य-न्यत्र विस्तरः ॥ अत्र मध्येमध्येऽनुपयुक्तश्लोकान्विहायोपयुक्तश्लोकाएव संगृह्यन्ते ॥ तथाच (श्लो० १३) शुक्लदन्ताः (श्लोक १६) काषायिनोन्ये (श्लो० २३) यतयश्चेति (श्लो० २१) वामाइति ॥ एवमादिषु स्पष्टतया निरूपणात्त्वादृशविरागिष्वेव विप्रशस्तत्वमापतेत् ॥ तत्रापिस्यादिति ॥ स्वस्य ब्राह्मणत्वे स्वयं वर्ण्यमानेपि वर्णादि-विभागविरहितविरागिवर्गान्तःपातितया तथात्त्वं सुस्थमिति भावः ॥ नच पञ्चदशाध्या-वचस्सूत्प्रेक्षितलक्षणानामत्रासमन्वयात्तदभावः शंक्यः ॥ त्रिनेत्रत्वपञ्चाननत्वादिविशि-ष्टविग्रहस्यानित्यत्वाभ्युपगमेन तदाराधनस्यापि साधनविशेषत्वमात्रस्वीकारेण च शिवद्वे-षतन्मार्गनिन्दयोरनपायात् ॥ तादृशशास्त्रासक्तत्वात् ॥ वेदसमाचारादावपि मिथ्यात्वो-रीकारात् सर्वंमिथ्येत्येवाऽऽलपनात् भागवतनिन्दादिलिङ्गाऽनुमितहृषीकेशपराङ्मुख्याच्च तस्मिंस्तत्समन्वयसिद्धेः ॥ इदं चात्र ज्ञेयम् ॥ तस्मिन्नध्याये (श्लो० ३) अधार्मिका निराधारामहाकोपाल्पतेजसः ॥ अनृतंब्रुवतेलुब्धास्तिष्येजाताःसुदुष्प्रजाः ॥ ३ ॥ दुरिष्टै-र्दुरधीतैश्चदुराचारैर्दुरागमैः ॥ विप्राणांकर्मदोषैश्चप्रजानांजायतेभयम् ॥ ४ ॥ नाधीयतेत-दावेदान्नयजन्तिद्विजातयः ॥ यजन्तियज्ञान्वेदांश्चपठन्तेचाल्पबुद्धयः ॥ ५ ॥ तथा (श्लो० ८) स्नानंहोमंजपंदानंदेवतानांतथार्चनम् ॥ तथान्यानिचकर्माणिनकुर्व-न्तिद्विजातयः ॥८॥ विनिन्दन्तिमहादेवंब्राह्मणान् पुरुषोत्तमम् ॥ आम्नायंधर्मशास्त्राणिपु-राणानिकलौयुगे ॥९॥ कुर्वन्त्यवेददृष्टानिकर्माणिविविधानिच ॥ स्वधर्मेतुरुचिर्नैवब्राह्मणा-नांप्रजायते॥१०॥ इत्यादिकथनादधार्मिकाः कापालिकादिदुरागमदुराचारदुरध्ययनतज्जन्य-दुरिच्छादिशालिनोवेदाध्ययनस्नानजपादिरहिताः शिवकेशवयोर्निन्दकाः श्रुतिस्मृतिपुरा-णगर्हिणोभवादृशाः प्रच्छन्नकापालिकादयएव कुर्वन्तिचावताराणीत्यादिवचसां गोचराः ॥ एवं (श्लो०१५) तथाकापालिकाश्चयइत्याद्युक्तेः साक्षात्कापालिकप्रभृतयश्च तद्विषयाः ॥ वेदाद्यध्यायिनस्तदुक्त्यनुयायिनः ॥ श्रीहरिसंप्रदायिनस्तु नामीषां विषयाः ॥ अनुपदं विनिन्दन्तिहृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ वेदबाह्यव्रताचारादुराचारावृथाश्रमाः ॥ ३० ॥ मोहयन्तिजनान्सर्वान्दर्शयित्वाफलानिच ॥ तमसाविष्टमनसो बैडालव्रतिका-धमाः ॥ ३१ ॥ इति कथनेन वैष्णवेषु तदप्रवृत्तेष्षोडशाध्यायादौ मोहकत्वादिना वर्णितेषु तत्प्रवृत्तेश्च निश्चयात् ॥ किञ्च तत्र (श्लो० २६) ज्ञानकर्मण्यपगतेलोकेनि-ष्क्रियतांगते ॥ कीटमूषकसर्पाश्चधर्षयिष्यन्तिमानुषान् ॥ (श्लो० २७) कुर्वन्ति-चावताराणीत्यादिपद्यते ॥ तथाच सर्वथा ज्ञानकर्मापगमलोकनिष्क्रियत्वयोरधिकरणे कलियुगान्तएव तेषामवतरणं सिद्ध्यति ॥ (श्लो० २८) तस्मिन्कलियुगान्तकइत्युक्त्यापि तदेव दृढीक्रियते ॥ बहुषु पुस्तकेष्वेवमेव पाठः ॥ तस्मिन्कालेयुगान्तकइतिपाठे-

ऽप्येतदक्षतम् ॥ एवंसति कुर्वन्तिचेति वचसामद्यत्वे नावसरः ॥ अपिच कुर्वन्तिचेत्यत्रावतारशब्दं क्लीबत्वसाधुत्वाय स्वरीत्याऽधिकरणघजन्तं स्वीकरोषि न वा ॥ आद्येऽवतारक्रियाधिकरणानामेव करणं प्राप्यते नत्ववतरणम् ॥ द्वितीये लिङ्गविरोधस्तदवस्थः ॥ ब्राह्मणास्तासुयोनिष्वितिबहुवचनेन शप्तानां पश्वादियोनिष्वप्यवतारोगम्यते ॥ वाक्यार्थस्तु प्रागेव व्याख्यातः ॥

वस्तुतस्तु नास्मन्मते शिवनिन्दा नापि शिवद्वेषः ॥ अतएवास्मदाचार्यैस्तत्रतत्र श्रीशिवस्योत्कृष्टतयैव वर्णनं कृतम् ॥ स्वस्वमतं व्यवस्थापयितुमवतीर्णानां वास्तवीमाचार्यपदवीमुद्वहतांतेषां तत्तन्मतव्यवस्थापनस्य परमतखण्डनं विना दुर्विभाव्यतया तत्तन्मतखण्डनावरे खण्डनयुक्तिसहकारित्वेनोत्कर्षापकर्षबोधकवचनानि तु न देवनिन्दात्वेन व्यवह्रियन्ते ॥ अत एव कापिलमतखण्डनावसरे शङ्कराचार्याणां ईक्षतेर्नाशब्दमितिसूत्रे "नसाङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनंप्रधानं जगतःकारणंशक्यंवेदान्तेष्वाश्रयितुंअशब्दंहितत्" अग्रे च गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति सूत्रे "प्रधानमचेतनंसच्छब्दवाच्यमितियदुक्तं तदसत्" इति ॥ द्वितीयाध्यायारंभे च स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गइतिचेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगादितिसूत्रव्याख्याने "परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेणजना" इत्याद्युक्त्वा "अस्मत्कृतेच व्याख्याने न विश्वसेयुर्बहुमानात्स्मृतीनां प्रणेतृषु कपिलप्रभृतीनां चार्षं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते ॥ श्रुतिश्च भवति ॥ ऋषिंप्रसूतंकपिलं" इत्याद्या ॥ अग्रे "या च श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता ॥ न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं कपिलमिति श्रुतिसामान्यमात्रत्वादन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात्" इति ॥ ततः पूर्वं च प्रधानादिकारणवादा अशब्दत्वेन निराकृताः ॥ एवमादिस्थलेषु कापिलं मतं वेदविरुद्धमित्यादिप्रतिपादनं न निन्दात्वेन व्यवह्रियते ॥ एवं बलादापतितो मायावादःसाङ्ख्यस्यदुर्मतेरित्यादि विद्यारण्यस्य वचनमपि ॥ अन्यथा विष्णोरवतारत्वेन निश्चितस्य कपिलस्य दुर्मतित्वेन वर्णनं तन्मतस्य वेदबाह्यत्ववर्णनं च कथं न विष्णुनिन्दा स्यात् ॥ यच्चाप्येतत्कुत्सापरावस्मदीयौश्लोकावित्यादिनिर्बन्धेन कथनं तत्तु निन्दैव ॥ अत एव तस्य विनिन्दन्तिहृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिन इति तदङ्गीकृतविप्रशप्तलक्षणप्रकरणमध्यपतितश्लोकप्रतिपाद्यब्रह्मवादिनिन्दाकर्तृत्वेन तस्मिन्विप्रशप्तत्वं दुरुद्धरमेव ॥

(सहस्राक्षविष्णोःपराङ्मुखताशिवद्वेषादेःफलम्) इत्युक्तिं दूषयन्तस्तत्कल्पितलक्षणसप्तकस्य स्वेषु सर्वथैवाप्रवृत्तिं प्रकाशयन्ति ॥ **वस्तुतस्तु नास्मदित्यादिना दुरुद्धरमेवेत्यन्तेन** ॥ एवंच यदि शिवद्वेषादिकं स्यात् स्यान्नाम तर्ह्यस्मासु यथाकथंचित्प्रभुपाराङ्मुख्योत्प्रेक्षणस्यावसरः ॥ तदेव तु नास्ति कुतस्तरां तदा तदारोपणस्यावकाश इति भावः ॥ द्वेषनिन्दयोरभावमेवोपपादयन्ति ॥ **अतएवेत्यादिना** ॥ **तत्रतत्रेति** ॥ बालबोधसिद्धान्तमुक्तावल्यादिषु प्रकरणग्रन्थेषु अतःशिवश्चविष्णुश्चजगतो हितकारकाविति ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः ॥ देवतारूपवत्प्रोक्ताइत्याद्युक्तम् ॥ तथा चतुर्थस्कन्धनिबन्धे (श्लोक २२) तस्मादन्यतरद्वेषेणेतरत्कर्मसिध्यतीति (श्लोक ३९) शिवद्वेषनिवृत्त्यातुधर्मःसिध्येदपिक्वचिदिति चोक्तम् ॥ एतद्विवरणे श्रीविठ्ठलाचार्याः "संमुह्यन्तुहरद्विषइतिवाक्यात् तद्द्वेषयुक्तेष्वेव तस्यशापात्तन्निवृत्तौ धर्मः सिध्येदित्यर्थः ॥ अपीतिसंभावनायाम् ॥ पूर्वोक्तवैपरीत्ये संभावनापि नास्तीतिभावः" इत्याहुः ॥ अस्यावरणभङ्गे च श्रीपुरुषोत्तमचरणाः "अपीतिसंभावनायामित्यादि ॥ तथाचशिवद्वेषोनकार्यइत्येवमुख्यःपक्षइत्यर्थः" इति व्याचक्षते ॥ अष्टमस्कन्धनिबन्धे च (श्लोक ४४) विष्णुर्ब्रह्मामहेशश्चसर्वेत्रैवहिकारणम् ॥ एकमेकतराभावेनकार्यंजनयेत्क्वचिदित्यभिहितम् ॥ एतद्योजनायां च श्रीपुरुषोत्तमचरणाः "आत्मेश्वरउपद्रष्टास्वयंदृगविशेषणइतिदक्षंप्रति भगवद्वचनात्कार्यमात्रेप्रतित्रयाणांकारणत्वेनतत्रापित्रयाणांकारणत्वमनुसन्धेयमित्यर्थः" इति विवृण्वन्ति ॥ पत्रावलंबनग्रन्थसमाप्तौ च काशीपतिस्त्रिलोकेशोमहादेवःसतुष्यत्विति स्वयं विहितेन वेदविरुद्धवादव्युदासेन ब्रह्मवादस्थापनेन च श्रीमहादेवस्य तोषोऽभ्यर्थितः ॥ एवं सुबोधिन्यादिषु ग्रन्थान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ चतुर्थस्कन्धनिबन्धादौ शिवस्य स्वमार्गप्रथमाचार्यत्वमपि वर्णितं तदग्रे दर्शयिष्यामः ॥ तस्मादस्मासु शिवद्वेषादिकं संभाव्य तस्य लक्षणत्वं चोत्प्रेक्ष्य शप्तत्वमारोपयन् शशं तच्छृङ्गप्राप्तये पुष्करप्रसूनैः पिपूजयिषन्तमनुकरोति ॥ ननु मास्तु शिवद्वेषः शङ्कराचार्यद्वेषस्तु विद्यत एव तन्मतखण्डनात् ॥ खण्डनावसरे क्वचिदपकर्षबोधकशब्दानां प्रयोगाच्चेतिचेल्लक्षणग्राहकमानतयाऽभिमते शङ्कराचार्याणां न संबन्धगन्धोपीति प्रागेव प्रत्यपादयाम ॥ नापि वयं तेषामपि द्वेषाद्युन्मेषयामइत्याशयेनाहुः ॥ **स्वस्वमतमित्यादि** ॥ **अतएवेति** ॥ अयं भावः ॥ ईक्षतिसूत्रे पूर्वं साङ्ख्यादीन्निर्दिश्य "एवमन्येपितार्किकावाक्याभासयुक्त्याभासावष्टंभाःपूर्वपक्षवादिनइहोत्तिष्ठन्ते" इति तेष्वपकर्षबोधकशब्दाः प्रयुक्ताः ॥ सूत्रव्याख्याने च अशब्दंहितदित्यन्तेन साङ्ख्यस्यावैदिकत्वमुक्तम् । गौणश्चेन्नेतिसूत्रेपि तदुक्तस्यासत्त्वमुक्तम् ॥ द्वितीयाध्यायारंभसूत्रे च प्रधानादिवादानां न्यायाभासोपबृंहितत्वप्रतिपादनमपि द्वितीयाध्यायप्रयोजनं कण्ठरवेणोक्त्वा पर्वपक्षे परतन्त्रप्रज्ञास्त्वित्यादि ऋषिं प्रसूतमित्यन्तमुक्त्वा सिद्धान्ते श्रुतिविरोधात्कापिलादिस्मृतीनां सर्वथानादरणीयत्वं प्रपञ्च्य याचश्रुतिरित्यादिना ऋषिंप्रसूतमितिश्रुतिरन्यथानीता ॥ अत्र ॥ **प्रतस्थुरिति** ॥ प्रदाहकस्येतिरत्नप्रभादयः ॥ **ततःपूर्वमिति** ॥ स्मृत्यनवकाशसूत्रात्पूर्वं प्रथमाध्यायइत्यर्थः ॥ तत्र प्रथमे पादे (सू० १८।२७) कामाच्चनानुमानापेक्षेत्यादौ भाष्ये शङ्कराचार्यैः

सांख्यपरिकल्पिताचेतनप्रधानस्याऽनपेक्षितव्यत्वस्य कथनात् द्वितीयपादे (सू० १९) नचस्मार्तमतद्धर्माभिलापादित्यादौ कण्ठरवेण साङ्ख्यस्य निराकरणात् तृतीयपादे (सू० १) द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दादित्याद्यधिकरणेषु तथाकरणात् चतुर्थपादे (सू० १) आनुमानिकमप्येकेषां (सू० ८) चमसवदविशेषादित्यादौ तदनुकूलतया प्रतीयमानश्रुतीनां तदननुकूलत्वादेः कथनाच्च निराकृताइति भावः ॥ तथाच तेषु कपिलादिद्वेषिता कथं न स्यात् ॥ अथ स्वसिद्धान्तस्थापनावसरे खण्डनं खण्डने सहकारितयाऽपकर्षबोधकशब्दप्रयोगश्च न दोषइति चेत्तुल्यम् ॥ **बलादापतितइति** ॥ इदं पञ्चदश्यां चित्रदीपाख्ये षष्ठप्रकरणे (श्लोक २३२) अविवेककृतःसङ्गोनियमश्चेतिचेत्तदेतिपूर्वार्धस्योत्तरार्धमस्ति ॥ **वचनमपीति** ॥ न निन्दात्वेन व्यवह्रियतइत्यनुषज्यते ॥ तदुक्तवाक्यैस्तस्यैव शप्तत्वं निर्धारयन्ति ॥ **यच्चापीत्यादिना** ॥ **तत्तुनिन्दैवेति** ॥ अविद्यमानदोषकथनरूपत्वादिति भावः ॥ इदं तत्रैव स्फुटीभविष्यति ॥

यत्तु (लक्षणहेत्वोःक्रियाया इतिसूत्रेण द्विषन्तोदेवमित्यत्र लक्षणे हेतौ वा शता ॥ अदन् विप्रोननमनीयः पचन् विप्रोनश्राद्धेभोजनीय इत्यादिवत् तेन शिवद्वेषः शप्तानामेकं लक्षण) मित्युक्तं तदत्यन्तमसत् ॥ तेन सूत्रेण क्रियायाःपरिचायकेहेतौचार्थेवर्तमानाद्धातोर्लटः शतृशानचौविधीयेते नतु कारकपरिचायकार्थात् ॥ अत एव तत्सूत्रभाष्ये लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्युक्त्वा कारकार्थेगुणउपसङ्ख्यानमित्युक्तम् ॥ तथाच भाष्यं "लक्षणहेत्वोः क्रियायागुणउपसङ्ख्यानं कर्तव्यं तिष्ठन्मूत्रयति गच्छन्भक्षयतीति" अग्रेच "इहतावत्तिष्ठति क्रियामूत्रयतिक्रियायालक्षणं गच्छन्भक्षयतीतिगच्छतिक्रियाभक्षयतिक्रियायालक्षणंयोधीयानआस्तेसदेवदत्तइतिअध्ययनक्रियाआसनक्रियायालक्षणं" इत्युक्तम् ॥ तदुपरि कैयटेन "गुणशब्देनात्रसाधनमुच्यतेतिष्ठन्मूत्रयतीतियदास्थानादिनामूत्रादिक्रियालक्ष्यतेतदातेनैवसूत्रेणादेशसिद्धिर्यदातुकारकंलक्ष्यतेतदर्थमिदंवचनं" इत्युक्तम् ॥ अतस्तादृशभाष्यकैयटोक्तरीत्या क्रियायालक्षणएव वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शत्रादेशस्तादृशसूत्रेण भवतीति तत्सूत्रानुसारेण शिवद्वेषोविप्रशप्तानामेकं लक्षमितिवदन्भाष्यानभिज्ञएव ॥ किंच योधीयानआस्तेसदेवदत्तइत्यादिवत्तादृशश्लोके यत्तत्पदघटिताख्यातान्तद्वितीयधातुयुक्तवाक्यस्याभावात्तादृशसूत्रस्य प्राप्तिरेव न संभवति ॥ तिङन्तसमभिव्याहारस्थलएव सर्वोदाहरणेषु भाष्ये शत्रादेशस्य दर्शितत्वेन भाष्यानारूढे अदन् विप्रोननमनीयःपचन्विप्रोनश्राद्धेभोजनीयइत्युदाहरणे दृष्टान्तविधया प्रदर्शयन्नुपेक्षणीयः ॥ वस्तुवस्तु तादृशप्रकरणालोचने शिवद्वेषस्य शिवनिन्दायाश्च मुनिकोपोत्पादनद्वारा शापहेतुत्वं संभवत्यतोऽत्र तादृश-

तिङन्तक्रियाध्याहारे हेत्वर्थकधातोर्लटः शत्रादेशस्तु संभावितः ॥ तदनध्याहारे तु न संभवतीति ॥

यश्च सहस्राक्षे लक्षणसप्तकप्रतिपादनात्प्राकृतद्बोधकतयोपन्यस्तेषुवाक्येषु (पृ० ५६ पं० ५) द्विषन्तइत्यादौ लक्षणे हेतौ वा शता स्वप्रतिपिपादयिषितार्थसमर्थनार्थमुक्तः स न युक्तइति सिंहावलोकनन्यायेनाऽनूद्य दूषयन्ति ॥ **यत्तुलक्षणेत्यादिना न संभवतीत्यन्तेन ॥** अयमर्थः ॥ लक्षणहेत्वोरित्यत्र लक्ष्यतेनेनेतिलक्षणं परिचायकम् ॥ हेतुशब्दश्च फलकारणोभयपरः ॥ क्रियाया इत्यस्य सर्वत्र संबन्धः ॥ तथाच क्रियायाः परिचायके क्रियायाः फले क्रियायाः कारणे च वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचौ स्त इत्यर्थः ॥ तत्र लक्षणे यथा ॥ शयानाभुञ्जते यवनाः ॥ अत्र शेखरे ॥ "शयनंभुज्यर्थपरिचायकं तदुपलक्षितभुज्यर्थेनचयवनाः परिचाय्यन्ते" इत्युक्तम् ॥ एवंच प्रकृते लक्षणे शतेतिचेच्छेतिक्रिया भुजिक्रियायाइव द्वेष्टिक्रिया कस्याः परिचायिका यया च शत्रवः परिचाय्येरन् ॥ नहि शत्रूनामेव लक्षणं द्वेष्टिक्रिया शक्या वक्तुम् ॥ तेषामक्रियात्वात् ॥ ननु लक्षणहेत्वोःक्रियाया गुणउपसङ्ख्यानमितिवार्तिकेन शत्रुइति कर्मणोपि लक्षणे स्यात् ॥ गुणशब्दस्य कारकपरत्वात् ॥ कैयटेन "गुणशब्देनात्रसाधनमुच्यते" इतिव्याख्यानात् ॥ तत्रैव विवरणे "भाष्येक्रियायागुणेइतिक्रियायाः कारकेइत्यर्थः" इत्यादिव्याख्यानाच्चेति चेन्मैवम् ॥ वार्तिकेन प्रत्ययाङ्गीकारे लक्षणहेत्वोःक्रियायाइतिसूत्रेण शतेतिस्वोक्तेर्बाधात् ॥ तत्रैव कैयटेन "तिष्ठन्मूत्रयतीत्यादौ यदास्थानादिनामूत्रादिक्रियालक्ष्यतेतदासूत्रेणैवादेशसिद्धिः ॥ यदातुकारकंलक्ष्यते तदर्थमिदंवचनम् ॥ बहुषुमूत्रयत्सुकोदेवदत्त इत्युक्ते यस्तिष्ठन्मूत्रयतीतिप्रतिवचनेनदेवदत्तोलक्ष्यते ॥ अथवा अशौचादिगुणोगृह्यते" इति सूत्रवार्तिकयोर्विषयस्य विभागात् ॥ वस्तुतस्तु कारकलक्षणेऽपि स्थितिगमनादिक्रियायां मूत्रणभक्षणादिक्रियाया इव द्वेष्टिक्रियायां क्रियान्तरस्य सहकारोऽपेक्षितएव ॥ अत एव विवरणे "देवदत्तोलक्ष्यत इतिमूत्रणसमानकालिकस्थानक्रिययेत्यर्थः" इति व्याख्यातम् । किंचास्मिन्वार्तिके गुणशब्देन कर्तृरूपकारकमेव गृह्यते ॥ भाष्ये तिष्ठन्मूत्रयति गच्छन्भक्षयतीति तथैवोदाहरणात् ॥ एवमरुच्या स्वीकृते अशौचादिगुणोगृह्यतइति पक्षान्तरे तु प्रकृतेऽप्रसक्तिरेव ॥ "कर्तुश्चलक्षणयोःपर्यायेणाऽचयोगे" इत्यग्रिमवार्तिकेपि "यदापूर्ववाक्येगुणः साधनंगृह्यतेतदातेनैवसिद्धेपर्यायार्थः ॥ यदा त्वशौचादेर्गुणस्यतत्रग्रहणंतदाविध्यर्थः" इति वदता कैयटेन पूर्वत्र वार्तिके प्रथमपक्षे कर्तुरेव ग्रहणं द्वितीयपक्षस्य मुख्यत्वं च ध्वनितम् ॥ अन्यथा कर्तुश्चेतिवार्तिकमपार्थकमेव स्यात् ॥ योऽधीयानआस्तेसदेवदत्तः यआसीनोधीतेसदेवदत्तः इति पर्यायेपि प्रत्येकं पूर्वेण सिद्धौ बाधकाभावात् ॥ एवंसति अशौचादिगुणस्य लक्षणे प्रथमं कर्तुर्लक्षणे द्वितीयं वार्तिकं प्रवर्ततइति न प्रकृते तयोः प्रवृत्तिः ॥ नापि तत्त्वाख्याने चेत्यनेन शयानावर्धतेदूर्वाआसीनंवर्धतेबिसमित्यादिवत्स्वभावकथनेत्र शता शक्यः ॥ लक्षणे हेतौ वा शतेति स्वोक्तेरपि विरोधात् ॥ "नह्यासनंवृद्धेर्लक्षणंकिंतर्हिस्वभावमात्रकथनम्" इतिकैयटोक्तेः ॥ वर्धतइत्यादेरिव समानकर्तृकक्रियोपस्थापकतिङन्त-

पदस्य प्रकृतेऽनुपलम्भाच्च ॥ वस्तुतस्तु भाष्यकृता " तत्तर्हिवक्तव्यं नवक्तव्यम् ॥ लक्षण-हेत्वोःक्रियायाइत्येवसिद्धम् ॥ इहतावत्तिष्ठन्मूत्रयतीतितिष्ठतिक्रियामूत्रयतिक्रियायालक्षणम् ॥ गच्छन्भक्षयतीतिगच्छतिक्रियाभक्षयतिक्रियायालक्षणम् ॥ योधीयानआस्ते सदेवदत्तइतिअध्ययनक्रिया आसनक्रियायालक्षणम् " इत्यादिना प्रत्याख्यातं वार्तिकजातं तदिति न ततोपि तवेष्टसिद्धिः ॥ अत्र कैयटः " तिष्ठतिक्रियेति ॥ स्थितिक्रियालक्षितातुमूत्रणक्रियायस्तिष्ठन्मूत्रयतिसदेवदत्तइतिसर्वनामपरामर्शैदेवदत्तस्यलक्षणंतद्गतस्यवाऽशौचादेरितिभावः " इति व्याचष्टे ॥ एतच्च नागोजीभट्टः ॥ " ननुक्रिययोरेवलक्ष्यलक्षणभावे कोदेवदत्तइतिप्रश्नेइदमुत्तरंनस्यादत आह ॥ स्थितिक्रियेति ॥ सर्वनामपरामर्शैइति ॥ यत्तद्रूपसर्वनामपरामृष्टदेवदत्तस्यलक्षणमितिफलितम् ॥ अन्यथावचनान्तराऽऽरम्भेपि तिष्ठतेःशत्रनापत्तिः ॥ नहितद्वाच्यक्रियादेवदत्तस्यलक्षणंकिन्तुतदुपलक्षितमूत्रणक्रियेति बोध्यम् " इति विवृणोति ॥ एवं सति प्रकृते लक्षणहेत्वोरिति क्रियालक्षणे शतुरङ्गीकारे द्वेष्टिक्रियया लक्षितं क्रियान्तरमेव शप्तानां लक्षणं भवितुमर्हति ॥ न तु द्विष्यर्थक्रियैव ॥ नच क्रियान्तरं वाक्ये श्रूयते ॥ तेषां कर्मत्वात्तु सत्यपि क्रियान्तरे प्रयोगोन स्यात् ॥ भाष्यादिषु सर्वत्र तिष्ठन्मूत्रयतीत्याद्युदाहरणेषु लक्ष्यक्रियायां समानकर्तृकतायास्तिङन्तपदोपस्थाप्यतायाश्च नियमदर्शनात् ॥ नहि केनापि प्रामाणिकेन अदन्विप्रोननमनीयइत्याद्युदाहृतम् ॥ शप्तजीवलक्षणे शतुः स्वीकारे च सूत्रे क्रियाया इति पदमपार्थकमेव स्यात् ॥ अत एव काशिकायां " लक्षणेहेतौचार्थेवर्तमानाद्धातोःपरस्यलटःशतृशानचावादेशौभवतः ॥ तौचेल्लक्षणहेतूक्रियाविषयौभवतः ॥ लक्षणे ॥ शयानाभुञ्जतेयवनाः ॥ तिष्ठन्तोऽनुशासतिगणकाः ॥ हेतौ ॥ अर्जयन्वसति ॥ अधीयानोवसति ॥ लक्षणहेत्वोरितिकिम् ॥ पचतिपठति ॥ क्रियायाइतिकिम् ॥ द्रव्यगुणयोर्माभूत् ॥ यःकम्पते सोऽश्वत्थः ॥ यदुत्प्लवतेतल्लघु ॥ यन्निषीदतितद्गुरु " इत्युक्तम् ॥ एतदेव हृदि निधाय शेखरकारोपि ॥ " क्रियायाइतिकिम् ॥ यःकम्पतेसोऽश्वत्थइत्यादौमाभूत् " इत्याह ॥ एवं हेतौ शतुरङ्गीकारेपि अर्जयन्वसतीत्यादौ हेतुमत्क्रियायास्तिङन्तपदोपस्थाप्यत्वसमानकर्तृकत्वयोर्दर्शनादिह तादृशपदाऽभावाच्च फले शतरि द्वेष्टिक्रिया कस्याः क्रियायाः फलम् ॥ कारणे शतरि सा कस्याः कारणमिति चिन्त्यम् ॥ समानकर्तृकत्वाऽनियमे चैत्रस्य लाभार्थं भोजनार्थं वा मैत्रस्य वासेऽप्यर्जयन्वसति भुञ्जानो वसतीति प्रयुज्येतेति दिक् ॥ **तादृशतिङन्तेति** ॥ अत्र यत्तदोरप्यध्याहारो बोध्यः ॥ तिङन्ते तु अकोपयन् अनिन्दन् इत्यादिरूपं किञ्चिदध्याहर्तव्यम् ॥ तथाच ये शिवं द्विषन्तः दधीचं गौतमं वा मुनिं अकोपयन्द्वेषाद्देवमीशानमनिन्दन्वा ते शप्तास्ते च न संभाष्या इत्यर्थः ॥ योऽधीयानआस्तेसदेवदत्तइतिवत्प्रयोगः ॥ इह हेतावेव शतेत्याग्रहेऽसावध्याहारक्लेशः ॥ क्लेशाऽऽनादरे त्वाहुः ॥ **तदनध्याहारइति** ॥ तथाचास्मिन्पक्षे लटःशतृशानचाविति शता ॥ वर्तमानेलडित्यतोलडित्यनुवर्तमानेऽपि पुनर्लड्ग्रहणमधिकवचनार्थम् ॥ तेन अप्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचिदिति व्याख्यानात् ॥ गौतमकर्तृकशापे शिवद्वेषस्याऽकारणत्वमपि द्विषन्तोदेवमित्यत्र हेतौ शतुरनादरे बीजं द्रष्टव्यम् ॥

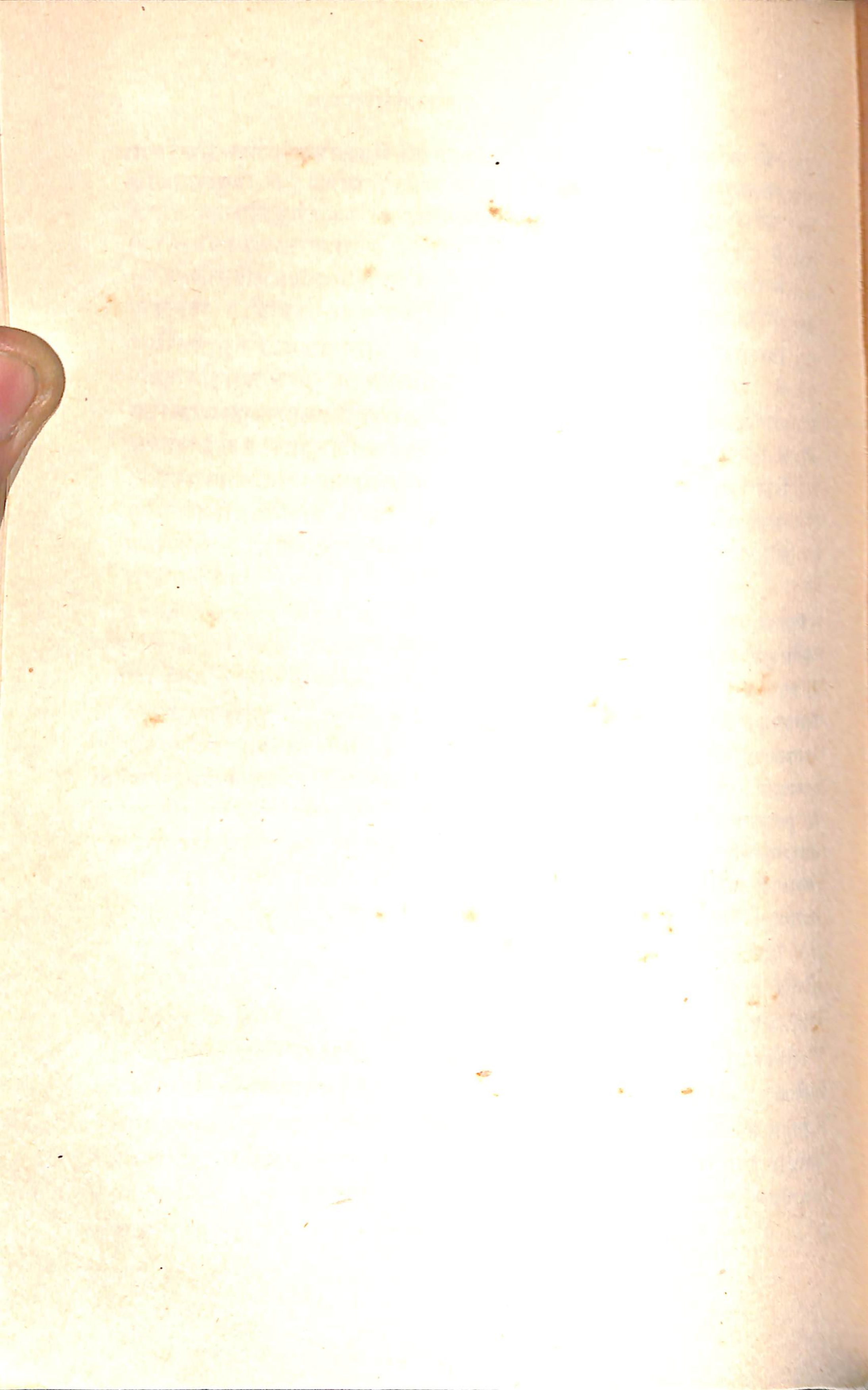
इदं पुनरत्र बोध्यम् ॥ पूर्वोक्तरीत्या दोषपरिहारोऽस्माभिः परोक्तं यथाश्रुतं दोषमङ्गीकृत्य कृतः ॥ वस्तुतस्तु दोषएव नास्ति ॥ तथाहि ॥ कूर्मपुराणे पञ्चदशेऽध्याये दधीचशापमुक्त्वा ततउक्तं येन्येशापाग्निनिर्दग्धाद्दधीचस्यमहर्षयः ॥ द्विषन्तोमोहितादेवंसंबभूवुःकलिष्वथ ॥ अत्र संबभूवुरित्युक्तं नतु भविष्यन्तीत्युक्तम् । अग्रे च कलिष्वितिबहुवचनमुक्तम् ॥ एवं च सूतशौनकसंवादात्प्राक्तनकलिष्वेव ते जाता नतु वर्तमानकलियुगे ॥ कथमन्यथा सूतेन व्यासैर्वा भविष्यन्तीतिनोक्तं स्यात् ॥ तस्मात्तादृशकौर्मप्रकरणं व्यतीतकलिविषयकमेव ॥

अथ युक्त्यन्तरेण तु त्वदुक्तदोषप्रसक्तिरेव नास्तीत्याहुः ॥ इदंपुनरत्रेत्यादिना विषयकमेवेत्यन्तेन ॥ अत्र कौर्मे ॥ उक्तचरस्थले ब्रह्मणा शुद्धाद्वैतावलम्बेन विष्णुशिवयोरभेददृष्टौ मुक्त्यादिकं भेददृष्टौ नरकप्राप्त्यादिकं चाऽभिहितं निशम्य दक्षरुयक्षं शरणं जगामेति वर्णयित्वा ब्रह्मवचनश्रवणेऽपि शुद्धमद्वैतमनादृत्य साक्षाच्छिवं द्विषतां सप्तमहर्षीणां वृत्तान्तोवर्ण्यते ॥ येन्येशापाग्निनिर्दग्धाद्दधीचस्य महर्षयः ॥ द्विषन्तोमोहितादेवंसंबभूवुःकलिष्वथ ॥ त्यक्त्वातपोबलंकृत्स्नंविप्राणांकुलसम्भवाः ॥ पूर्वसंस्कारमाहात्म्याद्ब्रह्मणोवचनादिह ॥ मुक्तशापास्ततः सर्वेकल्पान्तेरौरवादिषु ॥ निपात्यमानाःकालेनसंप्राप्याऽऽदित्यवर्चसम् ॥ ब्रह्माणंजगतामीशमनुज्ञाताःस्वयंभुवा ॥ समाराध्यतपोयोगादीशानंत्रिदशाधिपम् ॥ संबभूवुर्यथापूर्वंशङ्करस्यप्रसादतइति ॥ इह महर्षयइत्यत्र महात्मन इत्यपि पाठः ॥ प्राक्तनकलिष्विति ॥ संबभूवुरित्यनद्यतनपरोक्षभूतार्थकलकारप्रयोगात्कलिष्विति बहुवचनस्वारस्याच्चेति हृदयम् ॥ क्वचित्पुस्तके चरमश्लोके भविष्यन्तियथापूर्वमितिपाठेऽपि शापमुक्तिब्रह्मलोकप्राप्त्यन्तस्य पूर्वकालिकत्वं नापैति ॥ किन्त्वस्मिंल्लोके पुनस्तपोभिलाषाद्यथापूर्वं जननमेव तादृशपाठेऽर्थः ॥ अन्यथा संबभूवुःकलिष्वितिवचनं विरुध्येतैव ॥ त्वदनुकूलोन्व्यासाऽभिप्रायश्चेत्पूर्ववाक्ये भविष्यन्तिकलाविहेत्येव वदेत् ॥ गृहिलतयैवं नाद्रियमाणे तु प्रागुक्तयाऽसन्दिग्धया व्यवस्थया सन्तुष्य ॥ संभूतास्तेकलिष्वथेति त्वन्मात्रकल्पितपाठेऽपि भूतत्वं तदवस्थमेव ॥ एतेन सहस्राक्षे पूर्वं (पृ० ५६ पं० ४) द्विषन्तोमोहिताइत्यादिना कालेनेत्युक्तमित्यन्तेन विहितं व्यामोहनवैदग्ध्यं व्यर्थितम् ॥

श्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तर्गताऽष्टाविंशतितमकलिविषयकाणि तु ब्रह्माण्डादिपुराणवाक्यानि ॥ कलौदशसहस्रेणविष्णुस्त्यक्ष्यति मेदिनीम् ॥ तदर्द्धंजान्हवीतोयंतदर्द्धंग्रामदेवताः ॥ श्रीभागवते च ॥ कलिंसभाजयन्त्यार्यागुणज्ञाःसारभागिनः ॥ यत्रसङ्कीर्तनेनैवसर्वैः स्वार्थोभिलभ्यते ॥ तथा ॥ कृतेयद्ध्यायतोविष्णुंत्रेतायांयजतोमखैः ॥

द्वापरेपरिचर्यायांकलौतद्धरिकीर्तनात् ॥ कलेर्दोषनिधेराजन्नस्तिह्येकोमहान्गुणः ॥ कीर्तनादेवकृष्णस्यमुक्तबन्धःपरंव्रजेत् ॥ पुनस्तत्रैव ॥ कृतादिषुप्रजाराजन्कलाविच्छन्तिसंभवम् ॥ कलौखलुभविष्यन्तिनारायणपरायणाः ॥ क्वचित्क्वचिन्महाराजद्रविडेषुचभूरिशः ॥ ताम्रपर्णीनदीयत्रकृतमालापयस्विनी ॥ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीच महानदी ॥ येपिबन्तिजलंतासांमनुजामनुजेश्वर ॥ प्रायोभक्ताभविष्यन्तिवासुदेवेऽमलाशयाः ॥ स्कन्दपुराणेच ॥ कर्मणामनसावाचा श्रीकृष्णंहिभजन्तिये ॥ संप्रदायिगुरोर्वाक्यात्तेविष्णोर्नकलेर्नराः ॥ वेदोक्तधर्महीनत्वात्सर्वेनिरयगामिनः ॥ अनाश्रित्यहरिंजीवाःकलौपाषण्डसङ्कुले ॥ पद्मपुराणेच ॥ यदाभागवतीसृष्टिःकलौभवतिवैतदा ॥ अंशेनभगान्विष्णुःस्वात्मानंसृजतिस्वयम् ॥ तमाश्रित्यजनाःसर्वे भक्तिभाजोभवन्तिहि ॥ तथातत्रैव ॥ चत्वारस्तेकलौभाव्याःसंप्रदायप्रवर्तकाः । भविष्यन्तिप्रसिद्धास्तेह्युत्कलेपुरुषोत्तमात् ॥ इत्यादीनि द्रष्टव्यानि ॥

अतःपरं वैष्णवसम्प्रदायानां तत्प्रवर्तकाचार्याणां च जगदुद्धारकारणत्वं तत्संमतहरिसेवनाद्याचारतत्स्वरूपविषयकज्ञानयोर्हरिपरितोषपुरःसरमोक्षफलकत्वं च पुराणादिषु प्रसिद्धमिति बोधयितुमाहुः ॥ श्वेतवाराहकल्पइत्यादि द्रष्टव्यानीत्यन्तम् ॥ अत्र ॥ विष्णुस्त्यक्ष्यतीति ॥ दशसहस्रवर्षपर्यन्तमेव विशेषतोविष्णुः स्वसेवादिधर्मप्रचारं स्थापयिष्यतीति भावः ॥ श्रीभागवतवचनेषु हरिकीर्तनमात्रेणापि बन्धमोक्षपुरःसरपरप्राप्तिपर्यन्तसर्वस्वार्थलाभस्य कथनात्तदनन्यभक्तानां वैष्णवानां प्रत्युत नरकप्राप्त्यन्तदुष्फलप्राप्तेः खण्डयिष्यमाणसहस्राक्षे प्रलपनं प्रद्वेषमात्रमूलकम् ॥ स्कान्दवचस्सु ॥ संप्रदायिगुरोरिति ॥ विष्णुस्वाम्यादिप्रकाशिताऽनादिसिद्धचतुर्विधवैष्णवसंप्रदायाऽन्यसंबन्धिनोगुरोरिति भावः ॥ अत्र मूलमनुपदं वक्ष्यते ॥ तेविष्णोरिति ॥ तादृशगुरुतो दीक्षां लब्ध्वा सर्वात्मना भगवन्तं सेवमाना ये तएव विष्णोः संबन्धिनो वैष्णवाः॥ नतु ते कलेःसंबन्धिनस्तदधीनाः ॥ कलिकल्मषकषणसाधनसंपन्नत्वात् ॥ अतो न ते कलिजैः परिपीडिताभवन्ति ॥ वेदोक्तेति ॥ हरिमनाश्रित्य वैष्णवत्वमप्राप्य ॥ वेदोक्तैस्तत्सेवासङ्कीर्तनादिधर्मैर्हीनत्वादेव जीवा निरयं गच्छन्ति ॥ भगवद्धर्मास्तु मुक्तिसाधनतयैव ऋगादिषु चतुर्ष्वपि वेदेषु “ तमुस्तोतारःपूर्व्यंयथाविदऋतस्यगर्भंजनुषापिपर्तन ” इत्यादिना “ भर्तासन्भ्रियमाणोबिभर्ति ” इत्यादिना “ ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ” इत्यादिना “भक्तिरस्यभजनम् ” इत्यादिना च वचःशतेन सप्रपञ्चं निरूपिता इति किं बहुना ॥ नरकप्राप्तिस्तु तद्रहितानामेव ॥ षष्ठस्कन्धादिषु जिह्वानवक्तिभगवद्गुणनामधेयमित्यादिवचनेभ्यः ॥ विष्णुपुराणादिष्वपि स्वपुरुषमभिवीक्ष्यपाशहस्तंवदतियमः खलुतस्यकर्णमूले ॥ परिहरमधुसूदनप्रपन्नान्प्रभुरहमन्यनृणांनवैष्णवानाम् ॥ १ ॥

इत्यादिसन्दर्भदर्शनाच्चेतिदिक् ॥ पाद्मवचनेषु ॥ यदेति ॥ भागवती दैवी सृष्टिः ॥ दैवी संपद्विमोक्षायेतिभगवद्वाक्यान्मोक्षयोग्यापि यदा कलौ भवति तद्दोषवती संपद्यते तदा भगवान्विष्णुरंशरूपेण वा अंशेन सह स्वयमेव वा स्वस्वरूपं प्रकटयति॥ तं प्रकटितात्मानमाश्रित्य ततउपदेशादिकं प्राप्येति भावः ॥ सर्वे जना ब्राह्मणादयो भगवद्भक्तिभाजो भवन्ति ॥ इह विष्णुरिति निर्देशादिदं विष्णुस्वाम्याख्यभगवदवतारपरमिति केचित् शिष्टाः ॥ भगवान्स्वयं विष्णवाख्यं स्वात्मानं सृजतीति तेषामाशयः ॥ अनघिचेति सकारद्वित्वम् ॥ शङ्करोनीललोहित इत्यस्य शङ्कराचार्यपरत्वं वदता भवतात्विदं न शक्यं प्रत्याख्यातुम् ॥ अस्माकं तु नैवं व्याख्याने निर्बन्धः ॥ चत्वारस्तेइति ॥ इतः पूर्वं संप्रदायविहीनायेमन्त्रास्तेनिष्फलामताः ॥ अतःकलौभविष्यन्तिचत्वारःसंप्रदायिनः ॥ श्रीब्रह्मरुद्रसनकवैष्णवाःक्षितिपावनाः ॥ चत्वारस्तेकलौभाव्याइति पठ्यते ॥ उत्कले देशविशेषे ॥ पुरुषोत्तमात् श्रीजगन्नाथक्षेत्रात्तदधिष्ठातृजगन्नाथतोवा प्रसिद्धाभविष्यन्तीत्यर्थः ॥ इह श्र्यादिसंबन्धिनः संप्रदायाः क्रमेण रामानुजमाध्वविष्णुस्वामिनिम्बार्काख्याभिर्विदिता ज्ञेयाः ॥ रामानुजानांसरणीरमातोगौरीपतेर्विष्णुमतामताऽनुगानाम् ॥ निम्बार्कगानांसनकादितश्चमाध्वानुगानांपरमेष्ठितश्चेत्युक्तेः ॥ तत्राऽस्माकं रुद्रसंप्रदायः ॥ अतएवतस्य भक्तिदातृत्वं तत्र तत्र वर्णयन्ति श्रीमदाचार्याः ॥ यथा पुरुषोत्तमनामसहस्रे महादेवस्वरूपश्चभक्तिदाताकृपानिधिरिति ॥ निबन्धे चतुर्थस्कन्धविवरणेपि सायुज्याधिकारिणां प्रचेतसां श्रीशिवकर्तृकोपदेशादेव सिद्धिर्दर्शिता ॥ तपसासाधनेतस्यनबन्धोभवतीतिहि ॥ तत्रापिकृष्णसेवायांकृतार्थत्वंहिसर्वथा ॥ इतितान्सर्वथाशुद्धान्विलोक्येशोहरिप्रियः ॥ प्रोवाचसर्वसन्देहवारकंसर्वबोधकम् ॥ हेतुपूर्वंस्तोत्रमाहशीघ्रंतुष्यतियद्धरिः ॥ अयमेवोपदेशोहिविश्वासर्थंपरंपरेति ॥ एतद्विवरणे च श्रीप्रभुचरणाः "तत्रापि विशेषमाहुः ॥ तपसेति ॥ तस्यपित्रादेशस्यतपसासाधनेप्रवृत्तिमार्गत्वेनस्वस्यसर्वकरणजबन्धोयः सन भविष्यतीतितपसिप्रवृत्ताः ॥ तत्रापिनकेवलंतावन्मात्रत्वंकिन्तुतपस्यपिपुरुषोत्तमभजनंकरिष्यामस्तेनकृतार्थाभविष्यामइतिनिश्चयवन्तः ॥ अतइत्थंभूतत्वेनाऽधिदैविक्यपिशुद्धिःसंपन्नेतिसर्वप्रकारेणशुद्धान्ज्ञात्वातान्प्रतिप्रोवाचेत्यर्थः ॥ ईशत्त्वेनान्तरज्ञानम् ॥ तत्रापि हरिभक्तिज्ञानं हरिप्रियत्वेन ॥ अन्यथाकथमकस्माद्धहिरागच्छेत्" इत्याद्याहुः ॥ द्वादशस्कन्धनिबन्धेच श्रीमदाचार्याः ॥ योधिकारीभक्तिमार्गेतत्प्रसादमवाप्यहि ॥ भक्तश्चेत्सर्ववित्स्वस्थस्तृतीयःसउदाहृतः ॥ भक्तियुक्तोमहादेवस्तांदातुंशक्नुयात्तथा ॥ भक्तस्ययावान्संक्लेशःसमायेत्यपिरूपितम् ॥ भक्तिमार्गानुसारेणभक्तिनिष्ठेयमीरितेति ॥ एतद्व्याख्याने च श्रीपुरुषोत्तमचरणाः ॥ "एवंद्वितीयाध्यायार्थउक्तः ॥ तृतीयस्याहुः ॥ यइत्यादि एतेननारायणपरःप्रशान्तात्माइतितृतीयइत्युक्तंभवति ॥ नन्वत्रशिवदर्शनसंवादाद्युपनिबन्धनस्यकिंप्रयोजनमतआहुः ॥ भक्तियुक्तइत्यादि ॥ एतेन महादेवे गुरुत्वबोधनायतदुपनिबन्धनमित्युक्तम् ॥" इत्यादिव्याचक्षते ॥ एतेन शिवस्य भक्तिमार्गाऽऽचार्यत्वं प्रद्विषन्तः स्वमार्गाऽनभिज्ञाअस्मासु शिवद्वेषस्यारोपकाश्चसर्वथैव प्रत्युक्ताः ॥ परेषां नारायणंपद्मभवंवसिष्ठमित्यादिवदस्माकमाचार्यपरंपरातु आदौश्रीपुरु-

षोत्तमंपुरहरंश्रीनारदाख्यंमुनिंकृष्णव्यासगुरुंशुकंतदनुविष्णुस्वामिनंद्राविडम् ॥ तच्छिष्यंकिलबिल्वमङ्गलमहंवन्देमहायोगिनंश्रीमद्वल्लभनामधामचभजेऽस्मत्संप्रदायाधिपम् ॥ इति बोद्धव्या ॥ इयं च मिताक्षरादौ विज्ञानेश्वरादिभिरुदाहृतवचनान्तरायां शाण्डिल्यसंहितायां भक्तिखण्डे पञ्चमाध्यायेऽपि दृश्यते ॥ यथा ॥ अथातःश्रूयतां विप्राःसंप्रदायःपुरद्विषः ॥ एकदाशङ्करोदेवोगतोगोकुलमण्डलम् ॥ १ ॥ तत्रवृन्दावनेरम्येसच्चिदानन्दमन्दिरे ॥ त्रिभङ्गललितंदेवंकोटिमन्मथसुन्दरम् ॥ २ ॥ अनौपम्यंवेणुधरंव्रजस्त्रीगणसेवितम् ॥ श्रुतिभिर्मुनिभिश्चैवसेव्यमानंमुदान्वितम् ॥ ३ ॥ प्रणिपत्यमुदादेवंसामगानादतोषयत् ॥ जगतोहिसमुद्धर्तुंसंप्रदायस्यलब्धये ॥ ४ ॥ तस्मैददौप्रसन्नात्मातत्रत्यानामनुग्रहात् ॥ सलब्ध्वापरमंलाभंस्वधामसंन्यवर्तत ॥ ५ ॥ परमानन्दसंमग्नोनृत्यंचक्रेदिगम्बरः ॥ समुपासततंदेवंतत्प्रष्टुंभृतकौतुकः ॥ ६ ॥ नचाचष्टतदादेवाहत्वात्रिपुरमाहवे ॥ तदाहर्षसमाविष्टोनारदेनप्रसादितः ॥ ७ ॥ जगौतमेवसन्मार्गंश्रुतंयच्छ्रीपतेर्मुखात् ॥ नारदोऽपिमहायोगीपरमानन्दपूरितः ॥ ८ ॥ अलंप्रसादतःप्रादाद्व्यासायामिततेजसे ॥ कौण्डिन्यायमयाप्रोक्तोगर्गाचार्यमहात्मने ॥ ९ ॥ व्यासस्तुवक्तिपुत्रायब्रह्मरातायविष्णवे ॥ अथोकलौसंप्रवृत्तेपूर्वाचार्यैरथागतैः ॥ १० ॥ भविष्यतिपराभक्तिःकिञ्चित्कालंमुनीश्वराः ॥ वेदवेदान्ततत्त्वज्ञैर्वैष्णवैर्ब्राह्मणोत्तमैः ॥ ११ ॥ निर्वाहितातततोभक्तिर्लुप्तप्रायाभविष्यति ॥ ततोपिश्रीपतेरस्यस्वीयानुग्रहतोहरेः ॥ १२ ॥ माथुरेमण्डलेतत्रगोकुलेऽस्मिन्गिरावपि ॥ प्रादुर्भविष्यतिमहापुरुषैरुपभाविता ॥ १३ ॥ तस्याःसंप्रीतयेतत्रसंप्रदायंरिरक्षिषुः ॥ महात्मासुमहातेजाभगवद्वदनोदितः ॥ १४ ॥ प्रादुर्भविष्यतिततःसर्वश्रुतिविशारदः ॥ योगीयोगीश्वरस्तंवैसंप्रदायंवदिष्यति ॥ १५ ॥ भगवानपितंसाक्षादुपदेष्टानिजागमम् ॥ आसाद्यगोकुलंधामभक्तिंसंवर्धयिष्यति ॥ १६ ॥ गिरिराजंततःप्राप्यमहात्मैकान्तसंश्रयैः ॥ निर्गुणंभक्तिमार्गंहिवर्धयन्विचरिष्यति ॥ १७ ॥ निजात्मप्रेमसंपूर्णैर्भगवद्ध्यानतत्परैः ॥ तद्रसाप्लुतचित्तानांस्वाचारपरिवर्त्तिनाम् ॥ १८ ॥ सर्वभूतैकसुहृदांवेदप्रामाण्यमीयुषाम् ॥ विरलेष्वेवभविता संप्रदायोऽप्यनुत्तमः ॥ १९ ॥ आश्चर्याणिचरित्राणिकृत्वानानाविधान्यसौ ॥ स्थापयिष्यतिवैतस्याःपारंपर्याक्रमंकुलम् ॥ २० ॥ समुद्धृत्यततोजीवान्हरेः प्रीतिंकरिष्यति ॥ ततःकतिपयेकालेकालदोषप्रभावतः ॥ २१ ॥ विलयंयास्यतिपन्थाः कापट्येनाकुलःपरः ॥ परदोषान्वितैःपुम्भिर्निजाचार्यपराङ्मुखैः ॥ २२ ॥ इत्येवंहिसमाख्यातःसंप्रदायःपुरद्विषः ॥ अयमेवपरःपुण्योभक्तिशास्त्रैकसम्मतः ॥ एतन्माहात्म्यमतुलंनालंवक्तुंचतुर्मुखः ॥ २३ ॥ अयंहरेःश्रीव्रजदेवतायाअनुगृहीतःकिलसंप्रदायः ॥ आविर्भावोवेणुगृहीतवेदैर्विभावयध्वंत्रिपुरारिसंमतम् ॥ २४ ॥ अत्र विष्णवे विष्णुस्वामिनाम्ने इत्यर्थः ॥ भगवद्वदनोदितः श्रीवल्लभाऽऽचार्यः ॥ श्रीमद्गोवर्द्धनधरवदनवैश्वानररूपत्वात् ॥ एतदनुकूलैः श्रुतिस्मृतिपुराणनारदपञ्चरात्रादिवाक्यैर्विस्तरस्तुचरित्रचिन्तामणिसंप्रदायप्रदीपश्रुतिरहस्यादिषु मामके सत्सिद्धान्तमार्तण्डे च द्रष्टव्यः ॥

एतेन शापेन चेतसि तमसः प्रवेशस्तासु योनिषु कलौ जन्म च तमःप्रवेशेन मोह इत्यादिकं सर्वमपास्तम् ॥ शप्तब्राह्मणसंभवस्य कूर्मपुराणे संबभूवुरित्यादिना पूर्वमेवोक्तत्त्वात् ॥

सहस्राक्षे एवञ्चशापेनेत्यादिं तासुयोनिष्वितिचोक्तमित्यन्तं भागं दूषयन्ति ॥ **एते-नेत्यादिना पूर्वमेवोक्तत्वादित्यन्तेन** ॥ अयं भावः ॥ तदुक्तः क्रमः केवलं कपोल-कल्पितएव ॥ तथाहि ॥ अत्र शापेन तमःप्रवेशउक्तः कौर्मे तु तमसाऽऽविष्टमनसो निन्दकान्दृष्ट्वा शशापेत्युक्तम् ॥ अत्र तासु योनिषु जन्म द्वितीयं फलमुक्तम् ॥ पुराणे तु द्वेषाद्युत्तरकालिकं तत् ॥ एवं पुराणे कुशास्त्राऽऽसक्त्यादित्रयस्य कलिजपरिपीडा-कारणत्वं बोधितम् ॥ इह तु प्रत्युत तस्य तत्कार्यत्वम् ॥ पुराणे शिवद्वेषः शिवतन्मार्ग-योर्निन्दा च शापहेतुतयोपात्ता ॥ अत्र तु शापजन्यतया ॥ जनमोहकत्वं तु पुराणोक्तान् हृषीकेशतद्भक्तनिन्दकत्वादिधर्मानप्रकाश्य मध्यतएवोपात्तम् ॥ पुराणे वृथाधर्मंचरि-ष्यन्तीत्यनेन कापालिकादिषु व्यर्थधर्मस्याऽऽचरणमेव बोध्यते नतु श्रौतस्मार्तधर्मस्य वृथात्वमतः पूर्वोक्तरीत्या तदुदाहृतपुराणस्यैव विरोधस्तदुक्तक्रमेऽवर्णितोऽपि सुबोधएव सुधियाम् ॥ तस्माद्वैष्णवप्रद्वेषादेवेदं कपोलकल्पितनानाफलकथनं सर्वजनमोहनार्थम् ॥ मोहयन्तिजनान्सर्वान्दर्शयित्वाफलानिवै इति तत्रैवोक्तेरिति दिक् ॥ यश्च कौर्मस्थे शाप-प्रकरणे नहिनिन्देतिन्यायस्याऽनवतारस्तत्रतत्र स्तुत्यन्तराऽभावादुक्तः सोप्यविचारात् ॥ यत्रयत्र प्रकरणे स्थितानि वचांसि त्वयोपात्तानि तत्रतत्र (अ० २७ श्लो० १६) तस्मा-त्सपरिहर्तव्यानिन्दापशुपतौद्विजाइति ॥ (अ० ३० श्लो० ३८) तस्मात्सर्वप्रयत्नेनप्राप्य-माहेश्वरंयुगम् ॥ विशेषाद्ब्राह्मणान्रुद्रमीशानंशरणंव्रजेति ॥ (अ० १५ श्लो० ८१।८२) तस्मादनादिमध्यांतंविज्ञायपरमेश्वरम् ॥ मनसाकर्मणावाचासमाराधययत्नतः ॥८१॥ यत्ना-त्परिहरेशस्यनिन्दांस्वात्मविनाशिनीम् ॥ भवन्तिसर्वदोषायनिन्दकस्यक्रियाहिताः ॥ ८२ ॥ इति यथायथं निन्दानिषेधादिविधीनां सत्वेन शापादिकथनस्य तत्तद्विधिवाक्यविधेयार्थ-स्तुतौ तात्पर्यमिति कल्पनेऽपि बाधकाऽभावात् ॥ यथा "स्तेनंमनोनृतवादिनीवाक्" इति निन्दावचनस्य हिरण्यस्तुत्यर्थत्वम् ॥ अत एव प्रमाणाध्यायेऽर्थवादपादे (सू० ११)

---

* एवंच शापेन चेतसि तमसः प्रवेशः तासुयोनिषुकलौजन्मच तमःप्रवेशेन मोहः तेनपरस्त्र्यासक्त्यादिप्रयुक्तकलिजपापपरिपीडितत्वं कुशास्त्राऽऽसक्तचेतस्कताच तयामिथ्या-ऽधीतसमाचारता मिथ्याज्ञानप्रलापिता शिवद्वेषः शिवनिन्दा शिवोक्तवेदार्थनिन्दा ऐहिका-ऽऽमुष्मिकानां फलानां बोधनेन जनमोहकत्वं च मिथ्याऽधीतसमाचारत्वादिभिश्च यथायथं ब्राह्मणैरसंभाष्यत्वं धर्माचरणस्य वृथात्वं तपोबलहानिस्त्रयीबाह्यत्वं विष्णोःपराङ्मुखत्वं ततोनरकेपातइति ॥ नच नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवृत्ता किन्तु स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायेन शप्तविप्रनिन्दायां नैतत्तात्पर्यमिति वाच्यम् ॥ तत्रतत्र स्तुत्यन्तराऽभावेनैतन्न्यायाऽनवतारात् ॥ किञ्च शापादिविषयेऽपि तन्न्यायाऽवतारे पुराणकथानां बहुविप्लवः स्यादिति दिक् ॥ अत्र ब्राह्मणैरित्युपलक्षणं तेन देव्या शप्तैरित्यपि बोध्यम् ॥ अत्रचेदानीम्पदमध्याहृत्य पुरा ब्राह्मणैरिति पदद्वयमावर्त्यैत्थं व्याख्येयम् ॥ पुरा पूर्वजन्मनि ब्राह्मणैस्तत्रैव ब्राह्मणैः शप्तैरिदानीं विप्रकुलोद्भवैरिति ॥ अनेनेदानीं विप्रकुले जन्मसत्वेऽपि ब्राह्मण्यनियमोनेति सूचितम् ॥ अतएव कौर्मे विप्राणां कुलसम्भवा इति तासु योनिषु इति चोक्तम् ॥

"रूपात्प्रायात्" इत्यत्र शबरस्वामी "हिरण्यंहस्तेभवतिअथगृण्हाति–इतिसाकाङ्क्षत्वा-दस्यविधेःशेषः॥ स्तेनंमनोनृतवादिनीवाक्इतिनिन्दावचनंहिरण्यस्तुत्यर्थेन॥ यथाकिंञ्चिषि-णादेवदत्तएवभोजयितव्यः" इत्याह॥ यथावा तैत्तिरीयसंहितायां (कां० १ प्रपाठक ५ अनु० १) "सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वम्॥ यदश्रूवशीयतततत्॥ १॥ रजतँ हिर-ण्यमभवत्तस्माद्रजतँ हिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजँ हियोबर्हिषिददातिपुराऽस्यसंवत्सराद्गृहेरु-दन्ति" इति निन्दायाः "तस्माद्बर्हिषिनदेयं" इति विधेः शेषत्वम्॥ तेन च देयस्य हिरण्यस्य स्तुतिः॥ अतएव तत्र (सू० १०) "गुणवादस्तु" इत्यत्र भाष्ये "अथसो-ऽरोदीत् इतिकस्यविधेःशेषःतस्माद्बर्हिषिरजतंनदेयंइत्यस्य" इत्यादिना पदानां साकाङ्क्षत्वं प्रदर्श्य "योबर्हिषिरजतंदद्यात्॥ पुराऽस्य संवत्सराद्गृहेरोदनंभवतीत्यस्यहेतुत्वेनाऽयंप्रति निर्दिश्यतेतस्माद्बर्हिषिरजतंनदेयंइति॥ एवं सर्वाणिसाकाङ्क्षाणिकथं विधेरुपकुर्वन्तीति॥ गुणवादेनरोदनप्रभवंरजतंबर्हिषिददतोरोदनमापद्यते॥ तत्प्रतिषेधस्यगुणःयत्अरोदन-मिति" इत्याद्युक्तं॥ तथाऽत्रापिशिवनिन्दादिकरणे दुष्फलसम्भवात्तन्नकार्यमिति॥ तेन च शिवाराधनं स्तुत्यमित्येव तात्पर्यं॥ न तु वैष्णवसंप्रदायवर्तिनां निन्दायाम्॥ एवमुदि-ताऽनुदितहोमस्थलेऽपि (तैत्तिरीयब्राह्मणे अष्टक २ अध्याय १ अनुवाक २) "आग्नेयी-वैरात्रिः॥ ऐन्द्रमहः॥ यदनुदितेसूर्येप्रातर्जुहुयात्॥ उभयमेवाऽग्नेयँ स्यात्॥" इत्यनु-दितहोमनिन्दायाः॥ "उदितेसूर्येप्रातर्जुहोति॥ तथाग्नयेस्यँ हूयते॥ सूर्यायप्रातः॥" इति विहितोदितहोमस्तुतावेव तात्पर्यं न तु निन्द्यमानाऽनुदितहोमनिन्दने तथाऽत्रापि शिवसमाराधन एव तात्पर्यं न तु शिवनिन्दनइतिशिवम्॥ वेदे (तैत्तिरीयसंहिता कांड २ प्रपा० ६ अनुवाक ६) अग्नेस्त्रयोज्यायाँसो भ्रातरआसन्नित्युपक्रम्य "तंमत्स्यःप्राब्रवीत् तमशपद्धियाधियात्वावध्यासुर्योमाप्रावोचइति॥ तस्मान्मत्स्यंधियाधियाघ्नन्तिशप्तोहि इत्याम्नातासु शापादिकथास्वपि मीमांसकैः पुराकल्पार्थवादतयाऽङ्गीकाराच्च॥ पुराणेषु शापस्थलेषु तद्व्यायाऽनवतारं वदन् भवव्रतधरायेचेत्यादिसन्दर्भमपि निर्बाधमेव मन्यते भवान्॥ यत्तु देव्या शप्तैरित्यपि बोध्यमित्युक्तं तत्र देवीकर्तृकशापाऽऽख्यायिका तु न क्वापि प्रसिद्धा प्रत्युत तद्विरुद्धा च॥ अतोऽत्र मानभूता साऽन्वेष्टव्यैव॥ यच्च प्रद्विषन्तोऽभ्य-सूयकाइत्याद्युक्ताऽसुरधर्मशालितया वैष्णवप्रद्वेषादेव तेष्वब्राह्मण्यं ध्वनयितुं प्रलपितं तत्तु स्वस्य तथात्वादेव॥ चोरोवेत्तिजगच्चोरमिति न्यायात्॥ नहि विरागिपदवाच्येषु नाममात्र-यतिष्वाऽऽधुनिकेषु वर्णादिनियमः कोप्यस्तीतिसुप्रसिद्धमेवैतत्॥ तासु योनिष्वितिवाक्यात्तु पश्वादियोनिष्वेव जन्म स्वरसतोवगम्यते नतु वर्णसाङ्कर्यम्॥ अतः स्वजातिख्यापनमात्र-फलकोयं प्रयासः॥ तदुक्तवचसां वयं त्वऽविषया एवेति प्रागेव समर्थितमतोस्माभिरत्र यदिचोरस्यजननींभण्डःपरिणयेत् क्वचित्॥ तर्हिलाभोप्यलाभोवाशिष्टानांतेनकोभवेदिति न्यायएवानुसरणीयः॥

यत्तुमोहयन्तिजनान्सर्वानितिकौर्मवाक्येन तेषां मोहनसामर्थ्यावधारणादित्युक्तं तदपि तादृशवाक्यतः पूर्वं पठितानां कुर्वन्त्यवेददृष्टानि कर्माणिविविधानिच ॥ स्वधर्मेतुरुचिर्नैवब्राह्मणानांप्रजायते ॥ कुशीलचर्यापाषण्डैर्वृथारूपैःसमावृताः ॥ विनिन्दन्तिहृषीकेशंब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ वेदबाह्यव्रताचारादुराचारावृथाश्रमाः ॥ तमसाविष्टमनसोवैडालव्रतिकाधमाइत्यादिवाक्यानां पर्यालोचनया धनार्जनादिनिरतेषु शान्तिदान्त्यादिस्वधर्मरुचिहीनेषु फलाजनककाषायवस्त्रधारणशिखासूत्रवर्जनादिना वृथारूपधरेषुब्रह्मवादिब्राह्मणनिन्दकेषु स्वाश्रमधर्मानाचरणेन निष्फलीभूताश्रमेषु वाममार्गीयमारणोच्चाटनविद्वेषणाद्यनेकफलप्रदर्शकेषु केषुचिदुभयभ्रष्टेष्वेव तादृशप्रकरणोक्तसर्वधर्मसंपन्नेषु मोहनसामर्थ्यमवधार्यते नतु मोक्षरूपफलप्रदर्शकेष्वस्मासु ॥ अस्मद्दर्शितमोक्षरूपफलस्यैकत्वेन तत्रफलानीति बहुवचनस्यानुपपन्नत्वात् ॥

सहस्राक्षे ॥ *माप्रच्याविषतेतीत्यादिमुदाहृतमेवेत्यन्तंभागंदूषयन्ति ॥ **यत्तुमोहयन्तीत्यादिना अनुपपन्नत्वादित्यन्तेन ॥ मोक्षरूपफलप्रदर्शकेष्विति ॥** स्वस्य व्यासदर्शनानुसारित्वात् ॥ तत्रच "अथातोब्रह्मजिज्ञासेतिप्रथमसूत्रएवातःशब्देन यस्मात्कर्मादिभ्योब्रह्मज्ञानमेव पुरुषार्थसाधकमतस्तज्ज्ञानाय विचारारम्भस्य प्रतिज्ञानादिति भावः ॥ यत्तु सहस्राक्षेऽसंभाष्यत्वमुक्तं तत्तु भगवद्भक्तद्विषि तन्निन्दैकजीविते तस्मिन्नेव जाघटीति ॥ कौर्मपूर्वखण्डे यत्र सप्तविंशाध्याये द्विषन्तोदेवमितिवाक्यं पठ्यते तत्रैव तस्मात्संपरिहर्तव्यानिन्दापशुपतौद्विजाः ॥ कर्मणामनसावाचामद्भक्तेष्वपियत्नतइति वदता भगवता शिवनिन्दावत्स्वभक्तमात्रनिन्दायाविशेषतः प्रतिषेधात् ॥ नत्वस्मासु ॥ अस्माकं शिवे द्वेषलेशस्याप्यभावात् ॥ प्रत्युतपूर्वोक्तरीत्या श्रीशिवोक्तमार्गस्यैवास्माभिरनुसरणाच्च ॥ कौर्मे च पूर्वखण्डद्वादशाध्याये हिमाचलं प्रति गिरिजया श्रुतिस्मृत्युदितंसम्यक्कर्मवर्णाश्रमात्मकम् ॥ अध्यात्मज्ञानसहितंमुक्तयेसततंकुरु ॥ धर्मात्सञ्जायतेभक्तिर्भक्त्यासंप्राप्यते परमित्यादिना भवदनभिमतमस्माभिरेवाभिमतं ज्ञानकर्मसमुच्चयं भक्तेरेव परप्राप्तिसाधनत्वमित्यादि यावदध्यायसमाप्ति उपदिशन्त्या नचवेदादृतेकिञ्चिच्छास्त्रंधर्माभिधायकम् ॥ योन्यत्ररमतेसोसौनसंभाष्योद्विजातिभिरिति कथनात्कौर्मपाद्मोत्तरखण्डादिप्रसिद्धवेदविरुद्धकुशास्त्ररतानां त्वादृशामेवासंभाष्यत्वं प्राप्यते नतु सर्वात्मना वेदमनुसरतां वैष्णवानामिति किंबहुना ॥

---

* माप्रच्याविषतेति ॥ मोहयन्तिजनानिति कौर्मवाक्येन तेषां मोहनसामर्थ्यस्याऽवधारणात् ॥ तान्प्रतीति ॥ नरान्प्रतीत्यर्थः ॥ एतेन शप्तानामसंभाष्यत्वं सूजितम् ॥ तत्र मानन्तु द्विषन्तोदेवमित्यादिकौर्मवाक्यमुदाहृतमेव ॥ ३ ॥

पुराणानां तामसत्वेनाऽनादेयत्वं राजसत्वेन सात्विकत्वेन वाऽऽदेयत्वमित्यत्रापि नाग्रहोस्माकं सर्वेषामेव पुराणानां व्यासप्रणीतत्वेन समत्वात् ॥ पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ॥ वेदाःस्थानानिविद्यानांधर्मस्यचचतुर्दशेति याज्ञवल्क्यवाक्याच्च सर्वेषांधर्मस्थानत्वबोधनात् ॥ ननु सर्वेषां पुराणानां समत्वेन तुल्यबलतया तत्तत्पुराणस्थपरस्परविरुद्धवाक्यैः सत्प्रतिपक्षवत्परस्परप्रतिबद्धकार्यैः प्रमितिरेव न स्यादुभयत्राप्रामाण्यज्ञानात्संशयोवा स्यादितिचेन्न ॥ कल्पभेदेन विरोधपरिहारस्य सर्वत्रैव संभवात् ॥ अत एव नचवैष्णवग्रन्थेष्वित्यारभ्यस्तुल्यलाभादित्यन्तोवाक्यनिचयः स्वकल्पितपूर्वपक्षसमाधानरूपउन्मत्तप्रलपिततुल्योनादेयः ॥ सतिकुडयेचित्रमिति न्यायादित्यलं पल्लवेन

सहस्राक्षेणैनचवैष्णवग्रन्थेष्वित्यादिं स्तुल्यलाभादिति दिगित्यन्तं भागं मूलच्छेदेवृक्षच्छेद- इतिन्यायेन परिहरन्ति ॥ पुराणानांतामसत्वेनेत्यादिना अलंपल्लवेनेत्यन्ते-

---

* नच वैष्णवग्रन्थेषुधृतेन मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कन्दं तथैवच ॥ आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोध मे ॥ १ ॥ इति पाद्मोत्तरखण्डवाक्येन कौर्मस्य तामसतया सात्विकामोक्षदाःप्रोक्ताराजसाःस्वर्गदामताः ॥ तथैवतामसादेविनिरयप्राप्तिहेतवः ॥ १ ॥ इति तत्रधृतेन पाद्मवाक्येन तामसस्य निरयहेतुत्वेन च शिष्टैस्तदुक्ताऽर्थस्याऽग्राह्यत्वमिति वाच्यम् ॥ लिङ्गार्चनचन्द्रिकादिशैवग्रन्थधृतेन–तत्र शैवानि शैवंच भविष्यच्च द्विजोत्तमाः ॥ मार्कण्डेयं तथा लैङ्गंवाराहंस्कन्दमेवच ॥ मात्स्यमन्यत्तथा कौर्मं वामनं च मुनीश्वराः ॥ ब्रह्माण्डंच दशेमानीति ब्राह्मं पाद्मं ब्रह्मणो द्वे इति चोपक्रम्य पठितेनः दशशैवपुराणानि सात्विकानिविदुर्बुधा इत्यनेन ब्राह्मे तु राजसे वैश्यसेव्ये इत्यनेनच स्कान्दवाक्येन सात्विकतया निश्चितस्य कौर्मस्य राजसतया निश्चितेन पाद्मेन शिष्टाऽनादेयार्थकताया वक्तुमशक्यत्वात् ॥ अतएव वैष्णवग्रन्थधृतेन–वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ॥ गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥ १ ॥ षडेतानि पुराणानि सात्विकानि मतानिमे । इतिपाद्मेनैव सात्विकतयोक्ते नारदीये–एतत्कूर्मपुराणं तु चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥ पठतां शृण्वतांनृणां सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम् ॥ १ ॥ इत्यादिनोक्तः कौर्मपुराणतच्छ्रवणादिमहिमासंगतस्तस्य तामसत्वेतु सन सङ्गच्छेत ॥ येषां श्रवणमात्रेणेति वक्ष्यमाणतदध्यायोपक्रमवाक्यविरोधात् ॥ तामसस्य निरयप्राप्तिहेतुत्वाच्च ॥ एवञ्च पुराणनिन्दावाक्यं पाद्मे प्रक्षिप्तमेव ॥ किञ्च पाद्मे मात्स्यमपि तामसेष्वेव गणितम् ॥ तत्र सात्विकेषु गणिते भागवते तु मात्स्यमुपक्रम्य पुराणं वेदसंमतमित्युक्तम् ॥ अतएवाऽस्य महतोभूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासपुराणं विद्योपनिषदइत्यादिना बहुषु स्थलेषूपनिषत्सु सामान्यतोवेदवत्पुराणानामपि ब्रह्मनिश्वसितत्वादिश्रूयते ॥ अतएवच–पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ॥ वेदाःस्थानानिवि-

न ॥ पल्लवेन विस्तरेण ॥ पल्लवोऽस्त्रीकिसलयेविटपेविस्तरेवनइतिमेदिनी ॥ अयं भावः ॥ नहिपाद्मसंमतः सात्विकादिभावः पुराणानां प्रतिषिध्यते ॥ व्यासोक्तस्य प्रतिषेधायोगात् किन्तु तामसभावकथनमुपलभ्य कैश्चित्कल्प्यमानं तेषां पुराणानामनादेयत्वमेव प्रतिषिध्यते ॥ व्यासस्यानादेयत्वे तात्पर्याभावात् ॥ सर्वथाऽनादेयत्वे तन्निर्माणस्यैवानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥ वक्ष्यमाणतैत्तिरीयशतपथछान्दोग्यश्रुतिभ्यः पुराणन्यायमीमांसेत्यादिस्मृतिभ्यश्च साधारण्येन यावत्पुराणानां प्रामाण्यसिद्धेश्च ॥ नचोपादेयत्वे शृणुदेविप्रवक्ष्यामितामसानियथाक्रमम् ॥ २ ॥ येषांश्रवणमात्रेणपातित्यंज्ञानिनामपीतिपाद्मोत्तरखण्डवाक्यविरोधः शङ्क्यः ॥ तदर्थाऽनवबोधात् ॥ अत्र हि येषामिति कर्मणि षष्ठी ॥ यत्कर्मकश्रवणमात्रेणेत्यर्थः ॥ मात्रपदं सात्विकादिश्रवणं वेदसात्विकपुराणाद्यविरोधेन तामसानामपि मननं च व्यवच्छिनत्ति ॥ तथाच यदि सर्वाणि श्रूयेरन्यदि वा वेदोपबृंहकतया वेदाविरोधेन सात्विकपुराणाद्येकवाक्यतया च तामसानि मननविषयीक्रियेरन् तदा न पातित्यम् ॥ यदा तु केवलान्येव श्रूयेरन् नाप्युक्तरीत्या मन्येरंस्तदा व्यापाततो विरुद्धार्थबोधाच्छब्दज्ञानवतामपि स्वार्थच्यवनात्पातित्यमिति हृदयम् ॥ वस्तुतस्तु शृणुदेविप्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञा न तामसस्मृतिपु-

---

द्यानांधर्मस्यचचतुर्दशेति याज्ञवल्क्यस्मृतावविशेषेण पुराणानां विद्याधर्मयोः स्थानत्वमुक्तम् ॥ अतएव सात्विकतया त्वदभिमते नारदीयेऽष्टादशानामपि प्रत्येकं महिमा वर्णितः ॥ तत्सर्वञ्च तादृशवाक्यस्य प्रामाणिकत्वे न संगच्छते ॥ अतएव पाद्मे वङ्गदेशजकायस्थविशेषेण प्रक्षेपः कृतोस्तीति विदुषां किंवदन्ती संगता ॥ अतएव व्यासवाक्येषु न विश्वासोच्छेदः ॥ प्रक्षेपकर्त्ता मूर्खइत्यपि भाति ॥ अतएव तथैव स्मृतयः प्रोक्ता ऋषिभिस्त्रिगुणान्विताः ॥ सात्विकाराजसाश्चैव तामसाः शुभदर्शने ॥ १ ॥ वासिष्ठं चैव हारीतमिति तदीयसर्वपुस्तकस्थपाद्मपाठे लिङ्गनियमो न दृश्यते ॥ अग्रेपि–भारद्वाजं काश्यपं च सात्त्विकामोक्षदाः शुभाः इत्यादिना स्मृतीनां क्लीबत्वेन निर्देशः सात्विकराजसतामसशब्दानां पुलिङ्गेनैव निर्देशोऽस्ति ॥ एवञ्च स्थालीपुलाकन्यायेन विज्ञानभिक्ष्वादिधृततदध्यायस्थश्लोकान्तरोक्तशास्त्रान्तरनिन्दापि हेयैव ॥ प्रधानकारणवादाद्यप्रामाण्यं तु व्यासादिदर्शितप्रकारान्तरेण बोध्यम् ॥ तस्माद्येषु पुराणादिषु विदुषां प्रक्षेपसंभावना प्रमाणान्तरविरुद्धांऽशोपलब्धिर्वा तेषु प्रमाणान्तरविरुद्धांऽशोहेयएव अंशान्तरं तु सतिसंवादे ग्राह्यम् ॥ एवञ्च लिङ्गार्चनचन्द्रिकादिधृतस्कान्दवाक्यस्याऽपि यदि प्रक्षिप्तत्वमुच्यते नारदादिपुराणान्तरविरोधात्तर्ह्यपि न नोविद्वेषः ॥ यत्तु स्मृतिनिन्दारूपद्विविधवाक्यदर्शनेन कश्चिदंशोहेयः कश्चिद्ग्राह्यइति ॥ तन्न ॥ स्कन्दवाक्ये शैवेतरांऽशनिन्दायां पाद्मवाक्ये वैष्णवेतरांशनिन्दायां च तात्पर्येण बहुविप्लवापत्तेः ॥ अतात्पर्यविषयहानोपादानस्वीकारस्तु न युक्तोनिर्मूलत्वात् ॥ पाद्मवाक्यानामत्यसंगत्या तद्विरोधस्याऽकिञ्चित्करत्वाच्च ॥ नहिनिन्दानिन्द्यमितिन्यायेनाऽपि न पाद्मवाक्यमुदाहरतां संतोषसंभावना ॥ शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ॥ येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥ इत्युपक्रम्य निन्दायामेव समाप्त्या स्तुत्यलाभादिति दिक् ॥

राणविषयिका ॥ तत्र (श्लोक १) तामसानिचशास्त्राणिसमाचक्ष्वममानघ ॥ संप्रोक्तानीहतैर्विप्रैर्भगवद्भक्तिवर्जितैः ॥ तेषांनामानिक्रमशःसमाचक्ष्वसुरेश्वरेति पार्वत्या तमःसमाविष्टऋषिविशेषप्रणीतशास्त्राणामेव पृष्टत्वात् ॥ शिवेनापि शृणुदेवीति प्रतिज्ञाय प्रथमं हिमयाप्रोक्तंशैवंपाशुपतादिकम् ॥ ३ ॥ मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैःसंप्रोक्तानिततः परम् ॥ कणादेनतुसंप्रोक्तमित्यादिना तेषामेव कथनाच्च ॥ अग्रेच तदुपसंहृत्य तामसपुराणकथनं तादृशस्मृतिकथनं च पृथक्प्रतिज्ञातम् (श्लो० १३) शास्त्राणिचैवंगिरिजेतामसानिनिबोधमे ॥ पुराणान्यपिवक्ष्यामितामसानियथाक्रममिति (श्लो०२२) तथैवस्मृतयः प्रोक्ताऋषिभिस्त्रिगुणान्विता इतिच ॥ अत्र एवमनेन प्रकारेणोक्तानि शास्त्राणि तामसानि निबोध जानीहीतिनिन्द्यशास्त्रकथनस्योपसंहारः ॥ ननु तर्हि सात्विकत्वादिना विभागः किंप्रयोजनक इतिचेदुच्यते ॥ सर्वेषामेव जीवानां भगवदंशत्वादिना तौल्येपि व्युच्चरणोत्तरं क्रीडाहेतुवैचित्र्यार्थं प्राधान्येन तत्तद्गुणोपहिततयातेषां त्रैविध्यस्य (बृहदारण्यके अ० ७ ब्रा० २ पृ० ९६४) "त्रयाःप्राजापत्याः" त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा ॥ त्रिविधाजीवसंघास्त्वित्यादिश्रुतिस्मृतिनारदपंचरात्रादिवचनैः सिद्धत्वेन व्यासस्य च सर्वक्षेमार्थं प्रवृत्तत्वेन तादृशतादृशजीवबोधानुकूलस्तत्तदधिकृतविषयविशिष्टोवेदार्थस्तैस्तैः पुराणैस्तेन निरूपितः ॥ अतउक्तमैस्तु वेदाविरोधेन सर्वैकवाक्यतया सिध्यन्नर्थएव ग्राह्यइत्येत्रयोग्यम् ॥ केवलतामसश्रवणे मननाभावे च तामसानुकूलविषयएव सिद्धांततया गृह्येत ॥ यथा केवलकौर्मश्रवणे शिवादुत्पन्नयोः परस्परानपेक्षयोर्विधातृनारायणयोरन्योन्यमहमेवेश्वरः कस्त्वमिति विवादादिः ॥ वस्तुतस्तु बहुश्रुतिबाधितमिदमिति प्रहस्तवादादौ विस्तरः ॥ तस्य सिद्धान्ततया ग्रहणे च तदनुकूलमात्रानुष्ठाने वेदविरोधे निरयप्राप्तिरपि नासंभाविता ॥ एतेन तथैव तामसादेविनिरयप्राप्तिहेतवइति स्मृतिविशेषविषयकवाक्यमपि व्याख्यातम् ॥ एतत्कूर्मपुराणंत्विति नारदीयविरोधोप्येतेन परिहृतः ॥ पठतां शृण्वतामिति केवलश्रवणस्यानुपादानात् ॥ सर्वस्य शिवस्य संबंधिन्याउत्कृष्टगतेः प्रदायकमिति तुयुक्तमेव ॥ सर्वशब्दोपि शिवपर्यायः ॥ ईश्वरःशर्वईशानइत्यत्राऽमरविवेकादिव्याख्यासु शर्वः सर्वइति शब्दद्वयस्वीकारात् ॥ शर्वस्तु सर्वोभगवान्शंभुः कालंजरः शिव इतितत्रैव रामाश्रम्यामुदाहृतान्नामविधानाच्च ॥ यत्तु पुराणंवेदसंमितमिति मात्स्यविषयकं भागवतवाक्यतयोक्तं तत्प्रमादात् ॥ भागवते तस्य वाक्यस्याभावात् ॥ भागवते (स्कं० ८ अ० २४ श्लो० ५५) पुराणसंहितांदिव्यांसांख्ययोगक्रियावतीमित्यादिना वर्णितो मात्स्योत्कर्षस्तु निर्दिष्टचरदिशा नैव विरुद्धः ॥ अतोन कोपि निंदावकाशो नापि प्रक्षिप्तत्वसंभावनागंधोपि ॥ नच तथैवस्मृतयःप्रोक्ताऋषिभिस्त्रिगुणान्विताः ॥ सात्विकाराजसाश्चैवतामसाःशुभदर्शने ॥ वासिष्ठंचैवहारीतंव्यासंपाराशरंतथा ॥ भारद्वाजंकाश्यपंचसात्विकामोक्षदाःशुभा इत्यादौ लिंगनियमाभावात्प्रक्षिप्तत्वं शंक्यम् ॥ कौर्मेपि करिष्यत्यवताराणिशंकरोनीललोहितइति कुर्वंतिचावताराणिब्राह्मणानांकुलेषुवैइति ॥ एवमादिषु अवतारादिशब्दलिंगनियमाभावेन प्रक्षिप्तत्वापातात् ॥ तद्युक्त्यंतरेण समाहितमितिचेत्तन्निरस्तं प्राक् ॥ अस्ति चात्रापि समाधायिका युक्तिः ॥ शास्त्राणिचैवंगिरिजेइति पूर्ववाक्यानुरो-

धेन वासिष्ठंचैवहारीतमित्यादौ शास्त्रमितिविशेष्यस्याभिप्रेततया क्लीबनिर्देशो न बाधितः॥ सात्त्विकाराजसास्तामसाइति तु टाबंतानिस्मृतिविशेषणानि स्त्रीलिंगान्येव न तु पुल्लिंगानि॥ न च टिड्ढाणितिङीबभावोदोषः सात्त्विकं प्रमेयं सात्त्विको विषयो वा विद्यतेत्रेति सात्त्विकाः अर्शआदेराकृतिगणत्वान्मत्वर्थीयोऽच् ॥ एवंराजसास्तामसाश्च ॥ यातु कायस्थेन प्रक्षिप्तमिति किंवदंती कथिता सा केवलकपोलकल्पितैव ॥ अद्यावधि विदुषः कस्यापि मुखात्तस्या अवगमाभावात् ॥ शैवग्रंथेष्वपि क्वापि तदनुपलंभाच्च अतो द्राविडेषु प्रसिद्धां रामानुजादिग्रंथेष्वध्यात्मरामायणादिविचारस्थले दर्शितां कौर्मादौ प्रक्षेपस्य किंवदन्तीमुपलभ्य पाद्मविषयिकां तादृशजनश्रुतिं प्रकल्प्य तत्कर्तरि मूर्खत्वं वदन्प्रच्छन्नोव्यासनिंदकोसि न च लिंगार्चनचंद्रिकाधृतवचनविरोधात्प्रक्षिप्तत्वम् ॥ कल्पभेदादिना तदविरोधसिद्धेः ॥ अन्यथा विनिगमनाविरहादनिर्णयप्रसक्तेः ॥ वस्तुतस्तु नारदीयविरोधाच्छतपथश्रुतियाज्ञवल्क्यविरोधाच्च तद्वचसां प्रक्षिप्तत्वं त्वयैव स्वीकृतमिति विराधवहनन्यायावतारः ॥ युक्तं चैतत् लिंगार्चनचंद्रिकायां तत्रशैवानिशैवंचेत्यादिना दशानां शैवत्वमुक्त्वा दशशैवपुराणानिसात्त्विकानिविदुर्बुधा इति शैवानां सात्त्विकत्वं कथ्यते ॥ एकस्यैव परब्रह्मणो लीलावताराणां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामैश्वर्यतत्तौल्येपि शिवस्य तमोगुणोपाधिकतायाः (प्रपाठक ५ मंत्र २) "अथयोहखलुवागस्यतामसोंऽशोऽसौसब्रह्मचारिणोयोऽयंरुद्रोथयोहखलुवावास्यराजसोंशोऽसौसब्रह्मचारिणोयोयंब्रह्माथयोहखलु वावास्यसात्त्विकोंऽशोऽसौसब्रह्मचारिणोयोऽयंविष्णुः" इति मैत्रायण्यादिश्रुतिभ्यः सत्त्वं-रजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैरितिश्रीभागवतादिपुराणेभ्यश्च सिद्धतया शैवेषु सात्त्विकतायाव-क्तुमशक्यत्वेन सुगमं तत्राग्रहकल्पितत्वं निष्पक्षधियाम् ॥ नापि पाद्मवत्षण्णां षण्णां विभागसौकर्यं दृश्यते ॥ नापि तत्तत्पुराणपर्यालोचने भगवद्गीताद्युक्तसात्त्विकादिविष-याणां तत्र तत्र पाद्मोक्तेष्विव बाहुल्यं दृश्यते ॥ किंच पुराणांतराणां तत्तद्वर्णांतरसेव्यत्व-कथनमपि नारदीयादिसंदर्भेभ्यः सुतरां विरुद्धम् ॥ हेमाद्रिमाधवादिप्रामाणिकनिबंधेषु ब्राह्मणादिनिर्णयस्थले बहूनामेव पाद्मादिवचसामुपन्यासोपि भ्रमप्रमादादिमूलक-तामापद्येत ॥ तस्मात्तदेव प्रक्षिप्तमिति युक्तम् ॥ नचास्माकमीदृशविषये निर्बंधः ॥ तवेव विद्वेषकलुषहृदयत्वस्याभावात् ॥ एवं पाद्मस्थवचसामप्रक्षिप्तत्वनिश्चये विज्ञा-नेंद्रभिक्ष्वादिधृतवचसामपि सिद्धं साकरत्वम् ॥ एतच्च प्रागेव दृढीकृतम् ॥ प्रधान-कारणवादादीनामप्रामाण्यमपि ततएव सम्यगवबुध्यते ॥ सूत्राणामतिसंक्षिप्तत्वेन अनेकैरनेकधा व्याख्यातत्वेन च तादृशवादादिकं व्यासानभिप्रेतमेव तादृशसूत्राणां च प्रधानकारणवादादिखंडनपरत्वमेवेति व्यासतात्पर्यस्य पाद्मसंदर्भतः सुखेननिश्चय-सिद्धेः ॥ महर्षीणामपि तादृशवेदविरुद्धवादप्रवर्तने कारणं तु ततएव निश्चीयते नतु सूत्रेभ्यः ॥ नापि पाद्मवचसां पुराणनिंदायां तात्पर्यम् ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंप्रसंगाच्छु-भदर्शने इत्युपसंहारवाक्ये स्मृतिपुराणानां सात्त्विकादिविभागवर्णनस्यप्रासंगिकत्वकथ-नात् ॥ शृणुदेवीतिवाक्यं तु तामसशास्त्रपरमेवेत्युक्तंप्राक् ॥ सामान्यतः पुराणानां

सर्वेषां श्रुतिसंमतत्वमस्मदभिप्रेतमेवतैत्तिरीयब्राह्मणेकांड ३ (प्रपा० १२ अनु० ९) काठकचयनमंत्रेषु "ऋचोयजूंषिसामानिअथर्वांगिरसश्चये ॥ सर्वास्ताः" इतिचतुरोवेदानुक्त्वा "इतिहासपुराणंचसर्पदेवजनाश्चये ॥ सर्वास्ता" इतीतिहासपुराणयोः पृथग्ग्रहणात् ॥ सायणमाधवीयभाष्येपि अत्रेतिहासपुराणशब्दयोर्भारतादिब्राह्मादिपरतया व्याख्यातत्वात् ॥ छांदोग्ये भूमविद्यायां "सहोवाचऋग्वेदंभगवोध्येमियजुर्वेदँ सामवेदमाथर्वणंचतुर्थमितिहासपुराणंपंचमंवेदानांवेदंपित्र्यँ राशिंदैवंनिधिम्" इत्यादि पठ्यते ॥ शतपथब्राह्मणेपि चतुर्दशकाण्डेमैत्रेयीब्राह्मणे खंड १० "सयथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमाविनिश्चरन्त्येवंवा अरेऽस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोथर्वांगिरसइतिहासः पुराणंविद्याउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानिव्याख्यानान्यस्यैवैतानिसर्वाणिनिश्वसितानि" इत्याम्नायते ॥ ब्रह्मयज्ञप्रकरणेपि तैत्तिरीयशतपथादिषु तत्पठ्यतइति किंबहुना ॥ यत्तु निश्वसितश्रुतौ बहुतरोऽपपाठउपन्यस्तः सतु श्रुतीनामपि गुरुसन्निधावध्ययनाऽभावात्पुस्तकप्रत्ययाधीतत्वात् ॥ उक्तंहि ॥ पुस्तकप्रत्ययाधीतंनाधीतंगुरुसन्निधौ ॥ शोभतेनसभामध्येजारगर्भइवस्त्रियाइति ॥ यत्तु सामान्यतः पुराणानां ब्रह्मनिश्वसितत्वनिरूपकत्वमस्याः श्रुतेस्त्वयोक्तं तत्तु शंकराचार्यविरोधात्त्वदुक्तरीत्या तवैव शक्षत्वापादकम् ॥ शंकराचार्यास्त्वत्रैवोपनिषद्भाष्ये "यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरसश्चतुर्विधंमन्त्रजातंइतिहासइत्युर्वशीपुरूरवसोः संवादादिरुर्वशीहाप्सरसइत्यादिब्राह्मणमेवपुराणमसद्वाइदमग्रआसीदित्यादि" इत्यादिना "एवमष्टविधंब्राह्मणम् ॥ एवंमंत्रब्राह्मणयोरेवग्रहणंनियतरचनावतोविद्यमानस्यैववेदस्याभिव्यक्तिः ॥ पुरुषनिश्वासवत्" इतिव्याचक्षाणाः श्रुतावितिहासाद्यष्टशब्दैर्ब्राह्मणभागविशेषानेव गृह्णंति नतुमहाभारतादिब्राह्मादिसंदर्भान् ॥ अतः शंकराचार्यविरोधः स्पष्टएव ॥

अग्रेच सहस्रेक्षण इन्द्रस्तत्सादृश्यं त्वस्य सयुक्तिकवेदान्तवाक्यरूपमेघैःशुद्धाद्वैतमार्तण्डस्यतिरस्कारेणेत्युक्तंतदपिनशोभते ॥ वेदान्तवाक्यैरद्वैतमार्तण्डस्यप्रकाशएव भवति ननु तिरस्कारोऽन्यथासर्वेषामाचार्याणामद्वैतप्रकाशनार्थं वेदान्तवाक्यप्रदर्शनंविपरीतफलमेवस्यात् ॥ भवतिचतामसाऽसुरविनिर्मितकुयुक्तिमायामेघैरद्वैतमार्तण्डस्यलोकबुध्याऽऽच्छादनद्वारातिरोभावइव ॥ तदुक्तम् ॥ घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कंयथालोकतेनिष्प्रभंचातिमूढइति ॥ तादृशकुयुक्तिमेघस्य सयुक्तिकवेदान्तवाक्यमहावायुना निवारणेशुद्धाद्वैतमार्तण्डस्य प्रकाशोभवति अतएवास्यास्मन्निर्मितस्यग्रन्थस्य प्रभञ्जनो महावायुस्तत्सादृश्यात् प्राभञ्जनइत्याख्या

सहस्राक्षे ॥ *सहस्रेक्षण इंद्रइत्यादिं स्मृत्याचमंगलमित्यंतंभागंदूषयंति ॥ **अग्रेचसहस्रे-क्षणइत्यादिना इत्याख्येत्यंतेन** ॥ परेण तिरस्कारशब्दोऽनादराच्छादनोभयार्थतया प्रयुक्तः ॥ परीभावस्तिरस्क्रियेत्यमरोक्तेस्तिरस्करिणीत्यादिव्यवहाराच्चोभयार्थकत्वम् ॥ तत्र मार्तंडेनादरस्तु कौशिकदेशीयभिन्नानां नैव संभवति ॥ अथाच्छादनमपि अद्वैतमार्तंडस्य वेदांतवाक्यैर्न संभवति ॥ सर्वेषां वेदान्तानामद्वैतएव तात्पर्यस्योभयवादिसंमतत्वात् ॥ बृहदारण्यके "यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यति" इत्याद्युक्त्वा "यत्रत्वस्यसर्व-मात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येत्" इत्यादिना तत्प्रतिषेधात् ॥ "ब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्मवेद" इत्यादिश्रवणात्तैत्तिरीये "यदाह्येवैषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुते ॥ अथतस्यभयं भवति" इति द्वैतदर्शिनोभयश्रवणाच्चेत्यलम् ॥ ननु शुद्धाद्वैतमार्तंडस्यैव तिरस्का-रोनत्वद्वैतमार्तंडस्येतिचेच्छुद्धपदेन किंचिद्व्यावर्त्यते न वा ॥ द्वितीये दोषस्तदवस्थः ॥ आद्ये किं तद्व्यावर्त्यम् ॥ नहि त्वन्मतेऽतिरस्करणीयमशुद्धमद्वैतमन्यत्प्रसिद्धमस्ति ॥ परोक्तमनूद्य दूष्यत इतिचेत् अस्माभिरपि परेषामभिमतं व्यवछेत्तुं शुद्धपदं निवेशितमित्या-द्यग्रे वक्ष्यामः ॥ वस्तुतस्तु मायासंबंधरहितस्य शुद्धस्यैवाद्वैतस्य सर्ववेदांतसंमतत्वात्तस्य तैर्न तिरस्कारःकिंतु मायावादमेघैरेव ॥ सोपि लोकदृष्टीनां तिरस्कारो भास्करे उपचर्यते ॥ अत्र तदीयाचार्यपरंपरास्थहस्तामलकाचार्यसंमतिमाहुः ॥ **घनच्छन्नेति** ॥(तत्कृतेस्तोत्रे श्लो० १३) अस्योत्तरार्धं तु तथाबद्धवद्भातियोमूढदृष्टेःसनित्योपलब्धिस्वरूपोहमात्मा ॥ इत्यस्ति ॥ तत्प्रयोजनाभावान्मूले नालेखि ॥ **प्रकाशोभवतीति** । घनोयथार्क-प्रभवोविदीर्यते चक्षुःस्वरूपं प्रतिपद्यते तदा ॥ तथाह्यहंकारउपाधिरात्मनोजिज्ञासयान-श्यतितद्ब्रह्मनुस्मरेदित्यादिभिर्द्वादशस्कंधादिवाक्यैरितिभावः ॥ मेघविस्तारे खंडिते च ततउद्भाविभंग्यंतरवज्रमपि स्वतोदूरापास्तं भवति ॥ यत्त्वसौ सहस्राक्षइति विष्णुसादृश्या-रोपविषयोग्रंथोन खंडनार्ह इतिकश्चित् ॥ तदाहोपुरुषिकामात्रम् ॥ ग्रंथे तेनेंद्रसादृश्य-स्यैवांगीकारात् ॥ इह ग्रंथांते च तथैव वर्णनात् ॥ आवृत्या वाक्यभेदेन कृतेन विष्णु-प्रार्थनरूपाऽर्थांतरवर्णनेन ग्रंथे विष्णुसादृश्यारोपस्यानापत्तेः ॥ यदि च सादृश्यमारोपितं भवेत्तदापि प्रत्यवस्थानमदुष्टम् ॥ अन्यथाऽऽस्माकीनग्रंथेपि शंकररूपताया अंते वर्णयि-ष्यमाणतया शैवस्मार्तैरपि न प्रत्यवस्थातव्यम् ॥ प्रकृते त्वारोपस्याप्यभावः ॥ मेघविस्तारेण मार्तण्डमाच्छादयन्नपि भगवत्साक्षात्कारिमंडनं चिचूर्णयिषन्नपि सहस्राक्षः श्रीगोवर्धनधरचरणैकशरणैः शक्यस्तृणमिव लंघयितुम् ॥ अत्र तत्कृतं विष्णुप्रार्थनमपि

---

* सहस्रेक्षण इन्द्रस्तत्सादृशं त्वस्य ग्रन्थस्य सयुक्तिकवेदान्तवाक्यरूपमेघैः शुद्धा-ऽद्वैतमार्तण्डस्य तिरस्कारेण तादृशमेघोद्भूतभङ्ग्यन्तररूपवज्रेण विद्वन्मण्डनस्य चूर्णीकरणेन चेति ग्रन्थान्ते वक्ष्यते ॥ किञ्च सहस्रेक्षणोविष्णुः सहस्राक्षः सहस्रपादितिश्रुतेः समया तदर्थंज्ञाप्यइमे नराक्ष्यन्तामिति प्रार्थ्यः इति वाक्यान्तरकल्पनयाऽऽवृत्त्यादिनाऽर्थइति विष्णोः स्मृत्याच मङ्गलम् ॥ १ ॥ ४ ॥

लोकव्यामोहायैव ॥ शैवसुधाकरेऽत्र च तस्मिन्विष्णुद्वेषितायानिश्चयात् ॥ तथाचायं प्रथमश्लोकखंडनस्य निष्कर्षः ॥ **श्रीमद्वैष्णवाचार्यास्तदनुयायिनश्च न शप्ताः किंतु भवभंगादिभूयोभावुकभावकभक्तिमार्गस्य भगवदाज्ञया दैवोद्धारार्थं प्रवर्तकास्तत्रप्रवृत्ताश्च॥ श्रीशंकराचार्या अपिसाक्षाच्छिवावताराः स्वयं परमतत्त्वज्ञानपरमभक्तिशालिनस्तत्कृततत्तत्स्तोत्राद्यालोचनेन निश्चीयमानतथाभावाश्च ॥ तेषामवतारादिकमपि तादृशभगवदाज्ञानुरोधादेव ॥** वादाश्च सर्वे प्रायोऽनादिसिद्धाः ॥ ब्रह्मसूत्रादिषु पुराणेषु च तत्तद्वादानुवादखंडनमंडनादिदर्शनात् ॥ वेदेपि छांदोग्ये (अध्याय ८ खंड २) "सदेवसौम्येदमग्रआसीदेकमेवाऽद्वितीयं ॥ तद्धैकआहुरसदेवेदमग्रऽआसीदेकमेवाद्वितीयंतस्मादसतःसज्जायत ॥ कुतस्तुखलुसोम्यैवँ स्यादितिहोवाचकथमसतःसज्जायेतेतिसत्त्वेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यादौ तथाश्रवणाच्च ॥ अतोभगवतोनुज्ञयावतीर्णैस्तैस्तैर्दिव्यैराचार्यैस्तस्य क्रीडेच्छानुरोधेन तस्मिंस्तस्मिन्नवसरे तत्तत्प्रयोजनसिद्ध्येस संवादः प्रकाश्यतइति सर्वमविरुद्धम् ॥

इति सहस्राक्षस्यप्रथमश्लोकस्यखंडनम्

अग्रेच नानात्वेपि चेत्यारभ्यसंक्षेप इत्यन्तेन शुद्धाद्वैतपदार्थनिर्वचनखण्डनम् ॥ तत्प्रकारश्च (तत्रतावच्छुद्धाद्वैतमार्तण्डोक्तः शुद्धाद्वैतपदार्थोसंगत) इत्युपक्रम्य प्रदर्शितः "भेदज्ञानाभावे" इत्यस्य (भेदज्ञानाभावः) इति पाठः प्रकल्पितः

अथसहस्राक्षे नानात्वेपिचेतिद्वितीयंश्लोकं ननु गौतमादीत्यादिना तवेष्टसिद्धिरितिसंक्षेप इत्यंतेन व्याख्यानेन सहितं दूषयितुं सारार्थकथनमुखेन गृह्णंति ॥ **अग्रेचनानेति ॥ खंडनमिति ॥** तेन कृतमस्तीति शेषः ॥ अत्र सहस्राक्षे *नानात्वेपिचेत्यादिः प्रायेणेत्युक्तमित्यंतोभागःकुद्धविधवाविविधवादसगंधत्वादुपेक्षितोमूले॥ अथापि तत्र तथात्वस्फुटीकाराय

---

* नानात्वेऽपिच शप्तविप्रवचसां जिज्ञासया कस्य चिच्छुद्धाद्वैतनिरूपणं प्रथमतः संखण्ड्यतेऽत्राऽपितु ॥ शुद्धाद्वैतमतोष्णरश्मिरवरे प्रायेण टीकायुतोभागेऽन्यत्र तथैव वाल्लभिकृतं विन्मडनं खण्ड्यते ॥ २ ॥ ननु गौतमादिशप्तविप्रवचांसि शुद्धाऽद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतभेदाऽभेदतदवान्तरभेदैर्विभिन्नानां मिथ्याज्ञानानां प्रलापरूपाणि नानोपलभ्यन्ते तथाच कथं मतान्तराणि विहाय शुद्धाऽद्वैतमतमेव खण्ड्यते इत्यतआह ॥ नानात्वेऽपीति ॥ कस्यचित् भावनगरवासिनोनागरस्य संतोषरामशर्मणः जिज्ञासया खण्डनज्ञानेच्छया अत्रापि शुद्धाऽद्वैतमतखण्डनेऽपि अवरे पूर्वभागे टीकायुतः सटीकः शुद्धाद्वैतमतोष्णरश्मिः शुद्धाऽद्वैतमार्तण्डः कस्यचिज्जिज्ञासयेतीहापि संबध्यते प्रायेण बाहुल्येन खण्ड्यते ॥ अन्यत्र उत्तरभागे

किंचिद्ब्रूमः ॥ तत्र श्लोके चतुप्रभृतिनिरर्थकपदबाहुल्यं द्रष्टव्यम् ॥ व्याख्याने शुद्धाद्वैतेत्यादिना श्रीविष्णुस्वामिरामानुजमध्वनिम्बार्कसिद्धान्तानां मिथ्याज्ञानत्वं तन्निरूपणस्य प्रलापरूपत्वं तत्प्रवर्तकानां चतुर्णामाचार्याणां गौतमादिशप्तत्वं चाऽपाणिपिहितमेवाभाणि ॥ तत्तु प्रागेव पाद्मादिवचोभिर्निराकृतम् ॥ रामानुजानां सरणीरमातोगौरीपतेर्विष्णुमतानुगानाम् ॥ निम्बार्कगानांसनकादितश्चमाध्वानुगानांपरमेष्ठितश्चेत्यादौ तेषां प्रसिद्धत्वाच्च ॥ अतोहरिभक्तमात्रद्वेषालिंगात्स्वस्मिन्नासुरभावनिश्चायनायेदम् ॥ खण्डनज्ञानेच्छयेत्यत्र खण्डनकथंभावविषयिणी बुभुत्सा वक्तव्या ॥ खण्डनमिति ज्ञानस्य खण्डनशब्दमात्रेणापि संभवात् ॥ ज्ञानेच्छायाजीवान्तरसमवेततया खण्डनव्यापारस्य च स्वसमवेततया हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यम् ॥ (अत्रापिशुद्धाद्वैतमतखंडनेपि,) इति व्याख्यानमपि न मनोरमम् ॥ संखण्ड्यतइति पूर्वमुक्तायां खण्डनक्रियायां पूर्वोत्तरभागयोरभावात् ॥ तद्बोधकग्रंथएव तयोः सत्वात् ॥ शुद्धाद्वैतमतस्य खण्डनं यत्रेति व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणेनग्रन्थपरत्वकल्पने तु मूलश्लोकविरोधः ॥ श्लोके सङ्खण्ड्यत इति पदसमभिव्याहृतेन अत्रेतिपदेन खण्डनक्रियायाएव परामर्शस्य शीघ्रोपस्थितिकतया तत्परामर्शस्यायोगात् । पूर्वार्थकतयाऽवरशब्दस्य प्रयोगस्तु प्रमादात् ॥ अन्यथा ब्राह्मणज्येष्ठभ्रातृप्रभृतयोऽवरवर्णावरजन्मादिशब्दैर्व्यवह्रियेरन् ॥ व्यवह्रियन्ते तु शूद्रकनीयःप्रभृतयः ॥ उपेंद्रइंद्रावरजइत्यादौ चेंद्रस्य पूर्वजइत्यादिरर्थआपद्येत ॥ ग्रंथकारप्रयुक्तं मार्तंडपदं विहाय स्वयमुष्णरश्मिपदमुपादाय तादृशपदतोपि लभ्यं जाड्यनिवर्तकत्वादिकं परिहाय ग्रन्थनिन्दायाः करणं तु जलौकः स्वभावादेव ॥ यथोक्तम् दुग्धंविहायरुधिरंपिबतिजलौकाःस्तनेषुसंलग्नाइति ॥ परैरपि सहस्राक्षशब्दं विहाय मार्तंडद्वेषितया कौशिकशब्दो वा गौतमस्त्रीजारशब्दोवा विश्वरूपादिब्रह्महशब्दोवा शक्येत ग्रहीतुं यदि तुभ्यमिवाशिष्टालापएव तेभ्यो रोचेत ॥ अस्मन्मतग्रन्थे मार्तंडत्वारोपतात्पर्यं तु सूर्योदयेशीतमपैतिसर्वंमार्गावलोकोजलजप्रकाशः ॥ तमोनिवृत्तिर्द्विजकर्मवृत्तिस्तथैवमार्तण्डनिबन्धबोधेइति तत्समाप्तिश्लोकाज्ज्ञेयम् ॥ सङ्ग्रंथेषु मोहकत्वारोपस्तु प्रागेव मनोरथमात्रविषयतां नीतः ॥ **वल्लभशब्दस्य नानार्थकोशेष्वित्यादिर्भगवद्रूपेषु महानुभावेषु साक्षाद्वालिप्रयोगस्तु नजारजातस्यललाटशृङ्गंकुल-**

तथैव सटीकं प्रायेणच विन्मण्डनं विद्वन्मण्डनम् ॥ मार्तण्डशब्दं विहायोष्णरश्मिशब्दोपादानमुक्तरीत्या मोहकत्वेन तन्मताऽऽश्रयिणां संतापएव फलमिति बोधनाय ॥ वल्लभशब्दस्य नानार्थकोशेषु अश्वाऽध्यक्षादिवाचित्वकथंनात्तदपत्यस्याऽपि तद्वत्साधारणजनतायास्तत्कृतग्रन्थस्यान्धेषु काणोराजेतिन्यायेन तादृशेषु ये विद्वांसस्तन्मण्डनतायाश्च बोधनाय वाल्लभिकृतमिति विन्मण्डनस्यविशेषणं दत्तम् ॥ अस्मिन्ग्रन्थे क्वचित्सटीकैतद्ग्रन्थद्वयस्योक्तिभ्योऽन्या उक्तयोऽपि खण्डिताः क्वचित्तु नैयायिकादिमतदूषणपरास्संरम्भेण प्रवृत्त्या प्रपञ्चमात्रपराश्च तदुक्तयः प्रयोजनाऽभावादुपेक्षया नखण्डिता इति आधिक्यन्यूनतयोः परिहाराय प्रायेणेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

प्रसूतस्यनपाणिपद्मम् ॥ यदायदामुञ्चतिवाक्यबाणंतदा तदानस्यकुल-प्रमाणमित्यभियुक्तोक्तिं स्मारयत्येव ॥ यदि त्वादृशः कश्चिदशिष्टस्त्वां प्रत्यवास्थास्यत तर्हि त्वदीयप्रथमश्लोकखण्डनावसरएव मलहृच्छब्दस्य चाण्डालाद्यर्थकतामादाय त्वदनुरूपं त्वां प्रत्यवक्ष्यत् ॥ अस्माकं तु गिरं निरंतरं निजनामभिर्निर्मलनीयां कदाचिदपि महानुभावेषु मा दुर्वादप्रादु-र्भावभाजं बीभवद्भगवान् ॥ यच्चवल्लभशब्दस्याश्वपालार्थकताज्ञापनं तत्तु धौर्त्याद्यामोहनमेव ॥ हैमानेकार्थहैमनाममालाहलायुधहारावलीविश्ववर-रुचिधरणिधनंजयद्विविधद्विरूपमहीपमेदिन्यमरत्रिकांडशेषहरदत्तीयनाम-मालानेकार्थध्वनिमञ्जरीप्रभृतिष्विदानीमुपलभ्यमानेषु कोशेषु तस्य तदर्थ-कतायाअनुपलंभात् ॥ अतएव न तेन कोशवचनमुदाहारि ॥ नापि कोश-नाम निरदेशि ॥ मेदिन्यादौ सल्लक्षणतुरंगमादिवाचितावर्णनेपि नाममात्रेण साम्यं न दोषाय ॥ अथहरिर्दिवाकरसमीरयोः ॥ यमवासवसिंहांशुशशाङ्क-पिवाजिषु ॥ पिङ्गवर्णेहरिद्वर्णेभेकोपेन्द्रशुकाहिषु ॥ लोकान्तरेचेति हैमोक्त्या हरिशब्दस्य वानरभेकाद्यर्थकत्वेपि हरिर्हरतिपापानि हरयेनमइत्युक्त्वा मुच्यतेसर्वपातकादित्यादौ नको-पिशिष्टोवानरादिपरतामाद्रियते नापि हरिश्रितादेधा हरिपुत्रोजयंतइत्यादौ ॥ एतेन तस्या एतेन तस्यात्मविद्वत्तानुरूपं प्रलापान्तरमप्यतास्तम् ॥ शुद्धाद्वैतमार्तण्डे तत्प्रकाशे च मायावादोच्छेदपरस्तद्विरुद्धसिद्धांतप्रतिपादकोपिबहुतरोभागः खंडनयुक्त्यस्फूर्त्या न दूषितः ॥ विद्वन्मंडने तद्विवरणे चानेकत्र पूर्वपक्षेषु सूचितायुक्तयः सिद्धांततया सह-स्राक्षउपन्यस्ताः ॥ एतद्यौन्यमाच्छादयितुं श्लोके प्रायेणेत्युक्त्वा धार्ष्ट्यादितरथा व्याख्यातम् ॥ तत्र सप्रकाशस्य मार्तण्डस्याङ्कनादिना सति सौलभ्ये स्वयमेव तद्बोत्स्यते सर्वैः संख्यावद्भिः ॥ मूलविद्वन्मंडनं तु तेनानूदितत्वात्सकलमिहपृथगनुवदिष्यतइति करकंकणपरीक्षणक्षणे न दर्पणमर्पणीयम् ॥ तद्विवरणस्यापि विलोकने वर्णितचरं व्यक्तमेव वेत्स्यन्ति विद्वांसः ॥ इतः परं ग्रन्थस्य पूर्वार्धे सप्रकाशः शुद्धाद्वैतमा-र्तण्डः समर्थ्यंते ॥ मार्तण्डमंडलाऽखण्डमण्डनाः खण्डयन्त्यथ ॥ वितण्डोद्दण्डपाषण्डप ण्डिताऽकाण्डताण्डवम् ॥ १ ॥ सहस्राक्षे *तत्रतावच्छुद्धाद्वैतेत्यादिं इष्टसिद्धिरितिसंक्षेप

*तत्रतावच्छुद्धाऽद्वैतमार्तण्डोक्तः शुद्धाऽद्वैतपदार्थोऽसंगतः ॥ तथाहि द्विधा ज्ञानं तु यत्तस्यान्नामरूपात्मना मुहुः ॥ ईशजीवात्मनावाऽपि कार्यकारणतोऽथवा ॥ द्वीतं तदेव द्वैतं स्यादद्वैतं तु ततोऽन्यथा इति शुद्धाद्वैतपदार्थउक्तः ॥ तट्टीकाकृता तु ये गत्यर्थकास्ते ज्ञानार्थ-काइति न्यायेन गत्यर्थकादिण्धातोर्भावेक्ते इतमितिसिद्धौ द्विधा इतं द्वीतं तस्मात्स्वार्थेऽणि द्वैतमिति निष्पन्नम् ॥ तस्य च द्विप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः ॥ अन्यथा भेदज्ञानाऽभावोनद्वैतम् अद्वैतमिति व्याख्यातम् ॥ अग्रे एतन्मते सुनिष्पन्नं सांकर्यं क्षयकारणम् ॥ तन्निवृत्त्यर्थमाचार्यैः पदं शुद्धं विशेषितम् ॥ शुद्धाऽद्वैतपदे ज्ञेयः समासः कर्मधारयः ॥ अद्वैतं शुद्धयोः प्राहुः षष्ठी तत्पुरुषं बुधाः ॥ मायासंबन्धरहितं शुद्धमित्युच्यते बुधैः ॥ कार्यकारणरूपंहि शुद्धं ब्रह्मनमा-

इत्यन्तं भागमर्थतोऽनूद्य दूषयन्ति ॥ तत्प्रकारश्चेत्यादिनाविनिर्णयइतिसंक्षेप-इत्यन्तेन ॥ प्रकल्पितइति ॥ मार्तण्डटीकायां अद्वैतंतुततोन्यथेत्यस्य व्याख्याने प्रकल्पितः ॥ तेन वास्तवे सप्तम्यंतपाठे तु तदुक्ता सर्वाप्यनुपपत्तिर्मृगतृष्णातोयावगाहन-कल्पैवेति वक्ष्यामः ॥ एवं "सांकर्यं कार्यकारणे" इत्यत्र सांकर्यं क्षयकारणमिति पाठः प्रकल्पितः ॥ तादृशपूर्वोक्तपाठसत्वादेव कार्यं च कारणं चेत्यनयोः समाहारमभिप्रेत्य तट्टीकायां "अविद्यावच्छिन्नंचैतन्यं कार्यम् ॥ मायावच्छिन्नंचैतन्यंकारणमितिसांकर्यम्" इति व्याख्यातम् ॥ तथा "द्विधाज्ञानंतुयद्यत्स्यात्" इत्यादौ यत्तत्स्यादित्यादीनि तत्कृतपाठान्तराणि विशेषतः प्रयोजनाभावान्न चिन्त्यन्ते ॥ द्विधाज्ञानमित्यस्य टीकायां कृतं नामरूपमायिकत्वस्य खण्डनादिकं तु स्वमतोपमर्दकत्वान्नानूदितम् ॥ अथ सप्तम्य-न्तपाठे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ तथाहि ॥ द्वैतंहि द्विप्रकारकं ज्ञानम् ॥ इतमिति-भावेक्तस्याङ्गीकारात् ॥ प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादणि पूर्वाऽर्थानपायात् ॥ अद्वैतमिति तु पर्युदासोलाघवात् ॥ एवं चाब्राह्मणादिशब्दैर्ब्राह्मणादिभिन्नतत्सदृशइवाद्वैतशब्देन द्वित्वप्रकारकज्ञानभिन्नं ज्ञानत्वेन तत्सदृशमेकत्वप्रकारकज्ञानमभिधीयते ॥ पर्युदासस्थले "नञिवयुक्तमन्यसदृशाऽधिकरणेतथाह्यर्थगतिः" इत्यङ्गीकारात् ॥ तथा च (अ० ३ पा० १ सूत्र० १२) "भृशादिभ्योभुव्यच्वेर्लोपश्चहलः" इत्यत्र महाभाष्यम् "यथा-न्यासमेवास्तु ॥ ननुचोक्तमिहकस्मान्नभवति ॥ क्वदिवाभृशाभवन्तीति ॥ नञिवयुक्त-मन्यसदृशाधिकरणेतथाह्यर्थगतिः ॥ नञ्युक्तमिवयुक्तंवायत्किञ्चिदिहदृश्यते ॥ ततःअन्य-स्मिंस्तत्सदृशेकार्यंविज्ञायतेतथाह्यर्थोगम्यते ॥ अब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणसदृशएवानीयते नासौलोष्टमानीयकृतीभवति ॥ एवमिहाप्यच्वेरितिप्रतिषेधादन्यस्मिन्नच्व्यंतेच्विसदृशे कार्यंविज्ञायते ॥ किञ्चाऽन्यदतोऽच्व्यन्तंच्विसदृशम् ॥ अभूततद्भावः" इति ॥ अत्र "यथान्यासमेवास्तु ॥ अच्वेरितिपर्युदासाश्रयणे दोषद्वयस्यापिपरिहारइत्यर्थः" इति कैयटः ॥ एवं (अ० १ पा० १ सूत्र ४३) सुडनपुंसकस्येत्यत्रापि कुण्डानितिष्ठन्ति वनानितिष्ठन्तीत्यादौ जसि संज्ञार्थं पूर्वं पर्युदासाऽऽश्रयणात्तत्सदृशयोः स्त्रीपुंसयोरेव प्रवृत्तिः साधिता भाष्यकृता "नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्यनेति ॥ किं तर्हि ॥ पर्यु-दासोऽयं यदन्यन्नपुंसकादिति ॥ नपुंसके न व्यापारः" इति ॥ अथ च विरोधोत्र नञर्थः ॥ अविद्येत्यादिवत् ॥ उक्तंचयोगभाष्ये साधनपादे (सूत्र ५) "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या" इति सूत्रं व्याचक्षाणैर्व्यासपादैः तस्याश्चामित्रागोष्पद-वदवस्तुसतत्वं विज्ञेयंयथानामित्रोमित्राभावोन मित्रमात्रंकिन्तुतद्विरुद्धःसपत्नः ॥ यथावा-

---

यिकम् ॥ इत्युक्तम् ॥ एतदपि तट्टीकाकृता एतन्मते शङ्कराचार्यमते अविद्याऽवच्छिन्नचैतन्यं कार्यं मायाऽवच्छिन्नचैतन्यं कारणमिति साङ्कर्यम् ॥ तन्निवृत्त्यर्थं साङ्कर्यनिवृत्त्यर्थं कर्मधारय इति ॥ शुद्धं च तदद्वैतमिति विग्रहः ॥ नचाऽद्वैते सति साङ्कर्याऽभावः स्पष्टएवेति शुद्धपदमपार्थकमितिवाच्यम् ॥ परेषां मते पूर्वं साङ्कर्यं ततोऽद्वैतं मन्मते तु सदैव शुद्धत्वमिति ज्ञेयम् ॥ अतएव स्पष्टतया बोधार्थं षष्ठीतत्पुरुषमाहुरित्यादिना व्याख्यातम् ॥ तन्न युक्तम् ॥ समासद्वयस्याऽप्यसंगतेः ॥

ऽगोष्पदंगोष्पदाभावोनगोष्पदमात्रं किन्तुदेशएवताभ्यामन्यद्वस्त्वन्तरम् ॥ एवमविद्यान-प्रमाणं नप्रमाणाभावः किन्तुविद्याविपरीतं ज्ञानान्तरमविद्येति" इति ॥ भवन्मतस्थाअपि भावरूपाज्ञानमविद्यापदार्थं मन्यन्ते ॥ इत्थं च प्रकृते अभेदाऽवगाहिज्ञानमेवाद्वैत-शब्दार्थः॥ तेन शुद्धपदार्थमायासंबंधरहितकार्यकारणात्मकब्रह्मणोऽभेदसंसर्गेण तत्रान्वयो-नानुपपन्नः॥ "सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्म" इति स्वरूपलक्षणवाक्येन तस्याज्ञानरूपत्वनिश्चयात् ॥ "तदात्मानँ स्वयमकुरुत ॥ एकमेवाद्वितीयम् ॥" इत्यादिश्रुतिशतैकवाक्यतया माया-संवन्धरहितयोरेव कार्यकारणयोरभेदसिद्धेश्च ॥ धर्मधर्मिणोः प्रकाशाश्रयन्यायेनाभेदस्य वक्ष्यमाणतयापि ज्ञानरूपतायाअबाधाच्च ॥ ज्ञानगुणएवेति तु नावयोरभ्युपगमः॥ तादृशज्ञानं च भेदभ्रमनिवृत्तावेव प्रकाशतइति युक्तमुक्तं "भेदज्ञानाभावे" इति ॥

अत्रशुद्धाद्वैतपदे कर्मधारयःसमासः॥ संभवतिषष्ठीतत्पुरुषोऽपि॥ अथकर्मधारयपक्षे शुद्धपदार्थस्य मायासंबंधरहितकार्यकारणात्मक-ब्रह्मणोऽद्वैतपदार्थेन भेदज्ञानाभावेन तादात्म्यस्य बाधादसंगति-रितिचेत्सत्यं नहिनैयायिकवैशेषिकादीनां मतइवास्मन्मतेप्यभावो-तिरिक्तःपदार्थोयेन तत्रकार्यकारणात्मकब्रह्मणस्तादात्म्यस्यबाधः स्यात् किंत्वधिकरणात्मक एव॥ ब्रह्मनिष्ठस्यभेदज्ञानाभावस्य ब्रह्म-रूपत्वेन कार्यकारणात्मकब्रह्माभिन्नतया कथंतादात्म्यासंगतिः॥ नचाऽभावस्याधिकरणात्मकत्वे आधाराधेयभावानुपपत्तिरितिवाच्यं न्यायमतेऽभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणभिन्नत्वे तद्भेदस्यापि भिन्नत्वेऽनवस्थापत्त्या तादृशाभावस्याधिकरणीभूताभावाभिन्नत्वे-प्याधाराधेयभाववद्भवन्मतेचाविद्याध्वंसस्य ब्रह्माधिकरणकस्य ब्रह्म-स्वरूपत्वेनाभ्युपगमेप्याधाराधेयभाव वदत्रापितत्स्वीकारे विरोधा-भावात् ॥ ननुकार्यकारणयोर्भेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वाद्ब्रह्मणःकार्यकारणा-त्मकत्वंनसंभवति ॥ किंचतद्भेदज्ञानाभावस्य ब्रह्मणिस्वीकारे ब्रह्म-णोऽल्पज्ञत्वापत्तिरितिचेत्स्यादेवं ॥ यदिब्रह्मणोनिमित्तकारणत्वमेव-स्यात्॥अभ्युपगम्यतेतूपादानकारणत्वमपि॥तत्रचकार्यस्यकारणात्म-त्वंबहुवादिसंमतमतोभवत्येवकार्यकारणात्मकत्वं ॥ अल्पज्ञत्वंतु भेदासंभवेनैवापास्तम् ॥ नचब्रह्मणः समवायिकारणत्वेमानाभाव इतिवाच्यम् ॥ "प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा" दितिसूत्रस्य "यथासोम्यैकेनमृत्पिण्डेनसर्वंमृण्मयं विज्ञातंस्या"दित्यादिश्रुतीनां त्वय्यग्रआसीत्त्वयिमध्यआसीत्त्वय्यन्तआसीदिदमात्मतन्त्रे ॥ त्वमादि-रन्तोजगतोस्यमध्यंघटस्यमृत्स्नेवपरः परस्मादिति भागवतस्यच प्रमा-णत्वात् ॥ नचोपादानकारणत्वेपि तन्तुपटवद्भेदःकुतोनस्यादिति वाच्यं ॥ आरंभवादस्यभाष्येदूषितत्वेन तादृशभेदस्यशङ्कितुमशक्य-

त्वात् ॥ अत्र तु "सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानिति ॥ तदात्मानँ स्वयमकुरुत ॥ सच्चत्यच्चाऽभवत् ॥ ब्रह्मैवेदममृतंपुरस्ताद्ब्रह्मपश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ॥ अधश्चोर्ध्वंचप्रसृतंब्रह्मैवेदंविश्वमिदंवरिष्ठं" इत्यादिश्रुतिभिःशुद्धस्यैवब्रह्मणः सर्वाऽभिन्नत्वंस्वीक्रियते ॥ नन्वविक्रियमाणस्यसमवायित्वं नलोकप्रसिद्धं ॥ प्रकृत्यादीनांविक्रियमाणानामेवसमवायित्वस्यप्रसिद्धत्वात् ॥ लोकविरुद्धकल्पनाचाप्रामाणिक्येवेतिचेन्न ॥ नहिलोकप्रसिद्धमेवयद्यत्तत्तदेवब्रह्मणिकल्पनीयमिति नियमः ॥ किन्तुवेदप्रतिपाद्यम् ॥ ब्रह्मणोवेदैकसमधिगम्यत्वात् ॥ "तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामी"तिश्रुतेः ॥ लौकिकेतुलोकप्रसिद्धमेव कल्पनीयम् ॥ यथा पशौलोमवल्लाङ्गूलवत्त्वं ॥ वेदेतुब्रह्मणिविरुद्धधर्मवत्त्वंतत्रतत्रप्रतिपाद्यते ॥ यथा "आसीनोदूरंव्रजति शयानोयाति सर्वतः ॥ अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः" इत्यादिश्रुतिभ्यः॥नहिलोकेऽचक्षुषोद्रष्टृत्वमकर्णस्यश्रोतृत्वंवाप्रसिद्धं॥ लोकप्रसिद्धमेवकल्प्यतेचेत्तादृशश्रुतीनामप्रामाण्यंस्यात् ॥ एवंचाविकृतस्यैवब्रह्मणोऽलौकिकस्य "तदात्मानँ स्वयमकुरुते"तिवेदप्रतिपाद्यंमृत्स्नादिवैदिकदृष्टान्तैर्दृढीकृतमुपादानकारणत्वं नदूषणाय ॥ किन्त्वलौकिकत्वसंपादकतयाभूषणायैव भवति नच "मायीसृजत" इत्यादिवाक्यानुरोधेन"तदाऽऽत्मानँ स्वयमकुरुत" इत्यस्यापि मायाऽऽत्मानमाकाशादि रूपं कृतवानित्येवार्थः ॥ मृदादिदृष्टान्तानां चवाचारम्भणं वागालम्बनमित्यादिरीत्याकार्यमिथ्यात्वकारणसत्यत्वपरत्वमेवेति वाच्यम् ॥ प्रसिद्धार्थपरित्यागेऽप्रसिद्धार्थकल्पनेच मानाभावात् ॥ किंच 'तदात्मानंस्वयमकुरुते"त्यत्रमायापदस्याभावेनमाययात्मानमित्याद्यर्थस्य "वाचाऽऽरम्भण" मित्यत्रवागालम्बनपदाभावेन तादृशार्थस्यचकर्तुमशक्यत्वाच्च ॥ मायापदेन भगवच्छक्तिरेवाऽभिधीयतइत्यग्रेवक्ष्यते ॥ नन्वेवमपि "वाचारम्भणंविकार" इतियथाश्रुतपाठे विकारोवाङ्मात्रेणैवारभ्यते नतुवस्तुतइत्येवाऽर्थः करणीयः ॥ तथाच कार्यस्य मिथ्यात्वमेवेतिचेन्न ॥ एवंसति कस्य ब्रह्मकारणंभवेत् ॥ नतुत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनः खपुष्पतुल्यस्य किञ्चिदपिकारणं भवति ॥ किञ्च ॥ "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इति सूत्रेकारणानन्यत्वंकार्यस्यव्यासैः प्रतिपादितं विरुध्येत नहिमिथ्याभूतस्य सत्याऽनन्यत्वं संभवति ॥ कार्यस्यापिसत्यत्वं कारणस्यापि वा मिथ्यात्वं विनातयोरनन्यत्वमनुपपन्नं ॥ तत्र कारणस्य मिथ्यात्वे "सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मे" त्यादिश्रुतिविरोधः ॥ कार्य-

स्यकारणात्मनासत्यत्वे नकोपिविरोधः प्रत्युत एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानश्रुतिरपिसङ्गच्छते ॥ तस्मात्कारणमिव कार्यमपिसत्यमेव ॥ वाचारम्भणमित्यस्यायमर्थः॥योविकारस्तद्वाचारम्भणम् ॥ यदारभ्यते तदारम्भणम् ॥ कृत्यल्युटोबहुलमितिल्युट् ॥ वागारब्धम् ॥ कारणस्यैवनामधेयं कारणमेवहितत्तत्क्रियासिध्यर्थंतेनतेननाम्नाव्यवह्रियतेइति कारणादभिन्नमेवकार्यंनतुस्वेनरूपेण कारणाद्भिन्नम्॥तदाहमृत्तिकेत्येवसत्यमिति॥ अतःकारणाभिन्नत्वात्कार्यंसत्यमेवनतुमिथ्या॥मिथ्यात्वेतु "यतोवाइमानिभूतानिजायन्ते" इत्यादयःश्रुतयःकुप्येरन् ॥ नच शुक्त्यादीनांरजतादीन्प्रतीवब्रह्मणोपिजगत्प्रतिकारणत्वस्यवक्तुंशक्यत्वेनतादृशश्रुतिसङ्गतिरिति वाच्यम् ॥ शुक्त्यादौरजतादेरुत्पत्त्यनङ्गीकारादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ वस्तुतस्तु भेदज्ञानाभावे इत्येवसर्वपुस्तकेषु पाठः ॥ ननु तादृशपाठेद्विप्रकारकज्ञानाऽभावेऽद्वैतंचेद्द्विप्रकारकज्ञाने द्वैतमेवपरिशिष्यतइति चेन्न ॥ कार्यकारणयोर्भेदस्याऽभावात्तज्ज्ञाज्ञानमपिवास्तवंनसंभवति कार्यकारणयोर्भेदोयदिस्यात्तदाद्विप्रकारकज्ञानमपिवास्तवंस्यात् ॥ तद्भेदस्यैवाऽभावेनद्विप्रकारकज्ञानस्याऽभावादद्वैतमेवसार्वदिकमित्यत्रतात्पर्यात् ॥ अतएवाऽन्यथाइत्यस्य सप्तम्यन्तपदेनव्याख्यातंसर्वत्रदृष्टं सङ्गच्छते ॥ अत्रप्रथमान्तपदेन व्याख्याने तदसङ्गतमेवस्यात् ॥ व्युत्पत्तिस्तु नविद्यते द्वैतंयस्मिंस्तदद्वैतम् ॥ द्विधाज्ञानंतुयद्यत्स्यान्नामरूपात्मनामुहुरित्यादे "द्विधा इतंद्वीतंद्विप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थ" इत्यादेरपि तत्रैवतात्पर्यम् ॥ अथवा नद्वैतमद्वैतमित्येवविग्रहः अतएवशुद्धं च तदद्वैतमिति कर्मधारयसमासे शुद्धपदार्थेनाद्वैतपदार्थस्य भेदज्ञानाऽभावस्य तादात्म्याभाव इतिपूर्वोक्तदोषोदूरादेवनिरस्तः ॥ १ ॥

अथ रामकृष्णभट्टकृतपरिष्काराद्यनुरोधात् भेदज्ञानाभावइति प्रथमान्तपाठमभ्युपगम्यापि समासद्वयं समर्थयितुमुपक्रमन्ते ॥ **अत्रेति** ॥ तत्र तावत्कर्मधारयपक्षे सहस्राक्षे *तथाहिस्वसंमततयेत्यादिना तन्मतेऽभावादित्यन्तेन परेणापादितदोषाभासान् **अथ कर्मधारयेत्यादिना** ॥ **किञ्चेत्यादिकमसङ्गतमेवेत्यन्तेन** ॥ उद्धरिष्यन्तः प्रथमं तदुक्तमसङ्गतिदोषं परिहरन्ति ॥ **दूरादेवनिरस्तइत्यन्तेन** ॥ प्रश्नार्थोथ शब्दः ॥

---

*तथाहि ॥ स्वसम्मततयोपन्यस्ते कर्मधारयपक्षे तावच्छुद्धपदार्थमायासंबन्धरहितकार्यकारणात्मकस्यब्रह्मणोऽद्वैतपदार्थेन भेदज्ञानाभावेनतदात्म्यस्य बाधादसंगतिः ॥ किञ्च नीलघटादिसमासघटकनीलादिपदैर्नीलादिघटस्येव शुद्धाऽद्वैतसमासघटकशुद्धपदेनाऽशुद्धाऽद्वैतस्य व्यावृत्तेर्वाच्यतया तादृशस्य तव मतेऽप्रसिद्धत्वेन व्यावर्त्यालाभः ॥ एतेनाऽहंताममतापाशस्य

नैयायिकवैशेषिकादीनामिति ॥ अत्र वैशेषिकग्रहणं (अ० १ आ० १ सू० ४) "धर्मविशेषप्रसूताद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानांपदार्थानांसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यांतत्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" इति काणादसूत्रे उपलक्षणविधयाऽभावमपिसङ्गृह्णतां केषांचित्तद्व्याख्यातॄणां "अत्रषट्पदार्थकीर्तनं भावाभिप्रायेण वस्तुतोऽभावोपि पदार्थान्तरतयामुनेरभिप्रेतः" इत्यादि वदतांवृत्तिकारादीनामनुरोधेन ॥ वस्तुतस्त्वत्रापि षडेव पदार्थाः सूत्रकाराभिप्रेताइति कणादमतेपि प्रकृते न बाधः ॥ नचप्रथमाध्यायद्वितीयाह्निके (सूत्र १) "कारणाभावात्कार्याभावः" नवमाध्याये (आ० १ सू० ११३) "क्रियागुणव्यपदेशाभावात्" इत्यादीनामसङ्गतिः शङ्क्या ॥ पूर्वोत्तरमीमांसकानामभावपदघटितप्रयोगवन्निषेधमात्रपरतया तदुपपत्तेः ॥ अन्तर्भावस्तु गुणादौ यत्र विधेः कल्प्येत तत्र निषेधस्यापि स्यात् ॥ एतेन "अभावश्चवक्तव्यो निश्रेयसोपयोगित्वाद्भावप्रपञ्चवत्" इत्यादि वदन् न्यायलीलावतीकारः । "एतेचपदार्थाः प्रधानतयोपदिष्टाः अभावस्तुस्वरूपवानपिनोद्दिष्टःप्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् नतुतुच्छत्वात्" इति वदन्तोद्रव्यकिरणावल्यादयोपि सूत्रविरोधात्प्रत्युक्ताः ॥ परं तेषामपि वैशेषिकपदाभिलप्यत्वात्तद्ग्रहणम् ॥ वैशेषिकसूत्रोपन्यासकारशङ्करमिश्रादयस्तु "अत्रचद्रव्यादिपदार्थानामुद्देशएव विभागःपर्यवसन्नः सचन्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदफलकस्तेन षडेवपदार्थाइतिनियमःपर्यवस्यति" इति षडेव पदार्थान्मन्यन्ते ॥ मूले आदिपदेन बौद्धभेदाग्राह्याः ॥ वैधर्म्येण दृष्टान्तोयम् ॥ बहुभिः पूर्वोत्तरमीमांसकैर्निर्णीतमभावस्याधिकरणात्मकत्वमभिप्रेत्य समादधते ॥ **किन्त्विति** ॥ एवञ्च अभावस्याधिकरणात्मकतया ब्रह्मणिच भेदज्ञानस्याभावेन कर्मधारयसमासे च पूर्वोत्तरपदार्थयोरभेदस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रकृतेशुद्धपदार्थ-

---

मायाकृततायाअत्रैव टीकाकृतोक्तत्वेन मायासंबन्धस्य तन्मतेऽपि संभवात्तद्युक्तएवाऽशुद्धइति सएव व्यावर्त्य इतिपरास्तम् ॥ जीवस्याऽशुद्धत्वेऽप्यद्वैतपदार्थस्य तत्वाऽभावात् ॥ मायाया अपि भगवच्छक्तितया ततोऽभिन्नत्वेन न परमतवन्मायासंबन्धः ॥ किञ्चाऽध्यासएव मायिको नजीवइति तेनैवोक्तत्वेन मायायास्तत्सबन्धिनोवाऽशुद्धत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ मायाकार्याऽहंताद्यध्यासस्य कथंचिदशुद्धत्वेऽपि तद्विशिष्टस्य जीवस्य तन्मतेऽशुद्धत्वाऽभावाच्च ॥ तद्व्यावृत्तेस्तदुक्त्यैव तदसंमतत्वप्रतीतेश्च ॥ अन्यथाहि द्वैतापत्तिः ॥ सर्वं खल्विदमित्यादि श्रुतिविरोधश्च ॥ एतेन शङ्कराचार्यवदद्वैतं न मम संमतमिति बोधनमेवेतरनिवृत्तिरिति प्रत्युक्तम् ॥ अन्वयासम्भवव्यावर्त्याऽलाभयोर्दर्शितत्वात् ॥ किञ्चैवमद्वैते शुद्धत्वं विधीयतइत्यायाति एवञ्चैकप्रसरताभङ्गभयादपि नसमासोपपत्तिः ॥ एवञ्च ननु अद्वैतपदस्यतदुक्तार्थत्वे भवत्वन्वयानुपपत्तिर्नास्तिद्वैतं यस्मिन्नित्यर्थकत्वे तु नसेत्यप्यपास्तम् ॥ एकप्रसरताभङ्गप्रसङ्गात् ॥ अशुद्धाऽद्वैताभावेन व्यावर्त्यालाभाच्च ॥ किञ्च शङ्कराचार्यमतेऽद्वैतज्ञानात्पूर्वमपि ब्रह्मणः शुद्धत्वमेव ॥ त्वन्मते स्वाभिन्नाया मायायाः संबन्धोऽस्ति तन्मते तस्या अपि मिथ्यात्वेन सोऽपि नेति तन्मते एव शुद्धाऽद्वैतं स्यात् ॥ एवञ्चैतन्मते इत्याद्यसंमतम् ॥ साङ्कर्यस्य तन्मतेऽभावात ॥

मायासंबन्धरहितकार्यकारणात्मकब्रह्माभिन्ने अद्वैतपदार्थे द्वित्वप्रकारकज्ञानाभावे तद्भिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमितिनियमानुरोधाच्छुद्धपदार्थो भेदस्यापि सत्वेन पूर्वोत्तरपदार्थयोरभेदान्वयोनानुपपन्नइति कृष्णसारङ्गोमृगइत्यादिवत्कर्मधारयोनिर्बाधः ॥ अथवा नीलोत्पलमित्यादौ प्रथमं भेदेन गृहीतं नीलत्वोत्पलत्वरूपधर्मद्वयमिव शुद्धत्वाद्वैतत्वरूपधर्मद्वयं लोकदृष्ट्या भिन्नत्वेन कल्पितमादाय तयोर्धर्मयोः सामानाधिकरण्येन शुद्धत्वाद्वैतत्वसमुदायवद्ब्रह्मेति मञ्जूषारीत्या बोधः ॥ ननु घटाभाववद्भूतलं भूतले घटाभावइत्यादौ भूतलादिविशेषणतया तद्विशेष्यतया वा प्रतीयमानोऽभावपदार्थः कथं भूतलादिस्वरूपतया शक्यवचनइति चेदुच्यते ॥ यथा अभावविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात्, दण्डीपुरुषइति विशिष्टबुद्धिवदित्यनुमाने संयोगादिबाधाद्गुणक्रियादिसमवायवद्भूतलादौ सिध्यदपि वैशिष्ट्यम्, तस्यनित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गम्, तस्याऽनित्यत्वे च अनन्तवैशिष्ट्यकल्पनगौरवं प्रदर्श्य नाङ्गीक्रियते ॥ **किन्तु घटाभाववद्भूतलमित्यादिप्रमितिकालिकं तत्तद्भूतलादिकमेव तत्तदभावानां संबन्धइति वदद्भिरभाववादिभिस्तत्र स्वरूपविशेषस्यैव संबन्धत्वं स्वीक्रियते ॥ तथात्र घटाद्यनुपलब्धिकालिकभूतलादिस्वरूपमेव तत्तदभावत्वेन कल्प्यतइतिनिरवद्यम् ॥ वैशिष्ट्यनित्यानित्यत्वपक्षयोरुक्तदूषणानामभावनित्यानित्यत्वयोरपिदुर्वारत्वात्** ॥ नचाभावनित्यत्वेपि तद्बुद्धिं प्रति तद्वत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकतया घटादिसमवधानस्थलेनाभावबुद्धिरिति वाच्यम् ॥ वैशिष्ट्यनित्यत्वेपि तथा परिहारसंभवात् ॥ **येतु नव्याः वैशिष्ट्यं पदार्थान्तरं स्वीकुर्वन्ति तैरष्टपदार्थवादिभिः सम्यक् स्वशास्त्रमुज्वलितमिति किं तैः ॥ तन्मतेप्यस्वरसस्तु रामरुद्रादिभिर्दर्शितएवेत्यलम् ॥ एतेनाभावस्याधिकरणात्मकत्वे भूतले घटसमवधानदशायामपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गइति कुचोद्यमपास्तम्** ॥ तथा अधिकरणात्मकत्वपक्षे अनन्ताधिकरणकल्पने गौरवात् भावातिरिक्तकल्पनैव लघीयसीति तार्किकोक्तिरप्यनेनैव निरस्ता ॥ भावसमुदायविलक्षणातिरिक्तकल्पने महागौरवात् ॥ प्रतियोगिभेदादनन्ताभावान्कल्पयित्वापि तदनित्यत्वे त्वत्यन्तगौरवभिया तन्नित्यत्वं प्रकल्प्य तथासति सर्वदा घटाभावबुद्धिप्रसक्त्याधिकरणस्वरूपविशेषस्यैव संबन्धत्वस्वीकारे कण्ठगडुभूतातिरिक्ताभावकल्पनैव गरीयसीति तदपेक्षयाऽभावस्याधिकरणस्वरूपविशेषत्वस्वीकारएव लाघवमिति शुभम् ॥ किञ्च किमिदमभावत्वं नाम ॥ नतावद्द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वम् ॥ द्रव्यत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे गुणत्वद्रव्यत्वादिकमादाय द्रव्यगुणादिष्वतिप्रसङ्गात् षट्त्वावच्छिन्नभेदस्य अभावत्वत्वे घटपटोभयभेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव तस्य प्रत्येकं द्रव्यादावपि सत्त्वात्पर्याप्तिसंबन्धेन षट्त्वावच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं द्रव्यादिषु सत्त्वस्य वारयितुमशक्यत्वात् ॥ नचापेक्षाबुद्धिरूपं द्रव्यादिगतषट्त्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकम् ॥ द्विप्रतियोगिकभेदस्य द्वित्वमिवेति वाच्यम् ॥ व्यासज्यवृत्तिधर्माणां पर्याप्तिसंबन्धेनैव प्रकारत्वनियमाङ्गीकारात् ॥ अन्यथा द्वित्वस्य समवायेन प्रत्येकमपि सत्त्वेन

एकोद्वावित्येकविशेष्यकद्वित्वप्रकारकप्रमितिप्रसङ्गात् ॥ एकोद्वित्ववानिति प्रतीतौ तु मत्वर्थसमवायस्यैव प्रकारत्वमङ्गीकृत्य व्यासज्यवृत्तिधर्माणां समवायेन प्रकारताया- स्तार्किकैरेव निराकृतत्वाच्च ॥ एवञ्च षडभिन्नमिति प्रतीतौ पर्याप्तिसंबन्धेनैव षट्त्वस्य प्रकारतानुभूयतइति षट्त्वावच्छिन्नभेदोऽसङ्गतः ॥ नच द्रव्यादिभेदषट्कमभावत्वमिति कल्प्यं गौरवात् ॥ लोके सर्वेषां विशेषान्तपदार्थषट्कनिश्चयानियमेन तदनिश्चय- वतामभावाप्रतीतेः प्रसङ्गाच्च ॥ नच तर्हि भावभिन्नत्वं तत्त्वं शङ्क्यम् ॥ भावत्वेन भावमजानतस्तदप्रत्ययापातात् ॥ वस्तुतश्च भावत्वावच्छिन्नप्रति- योगिताकभेदस्यैवाप्रसिद्धतायाः ॥ परैरङ्गीकारात् ॥ अभावरूपधर्मिसिद्धौ तद्वृत्ति- तादृशभेदसिद्धिस्तत्सिद्धौ चाभावसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयाच्च ॥ किञ्च भेदस्त्वन्मतेऽन्यो- न्याभावएव ॥ अन्योन्याभावत्वं चाभावत्वगर्भभूतोधर्मः ॥ तथाच भावान्योन्या- भाववत्त्वमभावत्वमित्युररीकारेऽभावत्वज्ञानमन्योन्याभावत्वज्ञानाधीनं तज्ज्ञानं चाभाव- त्वज्ञानाधीनमित्यन्योन्याश्रयः ॥ अन्योन्याभावेऽभावलक्षणसमन्वयआत्माश्रयश्च ॥ अपिचैवंसति अभावोन भावइति वाक्याच्छाब्दबोधोन स्यात् ॥ उद्देश्यतावच्छेदकस्य भावभेदस्यैव विधेयतायाअनौचित्यात् ॥ यत्तु नव्याः भावभिन्नत्वं समवायसामानाधिकर- ण्यान्यतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावरूपम् ॥ सामान्यादित्रिकेद्रव्यादित्रिके चातिप्रसङ्गवारणाय समवायसामानाधिकरण्योरुभयोर्ग्रहणमित्याहुः ॥ तन्न ॥ सत्ता- भावरूपत्वोक्तावप्यात्माश्रयानपायात् ॥ सत्तानुपस्थितिदशायामभावाप्रत्ययस्यापत्तेश्च ॥ सत्ताऽभावनिष्ठमभावत्वमपि सत्ताऽभावरूपं पुनस्तन्निष्ठमभावत्वमपि तद्रूपमित्यनवस्था- पत्तेश्च ॥ नच सत्तात्यन्ताभावव्यक्तेः स्वरूपतएव प्रकारत्वमुपगम्यते ॥ अतएव सत्तारूप- प्रतियोगिज्ञानं विनापि घटोनास्तीति बुद्धौ सोऽत्यन्ताभावः प्रकारः अभावत्वप्रकारक- प्रत्यक्षएव ॥ प्रतियोगिधियोहेतुत्वात् ॥ अन्यथा इदं तमइति प्रतीत्यनापत्तिरिति वाच्यम् ॥ कल्पने मानाभावात् ॥ प्रतियोगिज्ञानमन्तरेणाभावज्ञानस्यानिष्पत्तिनियमेन सत्तोपस्थिति- मन्तरासत्ताभावज्ञानाऽसम्भवात् ॥ इदं तमइति ज्ञानं तु न तेजोऽभावविषयकम् ॥ मीमांसकैस्तमसः स्वतन्त्रद्रव्यतायाः स्वीकारात् ॥ वस्तुतस्तु मायिकं पदार्थान्तरं तदिति (स्कन्ध २ अध्याय ९ श्लोक ३३) यथाभासोयथातमइत्यत्र सुबोधिनी- तत्प्रकाशयोरन्धकारवादादौ च प्रपञ्चितम् ॥ तेन तेजोधियं विनापीदंतमइति धीर्निर्बाधा ॥ तवसत्ताभावरूपस्याभावत्वस्यानुपस्थितस्य प्रकारत्वे नागृहीतविशे- षणेति न्यायव्यभिचारादिकमपि द्रष्टव्यम् ॥ अथाभावस्याधिकरणात्मकत्वपक्षे नैयायिकोक्तदोषाभासानुद्धर्तुमाशङ्कन्ते ॥ **नचेति** ॥ **आधाराधेयभाववदिति** ॥ लोकदृष्ट्या कल्पितं भेदमादाय आधाराधेयभावव्यवहारवदित्यर्थः ॥ भवन्मतेप्यभाव- स्याधिकरणात्मकताङ्गीकारआवश्यकएवेत्याहुः ॥ **भवन्मतेचेति** ॥ अन्यथा अवि- द्याध्वंसस्य साद्यनन्ततयामोक्षेनुच्छेद्यद्वैतमेव प्रसज्येतेति भावः ॥ नन्वेवमाधाराधे- यभावानुपपत्तिरूपदोषपरिहारेपि येनेन्द्रियेण या व्यक्तिर्गृह्यते तेनैवेन्द्रियेण तद्गताजा- तिस्तदभावश्चेतिनियमेन जलादौ गन्धाद्यभावस्य जलादिरूपतया जलादेर्घ्राणादिजन्य-

प्रत्यक्षविषयत्वं चाक्षुषाद्यविषयत्वं चापद्येतेति चेदत्रब्रूमः ॥ यथा जलमभास्वरशुक्ल-रूपवत्त्वेन चक्षुषा गृह्यते ॥ शीतस्पर्शवत्त्वेन तु त्वगिन्द्रियेण एवं गन्धाभावत्वेन रूपेण तुजलादेर्घ्राणग्राह्यत्वेपि न किञ्चिद्बाधकमिति प्राभाकराः ॥ अतएव "गन्धाभावस्य जलादिरूपत्वेजलत्वादिनैवतेषांनघ्राणेन्द्रियग्राह्यता गन्धाभावत्वेनतु तेषामपितथात्वमिष्ट-मेवेतिप्राभाकराणामभिप्रायः" इतिरामरुद्रोप्याह ॥ अन्येतुमन्यन्ते जलस्य चक्षु-र्ग्राह्यत्वेपि जलत्वजातेस्त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वमेव ॥ शीतस्पर्शस्य त्वग्ग्राह्यत्वेन तत्समा-नाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातेस्ततएव निश्चयस्यौचित्यात् ॥ अन्यथाऽनुमेयत्वा-पत्तेः ॥ दृश्यतेचप्रज्ञाचक्षुषामपि स्पर्शमात्रेणात्र पात्रे जलमिति ज्ञानम् ॥ नहि तज्ज-लत्वानुपस्थितौ संभवति ॥ नागृहीतविशेषणेति न्यायात् ॥ यत्र तु जलचाक्षुषमात्रं तत्रस्पार्शनानुभवविषयजलत्वस्मरणमेव सामान्यतोदर्शनोद्बुद्धं जलमिदमितिनिश्च-यजनकमतोनोक्तन्यायविरोधइति ॥ तस्माज्जलत्वतेजस्त्वयोस्त्वग्ग्राह्यत्वपक्षे येनेन्द्रियेणेति नियमोनैकान्तिकः किञ्चाभावानां प्रत्यक्षविषयत्वाभ्युपगमे तार्किकनियमव्यभिचारशङ्का-वकाशः ॥ मीमांसकनयेत्वधिकरणानामभावत्वेन रूपेणानुपलब्धिरूपप्रमाणगम्यत्वस्याङ्गी-कारान्न सः तार्किकैरपि प्रत्यक्षस्थलएव तादृशनियमस्योरीकारात् ॥ नच प्रमाणान्तराभ्यु-पगमे गौरवं शङ्क्यम् प्रत्यक्षवादिभिरपि अभावप्रत्यक्षकारणीभूतविशेषणविशेष्यभावा-ख्यषष्ठसन्निकर्षस्य कल्पनीयतया तौल्यानपायात् नच वैशिष्ट्यं स्वरूपसंबन्धरूपत्वाद-धिकरणात्मकमिति नातिरिक्तं कल्प्यतइति वाच्यम् अभावानामधिकरणात्मकत्वेन प्रकृतेपि गौरवाभावात् तन्मतेऽभावज्ञानं प्रतीन्द्रियाणामपि कारणत्वकल्पनस्याधिक्याच्च ॥ अपिच येनेन्द्रियेणेत्यस्यैकान्तिकत्वाभ्युपगमे रूपादिप्रतियोगिकाभावानामपि चक्षुर्मात्र-ग्राह्यतापत्त्या वा यौ रूपाभावबुद्धिश्चक्षुर्व्यापारमन्तरैव जायमाना नोपपद्येत ॥ एवंपर-माण्वादिषुमहत्वाद्यभावबुद्धिरपि ॥ वाय्वादेश्चाक्षुषविषयत्वंचापद्येत ॥ तस्मादनुपलब्धि-प्रमाणेनैवाधिकरणमभावत्वेन गृह्यते ॥ घटाभाववद्भूतलमितिज्ञानस्यापि भूतलांशेप्रत्यक्ष-त्वमभावांशेपरोक्षत्वम् ॥ पर्वतोवह्निमानित्यादेः पर्वतांशे प्रत्यक्षत्वं वह्निमत्वांशे परो-क्षत्वमिवेति ध्येयम्। वस्तुतस्तु द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां (अ० ९ श्लो० ३२) अहमे-वासमेवाग्रइत्यत्र "अभावास्त्वस्मन्मतेतिरोभावातिरिक्तानभवन्ति" इत्युक्तम् ॥ तेनतिरोभवनं तिरोभावइतिपक्षे तस्य वस्तुधर्मत्वाद्धर्मधर्मिणोश्चाभेदाद्गुणादीनां द्रव्या-त्मकतायावाक्यप्रदीपे हरिणापि द्रव्यात्मानस्त्रयस्तस्माद्गुणौनानाव्यवस्थिताः ॥ आश्रया-श्रयिभावेनेत्ययंपूर्वेभ्यआगमइतिकथनात् ॥ तिरोभावयतीति तिरोभावइतिव्युत्पत्या शक्तित्वेपि तादात्म्यानपायाच्च स्वमतेप्यभावस्याधिकरणात्मकत्वकथनं न विरुद्धम् ॥ तस्मात्पदार्थान्तरतयाऽभावस्याङ्गीकारोभिमानमात्रम् ॥ तस्याऽलीकत्वात् ॥ अयमिति निर्देष्टुमशक्यत्वात् अतएव लोके वेदे च घटोनास्ति "यस्मात्परंनापरमस्तिकिञ्चि" दित्यादिर्नपदघटितवाक्यप्रयोगव्यवहारएव प्रायो दृश्यते ॥ ननु घटाभाववद्भूतलमिति कोपि लौकिकः प्रयुङ्क्ते ॥ किंबहुनाऽभावपदेपि न भावोऽभावइति नञ्समासएव ॥ नञर्थस्य पृथक्पदार्थताभिमाने त्वब्राह्मणोऽधर्मइत्यादौ प्रतीयमानसादृश्यविरोधादिन-

र्थानामपि पदार्थान्तरत्वं स्वीकुरु ॥ तेन बहुपदार्थसिध्या सप्तपदार्थवादोदत्ततिलाञ्जलिः स्यात् ॥ वस्तुतस्तु नञः समभिव्याहृतपदार्थद्योतकत्वादेव न पृथक्पदार्थवाचकता ॥ किन्तुपदार्थ एव आविर्भूततिरोभूतत्वाभ्यां द्विविधः ॥ तत्र पदार्थस्य तिरोभूतस्वरूपद्योतकोनञ् ॥ आविर्भावतिरोभावौ तु पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्येते ॥ अभावस्यतिरोभावानतिरिक्ततयाऽस्मन्मते ॥ तदनङ्गीकारस्य शुद्धाद्वैतमार्तण्डे ॥ प्रागभावादयोनाङ्गीकार्या आभ्यांयतोखिलम् ॥ तद्विस्तरभियानात्रलिख्यतेन्यत्रद्रष्टव्यतामिति दर्शितत्वेपि तदप्रकाशयन् भेदज्ञानाभावइति प्रथमान्तपाठं चकल्पयन् ग्रन्थानभिज्ञजनव्यामोहकएवेत्युपेक्ष्यः ॥ अथ विवर्तवादेन कार्यकारणयोर्मायासंबन्धस्याप्रामाणिकत्वमविकृतपरिणामवादेन शुद्धस्यैव कार्यकारणात्मकत्वं च शुद्धाद्वैतसिध्यर्थं दर्शयितुं शुद्धपदार्थं तावदाक्षिपन्ति ॥ **नन्विति** समादधते ॥ **स्यादेवमित्यादिना** ॥ यदि नैयायिकवन्निमित्तकारणत्वमात्रमीश्वरस्य स्वीक्रियेत तदा प्रपञ्चेश्वरयोर्भेदः भेदानभिज्ञतयेश्वरेऽल्पज्ञत्वं चापद्येतेत्यर्थः ॥ **तत्रचेति** ॥ उपादानत्वपक्षे ॥ स्वपक्षे तन्त्रान्तराणामपि संमतिं दर्शयितुमाहुः **बहुवादिसम्मतमिति** तथा च प्रकृत्युपादानकत्ववादिभिः साङ्ख्यपातञ्जलादिभिः कार्ये प्रकृतितादात्म्यमुच्यते ॥ कटकादेःसुवर्णादितादात्म्यं तवापिभाष्यभामत्यादावुपपादितमिति परिणामवादे कार्यस्य कारणात्मकत्वं निर्विवादमिति भावः ॥ **कार्येति** ॥ ब्रह्मणइति शेषः ॥ **अपास्तमिति** ॥ कार्यकारणाद्भेदज्ञानस्य भ्रमरूपत्वादीश्वरस्य चाभ्रान्तत्वात्तथेतिभावः ॥ अभिन्ननिमित्तोपादानवादे मानमाहुः ॥ **प्रकृतिश्चेत्यादि** ॥ समन्वयस्य चतुर्थेपादेऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वस्थापनायेदमधिकरणम् ॥ तत्रधर्मविचारे श्रुतिस्मृत्योरेकवाक्यत्ववद्ब्रह्मविचारेपि तयोस्तदपेक्षितमितिसांख्यादिस्मृतिसिद्धा प्रकृतिरेवोपादानंश्रुतिसिद्धं ब्रह्म तु निमित्तमात्रमिति पूर्वपक्षे प्राप्तेइदमारभ्यते ॥ अर्थस्तु मृत्प्रकृतिकोघटस्तन्तुप्रकृतिकः पटइत्यादिव्यवहारात् प्रकृतिशब्दउपादानवचनः ॥ तथा च जगतः प्रकृतिरुपादानकारणं चान्निमित्तकारणं च ब्रह्मैव ॥ अथवा रूढ्या प्रकृतिरुपादानं प्रकृष्टाकृतिर्यस्येति योगेन निमित्तं च ब्रह्मैव ॥ चकारो यत्र येनयतोयस्येत्यादिवाक्योक्ताधिकरणत्वकरणत्वादिसङ्ग्राहकः ॥ कुतः ॥ प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ तत्रतत्रोपनिषत्सु श्रूयमाणाः प्रतिज्ञाः दृष्टान्ताश्चाभिन्ननिमित्तोपादानत्वेसत्येव नोपरुध्येरन् ॥ यथा छान्दोग्ये श्वेतकेतुविद्यायां "उततमादेशमप्राक्षोयेनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतं मतमविज्ञातंविज्ञातं" इतिप्रतिज्ञा ॥ अनन्तरं "कथंनुभगवःसआदेशोभवति"इतिश्वेतकेतुप्रश्ने "यथासोम्यैकेनमृत्पिण्डेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यं ॥ यथासोम्यैकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयं विज्ञातंस्यात् ॥ यथासोम्यैकेननखनिकृन्तनेनसर्वंकार्ष्णायसंविज्ञातंस्यात्" इति दृष्टान्ताउक्ताः ॥ प्रथममुण्डके "कस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवति" इति प्रतिज्ञा ॥ "यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्णतेचयथापृथिव्यामोषधयःसंभवन्ति ॥ यथासतःपुरुषात्केशलोमानितथाऽक्षरात्संभवतीहविश्वम्" इति दृष्टान्ताः ॥ बृहदारण्यकेमैत्रेयीब्राह्मणे "आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञाने-

नेदँ सर्वंविदितं" इतिप्रतिज्ञा ॥ अग्रेच "ब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेद" इत्यादिनाकार्यकारणभेददर्शनेऽनिष्टमुक्त्वा "इदंसर्वंयदयमात्मा" इति सर्वस्यब्रह्मरूपतां प्रतिज्ञाय दृष्टान्ताआम्नाताः ॥ "सयथादुन्दुभेर्हन्यमानस्यनबाह्याँश्छन्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणायदुन्दुभेस्तुग्रहणेनदुन्दुभ्याघातस्यवाशब्दोगृहीतः" इत्यादयः ॥ नहि निमित्तकारणविज्ञानेन कार्यविज्ञानं संभवति ॥ मृत्सुवर्णादीनि च समवायीन्येव दृष्टान्तीक्रियन्ते ॥ मृत्पिण्डदृष्टान्तश्रुतिरेव श्रीभागवतेऽष्टमस्कन्धेषष्ठाध्याये स्तुवता विधिनोपबृंहिता॥ (श्लो १०) त्वय्यग्रआसीदिति एवं यथासुवर्णंसुकृतंपुरस्तात् ॥ यथाहिरण्यंबहुधासमीयते यथोर्णनाभिर्हृदयात् ॥ इत्यादिषु श्रौतालोहादिदृष्टान्ताउपबृंहिताः ॥ भाष्यइति ॥ अविरोधाध्यायेतर्कपादे (सू. ११) महद्दीर्घवद्वेत्यधिकरणे ॥ सर्वंखल्वित्यादि ॥ छान्दोग्येपञ्चमाध्याये (खंड० १४) शाण्डिल्यविद्यायां "सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानितिशान्तउपासीत" इतिपठ्यते ॥ अर्थस्तु ॥ इदं परिदृश्यमानं सर्वं खलु निश्चयेन ब्रह्म ॥ तत्र हेतुः ॥ तज्जलानिति जायतइतिजं ॥ लीयत इति लम् ॥ अनितीत्यन् ॥ एषां कर्मधारये तस्मिञ्जलान्तज्जलान् तस्माज्जायमानं तत्रैव लीयमानं स्थितिदशायां तद्रूपेण वर्तमानं चेत्यर्थः ॥ यद्यस्माज्जायते यत्र लीयते यद्रूपेणावतिष्ठते तत्तदभिन्नमितिनियमः ॥ यथा मृत्प्रभवोमृद्विलयः स्थितिदशायां मृद्भावमपरिमुञ्चन्घटोमृदभिन्नएव ॥ इति हेतोः शान्तो रागद्वेषादिशून्यः सन् ब्रह्मैवोपासीतेति ॥ अत्रविस्तरस्तु समन्वयस्यद्वितीये पादेप्रथमाधिकरणे ज्ञेयः ॥ "तदात्मानँ स्वयमकुरुत "ति तु तैत्तिरीयब्रह्मवल्लीस्थम् ॥ अर्थस्तु ब्रह्मैव स्वयमितरानपेक्षं सदात्मानमेवजगद्रूपमकुरुतेति ॥ सच्चत्यच्चाभवदित्यपि तत्रत्यमेव ॥ अर्थस्तु सचेतनमचेतनंच स्वयमेवाभवदिति ॥ ब्रह्मैवेदममृतमितितु द्वितीयमुण्डकसमाप्तिवाक्यम् ॥ अत्र ब्रह्मणएवामृतस्याविकृतस्य सतः सर्वतः सर्वरूपेण प्रसृतत्वम् ॥ विश्वस्यावधारणपूर्वकं ब्रह्मरूपत्वम् ॥ अभेदाद्विश्वस्यवरतमत्वंचाम्नायते ॥ अविकृतपरिणामवादबोधनाय शङ्कन्ते ॥ नन्वविक्रियमाणस्येत्यादिना ॥ समादधते ॥ नहि लोकेत्यादिना ॥ यद्यपि लोके सुवर्णादीनि स्वरूपपरित्यागादिविकारमलभमानान्येव कटकरुचकादिरूपेण परिणमन्ति ॥ नतु दध्यादिरूपेण परिणमद्दुग्धादिवद्विक्रियमाणानि ॥ तान्येव वेदे पुराणे च यथासोम्यैकेन लोहमणिना ॥ यथासुवर्णंसुकृतंपुरस्तादित्यादिषु ब्रह्मणोदृष्टान्तीक्रियन्ते ॥ चिन्तामणिकल्पतरुकामधेनुप्रभृतीनि चाविकारिण्येवोपादानानि प्रसिद्धानि ॥ तेनाविकृतमेव ब्रह्म जगद्रूपेण परिणमतीति कथनं नलोकविरुद्धम् ॥ तथापीदमग्रेऽवसरे प्रपञ्चनीयमेवेति प्रकृते वेदैकवेद्यवस्तुनि कुतर्कानवसरमेवाश्रित्य समादधतइति ज्ञेयम् ॥ तन्त्वौपनिषदमिति ॥ बृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणे "सएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यते" इत्यादिना प्रत्यक्षादिप्रमाणग्राह्यतां प्रतिषिध्य शाकल्यं प्रति याज्ञवल्क्येन "तन्त्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामि" इति कथने औपनिषदपदेन उपनिषदामेवतत्रप्रवृत्तिः प्रतिप्रसूयतइति युक्तमतोवेदैकवेद्यत्वम् ॥ यथापशाविति ॥ एवं "ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठा" इति श्रवणेपि तस्य पशुसदृशलोमादिविशिष्टं लाङ्गूलं न कल्प्यते ॥ लोकप्रसिद्धस्यैव तत्र कल्पनाया अनियमादितिभावः ॥ आसीनइति ॥ कठवल्लीषुद्वितीं-

यवल्यां "अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मात्" इति नचिकेतःप्रश्ने "सर्वेवेदायत्पदमामनन्ति" इत्यादिना ब्रह्मनिरूपणमुपक्रम्य आसीन इति पठ्यते ॥ अस्योत्तरार्धंतु "कस्तंमदामदंदेवं मदन्योज्ञातुमर्हति" इति ॥ अत्र आसीनस्य सतोदूरगमनं शयानस्य सतः सर्वतो गमनं च विरुद्धम् ॥ अत एव परमभक्तात्स्वस्मादन्यस्य तज्ज्ञानानर्हत्वमुत्तरार्द्धे दर्शितं यमेन ॥ तस्य तज्ज्ञत्वं तु द्वादशैतेविजानीमइति षष्ठस्कन्धादौप्रसिद्धम् ॥ **अपाणिपादइति** ॥ श्वेताश्वतरे तृतीयाध्यायइदं पठ्यते ॥ अस्योत्तरार्धंतु" सवेत्तिवेद्यंनचतस्यवेत्तातमाहुरग्र्यं पुरुषंमहान्तम्" इति ॥ एतदग्रेऽप्यनुपदं "अणोरणीयान्महतोमहीयान्" इति विरुद्ध-धर्माश्रयत्वं श्रावितम् ॥ अत एव लौकिकानां तदवेत्तृत्वं वीतशोकस्य तत्प्रासादात्तद्वेत्तृ-त्वंचोक्तमृग्द्वयेन ॥ **नदूषणायेति** ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ ब्रह्मणि विकारित्वादिदूषणापा-दकं न भवति किन्तुविरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन ब्रह्मतामेव द्रढयतीति भूषणापादकम् ॥ कार्यकारणयोर्मायासंबन्धं निराकर्तुं तयोस्तत्संबन्धं पराभिप्रेतं गृह्णन्ति ॥ **नचमायीति** इदमपि वाक्यं श्वेताश्वतरे चतुर्थोऽध्याये "छन्दांसियज्ञाःक्रतवोव्रतानिभूतंभव्यं यच्चवेदा वदन्ति ॥ यस्मान्मायीसृजतेविश्वमेतत्तस्मिंश्चान्योमाययासन्निरुद्धः" इति पठ्यते ॥ **दृष्टान्तानामिति** ॥ दृष्टान्तवाक्यानां ॥ परिहरन्ति ॥ **प्रसिद्धेत्यादिना** ॥ आत्मान-मेवप्रक्रान्तजगद्रूपमकुरुतेति प्रसिद्धोर्थः ॥ श्रूयमाणपदलभ्यत्वात् ॥ माययाकुरुतेत्यप्र-सिद्धः ॥ तत्र मायापदाश्रवणाम् ॥ उच्चारितएव शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितइतिनियमस्य बहुसंमतत्वात् ॥ ननुमायीसृजत इति वाक्यमेव तत्र तत्र तथाकल्पने मानमिति चेन्न ॥ अनेकेषामन्यथानयनस्याशक्यत्वात् ॥ बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् ॥ ननु तथापि तस्य वाक्यस्य कोर्थइति चेत्तत्राहुः ॥ **मायापदेनेति** ॥ तथा चायं वाक्यार्थः पूर्वर्चि "ऋचो अक्षरेपरमेव्योमन्प्रतिष्ठिताः" इति वेदानामक्षरैकप्रतिष्ठितत्वमुक्तं तत्कथं सङ्गच्छते ॥ वेदेषु यज्ञादिप्रतिपादनादत उच्यते ॥ **छन्दांसीति** ॥ यत्पूर्वोक्तं ब्रह्म ॥ छन्दांसि ऋगादिमन्त्राः ॥ यज्ञाविपूपाः ॥ क्रतवः सयूपाः ॥ व्रतानि कृच्छ्रादीनि ॥ भूतं भविष्यच्चाद्वर्तमानं च सर्वं ब्रह्मैव ॥ यच्चान्यद्वेदावदन्ति तत्सर्वं यद्ब्रह्मैव ॥ तच्च सर्वं यस्माद्ब्रह्मणोभवति ॥ यस्तं न वेदेति पूर्वेण तच्छब्देन यच्छब्दद्वयस्यान्वयः ॥ एतेन एवंसर्वंततःसर्वंसइतिज्ञानयोगतइति दर्शितं तथा च वेदानां तद्रूपत्वात्तदेकप्रति-पादकत्वाच्च युक्तं तत्रप्रतिष्ठितत्वम् ॥ यस्मादित्यस्योत्तरत्र वा हेतुतयान्वयः ॥ ननु सर्वस्य तद्रूपत्वे यस्तंनवेदकिमृचाकरिष्यतीत्यवेदनं कथमतउच्यते ॥ मायी ॥ सर्वभवन-सामर्थ्यरूपमायाख्यस्वाभिन्नशक्तिशाली परमात्मा एतद्विश्वं सृजति तस्मिंश्चान्यः अंशतया भेदमापन्नोजीवः देहेन्द्रियादिप्रपञ्चे माययाऽध्यासेन सम्यङ्निरुद्धइति ॥ अत्र च माया भगवच्छक्तिरेव तत्रैव "देवात्मशक्तिं ॥ पराऽस्यशक्तिः" इतिशक्तित्वाभ्यासात् ॥ ननु पराभिमतं ब्रह्माधिष्ठानकमज्ञानं ॥ मानाभावात् ॥ तथाच माली गच्छतीत्यादौ मालया गच्छतीत्यर्थो यथा न संपद्यते तथात्रापि मायया सृजतीति न लभ्यते पुराणवचनैस्तस्याः करणत्वसाधनेपिवह्निर्दहति वह्निर्दाहकशक्त्या दहतीति वाक्ययोरिवमायाकरणत्वबोधक-पुराणस्य तदाऽऽत्मानमित्यादेश्च न विरोधः पराभिमतमायोपाधिककर्तृत्वं तु मार्तण्डादिषु

किञ्चजन्यात्वजन्यावामायाऽऽद्येजनकोहिकः अन्याऽभावात्तुब्रह्मैवसविशेषत्वमागतम् ॥ द्वितीये त्वद्वैतभङ्गः कादाचित्कत्वसंगतं ॥ आत्मैवेदमग्रआसीदित्यादिश्रुतिबाधतः ॥ अनादित्वेतु सान्तत्वमितिपक्षोऽप्यसंगतः अनादित्वमनन्तत्वं मायाया इति निश्चयात् इत्यादिदोषैर्निरस्तमेव ॥ विस्तरतश्च पुरतो निराकरिष्यते ॥ एवं च प्रकृतवाक्ये स्रष्टुर्माया-शक्तिकत्वेन मायायास्तदधीनतया तया न सृज्यप्रयुक्तोव्यामोहइति मायिपदतात्पर्यं ॥ जीवस्य तु व्युच्चरणाद्भेदमापन्नस्य मायया सन्निरोधादवेदनं साधनैर्वेदनंच पूर्वेऋगुत्तरार्द्धोक्तं घटतइति चतुर्थचरणाशयः ॥ शक्तित्वाच्छक्तिशक्तिमतोश्चाभेदस्योपपादयिष्यमाणत्वान्न कारणे मायासंबन्धः ॥ प्रकृतवाक्ये सृज्यस्य मायिकताबोधनपरत्वस्य कल्पने तु तस्मिन्ने-वाध्याये "तदेवाऽग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ॥ तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मतदापस्तत्प्रजापतिः ॥ २ ॥ त्वंस्त्रीत्वंपुमानसित्वंकुमारउतवाकुमारी" इति श्रावितं सर्वव्यक्तीनां तद्रूपत्वं पीड्येत ॥ एवंकारणे मायासंबन्धं संक्षेपेण निराकृत्य कार्येतन्निराकरणाय वाचारम्भण-श्रुत्यर्थं निर्मलयितुं शङ्कन्ते ॥ **नन्वेवमिति** ॥ समादधते ॥ **एवंसतीत्यादिना** ॥ **तदनन्यत्वमिति** द्वितीयस्य प्रथमे पादे सप्तसूत्रमिदमधिकरणं ॥ अग्रेजगन्मिथ्यात्व-निराकरणावसरे एतदधिकरणं वाचारम्भणादिश्रुत्यर्थौविवर्तवादेऽनुपपत्तयश्च विस्तरेण निरूपयिष्यन्तेऽतोत्रविरम्यते ॥ **यतोवाइति** ॥ तैत्तिरीयभृगुवल्यां "यतोवाइमानि-भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्तियत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति" इति पठ्यते मिथ्यावस्तुनउत्पत्तिस्थितिलयाभिसंवेशानामसंभवात्तद्बोधकश्रुतिव्याकोप इति भावः ॥ **अन्यत्रविस्तर इति** निबन्धावरणभङ्गभाष्यतत्प्रकाशादिषु विस्तरइत्यर्थः एवमभ्युपेत्य वादेन मार्तण्डटीकायां "भेदज्ञानाभावः" इतितत्कल्पितम् प्रथमान्तपाठं समाधायवास्तवेसप्तम्यन्तपाठे समादधते ॥ **वस्तुतस्त्वित्यादिना** ॥ **वास्तवंनेति** ॥ कठकाण्वादिभिः "नेहनानास्तिकिञ्चन ॥ यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यति" इति भेदस्याताात्विकतायाआम्नानाद्भेदज्ञानं वास्तवंप्रमारूपं न भवति किन्तु भ्रमरूपं ॥ मुण्ड-कश्वेताश्वतरादिषु "अनीशयाशोचतिमुह्यमानः" इति मोहस्याविद्याहेतुकत्वश्रावणात् ॥ **यदिस्यादिति** ॥ तात्विकोयदि स्यात् ॥ **तात्पर्यादिति** इति चेन्नेति पूर्वत्रास्य हेतुतयाऽन्वयः ॥ **अतएवेति** ॥ सप्तम्यन्तपाठस्य वास्तवत्वादेव ॥ **सप्तम्यन्तमिति** ॥ सप्तम्यन्तपदघटितम् ॥ सर्वत्र ग्रन्थान्तरेषु व्याख्येयग्रन्थस्थान्यथापदं सप्तम्यन्तपर्यायक-थनेनैव व्याख्यायते ॥ अतोव्याख्यानशैल्यापि सएव पाठोनिश्चीयते ॥ सहस्राक्षकृता-ऽद्वैतपदे नञ्बहुव्रीहिः स्वयमुत्प्रेक्ष्य दूषितत्वेन तदुक्तमपाकर्तुं तथाविग्रहमपि स्वीकुर्वन्ति ॥ **व्युत्पत्तिस्त्विति** ॥ परोक्तैकप्रसरताभंगादेर्वक्ष्यमाणरीत्या निराकरणसंभवादयमपि पक्षोन दुष्टइति भावः ॥ मार्तण्डकारिकाटीकयोरभिप्रायलभ्योऽयंपक्षइत्याहुः ॥ **द्विधाज्ञानमिति** ॥ नन्वेवं सति मार्तण्डटीकायां "अन्यथाभेदज्ञानाभावे ॥ नद्वैत-मद्वैतमिति विग्रहः" इति व्याख्यानं कथं सङ्गच्छतामत आहुः ॥ **अथवेति** ॥ अस्मिन्पक्षे पर्युदासाऽऽश्रयणेन नञोविरोधार्थतया वाऽद्वैतपदस्याभेदज्ञानमित्यर्थः प्राग्दर्शितः ॥ एवकारोन्ययोगव्यवच्छेदकोस्य विग्रहस्य मुख्यतां द्योतयति ॥ प्राचीनैरस्यैव

विग्रहस्याऽऽदरणे बीजं त्वस्मिन्पक्षे लाघवमिति ध्येयम् ॥ अन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षया व्यधिकरणतत्पुरुषेततोपिसमानाधिकरणे कर्मधारये लाघवमतएव श्रुतिष्वनेकत्र ब्रह्मलोकइत्यादौ कर्मधारयादरणमिति मञ्जूषादिषु स्फुटतरम् ॥ **अतएवेति** ॥ पक्षद्वयस्याप्यदुष्टत्वादेव ॥ एवमसङ्गतिदोषोनिरस्तः ॥ असङ्गत्याऽऽपादकसहस्राक्षवाक्ये शुद्धपदार्थेत्यत्र शुद्धपदार्थस्येति पृथक्पदमपेक्षितम् ॥ कार्यकारणात्मकब्रह्मणइति सर्वं वा समस्तम् ॥ समस्तपदैकदेशस्य शुद्धपदार्थेत्यस्य ब्रह्मणोविशेषणतयाऽन्वयस्यायोगात् ॥ कार्यकारणरूपंहिशुद्धंब्रह्मनमायिकमित्यादौ तादृशब्रह्मणएव शुद्धपदार्थतायाः कथनाच्च ॥ अतस्तद्वाक्यमेवासङ्गतम् ॥

नन्वेवमपिनीलघटादिसमासघटकनीलादिपदैरनीलादिघटस्येवशुद्धाद्वैतसमासघटक शुद्धपदेनाऽशुद्धाद्वैतस्य व्यावृत्तेर्वाच्यतया तादृशस्य तवमतेऽप्रसिद्धत्वेन व्यावर्त्यालाभः॥व्यावर्तकस्यैवविशेषणत्वात् अन्यथाव्यर्थमेवशुद्धपद मितिचेन्न ॥ नहिस्वमतसिद्धस्य सजातीयस्य व्यावर्तकतयैव विशेषणस्य सार्थक्यमिति नियमः तादृशनियमस्वीकारे भवन्मतेऽपि सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मेत्यत्रासत्यस्य जडस्यसान्तस्य चब्रह्मणोऽप्रसिद्धत्वेनव्यावर्त्याऽलाभेन तादृशविशेषणत्रयस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तिः कुतो नस्यात् ॥ किन्तुयत्रकुत्रचित्प्रसिद्धस्यविरुद्धधर्मस्याऽऽपाततोविशेष्ये संभावना ॥ तद्व्यावृत्त्यर्थंविशेषणमितिसर्वसंमतम् ॥ अतएवतैत्तिरीयभाष्ये "सत्यमिति यद्रूपेणयन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत्सत्यम् ॥ यद्रूपेण निश्चितंयत्तद्रूपं व्यभिचरति तदनृतमित्युच्यते ॥ अतोविकारोऽनृतं ॥ वाचारम्भणं विकारो नामधेयंमृत्तिकेत्येव सत्यं एवंसदेवसत्यमित्यवधारणात् अतः सत्यंब्रह्मेतिब्रह्मविकारान्निवर्तयती"त्युक्तंनतुविकारिब्रह्मणो निवर्तयतीत्युक्तमतो विकारस्य कार्ये प्रसिद्धस्य ब्रह्मण्यपि संभावना स्यात्तन्निवृत्त्यर्थं सत्यपदमिति भाष्यकृतामाशयः ॥ ननु सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मेत्यत्र सत्यादिपदानां लक्षणपरत्वं नतुविशेषणपरत्वंयेनेदृशं व्यावर्तकत्वं स्यादिति ॥ अत एव "ननुविशेष्यंविशेषणान्तरंव्यभिचरद्विशिष्यते यथानीलंरक्तंचोत्पलमिति ॥ एकमेवचब्रह्म नब्रह्मान्तराणियेभ्योविशिष्येतनीलोत्पलव"दितिपूर्वपक्षे "नलक्षणार्थत्वाद्विशेषणाना"मिति भाष्ये तत्पूर्वमुक्तमितिचेन्न ॥ "विशेषणार्थत्वेपिचसत्यादीनां स्वार्थापरित्याग एवे"त्यादितदग्रिमभाष्यपर्यालोचनयासत्यादिपदानां विशेषणपरत्वस्यापिभाष्यकृत्संमतत्वात् ॥ अतएवतट्टीकाकृताऽपि "नीलंमहत्सुगंधमितिविशेषणपदानिस्वार्थसमर्पणेनतद्विरुद्धव्यावर्तकानिप्रसिद्धानि ॥ तथा सत्यशब्दोप्यबाधितत्वेव्युत्पन्न"

इत्याद्युक्तम् ॥ एवंचपरैर्मायाशवलस्यैवाद्वैतब्रह्मणोजगत्कारणत्वंस्वीकृतं तद्वद्त्रापिशुद्धपदानुक्तौमायाशवलस्यैवकारणत्वंसंभाव्येत अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थंशुद्धपदंसार्थकं एतेनेत्यारभ्यपरास्तमित्यन्तेनाक्षेपस्त्वनङ्गीकारेणैवपरास्तः ॥ टीकाकृतापूर्वपक्षविधयातस्योपन्यासंकृत्वाऽग्रेखण्डितत्वात् ॥ त्वन्मतेऽपिजडब्रह्मणोऽभावेन व्यावर्त्याऽलाभस्य समानत्वेनज्ञानपदवैयर्थ्यस्यदुर्वारत्वात् ॥ जडब्रह्मणोऽभावेऽपिब्रह्मणिसंभावितजडत्वव्यावृत्त्यर्थंतदितिचेदत्रापिमायासंबंधसंभावनानिवृत्यर्थं शुद्धपदमितितुल्यम् ॥ एतेन (जीवस्याऽशुद्धत्वेऽप्यद्वैतपदार्थस्य तत्वाऽभावात् मायाया अपि भगवच्छक्तितया ततोभिन्नत्वेने)त्यादिकः प्रलापोप्यपास्तः ॥ जीवेमायासंबन्धस्यास्मन्मतेऽसत्त्वेन स्वयमेवमायासंबंधंकल्पयित्वातद्व्यावृत्तिंचोक्त्वापुनस्तत्राऽऽक्षेपंकुर्वन्नुन्मत्तएवपरमताऽनभिज्ञश्च ॥

अथ सहस्राक्षे किञ्चनीलघटादिसमासेत्यादिना श्रुतिविरोधश्चेत्यन्तेनाऽऽपादितं शुद्धपदव्यावर्त्यालाभमंशतोनूद्य परिहरन्ति ॥ नन्वेवमपि नीलेत्यादिना ॥ परमतानभिज्ञश्चेत्यन्तेन ॥ नहिस्वमतेति ॥ अतएव तार्किकाणां शब्दगुणकमाकाशमित्याकाशलक्षणे तन्मते गुणातिरिक्तशब्दाभावेन स्वमते गुणपदव्यावर्त्यालाभेपि भाट्टैः शब्दे द्रव्यत्वस्याङ्गीकारात्तन्निरासाय गुणपदमिति सिद्धान्तचन्द्रोदयकारादयोबहवः ॥ एवं द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाःसप्तपदार्थाइत्यत्र स्वमते सप्तातिरिक्तपदार्थस्याप्रमिततयाऽधिकसङ्ख्यारूपव्यावर्त्यालाभेपि पराभिमतशक्तिसादृश्यादिकमादायाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थं तदिति वदन्ति ॥ तथा षट्पदार्थवादेपि वैशेषिकसूत्रोपन्यासे (अ० १ आ० १ सू० ४) "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां" इत्यत्र "षडेवपदार्थाइतिनियमः पर्यवस्यति" इत्युक्त्वा "सचानुपपन्नःव्यवच्छेद्यस्यपदार्थान्तरस्य प्रतिपत्तौनियमानुपपत्तिः॥ अप्रतीतौव्यवच्छेदानुपपत्तिः" इत्यादिनाक्षिप्य "शक्तिसङ्ख्यासादृश्यादिषुपदार्थेषु पराभिमतेषु षड्लक्षणायोगः परैरुच्यते ॥ तद्व्यवच्छेदोनियमार्थः" इति शक्त्यादीनां स्वमतेऽप्रसिद्धत्वेपि पराभिमतानां तेषां व्यवच्छेदोदर्शितः ॥ एवं साङ्ख्यग्रन्थेष्वपि (आर्या ४) दृष्टमनुमानमाप्तवचनंचसर्वंप्रमाणसिद्धत्वात् ॥ त्रिविधंप्रमाणमिष्टंप्रमेयसिद्धिःप्रमाणाद्धीत्यत्रस्वमते त्र्यधिकप्रमाणाऽभावाद्व्यावर्त्यालाभेपि नैयायिकमीमांसकाऽऽलङ्कारिकाद्यभिमतचतुःषडष्टप्रमाणपक्षव्यावर्तकं त्रिविधमिति विशेषणम् ॥ अतएवैतद्व्याचक्षाणोवाचस्पतिमिश्रः "सङ्ख्याविप्रतिपत्तिं निराकरोति ॥ त्रिविधमिति" इत्याद्याह एवं नैरुक्तवैयाकरणादिग्रंथेष्वपि "भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि" इत्यादौ विशेषणानां स्वमते व्यावर्त्यलाभालाभौदृश्यौ ॥ तथा ॥ कठगीतादिश्रुतिस्मृतिष्वपि "अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणः" इत्यादिजीवविशेषणानां स्वमते व्यावर्त्यालाभाद्वैयर्थ्यं नापेयात् ॥ श्रुतिस्मृतिषु भावविकारयुक्तजीवस्याऽप्रसिद्धेः ॥ अथदेहादौ भावविकाराणांप्रसिद्धतया

जीवेपि ते संभाव्येरन्नतस्तद्व्यावर्तनार्थानितानि नापार्थानीति चेत् ॥ प्रकृतेपि लोके मायासंबन्धविशिष्टं कार्यकारणयोरद्वैतं भवदभिप्रेतमद्वैतशब्देन संप्रतिसंप्रतीयतइति तद्व्यावर्त्तनार्थमद्वैते शुद्धमितिविशेषणं सार्थकमेव ॥ अनेकत्रैतत्सुलभमेवेति तत्रतत्र स्वयमेव द्रष्टव्यम् ॥ किंच किमनेन शास्त्रान्तरोदाहरणान्वेषणेन ॥ सर्वप्रमाणमूर्धन्यायांश्रुतावपि स्वमतप्रसिद्धविशेष्यसजातीयव्यावर्त्यशून्यानि विशेषणानि भावत्कभाष्यस्थतादृशव्याख्यानविशिष्टानि सन्त्येवातो न त्वया तादृशनियमः शक्योऽभ्युपगन्तुमित्याशयेनाहुः ॥ **तादृशनियमेत्यादिना** ॥ **सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मेति** ॥ इदं तैत्तिरीयब्रह्मवल्लीवाक्यम् ॥ **तैत्तिरीयभाष्यइति** ॥ श्रीशङ्कराऽऽचार्यकृते तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये ॥ सत्यमितीत्यादिर्निवर्तयतीत्यन्तस्तत्रत्यभाष्यग्रंथः ॥ ननुविशेषणमित्यादेर्भाष्यस्थपूर्वपक्षस्यानुवादउत्पलमितीत्यतोग्रिमएकमेवचेत्यतः प्राक्तनोमध्यमोग्रन्थः प्रकृते विशेषतउपयोगस्याऽभावान्नान्ववादि ॥ **तत्पूर्वमिति** ॥ लक्षणपरत्वमनूदितचरव्याख्यानतः पूर्वं तत्र भाष्यउक्तम् ॥ **तट्टीकाकृतेति** ॥ उपनिषद्भाष्यटीकाकृता आनन्दज्ञानेन ॥ विशेषणपरत्वमपि तत्र स्फुटं ततोऽवधेयम् । प्रकृते शुद्धपदव्यावर्त्यमाहुः ॥ **एवंच परैरित्यादिना** ॥ मायाशबलस्यैव कारणत्वमित्युपलक्षणम् ॥ अविद्यापरपर्यायमलिनसत्वमायोपहितस्यैव जीवत्वेन कार्यत्वम् ॥ मायिकस्यैव प्रपञ्चस्य कार्यत्वं च परैरुक्तमिति भावः ॥ तथाच मायासंबन्धरहितकार्यकारणरूपंब्रह्मैवेत्यपरोक्षज्ञानं ब्रह्मरूपं शुद्धाद्वैतशब्दार्थः ॥ एवमेव शुद्धपदस्य व्यावर्त्यं गोस्वामिश्रीगिरिधरैः शुद्धाद्वैतमार्तण्डे अत्रैव शाङ्कराः प्राहुर्मायिकंनश्वरंजगदित्यादिना ॥ इतिब्रह्मविदांहार्दंशुद्धाद्वैतंश्रुतेर्मतमित्यन्तेन परोक्तानुवादपुरःसरं दर्शितम् ॥ तट्टीकायां च रामकृष्णभट्टैः "एवमद्वैतपदार्थं निरूप्य शुद्धपदव्यावर्त्यमाहुः" इत्यादिना "एवं च श्रुतिषु सर्वस्य शुद्धाद्वयत्वं स्पष्टमतः श्रुतेर्मतमित्यर्थः" इत्यन्तेन स्फुटीकृतम् ॥ एवं सत्यपि व्यावर्त्यालाभं वदन्वृथादोषारोपकएवेति निर्मत्सरैरुभयग्रन्थचिन्तकैरवगंस्यते ॥ आक्षेपान्तरं परिहरन्ति ॥ **एतेनेतीत्यादिना** ॥ **इत्यन्तेनेति** ॥ कृतइति शेषः ॥ **अनङ्गीकारेणेति** ॥ सिद्धान्ते जीवे मायासंबन्धस्यानङ्गीकारेण ॥ **टीकाकृतेत्यादि** ॥ मार्तण्डे (श्लो० २८) मायासंबन्धरहितमित्यस्य टीकायाम् ॥ "नचाहन्ताममतापाशस्य मायाकृतत्वेनमायासंबन्धस्यस्वमतेपिसंभव इतिवाच्यम्" इति पूर्वपक्षत्वेन जीवे मायासंबन्धस्योपन्यासं कृत्वाऽग्रे "स्वमतेमायायाअपि" इत्यादिना सखण्डितोऽतस्तदनङ्गीकारइति भावः ॥ **व्यावर्त्यालाभस्येति** ॥ स्वमतप्रसिद्धं यद्व्यावर्त्यं तदलाभस्येत्यर्थः ॥ साङ्ख्यमते तु ब्रह्मशब्दवाच्यं जडं प्रधानं प्रसिद्धमिति तदनुरोधादेव प्रकृतब्रह्मणि जडत्वसंभावनोदयः ॥ तथात्र त्वन्मतप्रसिद्धमद्वैतमादाय कार्यकारणयोर्मायासंबन्धः संभाव्येतेति हृदयम् ॥ अत्र सहस्राक्षे (तद्युक्तएवाशुद्धइतिसएवव्यावर्त्यइति) इत्यत्र क्लीबनिर्देशोपेक्षितः मायासंबन्धयुक्तमेवाद्वैतमशुद्धमतस्तादृशाद्वैतमेव व्यावर्त्यमिति तदर्थात् ॥ नच जीवइति विशेष्याऽध्याहाराददोषइति वाच्यम् ॥ कार्यकारणयोर्मायासंबन्धराहित्यंवदद्भिरस्माभिर्जीवमात्रस्य व्यावर्त्यतायाअनुक्ततया तस्यानुपस्थितेः ॥ नीलघटादिविशेषणनीलादि-

पदैरनीलघटादीनां व्यावृत्तिं दर्शयता त्वयाऽद्वैतविशेषणशुद्धपदेन जीवस्य व्यावृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ अथ जीवस्यैवाद्वैतपदार्थत्वान्नायुक्तोऽध्याहारइति चेज्जीवस्याशुद्धत्वेपीत्याद्यग्रिमस्वग्रन्थविरोधः जीवाशुद्धतायाः स्वयमुक्ततया व्यावर्त्यलाभश्च ॥ एतेन तद्युक्तोवादीत्यादिपुल्लिङ्गविशेष्यान्तराध्याहृतिरपि निरस्ता अनुपस्थितेः ॥ अद्वैतविशेषणेन वाद्यादेर्व्यावर्तनस्य वक्तुमनौचित्याच्च ॥ क्लीबनिर्देशेऽनायासेनाद्वैतविशेषणतायाबोधेपि बलात्पुलिङ्गानि विशेषणमात्राण्यभिधायाद्वैतपदार्थइति तदनुकूलविशेष्याऽध्याहारस्त्वाहोपुरुषिकामात्रम् ॥ यच्च (जीवस्याशुद्धत्वेऽप्यद्वैतपदार्थस्य तत्त्वाभावात्) इत्युक्तं तन्न ॥ कार्योपाधिरयंजीवःकाणोपाधिरीश्वर-इति मायासंबन्धवतोरेव कार्यकारणत्वाङ्गीकारे तयोरद्वैतेपि तद्वत्ताऽनपायात् ॥ अद्वैतपदस्य भेदज्ञानाभावइत्यर्थे सामानाधिकरण्यसंबन्धेनाभेदज्ञानमित्यर्थे विषयतादिसंबन्धेन तस्मिन्मायासंबन्धसाहित्यस्य सिद्धेः ॥ नच "द्वैतशब्देनचद्वाभ्यांप्रकाराभ्यामितंज्ञातंद्वीतंतस्यभावोद्वैतमितिव्युत्पत्त्यानामरूपेउच्येतेतद्रहितं चाद्वैतशब्देन" इतिमञ्जूषाद्युक्त्यनुरोधेन नास्तिद्वैतंयस्मिन्निति विग्रहेण निर्विशेषमद्वैतपदवाच्यमतस्तथोक्तमिति वाच्यम् ॥ निर्विशेषे वाच्यतायाअनङ्गीकारात् ॥ अद्वैतपदलक्ष्यत्वे तद्वाच्यमन्यद्वक्तव्यं तच्च मायासंबन्धवदेव सेत्स्यति ॥ किञ्च निर्विशेषपरत्वेपि तदेकदेशे माया स्वीक्रियतएव ॥ यत्र प्रतिबिम्बितं यदवच्छिन्नं वा चैतन्यं कर्तृतामापद्येत ॥ यतश्च सृष्टिः स्यात् ॥ अन्यथा पुनःसृष्ट्युच्छेदः प्रसज्येत ॥ तस्यास्तदेकदेशवर्तित्वं तु (पञ्चदशीप्रकरण २ श्लोक ५४।५५) नकृत्स्नब्रह्मवृत्तिःसाशक्तिःकिन्त्वेकदेशभाक् ॥ घटशक्तिर्यथाभूमौस्निग्धमृद्येववर्त्तते ॥ पादोस्यसर्वभूतानित्रिपादस्तिस्वयंप्रभः ॥ इत्येकदेशवृत्तित्वंमायायावदतिश्रुतिरिति विद्यारण्यादयोभावत्काः ॥ तथाच बलादापतितस्तत्रापिमायासंबन्धः ॥ तस्माद्भवदभिमतमायासंबन्धसहिताद्वैतव्यावर्तनार्थं शुद्धपदमिति निरवद्यम् ॥ यत्तुमायासंबन्धरहितमित्यस्यटीकास्थं मायायाअपीत्यादिकिञ्चित्पाठभेदेनानूद्य (मायायास्तत्संबन्धिनोवाऽशुद्धत्वस्यवक्तुमशक्यत्वाच्च) इत्यादि विरोधश्चेत्यन्तमुत्स्वप्नायितं तत्र ब्रूमः ॥ मार्तण्डे हि अत्रैवशाङ्कराःप्राहुर्मायिकंनश्वरं जगत् ॥ मायासंबन्धतोब्रह्मकारणंनान्यथैवहीति परोक्ताऽनुवादे मायोपाधिसंबन्धादेव ब्रह्मणःकारणत्वं नतु तंविनेति तेषामाशयोदर्शितः ॥ तेन "मायासंबन्धरहितंशुद्धमित्युच्यतेबुधैः ॥ कार्यकारणरूपंहिशुद्धंब्रह्मनमायिकम्" इत्यत्रमायासंबन्धपदेन कारणेऽनन्यथासिद्धकारणभावनिर्वाहकएवोपाधिभावरूपस्तत्संबन्धोहेयतयाविवक्षितः । एवं कार्येपि जीवेऽनन्यथासिद्धकार्यभावनिर्वाहकएवोपाधिभावरूपः सतथात्वेन विवक्षितः ॥ तथासत्येव कार्यकारणयोरशुद्धत्वम् ॥ कार्यत्वकारणत्वयोर्मायासंबन्धैकहेतुकत्वात् ॥ एवं प्रपञ्चेपि अस्तिभाति प्रियंरूपंनामचेत्यंशपञ्चके । तन्मते नामरूपयोर्मायिकत्वमेव ॥ स्वमते तु कार्ये कारणे च नोक्तविधस्तत्संबन्धः ॥ ब्रह्मैव स्वेच्छया जीवादिरूपेण परिणमतीत्यङ्गीकारात् ॥ नामरूपयोरपि भगवन्निष्ठयोरेव व्याकरणस्योरीकारात् ॥ मायाशब्देन चात्र सदसत्त्वाभ्यां विलक्षणमज्ञानमेव पराभिमतं विवक्ष्यते प्रकरणात् ॥ ननु भगवदभिन्ना स्वाभाविकी तच्छक्तिः ॥ शक्तिशक्तिमतोरभेदेन संबन्धायोगात् ॥ शक्तिशक्तिमद्भावस्य जिज्ञासुबोध-

नार्थत्वात् ॥ एतच्च पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्यते ॥ अतउक्तविधाज्ञानसंबन्धाभावात्कारणं नाशुद्धम् ॥ जीवोपि भगवदंशस्तदिच्छया व्युच्चरणात्ततः पृथग्भूतः ॥ तस्य जीवभावइच्छया व्युच्चरणान्नत्वविद्योपाधिकृतः ॥ एवं प्रपञ्चोपि न मायिकः ॥ अतः पराभिमताज्ञानसंबन्धाभावात्कार्यमपि नाशुद्धमिति मार्तण्डकारिकाशयः ॥ एवञ्च परास्यशक्तिरित्यादिश्रुत्या परस्य स्वाभाविकशक्तेर्मायायाः पररूपतया नाशुद्धत्वम् ॥ भावरूपाज्ञानापरपर्यायमायायास्तत्संबन्धतएव कारणत्वशालिनश्चाशुद्धत्वं तु वक्तुं शक्यमेव ॥ यद्यपि देहाद्यध्यासोमायिकस्तथापि जीवोनाशुद्धः ॥ स्वरूपस्य मायामूलकत्वाभावात् ॥ त्वन्मतेतुजीवभावएवाविद्यामूलकइति सोशुद्धः ॥ यथा काञ्चनपाञ्चालिकोपरि परितोमषीसलिलापनेपि न सा स्वरूपतोमलिना भवति ॥ प्रक्षालनादिना तदपसारणे शुद्धपुत्तलिकास्वरूपोपलब्धेः कज्जलजलमिलितमृत्स्नाकलितकृत्स्नावयवा तु सा स्वरूपतो मलिनैव ॥ अतएव ततोमषी नापसारयितुं शक्या ॥ कथंचित्तदपसारणेपि तस्याः स्वरूपनाशएव ॥ नहि कज्जलापलेपनोत्तरं सा पुत्तलिकापदाभिलप्यावतिष्ठते ॥ एवमध्यासनिरासे शुद्धं जीवस्वरूपमस्मन्मते प्रकाशतइति तत्स्वरूपं नाशुद्धम् ॥ भवन्नये त्वविद्याध्वंसे जीवस्वरूपहानिरेव शुद्धचैतन्यस्य जीवपदानभिलप्यत्वात् ॥ अतोजीवस्वरूपमशुद्धमेव ॥ नन्वस्त्वेवं तथाप्यस्मत्सम्मताज्ञानसंबन्धस्य तद्विशिष्टकार्यकारणयोश्चाशुद्धत्वं कुतइति चेत्तावकैरेव तस्य मोक्षविरोधितायास्तदुच्छेदाय साधनानामुपयोगस्य च कथनादिति जानीहि ॥ तस्य शुद्धत्वे तु मोक्षेपि सोवतिष्ठतां कृतं तदुच्छेदप्रयासेन ॥ कार्यकारणयोरशुद्धत्वादेव त्वन्मते—कार्योपाधिरयंजीवःकारणोपाधिरीश्वरः ॥ कार्यकारणतांहित्वापूर्णबोधोवशिष्यत इति तद्भावत्यागउच्यते ॥ प्रपञ्चस्य तु मायिकत्वात्तन्नाशएव मोक्षस्याङ्गीकाराच्चाशुद्धत्वं स्पष्टमेव ॥ मन्मते ब्रह्मणएव सर्वकार्यात्मनाऽऽविर्भूतत्वान्न द्वैतापत्तिगन्धोनापि सर्वं खल्वित्यादिश्रुतिविरोधगन्धः ॥ किन्तु तवैव तद्विरोधस्तदापत्तिश्च ॥ सर्वस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मणश्च सत्यत्वेन सर्वस्य ब्रह्मत्वानुपपत्तेस्तेजस्तिमिरयोरिव मिथ्यासत्यवस्तुनोरभेदस्यासंभवाच्च ॥ ननुसर्वस्य मिथ्यात्वेन द्वितीयस्याभावाद्वैतापत्तिस्तुन भवतीति वेदध्यासस्याब्रह्मत्वेपि तस्य मिथ्यात्वान्मन्मतेपि नसेति सन्तोष्टव्यम् ॥ तदेतत्सर्वमुरसिकृत्याहुः ॥

एतेन जीवस्येत्यादिना ॥

किंचशङ्कराचार्यवदद्वैतं नाऽस्माकं संमतमिति बोधनमपिशुद्धपदस्य फलं व्यावर्त्यलाभान्वयसंभवौचदर्शितौ तेनव्यावर्त्यालाभेत्यादिदत्तोत्तरं ॥ यच्चु (किंचैवमद्वैतेशुद्धत्वं विधीयतइत्यायाति एवंचैकप्रसरताभङ्गभयादपिनसमासोपपत्तिः ॥ एवंच ननुअद्वैतपदार्थस्य त्वदुक्तार्थकत्वे भवत्वन्वयाऽनुपपत्ति) रित्याद्युक्तं तन्न एकप्रसरताभङ्ग एकवाक्यताभङ्गः ॥ सचाऽद्वैतेशुद्धत्वविधानेपिनसंभवति ॥ अन्यथाराज्ञःपुरुषइत्यत्रापिसमासो न स्यात् ॥ तत्रापिपुरुषेराजसंबंधस्यैवविधेयत्वात् ॥ अतएवोक्तं भेदःसंसर्गउभयंवेतिवाच्यव्यव-

स्थितेरिति ॥ तत्रव्यपेक्षावादिनां नैयायिकमीमांसकादीनांमतेऽजहत्स्वार्थावृत्तिरतोराजलक्ष्यराजसंबन्धिनः पुरुषपदशक्यपुरुषत्वावच्छिन्नाभेदान्वये राजसंबन्धीपुरुषइति वाक्यार्थस्वीकारेणराजसंबन्धः पुरुषे बोध्यते ॥ एकार्थीभावस्वीकर्तॄणांवैयाकरणानांमतेसमासेशक्त्यस्वीकारेतस्यार्थवत्वाऽभावेनप्रातिपदिकसंज्ञानस्यादतःसमासस्यैवार्थवत्वेनपदार्थस्याप्रयोजकत्वान्नपदस्यार्थवत्त्वमतोजहत्स्वार्थावृत्तिस्तैःस्वीक्रियतेतन्मतेऽपिराजसंबन्धविशिष्टपुरुषस्यवाक्यार्थत्वेपिपुरुषेराजसंबन्धबोधोऽर्थसिद्धएव ॥ एकप्रसरताभङ्गस्तुवषट्कर्तुः प्रथमभक्षइत्यादौप्रैतुहोतुश्चमसइतिसमाख्याप्रापितस्यभक्षस्यानुवादेन प्राथम्यंविधीयतइतिचेत्तदाभवति ॥ प्रथमभक्षइतिपदस्यसमस्तत्वेनतादृग्भक्षपदार्थैवषट्कर्तृसंबन्धोबोध्यते तत्रैवप्राथम्यविधानेवषट्कर्तृसम्बन्धीभक्षः योभक्षः सप्रथमएवं वचनव्यक्तिः स्यात् ॥ तथा चस्पष्टोवाक्यभेदः ॥ प्राथम्यविशिष्टभक्षविधाने चसनसंभवतिभक्षे प्राथम्यमितरव्यावृत्तिस्त्वर्थतएवसंभवति ॥ एवमेव वषट्काराच्चभक्षयेदितिसूत्रे आद्यभक्षेवषट्कर्तुर्विधिःप्राथम्य एवहिकिंवातद्युक्तभक्षेस्याद्वषट्कारनिमित्तके अप्राप्तेरग्निमोमैवंसमासच्छित्यसंभवाद्विशिष्टस्यविधिस्तस्माद्वषट्कारोऽपिकारणमितिन्यायमालामुक्तं ॥ एवं चशुद्धाऽभिन्नाद्वैतस्यवाक्यार्थत्वे नमायासंबन्धनिवृत्तेरार्थिकत्वादेकप्रसरताभङ्गस्यानवकाशः ॥ अन्यथानीलघटइत्यत्रापि पीतव्यावृत्त्यर्थं घटेनीलत्वस्यैवत्वदुक्तरीत्याविधेयतयैकप्रसरताभंगभिया तत्रापिसमासाऽनुपपत्तिः स्यात् ॥ अशुद्धाऽद्वैताभावेपिमायासंबन्धस्याऽशुद्धत्वप्रयोजकस्यव्यावर्त्यस्योक्तत्वादेव अशुद्धाद्वैताभावेनेत्यादिकंप्रत्युक्तम् ॥

सहस्राक्षे एतेनशङ्कराचार्येत्यादिभागं दूषयन्ति **किञ्चशङ्कराचार्येत्यादिना** ॥ सहस्राक्षे एवकारः शुद्धपदप्रयोगस्य प्रयोजनान्तरव्यवच्छेदार्थः ॥ मूले तूक्तरीत्या मायासंबन्धरहितकार्यकारणात्मकत्वबोधनं ततएव शङ्कराचार्यसंमताद्वैताद्वैलक्षण्यबोधनं च तत्प्रयोजनमिति ज्ञापनाय समुच्चयार्थोऽपिशब्दः प्रयुक्तः ॥ सहस्राक्षकृताऽऽपादितमेकप्रसरताभङ्गमनूद्य परिहरन्ति ॥ **यत्तुकिञ्चेत्यादिना** ॥ **इत्याद्युक्तमिति** ॥ आदिपदेन व्यावर्त्याऽलाभाच्चेत्यन्तस्तद्भागोगृह्यते ॥ **एकवाक्यताभङ्गइति** ॥ नैयायिकमीमांसकादिसाधारण्येनैतदुक्तम् ॥ वैयाकरणाभिप्रेतंत्वग्रे वक्ष्यते ॥ नैयायिकादिभिर्हि वाक्यादिव समासादिवृत्तेरप्याकाङ्क्षासहकृतया वृत्तिघटकपृथक्पृथक्पदजन्यपदार्थोपस्थित्यैव शाब्दबोधः स्वीक्रियते नतुविशिष्टशक्तिः ॥ तथाचवाक्यइवसमासेप्युद्देश्यविधेयभावस्तन्मते नानुपपन्नः ॥ शाब्दिकानामवयवशक्तिसहकृतया समुदायशक्त्या वृत्तिस्थले शाब्दबोधइति

पक्षेऽप्यार्थिकः सोस्त्येवेति वक्ष्यामः। विधानेपीति ॥ अपिशब्दः कैमुतिकद्योतनार्थः ॥ तेन विधानाङ्गीकारेपि न दोषः ॥ किमुत शुद्धत्वविशिष्टाद्वैतस्य स्वातन्त्र्येण विधानाङ्गीकारे नस्यादिति ॥ एकप्रसरताभङ्गभयान्नस्यादिति भावः ॥ विधेयत्वादिति ॥ नच यद्वृत्त-योगःप्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ॥ तद्वृत्तयोगः पश्चात्त्वंस्याद्विधेयस्यलक्षणमित्यभियुक्तो-क्तेरनन्तरोपात्तपुरुषदार्थे प्रथमोपात्तराजपदार्थतत्संबन्धस्य विधेयत्वमनुपपन्नमिति वाच्य-म् ॥ तस्याः प्रायिकतायाः "भावप्रधानमाख्यातंसत्वप्रधानानिनामानि॥ (अ० १ पा० १ सू० १) वृद्धिरादैच् (अ० १ पा० २ सू० ४१) अपृक्तएकाल्प्रत्ययः (अ० २ पा० १ सू० १) समर्थःपदविधिः (योगसूत्रपाद १ सूत्र २) योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः (पूर्व-मीमांसा अध्याय २ पाद १ सूत्र ५) औत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनसंबन्धः (सू० १२) समंतु तत्रदर्शनम् (पा० २ सू० ८) तुल्यंचसांप्रदायिकम्" इति निरुक्तपाणिनीयपात-ञ्जलजैमिनीयादिषु प्रयोगदर्शनतोऽवधारणात् ॥ दर्शितंचेदंपण्डितोब्राह्मणइत्यादौयद्वृत्ते-तिनियमव्यभिचारंप्रदर्श्य "अतएववृद्धैरपियद्वृत्तयोगःप्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यत्रा-दिपदोपादानेनास्याऽनैयत्यंसूचितम्" इति प्राचीनमतमुदाहरतामञ्जूषाकृता ॥ किञ्च नहि वैयाकरणैरपि समासादावन्तर्वर्तिविभक्त्यर्थस्य संसर्गमर्यादयैवभानमङ्गीक्रियते येनाविधेयत्वंतस्याशङ्क्येत अपितु प्रकारतयापीत्यभिप्रेत्याहुः ॥ अतएवोक्तमिति ॥ भूषणे जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थेद्वेवृत्तीतेपुनस्त्रिधा ॥ भेदःसंसर्गउभयंवेतिवाच्यव्यवस्थितेः ॥ इत्युक्तमित्यर्थः ॥ एतदर्थस्तु जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था ॥ धनंवनमि-त्यादिपदेषु धकारादिवर्णानामिव राजपुरुषइत्यादिवृत्तौ तद्घटकराजादिपदानामानर्थक्यम् ॥ अयंभावः ॥ समासशक्त्यैव राजविशिष्टपुरुषबोधे संभवति नराजपुरुषपदयोरपि पुनस्त-द्बोधकत्वं कल्प्यम् ॥ आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्व्याएव शक्ततावच्छेदकतया वृषभादिपदघटकवृषाद्यानुपूर्व्याः शक्ततानवच्छेदकत्ववत्समासान्तर्गतराजाद्यानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वासंभवात् ॥ अन्यथा रामादिपदात्तदवयवरेफाद्यभिधेयवन्ह्याद्यर्थोप-स्थितिशाब्दबोधावापद्येताम् ॥ एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यतइत्यौत्सर्गिकस्यावान्तरसोरुत्प-त्तिर्धनंवनमित्यादौ जश्त्वादिकं चापद्येत ॥ वाक्येतु पदानामेवार्थवत्त्वम् ॥ राजसंबन्धि-पुरुष इत्याद्यर्थे राज्ञः पुरुषः पुरुषोराज्ञः इत्यादिविशिष्टतत्तदानुपूर्वीणां पृथक्पृथक्शक्त-तावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया पदशक्तिकल्पनायाएव लघीयस्त्वात् ॥ वाक्यवद्वृत्तावपि व्यपे-क्षाङ्गीकारे तु राजपदेन विग्रहवाक्यइव राज्ञः स्वातन्त्र्येणोपस्थितिसंभवाद्वाक्ये ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः राज्ञः पुरुषोभार्यायाश्चेत्यादिवदृद्धस्य राजपुरुषः राजपुरुषोभार्यायाश्चेत्यपि प्रयुज्येत ॥ विशिष्टशक्तिस्वीकारे तु राजेत्यस्य पदार्थैकदेशत्वाद्भेदेपि शक्तेर्वक्ष्य-माणतयाऽराजकीयभिन्नइति बोधाच्च नोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ अजहदिति ॥ न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा ऽजहत्स्वार्था ॥ अयमाशयः ॥ राजपुरुषादिसमास-स्थले कॢप्तप्रत्येकपदशक्त्यतिरिक्ता शक्तिर्न कल्प्या ॥ विशिष्टशक्तिकल्पकस्याऽन्य-थानुपपत्त्यादेरभावात् ॥ विग्रहवाक्यइव कॢप्तशक्त्यैव बोधसंभवे शक्त्यन्तरकल्पने गौरवाच्च ॥ वाक्येऽवश्यकॢप्तप्रत्येकपदशक्तेस्त्यागे मानाभावाच्च ॥ कालभेदेनाप्ये-

कस्यैव राजादिशब्दस्यार्थवत्त्वानर्थवत्त्वे कल्पनामात्रमूलके ॥ राजशब्दादेरर्थवत्त्वाभावेऽप्रातिपदिकत्त्वेनलोपशास्त्राप्रवृत्त्या नलोपाद्यनुपपत्तिश्च ॥ एवंमहाबाहुरित्यादौ समानाधिकरणमहच्छब्दाऽभावादात्वाद्यसंभवश्च ॥ तस्माद्वृत्तावपि वाक्यइव क्लृप्तशक्त्यैववि शिष्टार्थोपस्थितिरितिसंक्षेपः ॥ नचास्मिन्पक्षे ऋद्धस्य राजपुरुषइत्यादिप्रयोगापत्तिः शङ्क्या ॥ "सविशेषणानांवृत्तिर्न वृत्तस्यवाविशेषणयोगोन" इति वार्तिककृता प्रतिषेधात् ॥ यद्यपि वैयाकरणाभिप्रेतं अजहत्स्वार्थास्वरूपमन्यदेव भाष्यादौ दर्शितं तथाप्ययं व्यपेक्षापक्षोमहाभाष्ये समर्थसूत्रे "परस्परव्यपेक्षांसामर्थ्यमेके" इत्यादिना मतान्तरतया सङ्गृहीतइत्यत्रापिसव्याख्यातः ॥ तेपुनस्त्रिधेति ॥ तेद्वे अपि वृत्ती पुनस्त्रिविधे भेदः संसर्गः तदुभयं चेति वाच्यस्य त्रिविधस्य मतभेदेन व्यवस्थितत्वात् ॥ तत्र भेदोऽन्योन्याभावः ॥ तथाच राजपुरुष इत्यादावराजकीयभिन्नइतिबोधः ॥ भेदस्यावाच्यत्वे राजपुरुषः सुन्दरइत्यादिवद्राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्यपि प्रयुज्येत ॥ अथवा राजसंबन्धवानित्येव शाब्दं भानं भेदस्तु पश्चादुपतिष्ठत इत्याशयेनोक्तं संसर्गइति ॥ भेदाविनाभावित्वादनुमापकस्तन्मूलकः संबन्धः ॥ अथवा विनिगमनाविरहादस्वामिकेऽन्यस्वामिके वा राजपुरुषइत्यादिप्रयोगापत्तेश्च तदुभयं वाच्यमित्याशयेनोक्तमुभयंचेति ॥ तथाचाराजकीयभिन्नोराजसंबन्धवानिति बोधइति भूषणादेः संक्षेपः ॥ तदेतत्सर्वमुक्तं समर्थसूत्रे भाष्ये ॥ तद्यथा "अथवासमर्थाधिकारोयंवृत्तौक्रियेत ॥ सामर्थ्यंचनामभेदः संसर्गोवा ॥ अपरआह भेदसंसर्गौवा सामर्थ्यमिति ॥ कःपुनर्भेदः संसर्गोवा ॥ इहराज्ञ इत्युक्तेसर्वंस्वंप्रसक्तंपुरुषइत्युक्तेसर्वःस्वामीप्रसक्तः ॥ इहेदानींराजपुरुषमानयेत्युक्तेराजा पुरुषंनिवर्तयत्यन्येभ्यःस्वामिभ्यः ॥ पुरुषोपिराजानमन्येभ्यःस्वेभ्यः" इति ॥ अत्र कैयटः ॥ यदिचवृत्तौभेदसंसर्गौनस्यातांतदासामर्थ्यमेवनस्यात्तदात्मकत्वात्सामर्थ्यस्येत्यर्थः ॥ तत्रभेदः संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानसंसर्गःसामर्थ्यम् ॥ संसर्गोवाभेदाविनाभाव्यनुमेयभेदः ॥ उभौवायौगपद्येनाश्रीयमाणौसामर्थ्यमित्यर्थः ॥ सर्वंस्वमिति ॥ राज्ञइतिषष्ठ्यासंबन्धिमात्रस्याक्षेपात् ॥ सर्वःस्वामीति ॥ यदातुपुरुषस्यपारतन्त्र्यं प्रमाणान्तरेणावगतंतदपेक्षयैतदुच्यते ॥ अन्यथापुरुषइत्युक्तेअस्तीति प्रतिपत्तिः स्यान्नतुस्वामिमात्राक्षेपः ॥ तत्रभेदपक्षे राजापुरुषंस्वाम्यन्तरेभ्योनिवर्त्यस्वार्थंजहाति ॥ पुरुषस्तुअजहदपिस्वार्थंस्वान्तरेभ्योनिवर्तयतिराजानंततश्चकृतकार्यस्यभवतुराजार्थस्यनिवृत्तिः ॥ अकृतकार्यस्यनिवृत्तौवृत्तिरेवनस्यात् ॥ एवंसंसर्गेपियोज्यमितिव्याचष्ट ॥ अत्रोद्योतकारः ॥ तत्रभेदइति ॥ स्वत्वसमानाधिकरणो राजभिन्नस्वामिकभेदोराजसंसर्गव्याप्यः ॥ एवंवृत्त्युपस्थाप्यराजसंबन्धवद्व्यक्तिगतराजसंबन्धो राजभिन्नस्वामिकभेदव्याप्यइतिभावः ॥ एवंचभेदवद्व्यक्तिबोधेसाराजसंसर्गवत्यपीतितद्वतीव्यक्तिरपिबुध्यतएव ॥ एवमितरत्रापीति तात्पर्यम् ॥ उभौवायौगपद्येनेति ॥ अयंभावः ॥ उक्तरीत्योभयोःसमनियतत्वेनविनिगमनाविरहइति ॥ एवंचभेदवदर्थप्रत्यायकत्वंसामर्थ्यम् ॥ इतिव्यवृणोत् ॥ एवं प्रकृतेप्यद्वैतेऽशुद्धभेदःशुद्धत्वं तदुभयं वावगम्यतइत्यनवद्यम् ॥ सर्वमतेष्वपि प्रकृते दोषाभावं समर्थयन्ते ॥ **तत्रेत्यादिना** ॥ तत्र ॥ जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थापक्षयोर्मध्ये ॥ **व्यपेक्षेति** ॥ समर्थसूत्रेभाष्ये "तथेदम-

परंद्वैतंभवति ॥ एकार्थीभावो वासामर्थ्यंव्यपेक्षावेति'' इति द्विविधंसामर्थ्यमुक्तम् ॥ एतत्स्वरूपं तु ''यत्रपदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानिवाप्रधानार्थोपादानाद्व्यर्थान्यर्थान्तराभिधायीनि वास एकार्थीभावः ॥ परस्पराकांक्षारूपान्यपेक्षा'' इति कैयटः ॥ अत्र विवरणे ''अनेकार्थस्यैकार्थत्वमेकार्थीभावइतिशब्दशक्तिमनुसृत्यजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोस्तं दर्शयिष्यन्नादावजहत्स्वार्थायांतं दर्शयति यत्रपदानीति ॥ उपसर्जनपदानीत्यर्थः ॥ तदेवध्वनयन्नाह ॥ उपसर्जनभूतस्वार्थानीति ॥ इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः ॥ नतु पृथक्स्वार्थोपस्थापकानीतितात्पर्यम् ॥ एवंचतत्पुरुषादौएकंपदं तादृशंबहुव्रीहौद्वन्द्वेच पदद्वयमपीतिबोध्यम् ॥ जहत्स्वार्थायामाह ॥ निवृत्तस्वार्थानिवेति ॥ उभयत्रापिहेतुःप्रधानार्थोपादानादिति ॥ आद्येप्रधानार्थेनस्वोपस्थितिकालेएवउपसर्जनपदार्थस्यविशेषणतयोपादानादित्यर्थः ॥ अन्त्येप्रधानेन पदेन तदर्थस्याप्युपादानादित्यर्थः ॥ बहुव्रीहौतुप्रधानं पदंसमुदायइतिबोध्यम् ॥ एवंद्वन्द्वेपि प्रधानं पदंसमुदायस्तदर्थेनसाहित्येनस्वविशेषणतया-धवाद्यर्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानियद्वाविशेष्यसाहित्योपस्थापकतयाप्रधानेनसमुदायेनैव धवाद्यर्थस्याप्युपादानान्निवृत्तस्वार्थानिवेति ॥ तत्राप्ययमेकार्थीभावः ॥ समाहारेतरेतरयोगयोरुभयोरपिसाहित्यंविशेष्यम् ॥ आद्येऽनुद्भूतावयवभेदमन्त्ये उद्भूतावयवभेदमित्येव तयोर्भेदइतिबोध्यम् ॥ व्यर्थानीतिसन्निहितत्वान्निवृत्तस्वार्थानीत्येतत्पक्षान्वयि ॥ आद्येआह ॥ अर्थान्तरेति ॥ अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनीत्यर्थः ॥ प्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्याविशिष्टार्थप्रतिपादकानीतिभावः ॥ पदानीतिबहुवचनंतुबहुव्रीह्याद्यभिप्रायेण ॥ सएकार्थीभावइति ॥ आद्येएकीभूतार्थानिमिलितार्थानीत्यर्थः ॥ तत्रमिलितस्येतरसाकांक्षत्वाद्द्वयोरपिसमर्थत्वंतत्पुरुषादौ ॥ अन्त्येपदद्वयार्थयोरेकपदार्थत्वप्राप्तिरित्यर्थः'' इति वैयाकरणाभिप्रेतजहत्स्वार्थाजहत्स्यार्थयोरपि दिक्प्रदर्शितेत्यन्यदेतत् ॥ व्यपेक्षास्वरूपं तु स्वार्थपर्यवसायिनांपदानामाकांक्षादिवशात्परस्परसंबन्ध इति बहवः ॥ वाक्यइव वृत्तावपि व्यपेक्षां वदतां नैयायिकमीमांसकादीनां मते राजादिपदानि स्वार्थं न जहतीत्यजहत्स्वार्था वृत्तिः ॥ अयं तेषामाशयः ॥ समर्थःपदविधिरितिसूत्रे परस्परान्वययोग्यत्वरूपा व्यपेक्षैव सामर्थ्यमभिप्रेयते ॥ इसुसोःसामर्थ्यइत्यत्र तादृशसामर्थ्यस्यैव सर्वैरङ्गीकारात् ॥ अतएव पुत्रोराज्ञः पुरुषोदेवदत्तस्येत्यादौ व्यपेक्षासामर्थ्याभावादेव न समासप्रसक्तिः ॥ किञ्चवृत्तित्वावच्छेदेनैकार्थीभावस्याङ्गीकारे स्वावयवार्थातिरिक्ताभिप्रायकत्वरूपवृत्तिलक्षणस्य कर्मधारयेऽव्याप्तिः नीलोत्पलमित्यादावबयवार्थातिरिक्तार्थाभावात् ॥ वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन तु रथन्तरादिशुद्धरूढे पङ्कजादियोगरूढे च कोशव्यवहारादिसिद्धायाः समुदायशक्तेरस्माभिरपि स्वीकारेण सिद्धसाधनम् ॥ शुद्धयौगिकचित्रग्वादिसमुदाये तु शक्त्यन्तरं तद्बोधककोशाद्यभावादवयवपदवृत्त्यैवोपपत्तेश्च हेयमिति ॥ तथाच राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः संबन्धिलक्षणयैव राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बोधः ॥ नच संबन्ध एव लक्ष्योस्तु ॥ एवं च व्याससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवादोप्युपपत्स्यते ॥ राजादिसंबन्धरूपलक्ष्यार्थस्योत्तरपदार्थे आश्रयतयान्वयेनैवोपपत्तौ संबन्धिनि लक्षणाभ्युपगमे प्रयोजनाभावश्चेतिवाच्यम् ॥ राजा पुरुषइत्या-

दावपि राजादिपदार्थस्य स्वस्वामिभावसंबन्धेन पुरुषादावन्वयवारणाय निपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठाभेदातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति विशेष्यतासंबन्धेनप्रत्ययनिपातान्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यावश्यकतया प्रकृते राजसंबन्धरूपनामार्थस्य प्रत्ययनिपातान्यतरानुपस्थिते पुरुषादावन्वयासंभवात् ॥ निपातातिरिक्तत्वविशेषणाच्चन्द्र इवमुखमित्यादाविव पदार्थसादृश्यस्य नामार्थस्य प्रत्ययनिपातजन्योपस्थित्यविषये मुखे निपातातिरिक्तनामार्थचन्द्रस्यच निपातजन्योपस्थितिविषये सादृश्येऽन्वयेपि नक्षतिः ॥ अभेदातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निवेशाच्च राजा पुरुषइत्यादावभेदान्वयेपि न सा ॥ संबन्धिनि लक्षणाभ्युपगमादेव राज्ञः पदार्थैकदेशतयानतत्र शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः ॥ पदार्थः पदार्थेनान्वेतीतिव्युत्पत्तेः ॥ ननुगभीरायांनद्यांघोषइत्यादौनदीपदलक्ष्यनदीतीरार्थैकदेशजलादौगभीराद्यन्वयवदत्राप्येकदेशान्वयोदुर्वारइति चेन्न ॥ तत्राप्येतन्मतेनदीपदस्यगभीरनदीतीरेलक्षणा ॥ गभीरपदं तात्पर्यग्राहकमित्यदोषात् ॥ पूर्वोक्तव्युत्पत्तेःससंबन्धिकव्यतिरिक्तविषयतयाचैत्रस्यनप्तेत्यादावेकदेशान्वयेपिनक्षतिः ॥ निष्कौशांबिर्वनश्यामोगोरथइत्यादौकौशांब्यादिपदस्यैवकौशांब्यवधिकनिष्क्रमणकर्त्राद्यर्थे लक्षणाभ्युपगमेनैवेप्सितार्थबोधोपपत्तौक्रान्तेवयुक्तादिशब्दानामुपादानस्यानापत्तिः ॥ एवं चित्रगुरित्यादावपिगवादिशब्दानामेवचित्रगवीस्वाम्यादौलक्षणाचित्रादिपदंतात्पर्यग्राहकम् ॥ नचसमासेखलुभिन्नैवशक्तिःपङ्कजशब्दवदितिप्रतिबन्दी विशिष्टशक्तिसाधिका वाच्या ॥ तत्रावयवशक्तिमजानतोपिबोधात् ॥ नह्यवयवशक्त्यग्रहेलक्षणयापङ्कादिशब्देभ्योविशिष्टार्थप्रत्ययोतस्तत्रैवनलक्षणा ॥ अतएव राजादिपदशक्त्यग्रहे राजपुरुषइत्यादौ न बोधः ॥ प्राप्तोदकइत्यादौ तूत्तरपदमेव लाक्षणिकम् ॥ शीघ्रोपस्थितिकत्वात् ॥ पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्लक्षणायाधातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतयाविलंबितत्वात ॥ प्रत्ययानांसंनिहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेश्च ॥ घटादिपदे त्वतिरिक्ताशक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते ॥ विशिष्टएव तत्सङ्केतस्य व्यवहारादितोनिर्धारात् ॥ प्रत्येकंवर्णेषु बोधकत्वस्याभावाच्च ॥ स्वीकृतं च घटादिपदेष्वपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्योद्बुद्धसंस्कारसहितचरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकैः ॥ अतः केवलचरमवर्णादर्थबोधस्तु नापद्यते ॥ उपकुंभमित्यादावुत्तरपदस्यैव समीपाद्यर्थेलक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकम् ॥ अर्धपिप्पलीत्यादौ कचित्तत्पुरुषेपिचरमपदस्यैव पिप्पल्यर्धाद्यर्थे सा ॥ नीलोत्पलमित्यादौकर्मधारये तु न सा ॥ प्रत्येकपदशक्त्युपस्थितयोरभेदान्वयसौलभ्यात् ॥ शङ्खपटहमिति द्वन्द्वेप्युत्तरपदस्य शङ्खपटहसमाहारे लक्षणा पदान्तरं द्योतकम् ॥ तत्रैव परम्परया वादनकर्मत्वान्वयः इतरेतरयोगद्वन्द्वे साहित्यापन्नप्रत्येकपदार्थयोरुत्तरपदस्यैवसा ॥ अतएव द्विवचनार्थद्वित्वाद्यन्वयस्तत्र ॥ समाहारद्वन्द्वे साहित्यं विशेष्यमत्र तु विशेषणमिति भेदः यद्वा समाहारद्वन्द्वे साहित्याप्रतीतेर्न लक्षणा तत्र ॥ किन्तुप्रत्येकपदशक्त्युपस्थाप्ययोरेव तयोः साक्षाद्वादनादिकर्मत्वाद्यन्वयः ॥ एवमितरेतरयोगेपि न लक्षणा ॥ एकस्मृत्यारूढपदद्वयात्प्रत्येकशक्त्युपस्थितार्थयोर्द्वित्वान्वयसंभवात् ॥ एकक्रियान्वयित्वरूपस्यैकबुध्यव-

च्छिन्नत्वरूपस्य वा साहित्यस्य पश्चादवगमेनपूर्वं तत्र लक्षणाग्रहासंभवाच्च ॥ पङ्कजरथकारादियोगरूढपदेषु पद्मत्वजातिविशेषादिरूपेणोपस्थितये रूढिशक्तिः स्वीक्रियतएव ॥ नच तत्रापि लक्षणैवास्त्विति वाच्यम् ॥ तस्यास्तत्रासंभवात् ॥ तथाहि सा किं पङ्कजपदे उत डप्रत्यये ॥ नाद्यः ॥ समुदाये शक्त्यभावेन शक्त्यघटितलक्षणाया असंभवात् ॥ मण्डपादिशब्दवजहत्स्वार्थायावृत्तेस्तत्रासत्त्वाच्च ॥ यत्र ह्यवयवार्थविरोधिनी रूढिस्तत्रैव साभ्युपगम्यते ॥ जहत्स्वार्थातु तत्रैवयत्ररूढिर्विरोधिनीत्यभियुक्तोक्तेः ॥ न द्वितीयः ॥ प्रकृत्यर्थस्यानन्वयापत्तेस्तदर्थे प्रत्ययस्यासाधुतापत्तेश्च राजपुरुषइत्यादौ तु प्रत्येकपदवृत्त्यापि विशिष्टार्थबोधनिर्वाहे समुदायशक्तिकल्पनं तत्रानुचितमेव ॥ नापि षष्ठे (पा० १ सू० ४४) "वचनाद्रथकारस्याधानेऽस्यसर्वशेषत्वात्" इत्यादिसप्तसूत्ररथकाराधिकरणबाधः ॥ "वर्षासुरथकारआदधीत" इत्यत्र यौगिकार्थरथकरणनिमित्ते वर्षर्तुविधानस्य संकरस्य विशिष्टाधानापेक्षया लघुत्वेपि तैत्तिरीयब्राह्मणप्रथमकाण्डे (प्रपा० १ अनु० ४) "ऋभूणांत्वादेवानांव्रतपतेव्रतेनादधामीतिरथकारस्य" इति श्रवणेन "ऋभूणांत्वा" इति मन्त्रवर्णादृभुसौधन्वनपर्यायप्रतिलोमजातिरथकारस्यैव तदधिकारावगत्या लाघवानादरेण रूढार्थे तत्र विशिष्टाधानकल्पनात् ॥ मन्त्रवर्णे विशेषस्तु (अ० ६ पा० १ सू० ५०) "सौधन्वनास्तुहीनत्वान्मन्त्रवर्णात्प्रतीयेरन्" इति सूत्रे भाष्ये "सौधन्वनानामजातिरभिधीयते ॥ हीनास्तु किञ्चित्त्रैवर्णिकेभ्यः, जात्यन्तरम्, नतु शूद्राः न वैश्यानक्षत्रियाः तेषां इदमाधानम् ॥ कथमवगम्यते ॥ प्रसिद्धेर्मन्त्रवर्णाच्च ॥ मन्त्रवर्णोहि भवति ॥ "सौधन्वनाऋभवःशूरचक्षसः" इति 'ऋभूणांत्वा' इति रथकारस्याधानमन्त्रः ॥ तस्मात्सौधन्वनाऋभवः इति, ऋभवश्चरथकाराः ॥ अपिच "नेमिंनयन्ति ऋभवोयथा" इति ये नेमिं नयन्तिते ऋभवः इत्युच्यन्ते ॥ रथकाराश्च नेमिं नयन्ति ॥ तस्मात् अत्रैवर्णिकानां अशूद्राणां एतत् आधानमिति" ॥ इति शबरस्वामिना दर्शितः ॥ रथकारशब्दस्य तत्र रूढिं तु प्रथमाध्याये वर्णजातिविवेके याज्ञवल्क्यो दर्शयति ॥ माहिष्येणकरण्यांतुरथकारः प्रजायत इति ॥ वैश्यायांक्षत्रियादुत्पन्नोमाहिष्यः ॥ शूद्रायां वैश्यादुत्पन्नाकरणीत्यन्यदेतत् ॥ नच तस्याऽपूर्वविद्याध्ययनादिकल्पनागौरवम् ॥ फलमुखत्वात् ॥ प्रकृते राजपुरुषादिसमुदाये शक्तिग्राहकंन तादृशं कोशादिकं येन तद्बलादवयवार्थः परित्यज्येतेति स्थिते कोनामैकप्रसरताभङ्गदोषः ॥ विशिष्टशक्तिं स्वीकुर्वतां मते हि तदाशङ्कामात्रमपि प्रसज्यते ॥ नतुव्यपेक्षावादे ॥ नीलोत्पलादौ कर्मधारयस्थले तु लक्षणापि नास्तीत्युक्तं प्राक् ॥ एवं शुद्धाद्वैतपदेपि ॥ अतएव वृत्तिविग्रहयोः समानार्थकत्वाय राजा पुरुषइत्यादौ राजा चासौ पुरुषइति चित्रगुरित्यादौ चित्राणां गवामयमिति मीमांसकाविगृह्णन्ति ॥ अथकथंतर्ह्येकप्रसरताभङ्गभिया "वषट्कर्तुःप्रथमभक्षः" इत्यत्र भक्षमुद्दिश्य प्राथम्यं विधीयतइत्यस्यायुक्तत्वमुक्तं तृतीयइति चोद्यं तु मूलएव समाधास्यते ॥ एकार्थीभावेत्यादि ॥ अयं भावः ॥ समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकंनस्यात् ॥ अर्थवत्वाभावेनार्थवदधातुरप्रत्ययःप्रातिपदिकमित्यस्याप्रवृत्तेः ॥ नच कृत्तद्धितेत्यत्रसमासग्रहणेन सा संभवति ॥ तस्य नियमार्थतायाभाष्यकारा-

दिभिरुक्तत्वात् ॥ समासेशक्त्यभावेन शक्यसंबन्धरूपलक्षणायाअप्यसंभवेन लाक्षणिकार्थवत्वस्याप्यसंभवाच्च ॥ किञ्च राजपुरुषइत्यादौ राजादिपदस्य संबन्धिनि संबन्धे वा लक्षणा ॥ नाद्यः ॥ राज्ञः पुरुषइति विवरणविरोधात् समासस्रमानार्थकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् ॥ अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयोन स्यात् ॥ नान्त्यः ॥ राजसंबन्धरूपः पुरुष इति बोधापत्तेः ॥ विरुद्धविभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेः ॥ अपिच ॥ बहूनांवृत्तिधर्माणांवचनैरेवसाधने ॥ स्यान्महद्गौरवंतस्मादेकार्थीभावआश्रितः ॥ चकारादिनिषेधोथबहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् ॥ कर्तव्यंतेन्यायसिद्धंत्वस्माकंतदितिस्थितिरितिभूषणोक्तकारिकाभ्यामेकार्थीभावस्वीकारपक्षस्यैवसम्यक्त्वंप्रतीयते ॥ तदर्थस्त्वित्थम् ॥ वृत्तेर्धर्मालिङ्गसंख्याविशेषणाद्यऽयोगादयस्तेषाम् ॥ "सविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशेषणयोगोने"त्यादिवचनैःसाधने गौरवम् ॥ तथा धवखदिरौ निष्कौशांबिर्गोरथोघृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालङ्कारोद्विदशाः सप्तपर्णइत्यादाविवेतरेतरयोगादिक्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसंघातविकारसुच्प्रत्ययलोपवीप्साद्यर्थोवाचनिकोवाच्यइत्यतिगौरवं स्यादिति ॥ दूषणान्तरमुक्तम् चकारादीति ॥ आदिना घनश्यामो हंसगमना इत्यादाविवाऽऽदीनां पूर्वोक्तानां च सङ्ग्रहः ॥ दूषणान्तरमाह ॥ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति ॥ अयमाशयः ॥ चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा ॥ नच तत्र लक्षणा ॥ प्राप्तोदकोग्राम इत्यादौ तदसंभवात् ॥ प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमित्यादिबोधोत्तरं तत्संबन्धिग्रामलक्षणायामपि उदककर्तृकप्राप्तिकर्मग्रामइत्यर्थालाभात् ॥ प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्नं प्राप्तिकर्मेति स्यात् ॥ अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तिः ॥ एवमूढरथः उपहृतपशुः उद्धृतौदनेत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ अधिकं तु भूषणादौ स्पष्टमेवेत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥ **एकप्रसरताभङ्गस्त्वित्यादि** ॥ अयमाशयः ॥ पूर्वतन्त्रे तृतीयस्य पञ्चमे पादे ॥ (सूत्र १८) "ऐन्द्रवायवेतुवचनात्प्रतिकर्मभक्षःस्यात्" इत्येकसूत्रे पञ्चमाधिकरणे संस्कारार्थत्वात्पूर्वाधिकरणन्यायेन सकृद्भक्षे प्राप्ते "द्विरैन्द्रवायवस्यभक्षयतिद्विर्ह्येतस्यवषट्करोति" इति वचनाद्विर्भक्षं स्थापयित्वा (सूत्र १९) "सोमेऽवचनाद्भक्षोनविद्यते" इत्यादित्रिसूत्रे षष्ठाधिकरणे ग्रहाणां होमाद्वचनाभावाच्चाभक्षं पूर्वपक्षीकृत्य "अल्पं जुहोति" इति विशेषवचनात्सोमस्य शेषसत्वेन तत्प्रतिपत्तौ विचार्यमाणायां "सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति" इत्याद्यपूर्वार्थवचनेभ्यस्तद्भक्षमुत्तरपक्षीकृत्य (सूत्र २२) "चमसेषुसमाख्यानात्संयोगस्यतन्निमित्तत्वात्" इत्येकसूत्रेसप्तमाधिकरणे ज्योतिष्टोमे श्रूयमाणं "प्रैतुहोतुश्चमसःप्रब्रह्मणःप्रोद्गातॄणांप्रयजमानस्यप्रयन्तुसदस्याना"मिति वाक्यं विचारितम् ॥ तत्र चमसिनां चमसेषु भक्षणमस्ति नवेति संशये पूर्ववद्वचनाभावादभक्षे प्राप्ते "होतुश्चमसोब्रह्मणश्चमसः" इत्यादिसमाख्याबलाद्भक्षणं सिद्धान्त्यते ॥ तथाहि चम्यतेऽस्मिन्निति चमसः ॥ भक्षणार्थाच्चमतेरधिकरणार्थं औणादिकोऽसन् ॥ नच तत्र होताऽन्यदोदनादि चमिष्यति ॥ सोमचमस इति हि तं समाचक्षते ॥ नच तद्धोतुर्द्रव्यं किन्तु यजमानस्य ॥ स्पष्टं चेदं

तत्र भाष्ये ॥ अतोहोतुः संयोगश्चमसे भक्षनिमित्तम् ॥ यदातूणादीनामव्युत्पन्नत्वमा-
श्रीयते तदापि भाट्टदीपिकायाम् "यदितूणादयोऽव्युत्पन्नाइतिपक्षाश्रयणंतदाचमसशब्द-
स्यपात्रेरूढत्वेयोग्यतयैवहोतृसोमादिसंबन्धोभक्ष्यभक्षकत्वादिसंबंधेनैवेतितया भक्षणसिद्धि-
रविकला अतश्चहोतृब्रह्मोद्गातृयजमानमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकाग्नीध्राणां
स्वस्वचमसेषुसमाख्ययाभक्षः ॥ सदस्यपक्षेतस्यापिस्वचमसेवचनंत्वग्रेनिरूपयिष्यते"
इत्युक्तम् ॥ ततश्च चतुःसूत्रेऽष्टमाधिकरणेभाष्यवार्तिकभेदेन सुब्रह्मण्यसहितानां तद्रहि-
तानां वा सामगानामुद्गातृचमसे भक्षणं चतुःसूत्रेनवमाधिकरणे ग्रावस्तुतोहारियोजनभक्षं
च व्यवस्थाप्य (सू० ३१) "वषट्काराच्चभक्षयेत्" इत्येकसूत्रे दशमाधिकरणे
"वषट्कर्तुःप्रथमभक्षः" इति चिन्त्यते ॥ अत्र किं भक्षमुद्दिश्य प्राथम्यं विधीयतउत
प्राथम्यविशिष्टोभक्षः ॥ तत्र सप्तमाधिकरणे समाख्यया प्राप्ते प्राथम्यमप्राप्तमत्रविधीयत
इतिप्राप्ते प्रथमभक्षइति समस्तपदेन योभक्षः सप्रथमइति व्यक्तेरसंभवात्प्राथम्यविशिष्ट-
भक्षएवात्र वषट्कारनिमित्तकोविधीयते ॥ अतएवेहभाष्ये शबरस्वामी ॥ "अथकिंस-
माख्यैवैकाभक्षकारणम् ॥ नइतिब्रूमः ॥ "वषट्काराच्चभक्षयेत्" वषट्कारश्चभक्षणे-
निमित्तम् ॥ कथम् ॥ वचनात् ॥ एवंहिश्रूयते ॥ "वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः" इति ॥
भक्षणस्यअप्राप्तत्वान्नप्राथम्यविधानार्थएषशब्दःकिन्तु प्राथम्यविशिष्टंभक्षणमेवविदधाति
इति" इत्याह ॥ कमलाकरभट्टोपिमीमांसाकमलाकरे "वषट्कर्तुः प्रथमभक्षइत्यत्रान्त्ये-
पदेसमाख्याप्राप्तभक्षानुवादेनकर्तृविशिष्टभक्षानुवादेनवाप्राथम्यविधौवैरूप्याद्वाक्यभेदाच्च
कर्त्रादिविशिष्टभक्षविधेर्वषट्कारोपिनिमित्तम्" इत्याचष्टे ॥ एवंचात्रसूत्रे समाख्याप्राप्त-
भक्षादतिरिक्तएवायंप्राथम्यविशिष्टोभक्षइति बोधनार्थएवसमुच्चयार्थश्चशब्दइति मम प्रति-
भाति ॥ अत्र भाट्टदीपिकायां खण्डदेवः सयुक्तिकं पूर्वपक्षमुपन्यस्य "प्रथमभक्षइति
समासरूपेएकस्मिन्पदेएकांशेनोद्देश्यत्वेएकांशेनविधेयत्वेचाङ्गीक्रियमाणेएकप्रसरताभङ्गाप-
त्तेःकर्मान्तरमेवेदम् ॥ नचतस्मिन्दूषकताबीजाभावः ॥ सामर्थ्यभङ्गस्यैवतद्बीजत्वात् ॥
तथाहि ॥ सर्वत्रोद्देश्यविधेयभावस्थलेउद्देश्येविधेयान्वयात्पूर्वमुद्देश्यस्योद्देश्यत्वेनक्रियान्व-
योवश्यंवक्तव्यः ॥ अतएवयच्छब्दयोगःप्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यपिसङ्गच्छते ॥
प्राथम्यंतत्वेनप्रथमं क्रियान्वयोन्यस्यातिप्रसक्तत्वात् ॥ तदत्र यद्वद्भिन्नपदस्थले यागेन-
स्वर्गंभावयेदित्यादौ तत्तत्पदात्पदार्थोपस्थित्यनन्तरं स्वर्गस्योद्देश्यत्वेन यागस्य च विधेयत्वेन
क्रियान्वये प्रथममवगते पश्चादेव विधेयस्य यागस्योद्देश्ये स्वर्गे अन्वयइति स्थितिः ॥
तद्वच्चेहाप्येकपदस्थले भक्ष्ये प्राथम्यान्वयात्पूर्वं भक्षस्य क्रियान्वयोभ्युपगन्तव्यः ॥ ततश्च
क्रियान्वयात्पूर्वं भक्षप्राथम्ययोर्विशेषणविशेष्यभावानवगमादेकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यभ-
ङ्गादपरिपूर्णस्य समासपदस्य पदान्तरेणाख्यातेनाप्यन्वयायोगः ॥ यद्यपि चास्मिन्मते वैया-
करणवद्विशिष्टार्थवाचकत्वं न सामर्थ्यं तथापि क्रियान्वयात्पूर्वं उद्देश्यस्य तत्त्वेन क्रिया-
न्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ अतएवविविदिषन्तियज्ञेनेत्यादौ विविदिषोद्देशेन यज्ञादिभाव-

नाविधानेपि न क्षतिः ॥ अतश्चैकप्रसरताभङ्गभिया भक्षान्तरमेव विधेयम् ॥ अतएव लोहितोष्णीषेत्यादावतिदेशात्पूर्वमेवलोहितोष्णीषविशिष्टाः कर्तारएवप्रचारोद्देशेन विधीयन्ते विशेषणमात्रविधिफलकाइतितत्रतत्रैकप्रसरताभङ्गपरिहारप्रकारोवक्ष्यते ॥ अतश्च प्रकृते एकप्रसरताभङ्गभिया प्राथम्यस्य पूर्वकर्मण्यनिवेशाद्गुणादेव वषट्कर्तृप्राथम्योभयविशिष्टभक्षान्तरमेवविधीयते सोमसंस्कारार्थम् ॥ तत्र च यागार्थत्वेन वषट्कारस्य क्लृप्तत्वात्कर्तुरुपलक्षणमात्रत्वेनार्थान्निमित्तत्वावगतेर्वषट्कारनिमित्तकमिदं भक्षणं ग्रहेषु चमसेषुचाविशेषात्सिद्धं भवति" इत्याचष्टे ॥ एवमपि भावत्काभिप्रेतमद्वैतमेवोद्दिश्य न शुद्धत्वं विधीयते येन एकप्रसरताभङ्गप्रसङ्गः स्यात् किन्तु ततोतिरिक्तमेव शुद्धत्वविशिष्टमद्वैतं बोध्यते ॥ तत्रार्थिकः शुद्धत्वगुणयोगस्त्वशक्यप्रतिषेधः ॥ तेन त्वदभिप्रेतस्य व्यावृत्तिरप्यर्थसिद्धैवेति एतदधिकरणार्थप्रकाशकं माधवकृतजैमिनीयाधिकरणमालास्थं कारिकाद्वयमाहुः ॥ आद्यभक्षेवषट्कर्तुरिति ॥ समासस्यच्छित्तिश्छेदः ॥ क्वचित्समासस्थित्यसंभवादितिपाठस्तुव्याख्यानविरोधादयुक्तोभाति ॥ एतच्च माधवेनैव न्यायमालाविस्तराख्येतद्विवरणे स्फुटीकृतम् ॥ "वषट्कर्तुःप्रथमभक्षइत्येवंश्रूयते ॥ वषट्कर्ताहोतातस्यभक्षणंसमाख्ययाप्राप्तम् ॥ प्राथम्यत्वप्राप्तमितितदेवात्रविधीयतइतिचेत् ॥ मैवम् ॥ प्रथमभक्षइत्यस्यसमस्तपदत्वेनयोभक्षःसप्रथमइत्येवंविच्छिद्यान्वेतुमयोग्यत्वात्प्राथम्यविशिष्टंभक्षणमत्रविधीयते ॥ तस्मिन्भक्षणेवषट्कारःकारणम्" इति ॥ अत्रेदमपिबोध्यम् ॥ मीमांसकैर्विशिष्टशक्तेरनभ्युपगमेपिविशिष्टलक्षणायाअंगीकारादेकप्रसरतातन्मतेसिध्यति॥ एकप्रसरत्वंनाम समासघटकपदयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाबोधकत्वं नतु विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वम् ॥ तादृशव्युत्पत्तिशरीरं तु समासघटकपदार्थनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासंबन्धेन शाब्दबुद्धिं प्रति समासघटकपदजन्योपस्थितिःप्रतिबन्धिकेति ॥ नचतादृशप्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवमितिवाच्यम् ॥ सर्वत्र विशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया क्वचित्प्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने एव लाघवात् ॥ वस्तुतस्तु प्रथमपदार्थान्वितभक्षविशेष्यकबोधानुभवएवेतिमीमांसकैर्विशिष्टशक्तिरभ्युपेता ॥ एवं च यत्र वृत्तिघटकपदार्थस्य मानान्तरेणसिद्धत्वरूपमुद्देश्यत्वमवगतं तत्रैवेयं व्युत्पत्तिर्न सर्वत्र ॥ अन्यथा क्वापिसमासोनस्यादित्यभिप्रेत्योक्तं प्राक् ॥ क्वापि समासोनस्यादिति ॥ यच्चकैश्चिद्वैयाकरणैरयमेवैकप्रसरताभंगोनाम यद्विशिष्टैकोपस्थितिजनकत्वरूपसामर्थ्यभङ्गः ॥ उद्देश्यविधेयभावेनान्वये पृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वेनतद्भङ्गादित्युक्तं तन्न ॥ भाष्यकृतानुक्तत्वात् ॥ किञ्चोद्देश्यत्वविधेयत्वे यच्छब्दतच्छब्दोपबन्धव्यङ्ग्ये ॥ वृत्तौ ऋद्धत्वादिवत्तदन्वयासंभवान्न तथान्वयः ॥ एकार्थीभावाभावेपि घटमित्यादौयोघटः सकर्मेत्युद्देश्यविधेयतयाऽन्वयस्याभावेन सतितात्पर्ये ष्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यादौ समासेपि तथान्वयदर्शनेनचैकप्रसरताभङ्गस्यैकार्थीभावकृतत्वाभावनिश्चयाच्च ॥ किञ्च तथान्वयाऽभिप्रायेणसमासप्रयोगेपि प्राप्तत्वाप्राप्तत्वादिपर्यालोचनोत्तरं लोहितोष्णीषाइत्यादौ तथाबोधोभवत्येवेति नासाधुते-

त्याशयेनायं भाष्ये नोक्तः ॥ विशेषणंविशेष्येणबहुलमितिसूत्रे "उभयविशेषणत्वादुभयोश्चविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धि"रितिवार्तिके उभयमुद्दिश्य विशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतेश्च ॥ प्राप्ताप्राप्तविवेकस्तुपण्डितत्वविधित्सयापण्डितब्राह्मणइतिप्रयोगेब्राह्मणत्वमवगतंपण्डितत्वंचानवगतमितिध्येयः ॥ अतएव काव्यप्रकाशकृतेदशसमासवाक्यानि द्वितीयमौर्वीमिवकार्मुकस्य ॥ वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मतेत्यादीनिसप्तमोल्लासेच्युतसंस्कृतिदोषेनोदाहृतानि किन्त्वविमृष्टविधेयांशएव ॥ एवं च पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयइत्युत्सर्गस्य त्यागेनसहृदयहृदयस्य वैमुख्यं केवलं तस्यदूषकताबीजम् ॥ यत्तु काव्यप्रदीपे गोविंदसूरिणा "उद्देश्यंविधेयंचयदिपृथक्पदाभ्यामुपतिष्ठतेतदाप्राप्तमुद्दिश्याप्राप्तंविधीयते नच समासे पृथक्पदादुपस्थितिरपृथगुपस्थितौ च न तथा व्युत्पत्तिरित्युक्तं तत्रोत्सर्गेणेति शेषोबोध्यः इतिमञ्जूषाकारः साहित्यदर्पणेपिसप्तमपरिच्छेदे स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैःकिमेभिर्भुजैरित्यादीन्यविमृष्टविधेयांशस्थलएवोदाहृतानि ॥ च्युतसंस्कारतायांतु गाण्डीवीकनकशिलानिभंभुजाभ्यामाजघ्नेविषमविलोचनस्यवक्षइत्येवोदाहृतम् ॥ "आङो यमहनः ॥ स्वाङ्गकर्मकाच्चेतिअनुशासनबलादाङ्पूर्वस्यहनःस्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदंनियमितम् ॥ इह तु तल्लङ्घितमितिव्याकरणलक्षणहीनत्वाच्चयुतसंस्कारत्वम्" इति यद्येकप्रसरताभङ्गेऽपप्रयोगोऽभिप्रीयेततर्हितान्यत्रोदाह्रियेरन् ॥ किञ्च समासादावपि तथाव्युत्पन्नस्य तद्बोधोदुर्वारः ॥ भाष्याद्यनुक्तेश्च नासाधुत्वम् ॥ विशिष्टोपरिस्थितावपि विशेषणादौ प्रकारतादिस्वीकारवदुद्देश्यत्वादिस्वीकारे बाधकाभावात् ॥ स्पष्टं चेदं प्रायेण सर्वं लघुमञ्जूषायाम् वृत्तिविचारे ॥ अधिकं च तत्रैव कर्मधारयविचारे "सप्तदशारत्निर्वाजपेययूपोभवति ॥ लोहितोष्णीषाऋत्विजःप्रचरन्तीत्यादौ वाजपेययूपारत्नीनुष्णीषंचानूद्यसप्तदशत्वलौहित्यादिविधिरितिमीमांसकाः" इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ तदेतत्सर्वंमनसि कृत्वाहुः ॥ **एवञ्चशुद्धाभिन्नेत्यादि** ॥

मायायाभगवच्छक्तिरूपत्वेनभगवदभिन्नतयाशुद्धत्वेनसदसद्विलक्षणस्याऽनिर्वचनीयस्याज्ञानस्याऽशुद्धत्वसंपादकस्यास्वीकारादस्मन्मतेशुद्धाद्वैतंसार्वदिकम् ॥ भवन्मतेतुतादृशाज्ञानविशिष्टस्यैवजगत्कारणत्वेनजीवस्यापिमायोपहितत्वस्वीकारेणजगतोपिमायिकत्वेनैतन्मतेइतिसङ्गतम् ॥ एवंचकिञ्चेत्यादिकमसङ्गतमेव ॥

यच्चसहस्राक्षे किञ्चशङ्कराचार्यमतइत्यादितन्मते अभावादित्यन्तं तद्दूषयन्ति ॥ **मायाया भगवच्छक्तीत्यादिना** ॥ अयं भावः ॥ मायायाभगवच्छक्तित्वं "यस्मान्मायी" विद्ययाऽविद्यायाशक्त्यामाययाचनिषेवितमित्यादिश्रुतिपुराणसिद्धम् ॥ तस्याभगवदभिन्नत्वं तु "पराऽस्यशक्तिः" इत्यादौ परत्वस्वाभाविकत्वादिश्रावणात् ॥ प्रकाशाश्रयादिसूत्रैः कौर्मादिवचनैश्चशक्तिशक्तिमतोरभेदस्योपपादयिष्यमाणत्वाच्च ॥ एतेन मिथ्यात्वमनोरथोपास्तः ॥ मिथ्यावस्तुनः परत्वस्वाभाविकत्वाद्ययोगात् ॥ अभेदादेव

नास्माकं द्वैतापत्तिर्नाप्युक्तरीतिकःसंबन्धः ॥ पराऽभिन्नत्वाच्च न तस्याअशुद्धत्वम् ॥ परस्य शुद्धबुद्धत्वांद्याम्नानात् ॥ नहि वह्नौ शुद्धे तद्गताशक्तिरशुद्धा भवपि ॥ त्वदभिमत मायाशब्दवाच्यमज्ञानं तु मोक्षविरोधित्वात्साधनैरुच्छेद्यत्वाच्चाशुद्धत्वसंपादकमेवेत्युक्तं प्राक् ॥ तस्य तथात्वादेव तदनुपहिततया जीवेश्वरातिरिक्तस्यैव चैतन्यस्यशुद्धत्वं तावक-ग्रन्थेष्वभ्यस्यते जीवईशोविशुद्धाचिदित्यादौ ॥ अतः शुद्धकार्यकारणात्मकब्रह्माद्वैता-भावान्न तव मते शुद्धाद्वैतम् ॥ नच मन्मते अद्वैतज्ञानात्पूर्वमपि ब्रह्मणः शुद्धत्वमेवेति वाच्यम् ॥ ब्रह्मैकदेशे मायायाः सार्वदिकसत्वाङ्गीकारेण तदभावात् ॥ अनङ्गी-कारे पुनः सृष्ट्युच्छेदप्रसङ्गात् ॥ सृष्टिप्रलययोः पौनःपुन्यबोधकस्य “प्रजायन्ते तत्रचैवापियन्ति ॥ धातायथापूर्वम्” इत्यादिशास्त्रस्यव्याकोपाच्च ॥ नच तस्यामिथ्या-त्वेन न तत्संबन्धइति वाच्यम् ॥ अज्ञानस्य मिथ्यात्वेन भावरूपत्वासिद्धेः ॥ कल्पित-स्यानादित्वानुपपत्तेश्च ॥ मायया जीवभावोजीवकल्पिताचसेत्यन्योन्याश्रयाच्च ॥ सद-सत्वाभ्यामनिर्वचनीयत्वस्वीकारेण सत्वांशेन तत्संबन्धस्यानपायाच्च ॥ तस्मात् जीवई-शोविशुद्धाचिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः ॥ अविद्यातत्कृतोबन्धःषडस्माकमनादयइत्यूरीकारा-द्भवतामद्वैतज्ञानात्पूर्वमपि द्वैतमशुद्धत्वं च ॥ अनादित्वेनानादिभावत्वेन वा मायाया नित्यत्वसाधने तु सार्वदिकमपि तत् ॥ मायासङ्कीर्णं कारणमविद्यासङ्कीर्णं कार्यमिति कार्ये कारणे च साङ्कर्यस्य मायाऽविद्यासंबन्धे हेयत्वेनाशुद्धतासंपादकत्वस्य च त्वन्मतग्रन्थेषु कार्योपाधिरयंजीवःकारणोपाधिरीश्वरः ॥ कार्यकारणतांहित्वापूर्णबोधोवशिष्यतइत्यादाव-नेकत्रकण्ठरवेण स्वीकारादेतन्मतेसुनिष्पन्नमिति मार्तण्डोक्तं सुसङ्गतमेव ॥ औपनिषदमते कार्यकारणयोः शुद्धत्वे मानं तु श्रुतिसूत्रादिषु तत्र तत्र ब्रह्मणएवकारणत्वकथनं जीवादेः कार्यत्वकथनं मायाऽविद्योपाधिभावस्यानभिधानं च स्पष्टमेव ॥ तयोः स्फुटशुद्धत्वबोध-कोनृसिंहतापनीसन्दर्भस्तु मार्तण्डटीकायां इतिब्रह्मविदांहार्दमितिकारिकाव्याख्यानेद-र्शितः ॥ समार्तण्डखण्डनाकाण्डताण्डवे पण्डितायमानेन भवता नाघ्रातोपि ॥ कुतस्तरां तद्दूषणकथा ॥ विशेषतश्चससन्दर्भो (अ० २ पा० १ सू० ६) दृश्यतेत्वित्याद्य-धिकरणभाष्यप्रकाशे उपनिषद्दीपिकादौ च विशदितइत्यलम् ॥ तस्माद-स्माकमेव शुद्धाद्वैतं सार्वदिकम् ॥

किञ्चास्मन्मतेजीवस्यापिशुद्धत्वेनषष्ठीतत्पुरुषोपिसंभवति ॥ तत्रापि-शुद्धेऽद्वैतमितिसमासेसप्तमीतत्पुरुषेकार्यस्याऽशुद्धत्वशङ्कास्यादेवं-शुद्धेनाद्वैतमित्यत्रापि ॥ शुद्धस्याद्वैतमितिसमासेकारणेऽशुद्धत्वश-ङ्कास्यादतः शुद्धयोरद्वैतमितिसमासः कर्तव्यः ॥ त्वन्मतेचजी-वस्याऽशुद्धत्वेनशुद्धयोरितिसमासाऽसंभवः ॥ नचशुद्धयोस्तत्वंप-दार्थयोरद्वैतमितिसमासः संभवत्येवेतिवाच्यं ॥ तत्वंपदार्थयोरि-त्यत्रतत्वंपदवाच्ययोरित्यर्थकत्वेतयोरद्वैतासंभवः ॥ नहितत्पदवा-

न्वयस्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्यमायाप्रतिबिंबितस्यतदवच्छिन्नस्यवाऽ-ल्पज्ञत्वादिविशिष्टेनान्तःकरणाऽवच्छिन्नेनतत्प्रतिबिंबितेनवात्वंपद-वाच्येनाभेदस्त्तवसंमतः ॥ तत्त्वंपदलक्ष्ययोरित्यर्थकत्वेतुद्विवचनानु-पपत्तिः ॥ पदद्वयस्यापित्वन्मतेस्वरूपमात्रलक्षकत्वात् ॥ स्वरूप-स्यैकत्वेनतत्रद्वित्वाऽन्वयस्याऽसंभवात् ॥ एवंचषष्ठीतत्पुरुषेपीत्याद्य-सङ्गतमेव ॥ ब्रह्मणःशुद्धत्वेऽपिजीवस्यत्वन्मतेमायिकत्वेनशुद्धत्वा-ऽसंभवात् ॥ अद्वैतपदार्थेब्रह्मणिशुद्धपदार्थस्याभेदेनान्वयस्यशुद्धयोर-भेदबोधस्य चोपपादितत्वेन तत्रदोषलेशस्याप्यसम्भवात् ॥ तदज्ञान-मूलकः (शुद्धपदार्थस्यान्वयःक्वेतिवाच्यं ॥ भेदेवातज्ज्ञानेवा तज्ज्ञा-नाभावेवे)त्यादिकःस्वकपोलकल्पितशंकासमाधानखण्डनरूपोग्रन्थः (कर्तुंशक्य) इत्यन्तःप्रलापोऽपास्तः ॥ यदपि ॥ किञ्चेत्यादिनाब्रह्म-णोघटादिविषयकमिथ्याज्ञानविषयत्वंशङ्कराऽऽचार्याः स्वीकुर्वन्ती-त्युक्तंतदपिशङ्कराचार्यमतमज्ञात्वैव ॥ ब्रह्मणोघटादिविषयकस्यायंघ-टइत्यादिज्ञानस्य विषयत्वे तावतैवब्रह्मज्ञानसंभवेन मोक्षः स्यात् ॥ किंत्वखण्डाकारवृत्तिविषयत्वमेवतैःस्वीकृतं ॥ अस्मन्मतेचभेदज्ञानेन शुद्धपदार्थस्यान्वयोनास्त्येवेत्यसकृदावेदितमेवातःशुद्धस्यभेदज्ञानेकः सम्बन्धइतिशङ्कैवनसंभवति ॥ कर्मधारयसमासपक्षेशुद्धपदार्थस्या-ऽभेदसम्बन्धेनाऽद्वैतपदार्थेऽन्वयस्वीकारेणसप्तमीप्रसङ्गस्याऽऽशङ्कै-वनसम्भवत्यस्मत्संमतार्थसिद्धिश्चसंभवति ॥ तथाच (नापितृतीयः तत्रानुयोगितयाऽन्वयेसप्तमीप्रसङ्गात् ॥ त्वत्संमतार्थासिद्धेश्चे)त्या-दिकंनिरस्तं ॥ किञ्चत्वन्मतेप्यद्वैतमित्यस्यद्वैताभावार्थकत्वेपारमार्थि-कमद्वैतंप्रविश्यशरणंश्रुतिः ॥ बाधनादुपजीव्येननबिभेतिकदाचनेति-त्वत्संमतश्लोकेपारमार्थिकपदस्यान्वयः कुत्रेतिवक्तव्यम् ॥ भेदेवाऽ-भावेवा ॥ नाद्यः ॥ भेदस्यपारमार्थिकत्वेद्वैतापत्तिः ॥ नद्वितीयः ॥ तत्रप्रतियोगितयाऽन्वयेषष्ठीप्रसङ्गादनुयोगितयाऽन्वयेसप्तमीस्यात् ॥ इत्यादिदोषस्यापादयितुंशक्यत्वेनतुल्यत्वात् ॥ उक्तंचयतः ॥ यत्रो-भयोःसमोदोषः परिहारोपिवासमः ॥ नैकःपर्यनुयोक्तव्यस्तादृशार्थ-विनिर्णयइति संक्षेपः ॥

एवं कर्मधारयपक्षं समर्थ्य षष्ठीतत्पुरुषपक्षमपि समर्थयितुं तत्र प्रत्यवस्थायकं ॥ सहस्राक्षे एवंशुद्धयोरित्यादिं सिद्धिरितिसंक्षेपइत्यन्तं भागं दूषयन्ति ॥ किञ्चास्मन्मत-

---

१ एवं शुद्धयोस्तत्त्वंपदार्थयोस्त्वन्मतेऽद्वैतसत्त्वेन षष्ठीतत्पुरुषपक्षेऽपि शङ्कराचार्यमते शुद्धाऽद्वैतपदसंगतिः ॥ त्वन्मतेतु तत्पक्षे उक्तविधशुद्धपदार्थस्य संबन्धः क्वेतिवाच्यम् ॥ भेदे

इत्यादिना ॥ विनिर्णयइतिसंक्षेपइत्यन्तेन ॥ जीवस्यापिशुद्धत्वेनेति ॥ अपि-शब्दोजडप्रपञ्चस्य कारणस्याक्षरस्य च समुच्चायकः ॥ तेन कार्यकारणयोरुभयोः सिद्धान्ते शुद्धत्वम् ॥ मार्तण्डटीकानुरोधेन समासान्तरानुपपत्तिं दर्शयन्ति ॥ तत्रापीति ॥ सप्तमीतृतीयातत्पुरुषयोः शुद्धपदं कारणमात्रपरं संभवति ॥ तस्मिंस्तेनसह वा कार्यस्या-द्वैतमित्यर्थः ॥ तावता कार्ये शुद्धत्वं न प्राप्यते ॥ षष्ठ्येकवचनेन तत्पुरुषे शुद्धपदं कार्यमात्रपरम् ॥ तेन कारणे तन्न्यायातीत्युभयोः शुद्धताबोधनाय शुद्धयोरद्वैतमित्येव विग्रहोयुक्तः ॥ सप्तमीतत्पुरुषादिपक्षेषु सप्तमीतियोगविभागात्समासाश्रयणमित्यादिदो-षान्तराणि विशेषतः प्रयोजनाभावान्न लिख्यन्ते ॥ जीवस्याशुद्धत्वेनेति ॥ जीवस्ये-त्युपलक्षणम् ॥ कार्योपाधिरयंजीवःकारणोपाधिरीश्वरः ॥ कार्यकारणतांहित्वापूर्णबोधो-वशिष्यत इति कण्ठरवेण सङ्कीर्णयोरेव कार्यकारणभावस्तयोरेवोपाधिभागत्यागेनाद्वैतं च भवत्संमतमिति न त्वन्मते षष्ठीतत्पुरुषः ॥ उभयोः शुद्धत्वे तु न क्वापि भागत्यागोपेक्ष्यते ॥ तदपेक्षणे तु कार्ये कारणे चोभयत्राशुद्धत्वापादकः साङ्कर्यप्रयोजकस्त्याज्यभागोस्त्येवेति न शुद्धयोस्तयोरद्वैतं त्वन्मते ॥ तेन (शुद्धयोस्तत्त्वंपदार्थयोस्तन्मतेऽद्वैतसत्वेन) इत्या-द्युक्तिर्निरस्ता ॥ किञ्च काव्यप्रकाशादिषु स्याद्वाचकोलाक्षणिकःशब्दोत्रव्यञ्जकस्त्रिधा ॥ वाच्यादयस्तदर्थास्युरितिकथनात्पदार्थयोरित्यत्र च वृत्तिद्वयस्वीकारपक्षेप्यर्थपदं वाच्यपरं लक्ष्यपरं वेति विकल्प्य दूषयन्ति ॥ तत्वंपदार्थयोरित्यत्रेत्यादिना ॥ अभेदस्तव-संमत इति ॥ सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादिपरस्परविरुद्धधर्मशालिनोरैक्यस्यासंभवात्साक्षात्तयोः सन संमतइत्यर्थः ॥ किन्तु कार्यत्वकारणत्वनिर्वाहकभागस्य त्यागेन केवलचैतन्यस्यैक्यं संमतम् ॥ तथासति शुद्धयोरिति द्विवचनस्यानुपपत्तिमाहुः ॥ तत्पदलक्ष्ययोरिति ॥ स्वरूपमात्रेति ॥ स्वरूपपदं शुद्धचैतन्यपरम् ॥ मात्रपदमशुद्धत्वापादककार्यकारण-भावप्रयोजकोपाधिभागव्यवच्छेदार्थम् ॥ द्वित्वस्योपाधिमात्रमूलकत्वादुपाधिरहितस्यैव शुद्धतायास्त्वन्मतेपि स्वीकाराच्च शुद्धे द्वित्वानुपपत्तिर्युक्तैव ॥ सिद्धान्ते द्विवचनोपपत्तिं च दर्शयिष्यामः ॥ तस्मात्तदुक्ता तन्मते शुद्धाद्वैतपदसङ्गतिरसङ्गतैव ॥ अपिचैवं समास-

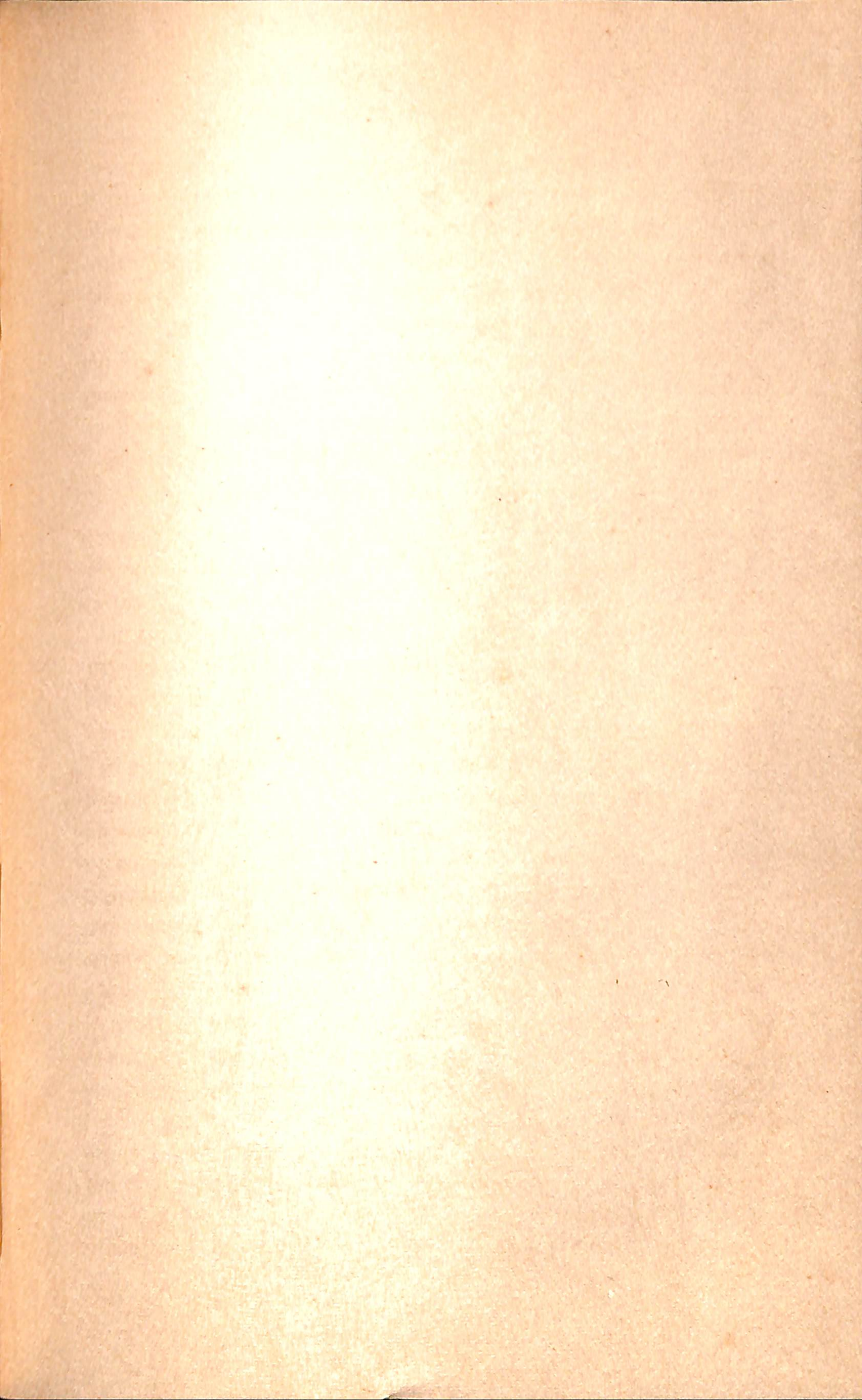

वातज्ज्ञानेवातज्ज्ञानाऽभावेवा ॥ नाद्यः ॥ अप्रसिद्धेः ॥ नहि ते शुद्धब्रह्मसंबन्धी भेदः प्रसिद्धः ॥ सामर्थ्याऽभावेन समासाऽभावप्रसङ्गाच्च ॥ अतएव न द्वितीयः ॥ नहि देवदत्तस्य यद्घटज्ञानं तदभावोयज्ञदत्ते इत्यर्थे देवदत्तस्याऽघटज्ञानं यज्ञदत्ते इति विज्ञाः प्रयुञ्जते ॥ किञ्च शुद्धस्य भेद-ज्ञानेन कः संबन्धः ॥ नतावद्विषयिता ॥ तवाऽप्रसिद्धेः ॥ भ्रमात्मकस्याऽपि तस्य सत्त्वे त्वसं-मतस्य शुद्धाऽद्वैतस्याऽसिद्धेश्च ॥ नहि तत्सत्त्वे तन्निषेधः कर्तुं शक्यः ॥ किञ्चेदमेव शङ्करा-चार्याः स्वीकुर्वन्ति यद्ब्रह्मणोघटादिविषयकमिथ्याज्ञानविषयत्वं तच्चेत्त्वमपि स्वीकुर्यास्तर्हि कर्म-धारयपक्षे स्वमतेन सहैव तन्मतं व्यावर्तयेः ॥ नाप्याश्रयाश्रयिभावः ज्ञानस्य सत्यत्वे भेदसिद्धेः ॥ असत्यत्वे ईश्वरस्य भ्रान्तत्वापत्तेः ॥ नापि तृतीयः ॥ तत्राऽनुयोगितयाऽन्वये सप्तमीप्रसङ्गात् ॥ त्वत्संमतार्थासिद्धेश्च ॥ प्रतियोगितया तु नान्वयसंभवः ॥ भेदज्ञानस्य तथान्वितत्वात् ॥ किञ्च शुद्धप्रतियोगिकोद्वैतप्रतियोगिकोऽभावइत्यर्थे का तवेष्टसिद्धिरितिसंक्षेपः ॥ २ ॥ ६ ॥

द्वयेपि स्वमते शुद्धाद्वैतपदसङ्गतिंस्वीकुर्वन्स्वोक्तपूर्वरीत्या शुद्धपदव्यावर्त्यं स्वमतप्रसिद्धं पक्षद्वयेपि प्रदर्शय ॥ मतान्तरप्रसिद्धव्यावर्तनार्थमेव तदिति चेज्जितमस्माभिः ॥ फलितमाहुः ॥ **एवञ्चषष्ठीति** ॥ ब्रह्मणः ॥ मायाविद्योपाधिरहितचैतन्यस्य ॥ जीवस्येति शबलस्याप्युपलक्षणम् । अथवा विशुद्धचितैव सह जीवस्याभेदमिच्छन्तमेकदेशिनं प्रतीयमुक्तिः ॥ स्वमते समासद्वयेपि तदुक्तदोषाप्रसक्तिं बोधयितुमाहुः ॥ **अद्वैतपदार्थ इत्यादिना** ॥ कर्मधारये शुद्धपदार्थस्याभेदेनान्वयः ॥ षष्ठीतत्पुरुषे शुद्धयोरभेदबोधइति विवेकः ॥ तथाहि षष्ठीतत्पुरुषपक्षेप्यद्वैतशब्दार्थउक्तरीत्या द्वित्वप्रकारकज्ञानविरुद्धमैक्यज्ञानमेव ॥ तत्र शुद्धपदार्थस्य विषयितासंबन्धेनान्वयः ॥ तथाच शुद्धयोरद्वैतमित्यस्य मायासंबन्धरहितकार्यकारणविषयकमभेदज्ञानमित्यर्थोभिप्रेयतेऽतोन काप्यनुपपत्तिः ॥ यद्यद्वैतशब्दार्थोभेदज्ञानाभावः स्यात् ॥ स्यात्तदा (भेदेवातज्ज्ञानेवातज्ज्ञानाभावेवा) इति विकल्पावकाशः ॥ तथार्थानङ्गीकारादेव पक्षत्रयउपक्षिप्तदोषानिरस्ताः ॥ किञ्चाभ्युपेत्यापि ब्रूमः ॥ अस्त्वद्वैतशब्दार्थभेदज्ञानाभावैकदेशे भेदे शुद्धपदार्थस्यान्वयः ॥ संबन्धश्च शुक्तिरूप्यमित्यादौ समस्तस्थले शुक्त्यादेरूप्यादाविव स्वाधिकरणकारोपविषयत्वम् ॥ नच शुद्धसंबन्धी भेदस्तवाप्रसिद्धइति वाच्यम् ॥ मायोपाधिसंबन्धमन्तरा शुद्धस्य ब्रह्मणएव बहुस्यामितीच्छया आकाशादितत्तत्कार्यरूपेण परिणततायाः "सहैतावानास ॥ तदात्मानँ स्वयमकुरुत " इत्यादिकाण्वतैत्तिरीयप्रभृतिश्रुतिभिर्निश्चयात्कार्यकारणयोरुभयोः शुद्धत्वेपि आकाशोवायुश्च वस्तुतोऽतिरिक्तावेवेत्येवं कार्यकारणयोरारोप्यमाणस्य भेदस्य मन्मते शुद्धसंबन्धितायाः प्रसिद्धत्वात् ॥ एतेन सिद्धान्ते शुद्धयोरिति द्विवचनस्योपपत्तिरपि सिद्धा ॥ एकमेवेत्यादिश्रुतिभिरेकसङ्ख्येव "सएकधाभवतित्रिधाभवतिपञ्चधासप्तधानवधाचैवपुनश्चैकादशःस्मृतः शतञ्चदशचैकश्चसहस्राणिचविँशतिः" इत्यादिभिश्छान्दोग्यभूमविद्यादिश्रुतिभिः सङ्ख्यामात्रमपि ब्रह्मधर्मएव ॥ तच्च बहुस्यामितीच्छयाग्निसंयोगेन जतुघृतगतद्रवत्वमिवाभिव्यज्यते ॥ सङ्ख्यामात्रस्य ब्रह्मधर्मत्वादेवाश्वमेधप्रकरणेतैत्तिरीयसंहितासप्तमकाण्डद्वितीयप्रपाठकेएकादशानुवाकमारभ्य यावदध्यायसमाप्ति "एकस्मैस्वाहाद्वाभ्यांस्वाहात्रिभ्यःस्वाहा" इत्यादिना "समुद्रायस्वाहामध्यायस्वाहान्तायस्वाहापरार्धायस्वाहा" इत्यन्तेन सर्वसङ्ख्याविशिष्टपरमात्मनआहुतयआम्नाताः॥ तस्माज्जलात्मनोः समुद्रतरङ्गयोरितीव शुद्धयोर्हेतुकार्ययोरिति द्विवचनं नानुपपन्नम् ॥ नचवृत्त्येकदेशेन्वयःसामर्थ्याभावानुपपन्नइति शंक्यम् ॥ शरैःशातितपत्रइत्यादावन्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थितवृत्त्येकदेशार्थेप्यन्वयस्य सर्वैः स्वीकारात् ॥ एतेन (अप्रसिद्धेः सामर्थ्याभावेनसमासाभावाप्रसङ्गाच्च) इति तदुक्तं हेतुद्वयमपास्तम् ॥ भेदज्ञानेऽन्वयस्वीकारपक्षेपि अतएवेति परामृष्टोद्वितीयहेतुश्चनिरस्तः ॥ देवदत्तस्य यद्घटज्ञानमित्याद्युदाहरणं त्वत्यन्तविरूपम् ॥ तत्र देवदत्तसंबन्धि यद्घटज्ञानं तदभावस्याधिकरणं देवदत्तभिन्नमिह तु शुद्धसंबन्धि यद्भेदज्ञानं तदभावस्याधिकरणं न भिन्नं ज्ञाने देवदत्तसंबन्धआश्रयिता भेदज्ञाने तु शुद्धसंबन्धोविषयितेति भेदात् ॥ देवदत्तोघटं नानयति तस्य घटज्ञाना-

भावादिति तु विज्ञाः प्रयुञ्जतएव ॥ घटाज्ञानं पटाज्ञानमिति च ॥ तत्रदेवदत्तस्य वृत्येकदेशे घटज्ञानेऽन्वयः ॥ अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सप्तमीप्रसङ्गात् ॥ घटाज्ञानमित्यादौ तु घटादिविषयकज्ञानस्याभावइत्येवार्थः ॥ अत्रापि वृत्त्येकदेशेज्ञानेघटादेर्विषयिता ॥ अपि च भवानपि शतशस्तथा प्रयुङ्क्ते ॥ यथा संप्रति शुद्धाद्वैतपदार्थदूषणारंभएव (समासद्वयस्याप्यसङ्गतेः) इति भवान्प्रायुङ्क्त ॥ अत्र समासद्वयशब्दार्थस्य सङ्गतावन्वयस्तदभावे वा ॥ नाद्यः ॥ समासैकदेशेन्वयासंभवस्य त्वया स्वीकारात् ॥ न द्वितीयः ॥ अनुयोगितयान्वये सप्तमीप्रसङ्गस्य त्वयोक्तत्वात् ॥ तत्र यथा समादध्यास्तथात्रापि समाधिमवधारय ॥ प्रयोगान्तराण्यप्युदाहरिष्यन्ते ॥ शुद्धस्य भेदज्ञाने संबन्धस्तु विषयिता ॥ शुद्धयोः कार्यकारणयोर्मिथ्याद्वैतविषयत्वंतुममप्रसिद्धमेव ॥ द्वैतस्यमिथ्यात्वान्मत्संमतशुद्धाद्वैतस्यसम्यक्सिद्धिः ॥ त्वन्मतेद्वाभ्यांप्रकाराभ्यामितज्ञातमितिविग्रहेणद्वैतशब्दवाच्यस्यनामरूपात्मकप्रपञ्चस्यमिथ्याभूतस्यप्रतीतिविषयत्वेप्यद्वैतपदेनयथानिषेधः ॥ स्पष्टंचेदंमञ्जूषादिष्वपि ॥ तथाशुद्धकार्यकारणविषयकभेदज्ञानस्यभ्रमात्मकस्य निषेधःकर्तुंशक्यः ॥ द्वाभ्यांप्रकाराभ्यामितंज्ञानंतदेवद्वैतमितिविग्रहेणद्वित्वेप्रकारताख्याविषयता ॥ शुद्धयोस्तुविशेष्यताख्यासेतितत्त्वम् ॥ यथातवघटादिप्रपञ्चविषयकमिथ्याज्ञानविषयत्वंब्रह्मणस्तथास्माकंभेदभ्रमविषयत्वमुपाधिसंबन्धरहितब्रह्मात्मककार्यकारणयोरितिजानीहि ॥ तदेतत्सर्वमनुसन्धायोक्तंमूले ॥ **तदज्ञानेत्यादि** ॥ **अपास्तइत्यन्तम्** ॥ एतेनैवकिञ्चेदमित्यादिर्व्यावर्तयेरित्यन्तातदुक्तिरपिप्रत्युक्ता ॥ तेषांमतेकार्यस्यमिथ्यात्वंकार्यकारणयोरौपाधिकत्वमस्माकंतुकार्यस्यापिसत्यत्वंतयोरनौपाधिकत्वंचेत्यादिबहुतरतारतम्यस्यासकृद्बोधितत्वेन (तच्चेत्त्वमपिस्वीकुर्याः) इतिकथनस्याशक्यत्वात् ॥ शुद्धपदार्थभेदज्ञानयोराश्रयाश्रयिभावस्तुनैवस्वीक्रियते ॥ शुद्धयोरभेदज्ञानमितिमुख्येऽस्मत्पक्षेतुसोपिनविरुद्धः ॥ अभेदस्यसत्यत्वादीश्वरस्यभ्रान्तत्वानापत्तेः ॥ (किञ्चेदमेव-शङ्कराचार्याः) इत्याद्युक्तौदूषणान्तरमप्याहुः ॥ **यदपीत्यादिना** ॥ वस्तुतश्चशुद्धयोरद्वैतमैक्यज्ञानमितिसिद्धान्तान्नतदीयकल्पनावकाशइत्याशयेनाहुः ॥ **अस्मन्मतेचेत्यादि** ॥ किञ्चास्माकंकर्मधारयपक्षोमुख्यः ॥ तत्रशुद्धाद्वैतशब्दस्यपरब्रह्मपरतायाः शीघ्रमुपस्थितेः ॥ षष्ठीतत्पुरुषपक्षस्तुसिद्धान्तबोधसौकर्यार्थः ॥ अतएवमार्तण्डटीकाकृद्भिः ॥ शुद्धाद्वैतपदेज्ञेयः ॥ समासःकर्मधारयः ॥ अद्वैतंशुद्धयोःप्राहुःषष्ठीतत्पुरुषंबुधाइत्यस्यविवरणेकर्मधारयपक्षंव्याख्याय "अतएवस्पष्टतयाबोधायषष्ठीतत्पुरुषमाहुः" इत्युत्तरार्धमवतारयद्भिःस्पष्टतयाबोधनार्थमेवपक्षान्तरादरणमितिदर्शितम् ॥ अभावश्चास्मन्मतेपृथक्पदार्थतयानैवाङ्गीक्रियतेऽतःसहस्राक्षे (नापितृतीयः) इत्यादिनाऽभावेन्वयपक्षआपादितासप्तमीप्रसङ्गादिशङ्का मूलंनास्तिकुतःशाखेतिन्यायादेवनिरस्तेत्यभिप्रेत्याहुः ॥ **कर्मधारयसमासइत्यादिना** ॥ यदिचशुद्धमद्वैतमित्यत्रापिकथञ्चित्सतान्दोषान्ब्रूयात्तदाप्रतिबन्दीमाहुः ॥ **किञ्चत्वन्मतेपीति** ॥ यद्यपिप्रतिबन्द्याअनुत्तरत्वंतथापि तत्समाधिना प्रकृतेपि समाधिसंभवेन व्यासचरणैरपि (अ० २ पा० २ सू० १३) "समवायाभ्युपगमाच्च" इत्यादौतस्याआदरणादिहापितदादरणमदोषः ॥ नन्वेतावतापिषष्ठीत-

त्पुरुषपक्षे किमायातमिति चेत्सन्तितादृशाःषष्ठ्यन्तघटिताअपिशतशःप्रामाणिकप्रयोगाः ॥ यथागीतायाम् (अ० ५ श्लो० १६) ज्ञानेनतुतदज्ञानंयेषांनाशितमात्मनइति ॥ अत्र आत्मनइत्यस्य अज्ञानमित्यत्रापिसंबन्धःशङ्कराचार्यैः "तदज्ञानंयेषांजन्तूनांविवेकज्ञानेनात्मविषयेणनाशितमात्मनोभवति" इति व्याचक्षाणैर्दर्शितः ॥ शङ्करानन्दकृततात्पर्यबोधिन्यांच "ज्ञानेनतुश्रवणादिसमुत्पन्नेनात्मविषयकेणात्मनोबुद्धेःसंबन्धिबुद्धिनिष्ठमित्येतत्" इत्यादिना सोतिस्फुटीकृतः ॥ येषामित्यस्यापितत्रसंबन्धःश्रीधरस्वाम्यादिभिरसन्दिग्धो दर्शितः ॥ तथा चाज्ञानपदैकदेशे ज्ञानआत्मादेः संबन्धे असामर्थ्यादि ॥ तदभावेसंबन्धेनुयोगिनः षष्ठ्यनुपपत्तिः ॥ इहाज्ञानशब्दस्य ज्ञानविरुद्धावरकवस्तुपरत्वेत्वद्वैतपदस्यापि उक्तरीतिकोऽर्थइति तुल्यम् ॥ तथा (अ० १६ श्लो० ४) अज्ञानंचाभिजातस्यपार्थसंपदमासुरीमिति ॥ अत्रापि श्रीधरस्वामिशङ्करानन्दादिभिः "अज्ञानमविवेकः ॥ अज्ञानंसदसद्विवेकाभावः" इत्यादिन्यवारि ॥ इह आसुरींसंपदमभिजातस्यज्ञानाभावएवसंबन्धः ॥ तस्य यज्ज्ञानं तदभावइत्यर्थस्यतुतावकैरप्यकृतत्वादनौचित्याच्च ॥ एवञ्चषष्ठ्यसङ्गतिः ॥ न चार्षत्वं कल्प्यम् ॥ स्वग्रन्थेषु दोषप्रसङ्गात् ॥ अकल्पनाच्च ॥ किञ्चमहाभाष्यादिषु (अ० १ पा० ४ सू० ९३) अधिपरीअनर्थकावित्यादिसूत्रेषु "उक्तार्थानामप्रयोगः" इत्यादयस्तादृशप्रयोगादृश्यन्ते ॥ एवमन्येपिशतशः सहस्रशः प्राचां प्रयोगाद्रष्टव्याः ॥ अथवा किमेभिः ॥ त्वं तावत्स्वप्रयोगानेव विचारय ॥ यथा षष्ठीतत्पुरुषखण्डनावसरेपि (तवाप्रसिद्धेः ॥ भ्रमात्मकस्यापितस्यसत्वेत्वत्संमतस्यशुद्धाद्वैतस्यासिद्धेश्च) इतिस्वयं प्रयुङ्क्षे ॥ इह षष्ठ्यन्तार्थस्य क्व संबन्धः ॥ सिद्धौ वा तदभावे वा ॥ नाद्यः ॥ असामर्थ्योक्तेः ॥ मत्संमतशुद्धाद्वैतसिद्धिश्च नहिते प्रसिद्धा ॥ न द्वितीयः ॥ सप्तमीप्रसङ्गात् ॥ एवं कर्मधारयखण्डनावसरे त्वया (समासद्वयस्याप्यसङ्गतेः ॥ तादृशस्यतवमतेऽप्रसिद्धत्वेनव्यावर्त्यालाभः ॥ जीवस्याशुद्धत्वेप्यद्वैतपदार्थस्यतत्वाभावात् ॥ मायायास्तत्संबन्धिनोवाऽशुद्धत्वस्यवक्तुमशक्यत्वाच्च ॥ अध्यासस्याशुद्धत्वेपिजीवस्याशुद्धत्वाभावाच्च) इत्यादयोबहुतरास्तादृशाःस्वीयाःप्रयोगाद्रष्टव्याः ॥ अत्रसप्तमीप्रसङ्गान्तास्त्वदुक्तदोषाःप्रायः प्रतिवाक्यं त्वदुक्तावेव प्रसज्यन्ते ॥ (व्यावर्त्यालाभः ॥ अन्वयासंभवव्यावर्त्यालाभयोः) इत्यादीनि तादृशसमासघटितपदान्यपि प्रायुज्यन्तायुष्मता ॥ अत्र व्यावर्त्यस्याऽलाभइत्यादिरेव विग्रहउचितोनतु व्यावर्त्येऽलाभइति ॥ इहापि व्यावर्त्यादेर्लाभादौ संबन्धस्तदभावेवेत्यायूह्यम् ॥ एवं तदनन्यत्वसूत्रेष्यनन्यत्वाभावमेवार्थं वदतस्तव "तयोःकार्यकारणयोरनन्यत्वं" इतिस्वभाष्येपि स्वोक्तदोषप्रसंगः भामत्यादौ तयोरिति षष्ठ्याअवगमात् ॥ तस्मान्मार्तण्डएकत्र दोषलेशानापादयितुं शतकृत्वस्तद्दोषघटितवाक्यानि प्रयुञ्जानोभवान् भास्करे पङ्कसीकरनिकरं संपर्चयितुं महति पङ्कगर्ते प्रोच्चैः पतन्तमनुकुरुते ॥ एवं च अज्ञानंचाभिजातस्येत्यादिवदभावेप्यनुयोगितयान्वयः शक्यवचनः ॥ अभावपदेनाभाव उपात्तेऽनुयोगिनः प्रायः सप्तमीनियमोनतु नञ्समासघटितपदप्रयोगे ॥ प्रतियोगितयाऽन्वयस्यतु शङ्कापि बालप्रलापकल्पा ॥ ब्रह्मात्मककार्यकारणयोर्नित्यत्वात् ॥ नञ्समासस्थले पदान्तरोपात्तवस्तुनः प्रतियोगितयाऽन्वये सामर्थ्यस्याभावाच्च ॥ अन्यथा वायौ

गन्धरूपयोरभावइत्यर्थे रूपस्यागन्धइति प्रयुज्येत ॥ तदेतत्सर्वमनुसन्धाय प्रकृते निरनुयोज्यानुयोगं निग्रहस्थानं वादिनोबोधयितुमभियुक्तोक्तिमाहुः ॥ उक्तंचेति ॥ निग्रहस्थानं तु लक्षितं गौतमेन ॥ (अ० १ आ० २ सू० ६०) "विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम्" इति ॥ अत्राप्रतिपत्तिस्वरूपं तु तद्भाष्ये "परेणस्थापितंवानप्रतिषेधति ॥ प्रतिषिद्धं वा नोद्धरति" इति वात्स्यायनः ॥ तथाच अनिग्रहस्थाने निगृहीतोसीति कथनाय परेणापादितदोषेषु भूयस्तदुक्तावेवापाद्यमानेषु तदुद्धारे तस्यासामर्थ्यात्तस्यैव पराजयस्थानं सुस्थिरम् ॥ पञ्चमेऽपि (आ० २ सू० २३) "अनिग्रहस्थानेनिग्रहस्थानाभियोगोनिरनुयोज्यानुयोगः" इत्युक्तेः ॥ वस्तुतस्तु अभावोऽस्मन्मते न पदार्थान्तरमतोनेयं शङ्का नापि समाधानम् ॥ किन्तु ज्ञानेनतुतदज्ञानमित्यादौ भवतामात्मादिसंबन्ध्यज्ञानमिवास्माकं शुद्धसंबंध्यभेदज्ञानमिति निरवद्यम् ॥ तस्मात्समासद्वयस्यापि सङ्गतेः शुद्धाद्वैतमार्तण्डप्रकाशितः शुद्धाद्वैतपदार्थः सङ्गतएवेति शुभम् ॥ ॥ २ ॥

इति सहस्राक्षस्य द्वितीयश्लोकस्य खण्डनम् ।

अग्रेचईशानःसृजतीच्छयैवेत्यादिनाईश्वरेच्छायाजगद्धेतुत्वखण्डनपूर्वकंस्वमतव्यवस्थापनंकृतं तत्रक्रमः ॥ (रमणार्थमिदंसर्वंब्रह्मैवस्वेच्छयाऽभवदितिशुद्धाद्वैतमार्तण्डोक्तमीश्वरेच्छामात्रस्यजगद्धेतुत्वंन संभवति ॥ यदिईश्वरेच्छानित्यास्यात्तदासर्वदासर्वकार्यंस्यात्तस्य चसर्वेभावविकाराःस्युरेकस्याअपीश्वरेच्छायाः प्रतिवस्तुकालभेदेनाऽऽकारस्यधर्मस्यवाभेदकल्पनेतुलोकविरोधः ॥ लोकेज्ञानादिवदिच्छायाअपिअनुभवबलेनसमानविषयकत्वेनस्थित्यनङ्गीकारात् ॥ तत्रलौकिकेच्छातोऽत्यन्तवैलक्षण्येपीच्छाशब्दप्रयोगस्त्वादैचोर्वृद्धिप्रयोगइवपारिभाषिकःस्या)दित्यादिः ॥ अत्रोच्यतेब्रह्मैवस्वेच्छया स्वात्मभूतयाजगद्रूपमभवत् ॥ तत्रहेतूरमणेच्छैवप्रतीयते ॥ कुतः ॥ तथैववेदेप्रतिपादनात् ॥ तथाचश्रुतयः "एकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छत् ॥ बहुस्यांप्रजायेय ॥ सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेति ॥ तदात्मानंस्वयमकुरुत ॥ सच्चत्यच्चाऽभव"दित्यादयः ॥ नच मायया तथाभवनम् ॥ श्रुतिषुमायावाचकपदाऽभावात् ॥ यदिमायाऽकुरुतेतिस्यात्तदातथैवस्वीकृतंस्यात् ॥ वैदिकानांवैदेकसमधिगम्येऽर्थेश्रुतेरेवप्रमाणत्वात् ॥ कुतर्काश्रयणेत्वनवस्थास्यात् ॥ मोक्षाऽभावश्चस्यात् ॥ अतएवोक्तं "तर्काऽप्रतिष्ठानादप्यन्यथाऽनुमेयमितिचेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः" इति ॥ ननुब्रह्मणोजगद्रूपत्वे तस्यविकारित्वापत्तिरतोमाययातथात्वमेवाङ्गीकरणीयम् ॥ एवञ्चमायायाएवविकारित्वंब्रह्मणश्चकूटस्थत्वेननिर्विकारत्वमेवेतिचेन्न ॥ ब्रह्मणःकार्याकारत्वेपिविकारित्वंनसंभवति ॥ सर्वभवनसमर्थत्वात् ॥ अन्यथोपादानाभिन्ननिमित्तत्वमपिनस्यात्तस्याऽपिलोकेऽदृष्टत्वात् ॥ कल्पना-

याश्चतवलोकानुसारित्वमेव ॥ अस्मन्मतेचयथावेदउपदिष्टं तथैवमन्तव्यम् ॥ वेदेचनिर्विकारस्यैवजगत्कारणत्वंप्रतिपादितमतस्तथैवमंतव्यम् ॥ अतएवमृदादीनांदृष्टान्तत्वे नोपादानंवेदेकृतम् ॥ नहिमृदो घटादिरूपत्वेपिविकारित्वम् ॥ विकारस्त्वन्यथाभावः ॥ यथादुग्धस्यदधिरूपतायां ॥ नह्येवंमृदोऽप्यन्यथाभावः ॥ अन्यथाघटतिरोभावेपुनर्मृद्रूपतानस्यात् ॥ दध्नोदुग्धरूपतेव ॥ नापिमृदादीनांमायया घटादिभावः ॥ मृत्त्वेनज्ञानेघटादीनांबाधःस्यात् ॥ किन्तुमृदादीनामवस्थाविशेषएवघटादिरेवंब्रह्मणोप्यवस्थाविशेषएवजगदित्यन्यत्रविस्तरः ॥ साचेश्वरेच्छानित्या ॥ नचेच्छायानित्यत्वेसर्वदासर्वकार्योत्पत्तिप्रसङ्गइतिवाच्यम् ॥ यदायथायस्योत्पत्तिर्वृद्धिस्तिरोभावादिरिच्छायाविषयीभूतस्तदातथातस्याऽविर्भावादिर्जायतेनान्यथा ॥ त्वन्मतेपिब्रह्मणोनित्यत्वेनसर्वदासर्वकार्योत्पत्तिःकुतोनस्यात् ॥ तदेतत्सर्वमग्रेवक्ष्यते ॥ नचाऽऽकारबाहुल्यंसर्वकार्याकारायाएकस्याएवेच्छायाःकल्पनात् ॥ तथैवश्रुत्यानिरूपणात् ॥ नहिलोकानुसारिण्येववेदे कल्पना ॥ लोकेशरीरान्तःकरणादिविशिष्टएवेच्छादर्शनेनेश्वरस्यापिशरीरान्तःकरणादिकंलोकानुसारिभिर्भवद्भिःकुतोनकल्प्यते ॥ लोकेभवन्मतेरजतताऽधिष्ठानस्यानित्यत्वाज्जगद्भ्रमाधिष्ठानस्यब्रह्मणोमिथ्यात्वंचकुतोनाङ्गीक्रियते ॥ लोकेजगद्धेतुभूतायाइच्छायाअदर्शनेनलोकेच्छातोऽत्यन्तविलक्षणत्वेनेच्छापदस्यपारिभाषिकत्वमीश्वरेच्छायांभवन्मतेऽपिकुतोनस्यादितिविभावनीयम् ॥ स्याद्वेच्छाशब्दस्यनानार्थतेत्यादिप्रलापस्त्वनभ्युपगमेनैवपरास्तः ॥

अथ नित्यायाभगवदिच्छायाः श्रुतिसिद्धे जगत्कारणत्वे प्रत्यवस्थायिनं मायादेस्तत्कारणत्वबोधकं जगज्जन्मादिकारणत्वरूपश्रौतसौत्रब्रह्मलक्षणबाधकम् ॥ सहस्राक्षे ईशानः

---

१ ईशानःसृजतीच्छयैव यदितां केनाऽऽत्मनाऽऽत्माश्रयान्नान्येष्टयापिभयात् श्रुतिस्मृतिगणैरिच्छोद्भवः कालतः ॥ उद्बुद्धाज्जनकर्मणोबत तथाऽविद्याख्यमायावशात्हेतुत्वं च परस्य लक्षणमिदं शाखेन्दुवद्वाऽन्यगम् ॥ ३ ॥ अथ रमणार्थमिदं सर्वं ब्रह्मैव स्वेच्छयाऽभवदिति शुद्धाऽद्वैतमार्तण्डोक्तमीश्वरेच्छामात्रस्य जगद्धेतुत्वं खण्डयति ॥ ईशानःसृजतीति ॥ एवकारेण कर्मादिव्यावृत्तिः ॥ तत्र यदीश्वरेच्छा नित्या स्यात्तदा सर्वदा सर्वं कार्यं स्यात्तस्य च सर्वे भावविकाराः स्युः ॥ एकस्या अपीच्छायाः प्रतिवस्तु कालभेदेनाऽऽकारस्य धर्मस्य वा भेदकल्पने तु लोकविरोधः ॥ लोके ज्ञानादिवदिच्छायाअपि अनुभवबलेन समानविषयकत्वेन स्थित्यङ्गीकारात् ॥ तत्र लौकिकेच्छातोऽत्यन्तवैलक्षण्येऽपीच्छाशब्दप्रयोगस्त्वादैचोर्वृद्धिशब्दप्रयोगइव पारिभाषिकःस्यात् ॥ स्याद्वेच्छाशब्दस्य नानार्थता ॥ सोऽकामयतेति श्रौतव्यवहारस्य तथाप्युपपत्तेः ॥ तस्यानित्येच्छापक्षपरतायावक्ष्यमाणत्वाच ॥

सृजतीच्छयैवयदीतितृतीयं श्लोकं अथरमणार्थमिदमित्यादिना ब्रह्मणोनाङ्गत्वमित्यन्तेन व्याख्यानेन सहितं **अग्रेचईशानइत्यादिना अलमप्रकृतविचारेणेत्यन्तेन** खण्डयिष्यन्तः अथरमणार्थमित्यादिं वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्यन्तं भागंतावत्परिहरन्ति ॥ **अत्रोच्यत इत्यादिना ॥ अनभ्युपगमेनैवपरास्तइत्यन्तेन** ॥ तत्र मार्तण्डकारिकायां एवकारः स्वाव्यवहितपूर्वब्रह्मपदेनैव संबध्यमानउपादानान्तरकर्त्रन्तरे एव व्यवच्छिनत्ति ॥ नतु कारणान्तरम् ॥ नापि टीकाकृता तस्योत्तरत्रान्वयोव्याख्यातः ॥ अतः सहस्राक्षे (शुद्धाद्वैतमार्तण्डोक्तमीश्वरेच्छामात्रस्य जगद्धेतुत्वं) इति न वक्तुं युक्तं किन्तु निबन्धादिसिद्धं शङ्कराचार्यपरमगुरुगौडपादनिरूपितं वा तदिच्छामात्रस्य जगदाविर्भावे प्रथमतरकरणत्वमित्येवोचितं वक्तुम् ॥ प्रथमतरेतिविशेषणानुपादाने त्वस्माभिः कर्मादीनामवान्तरकारणत्वस्याप्रत्याख्याततयाऽस्मदनुवादे एवकारेण कर्मादिव्यावृत्त्युक्तिरसङ्गतैव स्यात् ॥ स्पष्टं तेषामवान्तरकारणत्वंत्वाकरे (अ० २ पा० १ सूत्र ३४) "वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वा" दिति (अ० २ पा० ३ सू० ४२) "कृतप्रयत्नापेक्षस्त्वि"त्याद्यधिकरणेषु ॥ **रमणेच्छैवेति** ॥ रमणार्थमेव जगद्रूपेणाविर्भवनमितितु विशेषतः प्रमाणोपन्यासपुरःसरं तदीयनवमश्लोकनिरसनावसरे दर्शयिष्यामः ॥ इह त्विच्छायाएव जगदाविर्भावे करणत्वं पूर्वमुपपादयिष्यते ॥ अथभगवान् स्वेच्छयैव स्वरूपादेव प्रपञ्चमाविष्कुरुतइति बोधकानि प्रमाणानि तावदुपन्यस्यन्ते ॥ तत्र ऋक्शाखायां ऐतरेयब्राह्मणे "आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत् ॥ नान्यत्किञ्चनमिषत् ॥ सईक्षतलोकान्नुसृजाइति ॥ सइमाँलोकानसृजत" तैत्तिरीयाणामानन्दवल्ल्याम् "सोकामयत ॥ बहुस्यांप्रजायेयेति ॥ सतपोतप्यत ॥ सतपस्तप्त्वाइदꣳसर्वमसृजत" मैत्रायणीयोपनिषदि (प्रपाठक १ खंड २ मंत्र ६) "प्रजापतिर्वाएकोऽग्रेऽतिष्ठत्सनारमतैकःसआत्मानमभिध्यात्वाबह्वीःप्रजाअसृजत" इतिवाजसनेयिनां पुरुषविधब्राह्मणे "आत्मैवेदमग्रआसीत्पुरुषविधःसोऽनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्यत्" इत्युपक्रम्य "सवैनैवरेमे तस्मादेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छत् सहैतावानास" छन्दोगानां श्वेतकेतुविद्यायां "सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्युपक्रम्य "तदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेति । तत्तेजोसृजत" इत्यादि ॥ आथर्वणानां गोपथब्राह्मणे "ब्रह्महवाइदमग्रआसीत्स्वयंत्वेकमेवतदैक्षतमहद्वैयक्षंतदेकमेवास्मिहन्ताहमदेवमन्मात्रंद्वितीयंदेवनिर्ममे" इति तेषां प्रश्नोपनिषदि (प्रश्न ६) "सईक्षांचक्रे" इत्युपक्रम्य "सप्राणमसृजतप्राणाच्छ्रद्धांखंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीन्द्रियम् ॥ मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमन्त्राःकर्मलोकालोकेषुचनामच" इतिऋग्यजुःसामाथर्वस्स्वेवमादीनि तत्रतत्र श्रुत्यन्तराण्यप्यनुसन्धेयानि ॥ एवं वेदावाच्यतां मायापरपर्यायप्रकृतिकारणवादं च निरस्यन्सूत्रकारोप्याह ॥ (अ० १ पा० १ सू० ४।१७) "ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ कामाच्चनानुमानापेक्षा ॥" (अ० १ पा० ४ सू० २४) "अभिध्योपदेशाच्च" इत्यादि ॥ एवमादिषु ब्रह्मणा जगतउत्पादने इच्छायाएव साधकतमत्वश्रवणात् सैव कारणम् नतु विशेषोद्बुद्धजीवकर्माणिमाया वा तत् ॥ अश्रवणात् ॥ ग्रहिलतया तथाङ्गीकारे तु श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापातात् ॥ यदि श्रुतिस्तथाभिप्रेयात्त्वदुक्तां

प्रक्रियां सैववदेत् ॥ नतु इच्छामात्रेण सर्गम् ॥ तदेतदभिप्रेत्याहुः ॥ **नचमाययेत्यादिना** ॥ **श्रुतिषु** ॥ सर्गप्रकरणश्रुतिषु ॥ **मायाकुरुतेति** ॥ तदात्मानमिति स्वपरिणामबोधकवाक्यवदेवं श्रुतिवाक्यं यदि स्यादिति भावः ॥ श्वेताश्वतरे पुराणेषुचोच्यमाना माया तु तत्रैव तच्छक्तितया प्रतिपादितेति सर्वभवनसामर्थ्यरूपा सा नब्रह्मातिरिक्ता ॥ अतोब्रह्म यथा यथा भवनमिच्छति तथा तथा स्वसामर्थ्येनैव भवतीति तत्राभिप्रायः ॥ नतु भावरूपाऽज्ञानस्वरूपात्त्वदभिमता सा श्रूयते ॥ विशेषस्तु वक्ष्यते ॥ **अनवस्थास्यादिति** ॥ केश्चिद्बुद्धिमद्भिर्यत्नेनोत्प्रेक्षिताअपि तर्काबुद्धिमत्तरैरितरैराभास्यन्ते ॥ तदुत्प्रेक्षिताश्चान्यैर्बुद्धिमत्तमैरित्येकत्रतर्के प्रतिष्ठाभावादनवस्था ॥ **मोक्षाभावश्चेति** ॥ अलौकिकेर्थे यथाश्रुतप्रतिपत्तिमन्तरा केवलतर्कैः पर्यवसानस्यासिध्या संशयात्मत्वानपाये साधनासंपत्या मोक्षाभावः ॥ एतेन तर्काप्रतिष्ठानसूत्रस्यार्थोदर्शितः ॥ **अतएवोक्तमिति** ॥ अविरोधस्य प्रथमे पादे व्यासचरणैः (सूत्र ११) उक्तमित्यर्थः ॥ अथ कण्ठरवेणास्मत्संमतप्रक्रियायाः श्रुतितोऽसिद्धावपि युक्त्या तां साधयिष्यामइत्याशयेन शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ समादधते॥ **कार्याकारत्वइत्यादिना** ॥ **नसंभवतीति** ॥ यथा तदात्मानमितिश्रुत्योपादानत्वं तथाऽजरत्वाऽमरत्वाऽविक्रियत्वादिश्रुत्या निर्विकारत्वमपि यथागमं तत्र प्रतिपत्तव्यमेव ॥ तस्योपनिषदत्वात् ॥ श्रुतिभिश्च "तदेजतितन्नेजति" इत्यादिना तत्र विरुद्धधर्माश्रयतायाबोधनात् ॥ **अन्यथेति** ॥ श्रुतिमनाश्रित्य तर्काश्रयणे ॥ **वेदेचेत्यादि** ॥ मुण्डकादिषु "अथपराययातदक्षरमधिगम्यतेयत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रंतदपाणिपादंनित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्मंतदव्ययंयद्भूतयोनिंपरिपश्यन्तिधीराः"इत्यादावदृश्यत्वादिना निर्विकारस्यैव भूतयोनिपदेन जगत्कारणत्वमुक्तम् ॥ अग्रे चानुपदंदृष्टान्तपूर्वकं "तथाक्षरात्संभवतीहविश्वम्" इति तदेव स्फुटीकृतम् ॥ एवं तत्र तत्रोपनिषत्सु द्रष्टव्यम् ॥ **अतएवेति** ॥ अविकृतपरिणामवादस्यैव वेदाभिप्रायगोचरत्वादेव ॥ **वेदेकृतमिति** ॥ छान्दोग्यादिषु "यथासोम्यैकेनमृत्पिण्डेन ॥ यथासोम्यैकेनलोहमणिना" इत्यादिना कृतम् ॥ **विकारस्त्वन्यथाभावइति** ॥ स्वासाधारणधर्मपरित्यागपुरःसरः पुनः कारणभावप्रतिरोधिधर्मान्तरोदयोविकारः ॥ यथा दुग्धस्य दधिभावे दुग्धासाधारणधर्मस्य माधुर्यादेः परित्यागः ॥ पुनर्दुग्धभावापत्तिप्रतिरोधिनोऽम्लत्वघनत्वादेरुदयश्च ॥ श्रुत्युक्तानां मृत्सुवर्णायःप्रभृतीनां तु घटकटककटाहादिभावेपि तदसाधारणधर्माणां गन्धवत्त्वकषपट्टिकारोहित्वकृष्णकठिनधातुत्वादीनां न परित्यागः ॥ नापि घटादीनां भूयः कारणभावानापत्तिः ॥ अतएवघटादेः पाकादिदशायां धर्मान्तरोदयेपि न दोषः ॥ तस्य कारणभावापत्तिप्रतिरोधित्वाभावात् ॥ किञ्च यदि मृदादेः श्रौतदृष्टान्तस्य मायया घटादिभावः स्यात्स्यात्तर्हि ब्रह्मणोपि तया प्रपञ्चभावः ॥ तदेवतु नास्तीत्याहुः ॥ **नापीत्यादि** ॥ यथा रज्जुत्वेन ज्ञानादेव तत्र सर्पप्रत्ययोन भवति तथा मृत्त्वादिना ज्ञानेपि घटादिप्रत्ययस्तथासति नस्यात् ॥ घटाद्याविर्भावे कुलालादिव्यापारोपि नापेक्ष्येत ॥ नहिरज्जौ सर्पप्रत्यये सर्पिण्यागर्भधारणप्रसवाद्यपेक्ष्यते ॥ एतच्च सर्वं पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्यते॥

अन्यत्र विस्तरइति ॥ भाष्यतत्प्रकाशनिबन्धावरणभङ्गादिषु विस्तरः ॥ तस्मादन्यथा-नुपपत्त्यापि इच्छया ब्रह्मणः सर्वरूपेणभवनमिति श्रौतीसर्गप्रक्रियैवादरणीयेत्यभिसन्धिः ॥ अथसाचेश्वरेच्छेत्यादेः अग्रेवक्ष्यतइत्यन्तस्याऽयमभिप्रायः ॥ साचब्रह्मधर्मत्वान्नित्यैव ॥ "अनुच्छित्तिधर्मे"तिमैत्रेयीब्राह्मणादिषु तद्धर्माणां नित्यत्वाम्नानात् ॥ नच यदीश्वरेच्छानित्यास्यात्तदासर्वदासर्वं कार्यं स्यात्तस्य च सर्वे भावविकाराः स्युरिति वाच्यम् ॥ सृष्ट्यधिकरणे स्थूले कालोपाधौ क्रमिकेषु सूक्ष्मकालोपाधिष्वस्मिन्काले-ऽस्मिन्देशइदमेतद्द्वारैवमाविर्भावनीयं स्थापनीयं वर्धनीयं विपरिणमनीयमिति निखिल-प्रापञ्चिकपदार्थानां सामान्यतोविशेषतश्च तया विषयीकारात् ॥ तेनैव क्रमेण सर्वभव-नौचित्येन सर्वकार्याणां यास्कोक्तानां तत्तद्भावविकाराणां च यौगपद्यस्याप्रसक्तेः ॥ दृश्यते चेत्थंकारं लोकेपि महाराजादीनां समयसमयः ॥ अमुष्मिन्नमुष्मिन्नवसरएवादोदः कार्यमिति ॥ महाराजादीनां हि श्वः प्रातरुपवनं यास्यामः सङ्गवेऽक्षैः क्रीडिष्यामो-मध्यान्हे भोक्ष्यामोऽपराण्हे सङ्गीतं श्रोष्यामःसायं नन्द्यावर्तं प्रवेक्ष्यामइत्यादीच्छायाः पूर्वमेव सत्वेपि नहि तत्तत्कालनियतस्य तस्य तस्य कार्यस्य यौगपद्यमापद्यते ॥ इयांस्तु विशेषः ॥ लौकिकेश्वराणां सङ्कल्पः क्वचित्फलं साधनं विषयं वा व्यभि-चरति ॥ नतु परमेश्वरस्येति ॥ इदमेवालोचनं "सतपोतप्यत" इतिश्रुतौतपःशब्देनो-च्यते ॥ "यःसर्वज्ञःसर्वविद्यस्यज्ञानमयंतपः" इति मुण्डकश्रुतेः ॥ तपआलोचन इत्यतऔणादिकोऽसुन् ॥ सन्तापार्थकप्रकृतिकासुन्नन्तादरे तु जीवतौल्यादनीश्वर-त्वमापद्येत ॥ ईश्वरान्तराभावेन फलमतइत्यधिकरणं च विरुध्येत ॥ नच क्रीडने कालापेक्षायां द्वैतं पारतन्त्र्यं वा शङ्क्यम् ॥ दशमस्कन्धे (अ० ८५ श्लो० ४) यत्रयेनयतोयस्ययस्मैयद्यद्यथायदा ॥ स्यादिदंभगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वर इति सप्त-मस्कन्धेनवमाध्याये (श्लो० २०) यस्मिन्यतोयर्हियेनचयस्ययस्माद्यस्मैयथायदुत यस्त्वपरःपरोवा ॥ भावः करोतिविकरोतिपृथक्स्वभावःसञ्चोदितस्तदखिलंभवतःस्वरूप-मित्येवमादिषुसर्वस्यापि भगवद्रूपतोक्तेः ॥ अत्र यदायर्हीतिपदाभ्यां तत्तदधि-करणकालोपाधीनामपि तदनतिरिक्तत्वं बोध्यते ॥ भवन्मतेपि ब्रह्मणः कारणत्वे तस्य नित्यतया मायायास्तत्त्वे तस्याअनादितया च सर्वदासर्वकार्यादिप्रसङ्गादिदोषा-दुरुद्धराएवेति पुरस्तात्प्रपञ्चयिष्यते ॥ नचाकारेत्यादेःपरास्तइत्यन्तस्याऽय-माशयः ॥ यत्तुसहस्राक्षे एकस्याअपीत्यादि अङ्गीकारादित्यन्तमुक्तं तदसत् ॥ लोके अपेक्षाबुद्धिवद्विद्याधने मे भूयास्तामित्यादीच्छायाअनेकविषयावगाहित्वानुभवात् ॥ नापि लोकविरोधोदोषः ॥ "पश्यत्यचक्षुः सशृणोत्यकर्णः" ॥ गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्यो-विकारैः प्राकृतैर्गुणैः ॥ निर्दोषपूर्णगुणविग्रहआत्मतन्त्रोनिश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्चहीनः ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृतिगणैर्भगवद्गुणानामप्राकृतत्वासिद्धेः ॥ अन्यथा सर्वं विषयीकुर्वत्तस्यैकं नित्यंज्ञानमपि लोकविरोधान्न शक्येतवक्तुम् ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ विष्णुसहस्रनामभाष्ये अमृत्युःसर्वदृक्सिंहइत्यत्र "प्राणिनांकृताकृतंसर्वंपश्यतिस्वाभाविकेनबोधेनेतिसर्वदृक्"

इति ॥ सर्वदर्शीविमुक्तात्मेयत्र "सर्वेषांप्राणिनांकृताकृतंसर्वंपश्यतिस्वाभाविकेन-बोधेनेति सर्वदर्शीति" एवमादिषु शङ्कराचार्यैरपि तस्य नित्यैकज्ञानस्योरीकारात् ॥ नच नाना ज्ञानानि कल्प्यानि ॥ तेषांयुगपदेकाधिकरणवृत्तितायालोकविरुद्धत्वे घट्टकु-टीप्रभातापातात् ॥ सर्वविषयकज्ञानानङ्गीकारे च "यःसर्वज्ञःसर्वशक्तिः ॥ सवेत्तिवेद्यं नचतस्यवेत्ता" इति मुण्डकश्वेताश्वतरादिश्रुतयः ॥ वेदाहंसमतीतानिवर्तमाना-निचार्जुन ॥ भविष्याणिचभूतानिमांतुवेदनकश्चन ॥ इत्यादिस्मृतयश्च व्याकुप्येयुः ॥ नच पर्यायेणसर्वज्ञत्वं शङ्क्यम् ॥ सर्वएवहिसर्वेषां भवन्तिक्रमशोमिथइति श्रीभा-गवतोक्तरीत्या पर्यायतः सर्वज्ञतायाजीवेपि संभवेनेश्वरमात्रे तथात्वबोधकश्रुत्या-दिविप्लवानपायात् ॥ तत्त्वमसीत्यादौ स्वेष्टसर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वादित्याज्यभागव्यवस्था-भङ्गप्रसङ्गाच्च ॥ तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतपेत्यासदिसावैदिकसर्वज्ञत्वबोधकप्रमा-णविरोधाच्च ॥ पर्यायेणसार्वज्ञ्येऽभिप्रेतेतत्तत्काले तत्तज्जन्मज्ञानस्यार्जुनेपिसत्त्वेन नत्वं वेत्थेति निषेधोनोपपद्येत ॥ अथ श्रुत्याद्यनाकुलत्वाय सदा सार्वज्ञ्यं तस्य स्वीक्रियेत तदा तानि ज्ञानानि नाना एकमेव वा नाद्यः ॥ एककालावच्छेदेनानेकेषां तेषां सामानाधिकरण्यस्य बहुकालावस्थायित्वस्य च लोकविरुद्धत्वात् ॥ यदि चेश्वरध-र्मेषु लोकविरोधः सह्येततर्हि तं सोढ्वा लाघवादेकमेव तत्सर्वावगाहि स्वीक्रियताम् ॥ लोकेपि समूहालंबनानां ज्ञानविशेषाणामनेकावगाहित्वस्य दर्शनेन प्रथमपक्षवत्प्रबललो-कविरोधाभावाच्च ॥ एवमीश्वरज्ञानस्य सिद्धएकत्वे तदिच्छायाअपि तथात्वमस्तु ॥ तस्या-ज्ञानसमानविषयकत्वनियमात् ॥ किञ्च कार्यमात्रं प्रतीश्वरेच्छाप्रयत्नौ कारणं न वा ॥ न द्वितीयः ॥ "सोकामयत ॥ इदꣳसर्वमसृजत ॥ कर्तारमीशंपुरुषंब्रह्मयोनिम्" अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्ततइति तपाम्यहमहंवर्षन्निगृह्णाम्युत्सृजामिचेत्यादिकर्तृत्वा-दिबोधकश्रुतिस्मृतिशतपीडापत्तेः ॥ लोकायतिकादितन्त्रतन्त्रनिरीश्वरवादापत्त्या श्रुतिप्रभृ-तिसर्वविप्लवप्रसक्तेश्च ॥ आद्यश्चेत्तत्तद्विषयिण्यइच्छानाना एकैव वा ॥ न प्रथमः ॥ लोके एकैकस्यास्तस्यास्त्रित्रिक्षणावस्थायित्वनियमेनानेकासां तासां यौगपद्यस्य लोकविरुद्धत्वात् ॥ यदि चेश्वरधर्मेषु तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वमाश्रीयेत तर्हि तंसोढ्वा लाघवादेकैवेच्छा सर्वानुगता स्वीक्रियताम् ॥ इच्छाविशेषाणामनेकविषयावगाहितायाअनुभवेन प्रथमपक्ष-वत्प्रबलतद्विरोधाभावाच्च ॥ नच पर्यायेणतत्तदिच्छाः कल्प्याः ॥ कार्ययौगपद्यानुपपत्तेः ॥ एतेनापि ज्ञाननित्यत्वं दृढीकृतम् ॥ तदन्तरेणेच्छायास्तामन्तरेण कार्याणां चासंभवात् ॥ समानविषयकत्वं च तद्विषयविषयकत्वम् ॥ इह चेच्छायाःकिंविषयविषयकत्वेन स्थिति-रनुभवबलेनाङ्गीक्रियते ॥ ज्ञानादिसमानविषयकत्वेनेति चेन्न ॥ ज्ञानादिवदिति दृष्टान्तत-योपन्यासासङ्गतेः ॥ अतएकैकविषयावगाहित्वाभिप्रायेण समानविषयत्वोक्तिस्तु प्रेक्षाव-च्छैलीविरुद्धा ॥ यच्च तत्र लौकिकेच्छातइत्यादि वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्यन्तमभ्यधायि तदप्या-होपुरुषिकामात्रम् ॥ इच्छात्वं हि नाम इच्छतीति प्रमितिगोचरेच्छात्वजातिमत्त्वम् ॥ प्रवृत्तेः साक्षादनुकूलगुणत्वं वा ॥ अत्राद्यलक्षणे प्रमितिःप्रत्यक्षशाब्दाद्यन्यतमा विव-

क्ष्यते ॥ तेनेश्वरेच्छायां तादृशशाब्दविषयत्वान्नाव्याप्तिः द्वितीयस्मिंश्च ज्ञानेतिप्रसङ्गवारणाय साक्षात्पदम् ॥ विषये तद्वारणाय गुणपदम् ॥ परे तु विषयस्यापि ज्ञानेच्छाद्वारैवानुकूलत्वमभिप्रेत्यगुणपदं त्यजन्ति ॥ आस्तांचैतत ॥ तथात्वं चेश्वरेच्छायामपि समन्वेत्येवेति नात्यन्तवैलक्षण्यं तस्याः ॥ उद्देश्यताख्यविषयतावत्वेन तौल्याच्च ॥ अतोन तत्रेच्छाशब्दां प्रयोगःपारिभाषिकोनानार्थोवा सः ॥ नित्यत्वसर्वविगाहित्वाभ्यामेवात्यन्तवैलक्षण्यस्वीकारे तु ईश्वरज्ञानेज्ञानशब्दप्रयोगोपि पारिभाषिकः स्यात् ॥ स्याद्वा ज्ञानशब्दस्य नानार्थता ॥ किञ्चनित्यत्वेनविभुत्वात्सर्ववस्तुसंबन्धित्वेन धर्मान्तरैश्च लौकिकप्रतिबिंबतोविलक्षणतमेपि जीवे लोकविरोधमनुसन्धाय किञ्चिद्वैलक्षण्यस्यादोषत्वंस्वाष्टमश्लोकविवरणे वदन् प्रकृते च ताभ्यामेवात्यन्तवैलक्षण्यंप्रतिपिपादयिषन्कुतोन जिन्हेषि ॥ ईशज्ञानेच्छयोश्च तंतं शब्दं न वयं स्वयमेव प्रयुंज्मः ॥ किन्तु "सआत्मानमेवावेत् ॥ सद्वितीयमैच्छत्" इत्यादिवैदिकव्यवहारानुसारात् ॥ नच श्रौतव्यवहारोनानार्थकल्पनेन पारिभाषिकत्वेन वोपपादनीयः ॥ हनहिंसागत्योरित्यादिवज्जानातीच्छत्योरनेकशक्तिकताग्राहकमानाभावात् धातूनपारिभाषिकार्थान्तरादर्शनाच्च ॥ अतएव वृध्यादिसंज्ञास्थलेपि क्तिन्नन्तादयस्तेते शब्दा एव तत्रतत्रार्थेपरिभाष्यन्ते नतु तत्तत्प्रकृतयोधातवः ॥ तस्माद्वेत्तिकामयतिप्रभृतीनामनेकेषांपारिभाषिकत्वकल्पनमरोचिष्णु ॥ इच्छाशब्दमात्रस्य पारिभाषिकत्वकल्पने तु "सद्वितीयमैच्छत् ॥ सोकामयत" इत्यादौ न तत्कल्पनावकाशः ॥ अपिच मूलोक्तरीत्या ईश्वरेशरीराद्यभावादीक्षितृशब्दस्य ब्रह्मणिपारमार्थिकसत्यत्वाद्भ्रमाधिष्ठानशब्दस्य भवन्मतेपीश्वरेच्छायांजगद्धेतुभावादिच्छाशब्दस्यच प्रयोगःपारिभाषिकःकुतोनस्यात् ॥ कुतो वानस्यादीक्षित्रादिशब्दानांनानार्थतेत्यायूह्यम् ॥ ईश्वरेच्छायाएवजगद्धेतुत्वंनान्येच्छाया इतितु (अ० ४ पा० ४ सू० १७) "जगद्व्यापारवर्जंप्रकरणादसंनिहितत्वाच्च" इत्यधिकरणेभाष्येमुक्तानामपिजगद्व्यापारंप्रतिषिध्येश्वरएवतंस्थापयद्भिःशङ्कराचार्यैःस्वीकृतमेव ॥ तदैक्षतेत्यादिश्रुतीनामनित्येच्छापक्षपरतात्विछानित्यत्वनिर्णयेननिराकारिनिराकरिष्यतेच ॥ किञ्च तावका अपि बहवः सर्गसमयएव समुदयजुषामीश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नानामाप्रलयस्थायिनीमेकैकामेवव्यक्तिं मन्यंतेऽतस्तादृशानित्येच्छापरत्वपक्षेपि वैलक्षण्यतादवस्थ्यान्नोक्तदोषनिस्तारः ॥ इच्छाजन्यसर्वकार्याणां सर्गारंभकालएवोद्भवस्यापत्तेश्च ॥

यत्तु (किञ्चतदाऽऽकारास्तद्धर्मावायावन्तः कल्प्यन्तेतावत्यइच्छा एवकल्प्यन्ता)मित्याद्युक्तंतन्न ॥ श्रुत्यनुसारेणैवकल्पनाऽस्मन्मतेसंभवतीत्युक्तमसकृदेवतादृशश्रुत्यभावेनतत्कल्पनाऽसंभवात् ॥ धर्मभेदेनाकारभेदेनचधर्मिभेदकल्पनेस्मृत्यनुभवस्वप्नाद्यनेकवृत्तिविशिष्टस्याऽनेकाकारस्यान्तःकरणस्यैकत्वंनस्यात् ॥ तत्तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टैकघटादिकल्पनापेक्षयातावन्तोघटपटादयःकल्प्यन्तां ॥ नत्वेकं घटंप्रकल्प्यतत्रतत्रतत्क्षणवृत्तित्ववैशिष्ट्यानि ॥ घटकल्पनायाआ-

धिक्यात् ॥ धर्मकल्पनातोधर्मिकल्पनागौरवस्यत्वन्मतेऽकिञ्चित्कर-
त्वात् ॥ त्वन्मतेत्रापियौक्तिकगौरवस्यासत्वान्मानाभावस्यचोक्तत्वा-
त् ॥ एवंचजितंक्षणिकवादिभिर्नास्तिकैः ॥ "तदैक्षतबहुस्यांप्रजाये-
ये"त्यादिश्रुतौतत्तत्पदार्थाऽऽकारानेकेच्छानामप्रतीतेस्तादृशश्रुति-
सत्वे नचेदृशीश्रुतिः स्मृतिर्वाकाचिदस्तीत्यादिकथनमयुक्तम् ॥
तत्रैकेच्छायाएवप्रतीतेः ॥

सहस्राक्षे ॥ किंचतदाकाराइत्यादिमाश्रीयेतेत्यन्तं भागं दूषयंति ॥ यत्तुकिंचेत्यादिना ॥ प्रतीतेरित्यंतेन ॥ अत्रायं भावः ॥ यच्च किंचतदाकाराइत्यादिमानाभावादित्यंतमवादि तदपि कुशकाशावलंबनम् ॥ बह्विच्छावादिनापि कश्चिदाकारः प्रतीच्छमुपगंतव्योन वा ॥ नांत्यः ॥ निराकारकेच्छायाअप्रसिद्धेः ॥ आद्यश्चेद्बह्विच्छानां कल्पनैवाधिका नत्वेकेच्छायाः सा ॥ किंच प्रकारताविशेष्यतासंसर्गताख्यत्रिविधविषयतानिरूपितविषयितारूपधर्मः प्रतीश्वरज्ञानं प्रति तदिच्छं च मंतव्योन वा ॥ न द्वितीयः ॥ निर्विषयेच्छाद्यनुपपत्तेः ॥ आद्येइच्छायाःस्वाश्रयनिरूपितधर्मत्वेपिपूर्वोक्तविषयितानिरूपितधर्मित्वमक्षतमितिधर्मकल्पनातोधर्मिकल्पनायागुरुत्वान्नेच्छाबह्वयःकल्प्यंतइतियुक्तमेव ॥ अन्यथात्वयापियावंतस्तत्तद्विषयाकारा मायावृत्तिविशेषाःकल्प्यंतेतावत्योमायाएवकल्प्यंतां ॥ मायाकल्पनायास्सुतरामाधिक्याद्वचनमात्रेणगौरवादिव्यवस्थायाअसिद्धेस्त्वयांऽगीकारात्॥ तथायावतोंतःकरणवृत्तिविशेषाजीवेपुकल्प्येरनूतावंत्यंतःकरणान्येवाभ्युपेयंतां ॥ धर्मिकल्पनात्वेनगौरवेमानाभावस्यत्वयैवोक्तवात् ॥ यदिचतत्कल्पनेगौरवस्ययौक्तिकत्वमाश्रीयेततर्हिप्रकृतेपितदाश्रीयतांसमानयोगक्षेमत्वात् ॥ धर्मिकल्पनस्यागुरुत्वेघटादिषुघटत्वैकत्वनीलत्वाद्यैकैकधर्माश्रयनानाधर्मिसमुदायरूपत्वमपिसुवचम् ॥ मूलदर्शितदिशाक्षणिकवादस्यापादनमपिसुकरम् ॥ बह्विच्छावादिनास्वाश्रयेऽनंतेच्छानांसंबंधास्तासुचविषयितादेस्तेऽनंताएवकल्प्याइतिमहदेवगौरवम् ॥ यच्च (नचेदृशीश्रुतिःस्मृतिर्वाकाचिदस्तियद्बलात्सत्यपिगौरवेबहुधर्मानुगतैकेच्छाऽऽश्रीयेत) इत्युक्तंतदबोधाद्बहुधर्मानुगतामेकामनाश्रित्यैकैकधर्मानुगतानां बह्वीनामाश्रयणेपीच्छासुधर्मितायाःस्वमुखेनैवोपादानेन (इच्छैवधर्मपदेन) इत्यादिस्वोक्तपूर्वस्य स्वयमेवनिरासात् ॥ तस्याः सर्वथानिर्धर्मकत्वेऽभिप्रेयमाणेतुधर्मानुगतेत्येववक्तुंयुक्तं ॥ नतुबहुपदम् । विषयितादिर्धर्मशून्येच्छाचाप्रसिद्धैव ॥ वस्तुतस्तुप्रपंचाविर्भावहेतुतयाम्नातायाःपरब्रह्मेच्छायालाघवाद्बहुत्वबोधकश्रुत्याद्यभावाच्चसिद्ध्यदेकत्वं सर्वकार्यान्यथानुपप-

१ किञ्च तदाकारास्तद्धर्मावा यावन्तःकल्प्यन्ते तावत्यइच्छाएवकल्प्यन्तां नतुएकामिच्छाम्प्रकल्प्य तदाकारादयः ॥ इच्छाकल्पनायाआधिक्यात् ॥ इच्छैवच धर्मपदेनोच्यतां तस्याइच्छाश्रयधर्मत्वात् ॥ एतेन धर्मकल्पनातोधर्मिकल्पनायागुरुत्वान्नेच्छाबह्वयः कल्प्यन्तइतिप्रत्युक्तम् ॥ वचनमात्रेण गौरवादिव्यवस्थायाअसिद्धेश्च ॥ नह्यसति यौक्तिकगौरवेधर्मिकल्पनात्वेनैव गौरवम् ॥ मानाभावात् ॥ नचेदृशी श्रुतिः स्मृतिर्वा काचिदस्ति यद्बलात्सत्यपिगौरवे बहुधर्मानुगतैकेच्छाऽऽश्रीयेत ॥

च्यासिद्ध्यदपितत्तदाकारवत्त्वंचकुतोनस्वीकार्यम् ॥ लोकविरोधादितिचेत्सर्वास्ताः सृष्ट्यव-सरएवसंभूताआसंवर्तवर्तिन्योमन्यंतेनवा ॥ नाद्यः ॥ तद्विरोधतादवस्थ्यात् ॥ तादृशीच श्रुतिःस्मृतिर्वावाच्या ॥ ययातावत्कालस्थायिन्योबह्व्यईश्वरेच्छाबोधिताःस्युः ॥ द्वितीयश्चेज्जीववत्त्रिक्षणावस्थायिन्योनानेच्छाएकैकशःक्रमेणोत्पद्यंतेयुगपदपिवाआद्यएकक्षणावच्छिन्नबहुकार्यानुपपत्त्याप्रागेवापास्तः ॥ अंत्येतद्विरोधोनिरुच्छेदः ॥ किंचसृष्टिकालएवोत्पन्नानांतत्तत्सर्वकार्यतत्तद्भावविकारविषयिणीनां लोकानुरोधात् क्षणत्रयमात्रावस्थायिनीनामनन्तेच्छानामाप्रलयं तत्तत्कालनियततत्तत्कार्यसंभवनिर्वाहायानन्तसंतानकल्पने महदेवनिरर्थकगौरवम् ॥ न च कार्यपूर्वक्षणएवेच्छाउत्पद्यंतइति न सृष्टिदिष्टाप्रभृति तत्संततिः कल्प्येतिवाच्यम् ॥ सतपोतप्यतेतिश्रुतिविरोधात् सार्वज्ञ्यविरोधाच्च ॥ तथाहि परमेश्वरः सर्गावसरएव भावीनि यावत्कार्याणि तत्तज्जन्मास्तित्ववृद्ध्यादीनि तत्र सर्वत्र स्वेच्छानिमित्तकत्वं च जानाति न वा ॥ प्रथमे सर्वेच्छास्तदैवसिद्ध्यन्ति ॥ द्वितीये सर्वविक्त्वश्रुतीनां वेदाहं समतीतानीत्यादिस्मृतीनां च व्याकोपः॥ अतएकस्याअपि तदिच्छायाः सर्वाकारकत्वं श्रुत्यनुकूलयुक्तिसिद्धम् ॥ ईश्वरधर्मेषु लोकविरोधस्याकिंचित्करत्वात् अन्यथा तदीयैकनित्यज्ञानस्यापि सर्वावगाहित्वं न स्यात् ॥ तत्र ब्रह्मधर्मत्वादिना तद्विरोधसहनेत्वत्रापि स सोढव्यइति पूर्वमेवावोचाम किंच तदिच्छायाएकत्वं "सईक्षांचक्रे" (स्कं० १०अ० ३०।३३ श्लो० ३५) तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बंध इत्याद्येकत्वबोधकानेकश्रुतिस्मृतिसिद्धम् ॥ नचोक्तश्रुतौ ईक्षांचक्रइतीक्षतेरेव लिटि रूपमाश्रित्यैकपदं तदितिशंक्यम्॥ शंकराचार्यैरप्युपनिषद्भाष्ये "ईक्षांचक्रेईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवान्" इतिव्याचक्षाणैरीक्षामित्यत्र पृथक्पदत्वस्य बोधनात् ॥ नच द्वितीयाश्रुत्या ग्रहगतैकत्ववत्तदविवक्षितमितिशंक्यम् ॥ तस्येच्छया (स्कं० १ अ० ३ श्लो० १) आदौ लोकसिसृक्षयेत्यादौ तृतीयाश्रुत्या गवाक्रीणातीत्यादिवत्तस्याभ्युपेयत्वसिद्धेः ॥ एतेन "सोकामयत तदैक्षत सेयंदेवतैक्षत" इत्यादावेकैव सा ज्ञेया ॥ अतएव सूत्रकारोपि "कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ पराभिध्यानात्तु ॥ संकल्पादेववि" त्यादौ तस्याएकत्वमेवाह ॥ नित्यत्वं च "भारूपः सत्यसंकल्पआकाशात्मा" इत्यादिसामगशांडिल्यविद्या प्रभृतिश्रुतिप्रतिपन्नं औपनिषदैः सत्यनित्यशब्दयोः पर्यायतायाः पर्याश्रितत्वात् ॥ ईश्वरधर्मत्वाच्चा "विनाशी वा अरेयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा" इत्यादिश्रुतिसम्मतम् ॥ नचात्रोच्छित्तिधर्मत्वाभावोर्थः कल्प्यः ॥ अविनाशिपदेन पौनरुक्त्यापातात् ॥ नाप्यनुच्छित्तिर्धर्मोयस्येति ॥ तावताऽपि सधर्मकत्वापत्तेः उक्तदोषाच्च ॥ धर्मनित्यत्वञ्च तुरीयश्लोकखण्डनादौ विस्तरेणोपपादयिष्यते॥ एवं सिद्धएकत्वे नित्यत्वे च तस्याएवानेकाकारकत्वं तत्तद्देशकालावच्छिन्नसर्वकार्यान्यथानुपपत्तेः ऋगादिशाखासु क्रमेण "सईक्षत लोकान्नुसृजा इति॥ सद्वितीयमैच्छत्सहैतावानास सेयंदेवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" इत्यादिभ्यस्तस्याः सर्वकारणत्वबोधकैतरेयकाण्वच्छन्दोग।दिश्रुतिभ्यश्च श्रौतार्थापत्त्यैवसिद्ध्यति ॥ किञ्च "बहुस्याम्प्रजायेयेति"

इतिब्रह्मवल्लिश्वेतकेतुविद्याश्रुतिः स्पष्टमेकस्यास्तस्याअनेकाकारानुगतत्वम्बोधयति ॥ अन्यथा इतिशब्दद्वयं ब्रूयात् बहुस्यामित्याकारस्य भिन्नत्वात् ॥ अकामयतेतिचावर्तनीयं स्यात् ॥ नित्यत्वञ्च सिद्धार्थस्सिद्धसंकल्प इतिविष्णुनामसहस्रस्मृतिः स्फुटमाह सिद्धशब्दस्य नित्यपर्यायत्वंतु महाभाष्ये पस्पशाह्निके "सिद्धे शब्दार्थसंबंध" इतिवार्तिकव्याख्याने स्पष्टम् ॥

तादृश्याश्चेच्छायाब्रह्माभिन्नैस्तत्तत्पदार्थैः संबन्धे न किंचिद्बाधकम् ॥ पदार्थस्योत्पन्नत्वानुत्पन्नत्वेनाऽसत्संमते सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मस्वरूपेण सत्वात् ॥ एतेन एवंचेत्यादिदूषणमनवकाशं जीवेच्छानां नित्यत्वापादनं सत्कार्यवादिनां मते नसंभवति ॥ इष्टाऽऽपत्तिपराहतत्वात् ॥ नच जीवेच्छानामुत्पत्तिविनाशयोरनुभवसिद्धत्वात्कथमिष्टापत्तिरितिवाच्यम् ॥ अनुभवस्याविर्भावतिरोभावविषयकत्वात् ॥ तिरोभावेऽपिसद्रूपेणास्त्येव ॥ एवञ्चतदृष्टान्तेनेश्वरेच्छायाअनित्यत्वाऽऽपादनंनसंभवति ॥ जीवेच्छेश्वरेच्छयोर्नित्यत्वे प्रकारभेदस्त्वस्त्येव ॥ "सोकामयते"त्यादावुत्पत्तिवाचकपदाऽभावान्नाशवाचकपदाऽभावाच्च कथंतादृशश्रुत्योत्पत्तिविनाशयोः सिध्या नित्यत्वं वक्तुमशक्यम् ॥ वस्तुतस्तु किञ्चेत्यादिप्रलापः परमताज्ञानेन स्वकल्पितशङ्कासमाधानरूपउन्मत्तप्रलापतुल्य एव (कश्चायमिच्छाविषययोस्त्वन्मते संबन्धः किंस्वरूपात्मक उत तद्भिन्नः) इत्यादिना इच्छासंबन्धविषयकप्रश्नः कृतः तत्र ब्रूमः ॥ इच्छाविषययोः स्वरूपएव संबन्धः ॥ सचाविर्भविष्यत्तद्विषयस्वरूपएव फलजनकः ॥ इच्छास्वरूपस्तु नाङ्गीक्रियतेतेनेच्छायानित्यत्वइत्यादिकादोषा अनवकाशाः ॥ नचस्वरूपस्य संबन्धत्वसंभवे संयोगादिर्व्यर्थः स्यादिति वाच्यम् ॥ नहिकिञ्चित्प्रतियोगिकस्य किञ्चिदनुयोगिकस्य स्वरूपस्य संबन्धत्वसंभवोन्यप्रतियोगिकानां संयोगादीनांव्यर्थत्वसंपादकइति कस्यचिदपिसंमतम् । एवं चेच्छायाविषयैर्विषयत्वात्मकस्वरूपसंबन्धस्वीकारेपि घटादीनां भूतलादौ संयोगे कोविरोधः ॥ किञ्च घटादीनां भूतलादौ कालिकदैशिकैकज्ञानविषयत्वादीनां संबन्धानां संभवेपि संयोगस्य संबन्धत्वं प्रतीत्यनुसारेण वैशेषिकैरङ्गीक्रियते ॥ एवं च समानाधिकरणसंबन्धस्यापि संबन्धान्तरानुच्छेदकत्वे व्यधिकरणस्योच्छेदकत्वशङ्कातुदूरादपास्ता ॥ घटादीनांत्वदभिमतानुत्पन्नतादशायामनाविर्भूतत्वेपिसद्रूपे ब्रह्मणि घृतकाठिन्यवल्लीनत्वात्सत्वेन तत्रेच्छायाः स्वरूपसंबन्धः संभवत्येव ॥ तथा च एतेनेत्यादिकं

दत्तोत्तरम् ॥ नाप्युभयभिन्नइत्यादिकं दूषणं तूभयभिन्नस्य संबन्धस्यात्रानङ्गीकारेणैवानवकाशं सतिकुड्ये चित्रमितिन्यायात् ॥

सहस्राक्षे एवंच नित्येच्छाया इत्यादिस्थितेरितिन्यायादित्यन्तं भागंदूषयंति तादृश्याश्चेच्छायाइत्यादिना ॥ चित्रमितिन्यायादित्यन्तेन उत्पन्नत्वेति ॥ कालभेदेन व्यवस्थिते ते नास्मत्सम्मते ॥ इदानीमयमुत्पन्नःपूर्वमनुत्पन्नइतिसत्कार्यैवादेवक्तुमशक्यत्वात् ॥ नित्यत्वादनुत्पन्नत्वं तु सम्मतमेवेति हृदयम् ॥ अत्रेदमाकूतम् ॥ यत् एवञ्च नित्येच्छायास्तैस्तैरित्यादि समानमित्यन्तमलापि तत्तु कोलाहलमात्रम् । आप्रलयस्थायित्वपक्षे ईशेच्छायास्तैस्तैः सृज्यमानपदार्थैः संबंधस्य तत्तत्कार्याणामनुभूयमानक्रमिकत्वोपपत्तये विरम्य व्यापारस्य च त्वयापि स्वीकार्यत्वात् ॥ अनंतेच्छासंतानपक्षस्तु पुरैव निराकृतः ॥ तत्पक्षे कार्यसाक्षाज्जनकेच्छातिरिक्तत्सन्तानस्य जीवेच्छावत्फलव्यभिचारितयैश्वर्यमपि भज्येत ॥ समानविषयत्वेनोपपक्षयोक्तिस्तु विद्वच्छैलीविरुद्धा ॥ किञ्चैकैककार्यनियतैकैकेच्छापि तत्तत्कार्यक्षणएवोत्पद्यते ततः पूर्वं वा ॥ नाद्यः तस्याः कारणत्वासिद्धेः ॥ अनन्यथासिद्धकार्यनियतपूर्ववृत्तेरेवकारणत्वात् ॥ द्वितीयश्चेत् उत्पत्स्यमानेन कार्येण तत्सम्बन्धः क्षणं विरम्य व्यापारश्च वक्तव्य एव कार्यस्य यत्नोत्तरकाले संभवात् ॥ विषयत्वरूपस्य तस्यास्तत्तत्कार्ये सम्बन्धस्यानंगीकारेतु घटेच्छातः पटोप्युत्पद्येतेति महत्येव कार्यकारणभावाऽव्यवस्था ॥ अस्तुचेयमसत्कार्यवादिनां त्वादृशांतार्किकाणाञ्चाविद्यमानेन वस्तुना तत्सम्बन्धचिन्ता ॥ अस्माकं सत्कार्यवादिनान्तु कार्यस्यापि नित्यत्वेन सार्वदिकस्तत्सम्बन्धो नानुपपन्नः ॥ आविर्भावश्च

---

१ एवंच नित्येच्छायास्तैस्तैः सृज्यमानैः संबन्धमात्राङ्गीकारपक्षोपिनिरस्तः ॥ अनुत्पन्नेन पदार्थेन तदाविर्भावेन वा इच्छायाःसंबन्धाऽयोगात् ॥ समानविषयतयैवोपक्षयेण विरम्यव्यापाराभावाच्च ॥ अन्यथा लाघवेन जीवेच्छानामपि नित्यत्वप्रसङ्गात् ॥ नच जीवेच्छानां न नित्यत्वमनुभवेनोत्पत्तिनाशयोः सिद्धत्वादिति वाच्यम् ॥ ईश्वरेच्छायाअपि सोऽकामयतेत्यादिश्रुत्योत्पत्तिनाशयोः सिद्ध्यानित्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ ईश्वरेच्छायामुत्पत्तिनाशयोर्व्यपदेशस्य संबन्धोत्पत्तिनाशाभ्यां स्वीकारे तु जीवेच्छायामपि तयोरनुभवस्ताभ्यां स्वीक्रियेतेति समानम् ॥ किञ्च लाघवमात्रेण श्रुत्यर्थस्यौपचारिकत्वस्वीकारे स्वमादेरप्यनित्यत्वाऽसिद्धिः ॥ कश्चायमिच्छाविषययोस्त्वन्मतेसंबन्धः ॥ किं स्वरूपात्मकउत तद्भिन्नः ॥ आद्येऽपि किमिच्छास्वरूपात्मक आहोस्विद्विषयस्वरूपात्मकः ॥ नतावदाद्यः ॥ इच्छायानित्यत्वेन तस्य नित्यत्वानपाये उक्तदोषाऽनिस्तारात् ॥ संबन्धत्वरूपेणेच्छायाअप्यनित्यत्वेतु तदीयनित्यरूपमजागलस्तनायमानमेव ॥ अनित्यरूपस्य स्वीकृतत्वेन गौरवाऽनपायात् ॥ किञ्च स्वरूपस्य संबन्धत्वसम्भवे संयोगादिर्व्यर्थः स्यात् ॥ एतेन संबन्धस्य विषयस्वरूपत्वमपि निरस्तम् ॥ घटादेस्तदाविर्भावस्य वाऽनुत्पत्तिदशायां तत्स्वरूपाऽभावेनेश्वरस्य तदिच्छाऽनुपपत्तेश्च ॥ नाप्युभयभिन्नः संबन्धः ॥ निर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किञ्च तस्याऽपि संबन्धान्तरकल्पनायामनवस्था ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादवस्थितेरिति न्यायात् ॥

अस्मिन्देशेस्मिन्कालइदमेवंलौकिकानुभवगोचरीकरिष्यामीतीश्वरेच्छाविषयत्वमेव ॥ अतो यस्मिन्कालोपाधौ यद्देशावच्छेदेन यत्प्रचिकाशयिषितं तदैव तत्र तत्संसारिजीवैरनुभूयते यस्मिंश्च कालोपाधौ यत्तिरोविभावयिषितं तदैव तत्तिरोधत्तइति न काप्यव्यवस्था ॥ आपाद्यमानजीवेच्छानित्यत्वन्तु सत्कार्यवादिनेष्टतयाऽभ्युपगम्येत ॥ तदुत्पत्तिनाशप्रतीतेराविर्भावतिरोभावविषयकत्वात् ॥ नन्वेवंसति जीवेच्छेश्वरेच्छयोः को विशेष इति चेदुच्यते ॥ जीवेच्छा घटादिवदाविर्भावतिरोभावशालिनी तेन तत्र जन्यत्वव्यवहारः ॥ वृत्तिरूपतज्ज्ञानवत् ॥ स्पष्टञ्चेदं सर्वार्थनिर्णये (कारिका १३८) बुद्धेर्वृत्तिः स्थितिर्नाम गुणतः सा त्रिधा मतेत्यत्र निबंधावरणभंगयोः तृतीयस्कंधसुबोधिन्यादौ च ॥ ईश्वरेच्छात्वीश्वरवत्स्वातंत्र्येण नित्या तद्धर्मत्वात् ॥ अतोजीवेश्वरज्ञानयोरिवतदिच्छयोरपि नित्यत्वे अनित्येजननमित्याद्युक्तदिशा प्रकारभेदोस्त्येव ॥ एवञ्च जीवेच्छास्तु नानाव्यक्तयो नेश्वरेच्छावन्नित्याः आविर्भावतिरोभावरूपतदुद्भवोपरमयोरनुभूयमानत्वात् ॥ नचानुभवः सम्बन्धोत्पत्तिनाशादिनाऽन्यथानेयः श्रुतिसंवादित्वात् ॥ संगात्सञ्जायते कामः कठवल्लीबृहदारण्यकयोः "यदासर्वे प्रमुच्यंते कामाः" सप्तमस्कन्धदशमाध्याये (श्लोक ७) विमुञ्चति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् ॥ तर्ह्येव पुण्डरीकाक्ष भगवत्त्वाय कल्पते एवमादिषु तज्जननप्रलययोर्व्यक्तिबाहुल्यस्य च श्रवणात् ईश्वरेच्छावत्स्वातंत्र्येण तन्नित्यताबोधकमानानुपलंभाच्च "सोकामयत" इत्यादिश्रुतयस्तु "बहुस्याम्प्रजायेयेति" इतिस्वरूपव्यवस्थापकेन पूर्वान्वयिनेतिशब्देन तादृशतदाकारस्यैव तदाप्राकट्यंबोधयन्ति न तु नित्येच्छाशक्तेरुत्पत्तिनाशौ ॥ अश्रुतेः ॥ न च भूतार्थकाख्यातश्रुत्या तौ शक्यवचनौ "सदेव सोम्येदमग्रआसीत् ॥ ब्रह्मवा इदमग्र आसीत्" इत्यादौ तच्छ्रुत्या ब्रह्मणोपि तयोरापत्तेः ॥ ननु "सत्यंज्ञानं" इत्यादि तन्नित्यताबोधकश्रुतिविरोधान्नैवमितिचेत् "अनुच्छित्तिधर्मा ॥ सत्यसंकल्पः ॥ पराऽस्यशक्तिः" इत्यादिनित्यत्वगमकश्रुतिविरोधः प्रकृतेपि तुल्यः ॥ स्वतःप्रमाणशब्दप्रतिकूललाघवन्त्वलौकिकेर्थेनादरणीयम् ॥ तस्य स्वतःप्रामाण्यन्तु पूर्वतन्त्रे तर्कपादऔत्पत्तिकाद्यधिकरणेषुसिद्धमेव ॥ अन्यथा लाघवाज्जीवेश्वरज्ञानयोरप्यविशेषो वाच्यः "सआत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति" इत्यादौलङ्श्रुत्याग्रहिलतयोत्पत्तिनाशयोस्तत्रापि शक्यवचनत्वात् ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ शङ्कराचार्यैरपि (अ० १ पा० ३ सू० ४) "प्राणभृच्च" इत्यादिसूत्रेषु "यद्यपि प्राणभृतोविज्ञानात्मनआत्मत्वंचेतनत्वं च संभवति ॥ तथाप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवेसती" त्यादिव्याकुर्वद्भिस्तयोः परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वादिना विशेषस्यांगीकारात् ॥ प्रथमपादे क्षतिसूत्रेऽपि "यस्यहिसर्वविषयावभासनक्षमंज्ञानं नित्यमस्तिसोसर्वज्ञइति विप्रतिषिद्धम् ॥ अनित्यत्वेहि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्नजानाति इत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्" इत्यादिनेश्वरीयज्ञाने विशेषो दर्शितः ॥ एवमीशजीवेच्छयोरपि नित्यत्वानित्यत्वसर्वविषयकत्वाल्पविषयकत्वादिनावैलक्षण्यं तैरप्यनेकत्रस्पष्टीकृतम् ॥ यथा नेतरोऽनुपपत्तेरित्यत्र "प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमानानां विकाराणां

स्रष्टुरव्यतिरेकः ॥ सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते" इतिवदद्भिः सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशाधिकरणे विवक्षितगुणसूत्रे "सत्यसंकल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्व-प्रतिबन्धशक्तित्वात् परमात्मनोवकल्पते परमात्मगुणत्वेन च यआत्मापहतपाप्माइत्यत्र सत्यकामः सत्यसंकल्पइतिश्रुतम्" इत्याद्युक्त्वा अनुपपत्तेस्तु नशारीरइत्यग्रिमसूत्रे जीवे तादृताशेच्छाद्यनुपपत्तिर्व्याख्याता ॥ एतेन वैलक्षण्येसतीश्वरेच्छायामिच्छाशब्दप्रयोगपारि-भाषिकत्वापाताद्युक्तिस्तस्य स्वाचार्याधिक्षेपरूपेति पुनरप्यपास्तावेदितव्या ॥ अवैलक्षण्य-दुराग्रहेतु उभयेच्छयोर्मायामात्रवृत्तिविशेषत्वमन्तःकरणमात्रवृत्तिविशेषत्वं वा स्वीक्रियतां नतु स्वेष्टरीत्या तद्भेदः ॥ तथासति त्वदुक्तदोषाणां त्वन्मतेऽप्यनिस्तारात् ॥ किञ्च नहिक-श्चित्क्षणमपि जातुतिष्ठत्यकर्मकृदिति वाक्याज्जीवज्ञानेच्छाप्रयत्नानामपि प्रवाहसातत्यमव-श्यमभ्युपेयम् ॥ यावत्तज्ज्ञानेच्छादिकं प्रति कारणत्वं चेश्वरेच्छादेर्वाच्यमेव ॥ उन्निनी-षाऽधोनिनीषाश्रुतेः "परात्तुतच्छ्रुतेः" इतिन्यायाच्च ॥ एवंकारंचसति जीवाना-मानन्त्येनानन्तायुगपत्प्रवर्तमानायावत्तदिच्छाःप्रतिकारणभूतायायुगपदनेकाकारकत्वमी-श्वरेच्छायाअर्थात्सिद्धम् ॥ जीवेच्छानां नित्यत्वेतु कार्यकारणभावोपि दुर्वचः ॥ तस्मादनेकश्रुतिसंमतमीश्वरेच्छाया नित्यत्वमेकत्वमनेकधर्मशालित्वं सर्वकारणत्वं जीवे-च्छातोवैलक्षण्यं च निर्बाधम् ॥ यत्तु लाघवमात्रेणश्रुत्यर्थस्यौपचारिकत्वस्वीकारे स्वप्नादेरप्यनित्यत्वासिद्धिरिति तदकिंचित्करम् ॥ नहिवयंसोकामयतेत्यादावप्युपचार-माद्रियामहे किन्तु तद्घटकेतिशब्दमहिम्नासिद्धमेवार्थमनुवदाम इति सन्ध्यसृष्टिश्रुतौ नोपचारशंकाप्रसक्तिः ॥ किञ्च "नतत्ररथानरथयोगानपन्थानः" इति स्वाप्निकवस्त्व-भावबोधकश्रुतिरिवनेश्वरेच्छायास्तद्बोधिकासोपलभ्यते ॥ नापितदिच्छायाइव स्वप्नस्य-नित्यत्वबोधिका सा ॥ अतोनान्यतरस्य नित्यत्वेनानित्यत्वेन वाऽन्यतरस्य तत्सिध्यति ॥ स्वप्नस्य मायामात्रत्वे न मिथ्यात्वंच सन्ध्येसृष्टिरित्यधिकरणे परमाचार्यैरेव निरणायि ॥ नेत्थंतदिच्छायास्तथात्वसाधकं किंचिदधिकरणमस्ति ॥ अतोन किंचिदेतत् ॥ यच्च कश्चायमित्यादि इतिन्यायादित्यन्तं तत्तु प्रायोनैयायिकानेवोद्दिश्य प्रावर्तंतेति तद्ग्रन्थैरेव दत्तोत्तरंस्यात् ॥ अतएव पिशाचः पिशाचभाषयैव बोधनीय इति न्यायमनुसृत्य मूले समाहितम् ॥ **स्वरूपएवेति** ॥ स्वं विषयस्यात्मा रूपं यस्येति तथा ॥ **वैशेषिकैरिति** ॥ सिद्धान्ते संयोगस्य स्पर्शविशेषतयाङ्गीकारादेवमुक्तम् ॥ अत्रायं निगर्वः ॥ वस्तुतस्त्विच्छाविषययोर्विषयविषयिभावःसंबन्धः ॥ ईश्वरेच्छाप्रपंचयोस्तु कार्यकारणभावोधिकः ॥ तौचानुभवबलात् "सोकामयत ॥ एषउएव" इत्यादिश्रुति-शतबलाच्च शक्येते एवनिर्वक्तुम् ॥ तत्र ब्रूम इत्यादिमूलस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्यवगन्त-व्यम् ॥ विषयताच स्वरूपसंबन्धएवेति प्राञ्चस्तार्किकाः ॥ तथाहि घटादिनिष्ठं ज्ञानादि-विषयत्वं तत्प्रतियोगिकः संबन्धविशेषः सच प्रतियोगित्वादिवत्स्वरूपानतिरिक्तएव क्लृप्तेन स्वरूपेणैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनानवकाशात् ॥ नचतादृशसंबन्धस्य ज्ञानविषयान्यतर-स्वरूपत्वादरे विनिगमकाभावादुभयस्वरूपत्वं कल्प्यम् । तदपेक्षयाऽतिरिक्तैकविषयता-

कल्पनैव लघुरिति वाच्यम् ॥ विषयतायाविषयस्वरूपत्वे घटादिनिरूपिताधेयतायास्तस्या-मनुपपत्त्या ज्ञानादिस्वरूपायाएवोपगमात् ॥ अभेदेप्याधाराधेयभावोपगमेघटोज्ञानादि-विषयतावानितिवद्धटोघटवानित्यादिप्रतीयेत ॥ नचविषयतात्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरण-तैवघटादावुपेयते नघटत्वावच्छिन्ननिरूपितेति नातिप्रसङ्गइतिवाच्यम् ॥ विषयतात्वाव-च्छिन्ननिरूपितत्वस्य विषयतात्वाश्रयघटादिरूपविषयतानिरूपितत्वविलक्षणस्य दुर्वच-त्वात् ॥ अस्तुवाविनिगमनाविरहादुभयरूपाविषयता तथापि तादृशोभयस्य क्लृप्तत्वाद-तिरिक्तविषयतायास्तत्र ज्ञानादिसंबन्धतायाश्च कल्पनापेक्षया तदुभयस्य ज्ञानादिसंबंध-त्वकल्पने गौरवानवकाशइति ॥ अत्रनव्यास्तु मन्यंते ॥ विषयत्वं पदार्थांतरमेव नतु स्वरूपसंबन्धविशेषः ॥ तथाहि ज्ञानविषयतायाज्ञानात्मकत्वे ज्ञानाधिकरणस्यकालादेर-ज्ञानविषयतापत्तिः कालनिष्ठज्ञानसंबंधस्यापि ज्ञानस्वरूपानतिरिक्तत्वात् ॥ एवं स्वाभावेन समं प्रतियोग्यनुयोगिभावरूपज्ञानसंबन्धस्यापि स्वरूपानतिरिक्ततया घटादिज्ञानस्य घटा-दिविषयकत्ववत्स्वाभावविषयकत्वस्य तत्रापत्तिः कालादौ ज्ञानादिसंबन्धस्यातिरिक्त-त्वे च विनिगमनाविरहात् विषयनिष्ठतत्संबंधस्याप्यतिरिक्तत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव एवं विषयतायाज्ञानस्वरूपत्वे घटवद्भूतलमित्यादिज्ञाननिरूपितानां घटभूतलादिवृत्तिवि-षयतानामभेदाऽऽपत्त्या तादृशज्ञानानन्तरं घटप्रकारकज्ञानवानहमित्यादिप्रत्ययवद्भू-तलप्रकारकज्ञानवानहमित्यादिप्रत्ययप्रसंगः घटनिष्ठप्रकारत्वाख्यतज्ज्ञानरूपविशेष्यताया एव भूतलवृत्तित्वात् ॥ घटपटावित्यादि समूहालंबनात्मकैकज्ञानीयघटपटादिरूपनाना-विषयनिष्ठविषयतानामैकैकतया तादृशज्ञानानां घटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नपटघटादिनिष्ठविषय-ताकतयाभ्रमत्वापत्तिः तदवृत्तिधर्मावच्छिन्नतन्निष्ठविषयताशालिबुद्धेरेव भ्रमत्वात् ॥ तदा घटत्वेन पटंवेद्मीत्यनुव्यवसायश्च स्यात् ॥ घटत्वावच्छिन्नपटनिष्ठविषयताकज्ञानस्यैव तादृशानु-व्यवसायविषयत्वात् ॥ विषयतायाविषयस्वरूपत्वेच घटत्वप्रकारकप्रमाविषयतायाः पटत्व-प्रकारकभ्रमनिरूपितायाश्च घटनिष्ठविषयताया ऐक्यप्रसंगेन घटत्वप्रकारकप्रमायाअपि भ्रमत्वापत्तिः ॥ एवं घटवद्भूतलं संयोगश्च घटभूतलसंयोगाइतिज्ञानयोः समूहालंबन-विशिष्टबुद्धिरूपयोरविशेषश्चस्यात् ॥ विषयाणां तत्तदात्मकविषयतानांचाविलक्षणत्वात् ॥ तस्मादनन्यगत्याज्ञानतद्विषयातिरिक्तमेवविषयत्वंसिध्यति ॥ तच्चविषयेघटादावाश्रयतया ज्ञानेचनिरूपकतयावर्त्तते॥एतेनविषयित्वमप्यतिरिक्तंव्याख्यातम् ॥ अधिकंतु गदाधरभट्टा-चार्यैर्विषयतावादे प्रपंचितम् । तदेवेह दिङ्मात्रमनूदितम् ॥ एतेन ज्ञानतद्विषयस्वरूपाति-रिक्तविषयतायाअशक्यनिर्वचनत्वोक्तिरपास्ता ॥ नच तस्या अपि संबन्धान्तरं कल्प्यम् ॥ अनवस्थापातात् ॥ नन्विष्टापत्तिः समवायाभ्युपगमन्यायानुरोधादितिचेत् किमिदं सूत्रं संबन्धमात्रमुच्छेत्तुं प्रववृते कणभक्षाभिमतसमवायमात्रंवा ॥ नाद्यः ॥ सौत्राक्षरतोप्रतीतेः ॥ “अस्मिन्नस्यच तद्योगंशास्ति ॥ अध्यात्मसंबन्धभूमाद्यस्मिन् ॥ इह तद्योगात् ॥ परमतःसेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥” इत्यादिषु स्पष्टतयाऽऽचार्यस्य संबन्धोदाहरण-

व्याघातापाताच्च ॥ द्वितीयश्चेदोंकुर्मः ॥ तथाच सति गुणकर्मजातिविशेषादि स्थित्यर्थं काणादैर्यथाङ्गीक्रियमाणोऽयुतसिद्धयोर्नित्यसंबन्धएव समवायाख्योनेन न्यायेननिराक्रियतइति न प्रकृते एतत्प्रवृत्त्यवकाशः ॥ नचैवमनवस्थाभयात्समवायएव विश्रांतिः स्वीकरिष्यत इति प्रकृतन्यायबाधःशङ्क्यः ॥ संबन्धिनि संयोगादिस्थित्यर्थं विलक्षणं संबन्धान्तरं स्वीकृत्य तत्र विश्रमाङ्गीकरणापेक्षया अन्ते रण्डाविवाहश्चेदादावेव कुतोन स्यइतिन्यायेन संयोगादिरेवाश्रयतादात्म्येन तत्र तिष्ठतीति स्वीकारस्यैव रामणीयकात् विलक्षणव्यर्थपदार्थान्तरस्वीकारे गौरवाच्च ॥ नहिसमवायवत् संयोगादि संबन्धाअपि त्यक्तुं शक्यन्ते ॥ प्रत्यक्षादिप्रमितिसिद्धत्वात् तस्य वैलक्षण्यंतु संबन्धमात्रस्यापाणिपिहितमुभयनिष्ठतानियममुल्लंघ्य द्व्यणुकत्र्यणुकादिसंबन्धिध्वंसप्रागभावदशायामपि परमाण्वादिषु नित्यस्य तस्याङ्गीकारात्स्फुटमेव ॥ समवाये दूषणान्तराणि श्रीहर्षमिश्रादिभिः खण्डनखण्डखाद्यादिषु श्रीपुरुषोत्तमचरणैः प्रस्थानरत्नाकरेच दर्शितान्येवेति किमिह प्रासङ्गिकेन ॥ न्यायेतस्य (साम्यादवस्थिते) रितिलेखस्तु लेखकप्रमादाद्वास्यात् ॥ एवमीश्वरेच्छायानित्यत्वे उक्तरीत्या ततोव्यवस्थया क्रमेण सर्वकार्योद्भवेच नकोपित्वादृशचोद्यावकाशः ॥ ननु तन्नित्यत्वे सृष्टिप्रलययोर्व्यवस्था नस्यादितिचेन्न ॥ आकारभेदादेव तदुपपत्तेः ॥ तथाहि भगवत इच्छाशक्तिर्नित्या ॥ उक्तादिमानेभ्यः ॥ भगवदभिन्नाच प्रकाशाश्रयन्यायात् ॥ तस्याअनेकआकाराभगवत्स्वभावसिद्धाः ॥ "परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच" इति वैविध्यश्रुतेः ॥ तत्रसृष्टिंकरिष्यद्ब्रह्म बहुस्यांप्रजायेयेति तदाकाररूपं भवति ॥ "प्राणन्नेवप्राणोभवतिवदन्वाक्" इतिश्रौतन्यायेन "सोकामयते" त्यादिश्रुतिभ्यस्तथासिद्धेः ॥ ततः सर्वकार्यकलनानुकूलं कालात्मकं स्वस्वरूपं प्रकटयति "अहोरात्राणिविदधत् ॥ सर्वे निमिषाजज्ञिरे" ॥ इत्यादि श्रुतिभ्यः ॥ ततस्तत्तत्कालावयवेषु क्रमिकाणिसर्वकार्याणि पर्यालोचयति ॥ स्वेच्छाऽऽकारेषु सर्वकार्यवत्तदधिकरणत्वेन तत्तत्कालोपाधीनपि विषयत्वेन निवेशयतीति निष्कर्षः ॥ सतपोतप्यतेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ नचोक्ताकाररूपेण भवने कारणान्तरसहकारोपेक्ष्यते ॥ सर्वशक्तेः सर्वेश्वरस्येतरनिरपेक्षत्वात् ॥ नच बहुस्यामित्याद्याकाररूपं सर्वदा भवत्विति शंक्यम् ॥ कालस्यैवाभावात् ॥ तस्यभगवच्चेष्टारूपत्वात् योयंकालस्तस्यतेव्यक्तबंधोश्चेष्टामाहुश्चेष्टतेयेनविश्वमिति श्रीभागवतवाक्यात् ॥ चेष्टाया इच्छातंत्रत्वात् अचिंत्यानंतशक्तेः स्वतंत्रस्यापर्यनुयोज्यत्वाच्च ॥ नहिलौकिकेश्वरोमहाराजादिरपि उपवनभवनवनप्रभृत्यन्यतमस्थानेविजिहीर्षन्पर्यनुयोज्योभवति ॥ह्यःकथंवनविहारमिष्टवानिदानींचोपवनविहारं कथंकारं कामयत इति ॥ अन्यथा तवापि मायाया अनादित्वेन तद्वृत्तिविशेषरूपाईश्वरेच्छाः कुतोनशश्वद्भवेयुः ॥ तथासति सर्वकार्यं सर्वदास्यात् ॥ नचोद्बोधकेन निर्वाहः ॥ तदपि नित्यमनित्यंवा ॥ आद्येसर्वदातदुद्बोधादनिस्तारः ॥ अन्त्येतस्यापिकाणंकल्प्यम् ॥ तत्राप्युक्तएवविकल्पः ॥ तत्रप्रथमेघट्टकुटीप्रभातम् ॥ द्वितीयेत्वनवस्था ॥ यदिच मायायानित्यत्वेपि तद्वृत्तिविशेषाणां कयाचिद्युक्त्या क्रमिकत्वमाश्रीयेत ॥ तर्हि लाघवाच्छ्रुत्यनुग्रहाच्च इच्छाकाराणामेव तथात्वमाश्रीयताम्।

यत्तु मम मते मायावृत्तिविशेषस्तद्विषयाकारईश्वरेच्छा इत्यादिना स्वमतप्रदर्शनं कृतं तदपि जल्पवितण्डान्यतरकथामाश्रित्य परमतं खण्डयतो न संभवति तथैव परेणापि खण्डने प्रतीकारासंभवात् ॥ न च प्रतितन्त्रसिद्धान्तेनापि प्रतिकर्तुं शक्यते ॥ तत्रापि दोषोद्भावनस्यशक्यत्वात् ॥ तदेवोच्यते तत्तद्विषयाकारोमायावृत्तिविशेषईश्वरेच्छाइत्यसङ्गतम् ॥ सृष्टेःपूर्वं तत्तदाकारताप्रयोजकानां विषयाणामभावेन मायावृत्तेस्तत्तदाकारत्वासंभवात् ॥ नच तत्तत्पदार्थाभावेपि तत्संस्काराणां पूर्वं मायायां सत्वान्मायावृत्तेस्तदाकारतासंभवत्येवेति वाच्यम् ॥ तत्तत्संकाराणां वासनारूपाणां भवन्मतेऽनादित्वात्सदैवसृष्टिः स्यात् ॥ नचोद्बुद्धानामेव तद्धेतुत्वमिति वाच्यम् ॥ सृष्टेः पूर्वमुद्बोधकस्याप्यसत्वात् ॥ न चादृष्टविशेषस्यैवोद्बोधकत्वम् ॥ तस्यापि भवन्मतेऽनादित्वे तद्दोषतादवस्थ्यात् ॥ किञ्च तादृशेच्छायाविषयैः सह संबन्धोपि नसंभवति तदानींविषयाणामनुत्पन्नत्वात् ॥ अनुत्पन्नैस्तत्संबन्धासंभवस्तु त्वयैवोक्तः ॥ नचेश्वरेच्छायास्तत्तद्विषयाकारतैव संबन्धव्यपदेशप्रयोजिका इति वाच्यम् ॥ तत्तद्विषयाकारत्वस्य पूर्वोक्तयुक्त्याऽसंभवात् ॥ किञ्च तत्तदाकारतायाः वृत्तिनिष्ठत्वेन विषयवृत्तित्वाभावात्कथं विषयेषु संबन्धत्वव्यपदेशप्रयोजकत्वम् ॥ एवमन्तःकरणवृत्तिविशेषोजीवेच्छापि न संभवति वृत्तौ विशेषस्य वक्तुमशक्यत्वेन ज्ञानतोवैलक्षण्यस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥ संबन्धव्यपदेशस्तु पूर्ववदेवापास्तः ॥ तथाचेत्यादिनोक्ताः (ईश्वरेच्छाया अनित्यत्वे तत्कारणं वाच्यम् ॥ इच्छैव तत्कारणं चेदात्माश्रयः तदिच्छान्येच्छया चेदनवस्था) इत्यादयोदोषास्त्विच्छायाअनित्यत्वास्वीकारादेवापास्ताः ॥

सहस्राक्षे ममंतु तत्तद्विषयेत्यादिं अनवस्थादिरूपमित्यन्तं भागं दूषयन्ति ॥ यत्तु

---

१ ममतुतत्तद्विषयाऽऽकारोमायायावृत्तिविशेषईश्वरेच्छा तस्याश्च तत्तद्विषयाऽऽकारतैव तत्तत्संबन्धव्यपदेशप्रयोजिका एवमन्तःकरणवृत्तिविशेषोजीवेच्छासंबन्धव्यपदेशस्तु पूर्ववज्ज्ञेयः ॥ तथाचेश्वरेच्छाया अनेत्यत्वे तत्कारणं वाच्यमित्याह ॥ तांकेनेति ॥ तामिच्छां केन सृजतीत्यर्थः ॥ ननु तामपीच्छयैव सृजतीति चेत्किंतयैवेच्छयोतान्यया ॥ नतावदाद्यः ॥ आत्माश्रयप्रसङ्गादित्याह ॥ आत्मनाऽऽत्माश्रयान्नेति ॥ आत्माश्रयप्रसङ्गादात्मना नसृजतीत्यर्थः ॥ नद्वितीयः ॥ अनवस्थापत्तेः ॥ एकैककार्यार्थमेकैकाऽनादीच्छासन्ततेः कल्पनेऽनन्तकार्यार्थमनन्तेच्छासन्ततीनां कल्पनेऽत्यन्तगौरवाच्चेत्याहान्येष्टयापिभयादिति ॥ अपिशब्दबलान्नसृजतीति संबध्यते ॥ भयन्त्वनवस्थादिरूपम् ॥ ७ ॥

ममेमत इत्यादिनाऽपास्ता इत्यन्तेन ॥ जल्पवितण्डेति ॥ अनयोः स्वरूपं गौतमेन पञ्चलक्षण्यां (अ० १ आ० २ सू० ४३) ''यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनो-पालंभोजल्पः (४४) स प्रतिपक्षस्थापनहीनो वितण्डा'' इति दर्शितम् ॥ यथोक्तोपपन्नः प्रमाणतर्कसाधनोपालंभ सिद्धान्ताविरुद्धःपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः छलादिभिःसाधनमुपा-लंभश्चास्मिन्क्रियतइति तथा ॥ सजल्पः ॥ यद्यपि छलादिभिर्नकोप्यर्थःसाधयितुं शक्यः ॥ तथापि तदुपयोगोदर्शितो न्यायभाष्यकृता ॥ '' यत्तत्प्रमाणैरर्थस्य साधनं तत्र छलजाति-निग्रहस्थानानामङ्गभावोरक्षणार्थत्वात् ॥ तानि हि प्रयुज्यमानानि परपक्षविघातेन स्वपक्षं रक्षयन्ति '' इति ॥ सजल्पएव प्रतिपक्षस्थापनया हीनोवितण्डाभवति ॥ अतएव भाष्यम् ''यौतौसमानाधिकरणो विरुद्धौ धर्मौपक्षप्रतिपक्षावित्युक्तौ तयोरेकतरं वैतण्डिकोनस्थापय-तीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्तत इति'' इति ॥ एतदन्यतरकथाश्रयणंतु परपक्षखण्डनद्वारा स्वपक्षरक्षणार्थम् ॥ अतएव प्राचःकस्यचिदुक्तिस्तत्रैव भाष्ये संगृहीता '' तत्वाध्यव-सायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहरक्षणार्थंकंटकशाखारक्षणव '' दिति ॥ **प्रतितन्त्र-सिद्धांतेति ॥** पंचलक्षण्यां (अ० १ आ० १ सू० २६) ''सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युप-गमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्'' इति तन्त्रभेदात्सिद्धान्तानां चातुर्विध्यमभिधाय (सू० २९) '' समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रसिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः '' एतत्स्वरूपमुक्तम् ॥ **तदेवोच्यत इत्यादेरयमाशयः ॥** यच्च ममत्वित्यादिज्ञेयइत्यन्तंतदसंगततरम् ॥ स्वोक्तदोषानुन्मोषा-द्दोषान्तरपोषाच्च ॥ तथाहि मायायानित्यत्वेन तद्वृत्तीनामपि तथात्वौचित्यात्सर्वदा सर्वं कार्यं स्यात् ॥ सर्वेच भावविकारास्तस्य युगपत्स्युः ॥ तस्याः सान्तत्वकल्पनेतु पुनःसृष्टिर्न-स्यात् ॥ तथाच धातायथेत्यादेर्व्याकोपः ॥ अतोमायायाः सान्तत्वं न शक्यवचनम् ॥ यावच्च तस्याः स्थितिस्तावत्सर्वकार्यसातत्यं सुस्थमेव ॥ एककालिकानेककार्यनिर्वाहाय तस्यायुगपदनेकवृत्तिविशेषाङ्गीकारे लोकविरोधः ॥ अंतःकरणे तथा अदर्शनात् ॥ ईश्व-रेच्छायां नित्यत्वानेकाकारकत्वमात्रप्रयुक्तवैलक्षण्यस्य च तत्र प्रयुज्यमानेच्छाशब्दे पारि-भाषिकत्वाद्यापादकत्त्वे सति त्वन्मते मायावृत्तित्वेनान्तःकरणवृत्तित्वेन चात्यन्तवैलक्ष-ण्यस्य सुतरां तथात्वं स्यात् ॥ अनेकाकारकत्वाद्यनपायाच्च ॥ किंच यावन्तोवृत्तिविशेषाः कल्प्यन्ते तावत्योमायाएवकल्प्यंतां लाघवात् ॥ इन्द्रोमायाभिरित्यादिश्रौतबहुवचनानु-कूल्याच्च ॥ एवमन्तःकरणान्यपि ॥ नचेदृशीश्रुतिः स्मृतिर्वाकाचिदस्ति यद्बलाज्जडायाअपि मायायाइच्छादिचेतनधर्मवत्त्वमाश्रीयेत ॥ अवैलक्षण्याग्रहेतु लाघवाज्जीवेच्छानामपि मायावृत्तिविशेषत्वं स्वीकुरु ॥ नहितस्यामायावृत्तितांतासां चान्तःकरणवृत्तितां बोधय-त्किंचिद्वाक्यमौपनिषदैराम्नायते ॥ किमिदंच वृत्तिविशेषस्य विषयाकारत्वं नाम ॥ विषया-वगाहित्वं विषयप्रतियोगिकयत्किंचित्संबन्धानुयोगित्वं वा ॥ आद्येनुत्पन्नस्य पदार्थस्य कथमवगाहः ॥ सर्वज्ञत्वादितिचेत् अनुत्पन्नेनपदार्थेनेत्यादि स्वोक्तिबाधः ॥ एतेनद्वि तीयोपि परिहृतः ॥ मूलोक्तदूषणग्रस्ततया मायावृत्तिविशेषरूपेच्छाविषययोः संबन्धस्य निर्वकु-मशक्यत्वाच्च ॥ कश्च त्वन्मतेपीच्छाविषययोः संबन्धः ॥ यद्व्यपदेशप्रयोजकं विषयाकारत्वं

विषयविषयिभावोन्योवा ॥ आद्ये सिद्धसाधनम् ॥ विषयाकारपदार्थबोधक्षणएव संसर्गतया भासमानत्वात् ॥ नाप्यन्त्यः ॥ अशक्यनिर्वचनत्वात् ॥ निर्वचनेच निर्वक्तुमशक्यत्वादिति स्वोक्तिविरोधः ॥ एवं मायातद्वृत्तिविशेषयोरपि कःसंबन्धः ॥ न स्वरूपात्मकः ॥ मायाया नित्यतया त्वदुक्तदूषणग्रासात् ॥ नापि समवायः ॥ अनङ्गीकारात् ॥ तदन्यश्चेन्निरुच्यतां सोपि वृत्तिविशेषाणामनित्यत्वे दुर्वचः ॥

किंचेश्वरेच्छायामायावृत्तिविशेषत्वेतस्यामायाधर्मत्वसिध्या "गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षा" इत्यादि सूत्राणि त्वद्रीत्येक्षतिसूत्रंच बाध्येत ॥ तथाहि लक्षणप्रमाणाद्यधिकरणसिद्धब्रह्मकारणवादमाक्षिप्य रजःसत्वाभ्यां क्रियाज्ञानसंभवेन प्राप्तं प्रकृतिकारणवादं पूर्वपक्षीकृत्येदमुच्यते ॥ "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इति ॥ अशब्दं प्रकृतिः न जगत्कारणं तद्धि अशब्दं ॥ वेदे "तदैक्षत ॥ स ईक्षत" इत्यादौ ईक्षणपूर्वकसृष्टिश्रवणात् ॥ ईक्षणस्य च चेतनमात्रधर्मत्वात् ॥ यद्यपीदं सूत्रमणुभाष्ये नैवं परं दृश्यते तथाप्यस्यायमप्यर्थ आस्माकीनश्रीभगवत्पादानां संमतइत्यग्रिमभाष्यशास्त्रार्थतत्त्वप्रकाशादिभ्योज्ञायते ॥ अग्रेच ईक्षणमुपाधिभूतप्रकृतिगुणसंबन्धाद्ब्रह्मण्युपचर्यतइत्याशंक्य परिहरति ॥ "गौणश्चेन्नात्मशब्दात्" इति ॥ तथा "सोकामयत" इत्यत्र "यदाह्येषएतस्मिन्नदृश्य" इति ॥ तदैक्षतेत्यत्रतस्य तावदेव चिरमिति ॥ एवमादिषु ईक्षितृनिष्ठस्य मोक्षोपदेशोपीक्षणस्य प्रकृतिधर्मत्वापाकरणपूर्वकं शुद्धब्रह्मधर्मत्वसाधकउपन्यस्तः यदि मायावृत्तिविशेषएवेशेच्छापदार्थः स्यात् नैतत्तर्हिकिंचिदपि संगच्छेत ॥ किंचानंदमयशब्दार्थस्य परमात्मत्वं साधयित्वा सत्वांशेन सुखरूपाप्रकृतिरेव तदर्थोऽस्त्वित्याशंकायां सूत्र्यते "कामाच्च नानुमानापेक्षे" ति ॥ आनन्दमयस्य सोकामयतेतीच्छाश्रवणान्नजडाप्रकृतिस्तदर्थः चकारेण तपः श्रवणाच्चेत्यर्थः ॥ तथा प्रकृतेरुपादानत्वं निरस्य ब्रह्मणएव तथात्वं साधयन् "अभिध्योपदेशाच्चे" ति श्रौतमिच्छोपदेशं तन्निरासे तस्यैव तथात्वेच हेतूकरोति यदीच्छामायाधर्मः स्यात् ईक्षतिकामादयस्तर्हि विरुद्धतया हेत्वाभासतामापद्यमानास्तत्तत्सूत्राणि प्रलापवचनयेयुः ॥ ननु मायावृत्तिविशेषोपि चेतनसन्निधानेन जायमानत्वात्तद्धर्मो भवत्विति चेन्मैवं ॥ नहिचुंबुकसन्निधानादेवायस्युत्पद्यमानं चलनं चुंबकधर्मो भवितुमर्हति ॥ नाप्युभयसंयोगजन्यत्वादुभयधर्मस्सेति

शक्यवचनं ॥ निर्विशेषस्यानुयोगिप्रतियोगित्वान्यतरापादकसंयोगासिद्धेः ॥ अ० २ पा० २ सू० ७ "पुरुषाश्मवदितिचेत्तथापी"त्यादावुभयकारणतावादस्य निरासाच्च ॥ त्रिगुणाप्रकृतिरेव च मायाशब्दार्थइतितु त्वयैवाष्टमश्लोके वक्ष्यते ॥ किंच मायाधर्मरूपेश्वरेच्छा सुखदुःखमोहादिवत्सर्वैरपि जीवैरनुभूयेत ॥ त्वयाऽष्टमश्लोकेवक्ष्यमाणरीत्या तेषां तत्र प्रतिबिंबरूपत्वात्तदवच्छिन्नत्वाद्वा ॥ नच जीवानधिकरणमायादेशे ईशेच्छोत्पद्यतेऽतोनतथेतिशंक्यम् ॥ जीवविभुत्वाभिमानभंगप्रसंगात् तस्यांदेशविभागबोधकश्रुत्याद्यभावाच्च ॥ तथा सति तदेकदेशोपहितेश्वरस्याप्यव्यापकत्वं च प्रसज्येतेति दिक् ॥ यत्तु तथाचेश्वरेच्छायाइत्यादि अनवस्थादिरूपमित्यंतं तत्तु तन्नित्यत्वाभ्युपायेनैव निरस्तं ॥ किंचपूर्ववद्धेत्युक्तैकदेशिमतेन प्रथमं साक्षादिच्छारूपेण भवनोरीकारेपिनेच्छांतररूपकरणसहकारापेक्षा सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरितरनैरपेक्ष्यात् लोकन्यायाच्च ॥ लोके हिजीवाः कार्यकरणेस्वेच्छामपेक्षंते ॥ नत्विच्छानिर्माणे तामेवेच्छामिच्छांतरं वा ॥ किंतु ज्ञानवशात्स्वतएव तामुत्पादयंति ॥ अज्ञातेर्थे इच्छानुदयात् ॥ एवं सर्वज्ञोऽपि स्वतएव तादृशेच्छारूपोभवति इति समंजसम् ॥ एतदेवानुसृत्य आकाशवद्व्यापकंहीतिशास्त्रार्थकारिकावरणभंगादिषु पूर्वमिच्छारूपेण ततोमायारूपेण भूत्वेत्यादि समगादि ॥ ननु स्वतएवेच्छारूपेणेव प्रपंचरूपेणापि भवनस्य तामंतरेणैव संभवादिच्छाया अप्रयोजकत्वं स्यादिति चेत्तर्हि जीवेच्छानामपि तथात्वं स्वीक्रियतां ॥ प्रयत्नमात्रेण कार्यसंभवात् ॥ अथ जानातीच्छतियतत इत्यनुभवबलेनानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वनिश्चयान्नैवमितिचेत्तर्हि प्रकृतेपि सृष्टिश्रुतिशतेप्रपंचं प्रतीच्छायाः कारणत्वश्रवणात् ॥ तांप्रतिकारणांतरस्य तत्रक्काप्यश्रवणाच्चनैवमिति बुध्यस्व ॥ किंच लोके प्रयत्नानामिच्छापूर्वकत्वसिध्यर्थमेव प्रथममिच्छारूपेण भवनं ॥ यथा अहमिति व्यवहारसिध्यर्थंस्वयमहन्नामकतयाभवनं एकाकिनोभयादिसिद्ध्यर्थंच भयादिरूपेण भवनं "सोऽहमस्मीत्यग्रेव्याहरत्ततोहन्नामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामंत्रितोहमयमित्येवाग्रउक्त्वाथान्यन्नामप्रब्रूते ॥ सोबिभेत्तस्मादेकाकीबिभेती" त्यादिश्रुतिषूच्यते ॥ तस्मात्तवानित्येच्छावादएव त्वदुक्तदोषाः स्वारूढशाखाच्छेदनन्यायेन प्रसज्यंते ॥

तथाहि कापिलजैमिनीयकाणादाद्यभिमतान्प्रकृत्यदृष्टपरमाणवादिकारणतावादानीक्षत्यधिकरणादिष्वाभासीकृत्य शंकराचार्यैरपि कार्यमात्रं प्रतीश्वरस्य कारणतायाः स्वीकारादिच्छाशब्दाभिधेयवृत्तिविशेषनिरूपितं तत्र कारणत्वमस्ति न वा ॥ नद्वितीयः लक्षणप्रमाणाद्यधिकरणसिद्धतन्निरंकुशकारणताबाधेन परतंत्रेच्छत्वेनचानीश्वरत्वप्रसंगात् ॥ सर्वहेतुभूतामीशेच्छां प्रत्यपि ब्रह्मभिन्नस्य जडस्य कस्यचित्कारणत्वे तस्यैव मुख्यकारणत्वसिध्या बहुश्रुतिसिद्धेश्वरकारणतावादोच्छेदप्रसक्तेर्वादांतरापाताच्च ॥

आद्यश्चेद्बहुस्यामिति वृत्तिविशेषं किं तेनैव वृत्तिविशेषेण जनयति उत वृत्तिविशेषांतरेण ॥ उभयत्रक्रमेण त्वदुक्तात्माश्रयानवस्थाने यदिचेश्वरत्वमात्रमिच्छानिरूपितकारणतावच्छेदकं प्रपंचं प्रतिबहुस्यामितीच्छाविशिष्टेश्वरत्वेन कारणतेत्यंगीक्रियेत तर्हि उक्तै-

कदेशिमतएवप्रवेशः दूषणोद्भावनप्रयासापार्थक्यंच ॥ इयांस्तुविशेषः सत्यसंकल्पादिश्रुतिसिद्धमिच्छायाईश्वरधर्मत्वं विहायाश्रुतमायावृत्तिविशेषरूपत्वकल्पने श्रुतहान्यश्रुतकल्पने प्रसज्येयातामिति ॥

यत्तु स्वमतेऽपीच्छायाःसृष्टिहेतुत्वेनानित्यत्वेनचेत्युक्त्वा कालादुद्बुद्धाज्जनकर्मणइच्छोद्भवइत्युक्तं तन्न सम्यक् सृष्टेःपूर्वंकालसत्वे तस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा ॥ नाद्यः ॥ तस्य सर्वदैवसत्वेनकारणसत्वस्य कार्यसत्वव्याप्यत्वात्सदैवकर्मोद्बोधेनेच्छोत्पत्तिसत्त्वात्प्रलयाभावप्रसङ्गः ॥ किञ्च सृष्टेः पूर्वंकालकर्मादिस्वीकारे "सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतिविरोधस्तत्रैक्यावधारणाद्वितीयपदैःसजातीयविजातीयस्वगतभेदव्यावृत्तेस्त्वदभिमतायाविजातीयकर्मकालादिसत्त्वेऽसिद्धेः ॥ न द्वितीयः ॥ कालस्यानित्यत्वे तदुत्पादकं वक्तव्यम् ॥ इच्छैवचेदन्योन्याश्रयः ॥ अन्येच्छाचेत्तस्या अप्यनित्यतयातदुत्पादकमन्यच्चेदप्रामाणिक्यनवस्थास्यात् ॥ किञ्च मायायाअप्यनादित्वस्य भवत्संमततया तस्याश्च दुर्घटघटनापटीयस्त्वात्तयैव सर्वकार्यसंभवे कालेच्छाकर्मणांस्वीकारोनिरर्थकः ॥ किञ्च कर्मपदेन क्रियाविवक्षिताअदृष्टंवा ॥ नाद्यः ॥ क्रियायाः क्षणिकत्वेन कर्तृनिष्ठत्वेन च कर्तृणांसृष्टेः पूर्वमभावेन वक्तुमशक्यत्वात् ॥ न द्वितीयः (अस्मन्मतेऽदृष्टाभावा) दित्यग्रिमस्वग्रन्थविरोधापत्तेः ॥ अपिचत्वन्मते सृष्टिहेतुरीश्वरेच्छा तद्धेतुभूतानि कर्माणि तदुद्बोधहेतुः कालःकालेनकर्मोद्बोधे संहाराव्यवहितप्राक्क्षणे भविष्यत्फलजनकर्मभिरनुद्बुद्धैरेव स्वज्ञानद्वारा जनिता एतावताकालेन जनकर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीश्वरेच्छा हेतुस्तत्राप्यन्यएव हेतुरिति महागौरवं वेदविरुद्धकल्पनाचेयं ॥ नहीदृशप्रणालीबोधिका काचिच्छ्रुतिरस्तिस्मृतिर्वेत्यास्तां विस्तरः ॥ योगिनस्तु योगजन्यसामर्थ्यविशेषेणैव नियतकालउत्थानं नतु व्यवहितकारणजन्यमिति विषमोदृष्टान्तः ॥ किञ्च योगिनि पुण्यपापादीनां सत्वाददृष्टविशेषेणोद्बोधोयुज्यते ॥ सृष्टेः पूर्वंतु "आत्मावाइदमेकएवाग्र आसीत्" इत्यादिश्रुत्या तेषामसत्वादिच्छा न संभवत्येव ॥ आगन्तुकंकारणमागन्तुककार्येऽपेक्षितमिति न्यायस्त्वप्रामाणिकत्वादनादरणीयः ॥ पुण्यपापानामागन्तुकत्वाभावात् ॥ "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते" त्यादिश्रुतीनां तत्रप्रामाण्यं वदन्नुपेक्ष्यः ॥ किञ्चानतिप्रसक्तमागन्तुकत्वमप्यनिर्वचनीयम् ॥ यत्तवाभिमतएव स्यात् ॥ तथाच दृश्यतेहीत्यादिकमसङ्गतम् ॥ अग्रे च (पुण्योवैपुण्येन कर्मणा इत्यादिना कर्मणां फलहेतुत्वम् ॥ जडस्य चेतनमन्तरा

हेतुत्वायोगादीश्वरः कल्प्यते एषह्येवसाधुकर्मेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तस्य चेच्छाद्वारैवहेतुता लोकेतथैवदृष्टत्वात्) इत्याद्युक्तं ॥ तत्रलोकदृष्ट्यैवकल्पने लोके प्रथमं फलेच्छा ततः फलसाधनताज्ञानं तत उपायेच्छा भवति ॥ लोकानुसारेणैवेश्वरेपि कल्पने तत्रापि तथैव कल्पनीयं ॥ लोकानुसारिभिर्भवद्भिः ॥ तथा चेश्वरस्याप्तकामत्वंन-स्यात् ॥ लोकानुसारित्वात्तत्रापीष्टापत्तिस्वीकारआप्तकामश्रुति-विरोधः ॥ तदनादरे वेदबाह्यत्वं दोषः ॥ विलक्षणसामग्रीमन्तरा कार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेश्चेति कथनमपि वेदान्तिनां न शोभते ॥ तैरेकस्यैव ब्रह्मणोजगत्कारणत्वस्वीकारात् ॥ अतएव "नविलक्षण-त्वादस्यतथात्वं चशब्दात्" इति सूत्रे " यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृतिरिति तन्नोपपद्यते ॥ कस्माद्विलक्षणत्वादस्य विकारस्य ॥ जगद्ब्रह्मविलक्षणमचेतनमशुद्धंचदृश्यतेब्रह्मचजगद्विलक्षणंचेतनशुद्धं चश्रूयते" इत्यादिना पूर्वपक्षंनिरूप्य "दृश्यते" त्वितिसूत्रे " तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयती" त्याद्युक्त्वा दृश्यतेहिलोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेनप्रसिद्धेभ्योगोमया-दिभ्योवृश्चिकादीनामुत्पत्तिरेवं ब्रह्मणोपि चेतनादचेतनजगदुत्पत्तिः शङ्कराचार्यैर्निरूपिता नतु सामग्रीवैलक्षण्यं कार्यवैलक्षण्ये निरूपितं नापीच्छाकृतं वैलक्षण्यंदर्शितमिति तन्मतविरोधः ॥ अस्मन्मते च रमणेच्छयैव ब्रह्म जगद्रूपमभवत्तत्र श्रुतिरेव प्रमाणं नतु तादृशनिय-मोलोकदृष्टिर्वा ॥ एवं चास्मन्मतएव सोकामयतेतिश्रुतिसङ्गतिः ॥ तेनातएवेत्यादिकमसङ्गतमेव " फलमतउपपत्ते "रितिसूत्रमपि अन्यथानुपपत्त्याकल्प्यमानमदृष्टमेवफलदानार्हंकल्प्यतां किमीश्वरे-णेतिमीमांसकमतखण्डनार्थंनप्रवृत्तम् ॥ तदग्रिमेण "धर्मंजैमिनिरत एवे"तिसूत्रेण तन्मतप्रदर्शनस्य "पूर्वंतुबादरायणो हेतुव्यपदेशा"-दितिसूत्रेणपुनस्तत्खण्डनस्यचत्वदुक्तरीत्यावैयर्थ्यापातात् ॥ किन्तु मध्यमाधिकारिणंप्रति निरूपणं ते हिफलेप्सवएवभवन्ति ॥ तच्चफलं फलदातृसत्त्वएव संभवतीति तदाह अतईश्वरादेव फलंभवति यत्कि-ञ्चिदैहिकं पारलौकिकं वा ॥ कुत उपपत्तेः ॥ " सर्वस्यवशीसर्वस्ये-शान" इति श्रुतिर्वस्तुमात्रेशितृत्वमसङ्कुचितमाह ॥ नह्यन्यस्यव-स्त्वन्योदातुं समर्थोतोभगवानेव तथेत्यर्थः ॥ अतएव " श्रुतत्वाच्चे"-त्यनेन सूत्रेण " सवाएषमहानजआत्मान्नादोवसुदान " इत्यादिरू-पा श्रुतिरपि फलदातृत्वबोधिकाप्रमाणत्वेनदर्शिता ॥ ईश्वरस्ये-च्छाद्वाराफलदातृत्वमित्येवयुक्तिरुपपत्तिशब्देन दर्शिता ॥ लोके राज्ञः सेवाचौर्यादिजन्यतोषरोषद्वारैवतत्तत्कर्मफलदातृत्वमेवमत्रा-

पितोषरोषद्वारैवफलं भवतीति यदुक्तं तदपि तन्मते न संभवति ॥ तथाहि सूत्रस्थेनाऽतइतिपञ्चम्यन्तेनकस्यपरामर्शोब्रह्मणः पारिभाषिकस्यमायावच्छिन्नस्येश्वरस्य वा ॥ नाद्यः ॥ ब्रह्मणितोषरोषादीनां त्वयाऽनङ्गीकारात् ॥ तस्यनिर्धर्मकत्वंभवद्भिःस्वीक्रियते ॥ नद्वितीयः ॥ "तदव्यक्तमाहहि" इत्यादिपूर्वसूत्रेषुतथाविधस्यानिरूपणेनाप्रकृतत्वेनैतच्छब्देनपरामर्शासंभवात् ॥ तस्मादतएवेत्यारभ्य सर्वमसङ्गतमेव ॥

अथसहस्राक्षे स्वमतेपीच्छायाइत्यादि अचेतनस्य तथा कल्पयितुमशक्यत्वाच्चेत्यंतं भागं दूषयंति ॥ यत्तु स्वमतेपीत्यादिना सर्वमसंगतमेवेत्यंतेन ॥ अत्रायमाशयः तथाहि उद्बोधकस्य कालस्य सृष्टेः पूर्वमपि सत्वे सदोद्बोधप्रसंगः सदेवेत्यादि श्रुतिविरोधश्च ॥ तत्र एकमेवाद्वितीयमित्येकपदेन सजातीयभेदस्य एवेत्यवधारणेन विजातीयभेदस्याद्वितीयपदेन स्वगतभेदस्यच व्यावृत्तेस्तावकग्रंथेष्वपि दर्शितत्वात् अनित्यत्वेतु चक्रकापत्तिगर्भोन्योन्याश्रयः ॥ इच्छयाकालस्य जननं कालेन कर्मणामुद्बोधः ॥ उद्बुद्धकर्मभिरिच्छायाजननमिति ॥ किंच कर्मणां क्रियारूपत्वे लोके तस्यास्त्रिक्षणावस्थायितया संहारप्राक्कालिककर्मणां पुनः सृष्टिकालेऽसत्वेन तेषामुद्बोधनं तैरिच्छायाजननं चासंभवि ॥ तेषामदृष्टरूपत्वेतु अदृष्टस्याभावादिति त्वदुक्तिव्याघातः सदेवेत्यादिव्याको-

---

१ स्वमतेऽपीच्छायाः सृष्टिहेतुत्वेनाऽनित्यत्वेनच तत्कारणमाह ॥ इच्छोद्भवइत्यादि ॥ कालादुद्बुद्धाजनकर्मणइच्छोद्भवः ॥ कालेन कर्मोद्बोधस्तु संहाराऽव्यवहितप्राक्क्षणे भविष्यत्फलकजनकर्मभिरनुद्बुद्धैरेव स्वज्ञानद्वाराजनितयैतावताकालेन जनकर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीश्वरेच्छयादृश्यतेहि योगिनइच्छायाअपि व्यवहितकाले फलजनकत्वम् ॥ अमुष्मिन्कालउत्थास्यामीति संकल्प्य युञ्जतस्तस्मिन्नेव कालउत्थानदर्शनात् ॥ आगन्तुकं कारणमागन्तुककार्येऽपेक्षितमितिन्यायसम्भावितमर्थं प्रमाणेन विशिष्य द्रढयितुमाह ॥ श्रुतिस्मृतिगणैरिति ॥ निश्चीयतेइतिशेषः ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेतेत्यादिभिः पुण्योवैपुण्येन कर्मणा भवति पापःपापेन साधुकर्मकारीसाधुर्भवति पापकर्मकारीपापोभवति पुण्यःपुण्येनकर्मणाभवति पापःपापेन यइहरमणीयचरणाः एषह्येवसाधुकर्मकारयति इत्यादिभिश्चश्रुतिभिः योद्रव्यदेवतात्यागसम्भूतोरसउत्तमः ॥ देवान्संतर्प्यसरसोयजमानंफलेनचेति समवायीतुपुरुषोमोहेच्छाद्वेषकर्मजः इति विपाकः कर्मणांप्रेत्यकेषांचिदिहजायते ॥ इहचामुत्रचकेषांभावस्तत्रप्रयोजनम् इत्यादियाज्ञवल्क्यादिस्मृतिभिश्च कर्मणां फलहेतुत्वमुक्तम् ॥ जडस्य च चेतनमन्तरा हेतुत्वायोगादीशःकल्प्यते एषएवसाधुकर्मेत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ तस्यचेच्छाद्वारैव हेतुता लोकेतथैवदर्शनात् विलक्षणसामग्रीमन्तराकार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेश्च ॥ अतएवसोऽकामयतेत्यादिश्रुतीनांसंगतिः ॥ अतएवफलमतउपपत्तेरितिसूत्रं संगतम् ॥ वस्तुतस्तु लोके राजसेवाचौर्यादेराजतोषरोषद्वारैव हेतुत्वदर्शनादिहाऽपि कर्मभिरीशतोषादिकमेवकल्प्यते ॥ इयमेवयुक्तिःसूत्रउपपत्तिशब्देनोक्ता ॥ एवञ्चाऽन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यमानमदृष्टमेवफलदानार्हं कल्प्यतामित्यपास्तम् ॥ अस्मन्मतेऽदृष्टस्याऽभावात् ॥ अचेतनस्यतथाकल्पयितुमशक्यत्वाच्च ॥

पश्च ॥ किञ्च उभयथापिकर्मणां कर्तृनिष्ठत्वेनेश्वरनिष्ठेच्छायाजनकत्वमप्युपपादनसापेक्षम् ॥ हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यात् ॥ किञ्च किमिदंकर्मणामुद्बुद्धत्वंनाम ॥ फलजननसामर्थ्यमितिचेत्तदपिअधुनैतत्कर्म स्वफलं जनयत्वितीश्वरेच्छाविषयत्वमेव वक्तव्यम् ॥ अन्यथा स्वातंत्र्येण कर्ममात्रात्फलनिष्पत्तेःसंभवेनेशतदिच्छादेरजागलस्तनत्वापातात् ॥ तथेच्छाविषयत्वरूपोद्बुद्धत्वस्वीकारेत्विच्छयोद्बोधउद्बुद्धैरिच्छायाजननमित्यन्योन्याश्रयादयः ॥ नापि संहारप्राक्क्षणेऽनुद्बुद्धैःकर्मभिः इयताकालेन कर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीच्छायाजननं संभवति ॥ नच कालविशेषस्योद्बोधकत्वं स्वभावोवाच्यः ॥ प्रलयोत्तरं विशेषस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥ सविशेषोऽपि नित्योजन्योवेति विकल्पे पूर्वोक्तदोषानिस्ताराच्च ॥ अनुद्बुद्धैरपि तस्याजननसंभवे सृष्टिकालेपि तज्जननार्थं कर्मोद्बोधसाधनप्रयासोव्यर्थः द्वारभूतज्ञानस्य नित्यत्वात् ॥ नचेष्टापत्तिः प्रलयकालेपीच्छाजननेन सदासृष्टिप्रसंगात् ॥ अथ तद्वारणार्थमुद्बुद्धानामेव जनकत्वं नियम्यत इतिचेत्संहारप्राक्क्षणे तदसिद्धिः ॥ नापीच्छाकारे कालपरिमाणनिवेशे भविष्यत्फलककर्मणां हेतुत्वं युज्यते तेषां जडत्वेन इयताकालेन वयं फलं साधयिष्याम इति बुद्ध्यसंभवात् ॥ फलमत इतिन्यायेन फलस्येश्वरतंत्रत्वाच्च ॥ कालनिवेशःस्वातंत्र्यादिति चेदिच्छाकारप्रकटनेपि स्वातंत्र्यमस्तु श्रौतप्रक्रियानुपरोधात् ॥ किञ्च तथासतिपापादेस्तौल्येऽपि केषांचित्त्वरितमेव फलं केषांचिच्च कारणमंतरैव स्वेच्छयात्यंततरविलंबेन फलं जनयत ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये नापेयातां ॥ आत्मसृष्टेर्न वैषम्यमितिवक्ष्यमाणस्य श्रुतिहृदयसमाधेस्त्वदप्रियत्वात् ॥ नापि कर्मणामनुद्बुद्धत्वाददोषः तदुद्बोधानुद्बोधयोरपि कालद्वारा स्वेच्छयैव भवनस्य त्वया स्वीकारात् ॥ कालेन कर्मोद्बोधइति प्रयोगस्तु कर्मणिचेति समासनिषेधाच्चिंत्यः ॥ यद्यपि विवरणकारादिभिरिध्मप्रव्रश्चनादिशब्दसिद्धये इहचस्येत्यर्थकत्वमाश्रित्य कर्मणीत्युच्चार्य विहितषष्ठ्याएव समासनिषेधोव्यवस्थापितः ॥ एवमेव च शब्दानुशासनमित्यादिप्रयोगाः संगच्छंते तथापि प्रकृते कालकर्मणोः कर्तृकर्मणोरुभयोरुपात्ततया उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेनैव षष्ठीसिद्ध्यानिषेधस्तदवस्थः ॥ नापिचेतनप्रयत्नासमवहितेन कालेन कर्मणामुद्बोधःशक्यवचनः जडत्वात् ॥ नच वह्न्यादेर्दाहकत्वादिवत्स्वभावादुद्बोधकत्वं वाच्यं स्वभावानपायेन सर्वदोद्बोधप्रसंगात् ॥ नच मण्यादिवत्प्रतिबंधकं किंचित्कल्प्यं अप्रसिद्धेः ॥ किंचोद्बोधसिद्धये तन्निवर्तकं किंचिदुपपादनीयं ॥ तस्य नित्यत्वे सदोद्बोधस्य अनित्यत्वे तस्यापि कारणापेक्षत्वेनानवस्थायाश्चापातः ॥ तच्च निवर्तकमीश्वरेच्छाजन्यं नवा ॥ आद्येचक्रकापत्तिरनवस्थावा ॥ द्वितीयेसिद्धिःसर्वादिरच्युतइत्यादिमानविरोधः ॥ कारणांतरं चाप्रसिद्धं एतेन तंडुलविक्लित्यादिवत्तस्यागंतुकल्पनापि निरस्ता ॥ तेजःसंयोगादितुल्यनिमित्तापेक्षत्वात् ॥ निमित्तस्य चोक्तनित्यानित्यत्वादि विकल्पग्रस्तत्वात् ॥ वसंतादिकालेषु पुष्पाद्युत्पत्तिरपि न तत्तत्कालमात्रहेतुका व्यभिचारदर्शनात् ॥ किंतु ईश्वरेच्छाजन्येत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अतोनतदृष्टांततोपि निर्वाहः ॥ अन्यथा कालमात्रात्सृष्टेरपि संभवेन ईश्वरवैयर्थ्यप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्॥ नापि संहारप्राक्क्षणावच्छिन्नेच्छायाव्यवहितकाले

तात्कालिकप्रयत्नसमवधानंविना फलजनकत्वं युक्तं लोकविरोधात् स्पष्टतया तथाबोधकशास्त्राभावाच्च ॥ नचेश्वरस्य प्रयत्नाभावः शंक्यः "सोकामयत ॥ सईक्षते" तीच्छातः पृथक् "इदँ सर्वमसृजत ॥ सइमाँल्लोकानसृजते" त्यादौ सर्जनानुकूलव्यापारादिरूपस्य तस्य श्रावणात् । अन्यथा सोकामयतेत्यनेनैव गतार्थत्वान्नाग्रिमं वदेत् ॥ नचेश्वरप्रयत्नसहकारात्कालेनोद्बोधोंऽगीकार्यः । तन्नित्यतायांतस्येच्छांविनाऽनुपपत्त्येच्छानित्यताया अर्थादापत्तेः अनित्यतायां चक्रकाद्यापाताच्च ॥ योगिनस्तूत्थाने नतदिच्छासाक्षाद्धेतुः किंतु तया कृतानि योगशास्त्रीयसाधनानि सर्वव्यवस्थानियामकनिखिलफलप्रतिपादकेश्वरेच्छाच ॥ नैवमीशेच्छायानाशे व्यवहितकाले तस्याः फलं भवितुमर्हति तस्य फलसमर्पकेश्वरांतराभावात् ॥ किंच त्वन्मते कालकर्मणोरधिष्ठाने भ्रमकल्पितत्वेनेश्वरज्ञानागोचरतया इयता कालेन कर्माण्युद्बोधयिष्यामीति तदिच्छाकारोप्युपपादनसापेक्षः ॥ नहि शुक्त्यादिकं सत्वविशिष्टेंद्रियोवाकल्पितरजतादिकमनुभवति । नापीयताकालेनेति कालपरिमाणं संहारोत्तरमुपपद्यते । परिच्छेदकसूर्यगत्याद्यभावात् ॥ सर्वशक्तिनेश्वरेणैव परिमाणस्य नियमनेतु तन्नियमनरूपकार्यार्थमिच्छाप्रलयेप्यवश्यमंतव्या ॥ आगंतुकं कारणमित्यादिं भागं परिहरंति ॥ **इतिन्यायस्त्वप्रामाणिकत्वादित्यादिना** ॥ **आगंतुकत्वाभावादिति** ॥ सकलं प्रलयकालं तूष्णीं स्थित्वा पुनः सृष्टिकाले फलजनकानां तेषां चिरस्थाय्यदृष्टरूपतया आगंतुकत्वस्य वक्तुमनौचित्यादिति भावः ॥ **किंचान्नतीति** ॥ अतिप्रसंगरहितमागंतुकत्वमपि न निर्वक्तुं शक्यम् ॥ त्वन्मतेऽभिधेयमात्रस्य मिथ्यात्त्वेनेदमागंतुकमिदमनागंतुकमिति कार्येषु कारणेषु वा विवेकस्य दुर्घटत्वात् ॥ **आप्तकामश्रुतीति** ॥ श्रुतिस्तु "सर्वमिदमभ्याऽऽत्तोऽवाक्यनादरः ॥ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" इति छांदोग्यश्वेताश्वतरादिरूपाबोध्या ॥ "नानवाप्तमवाप्तव्य" मित्यादिस्मृतिश्चात्रानुसंधेया ॥ नचेच्छावादेऽयं दोषःशंक्यः श्रुत्याद्युपरोधेन लोकानुरोधस्यानादरात् ॥ जगतोब्रह्मपरिणामत्वेन ब्रह्मानन्यतया तद्विषयकेच्छायामुक्तदोषस्याप्रसक्तेः । नवमश्लोकखंडनादिस्थलेषु दर्शयिष्यमाणत्वाच्च ॥ अतोजन्येच्छापक्षएवोक्तरीत्या आप्तकामत्वभंगप्रसंगः ॥ **तैरेकस्यैवेति** ॥ "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणिच ॥ खंवायुर्ज्योतिरापः पृथिवीविश्वस्य धारिणी" इति मुंडकादिवाक्यानुरोधाद्वेदांतिभिः परस्परविलक्षणमपि प्राणादिकं प्रति एकस्यैव ब्रह्मणः कारणत्वं स्वीक्रियते ॥ नतु सांख्यैरिव मनइंद्रियादिकं प्रति सात्विकराजसाद्यहंकारः काणादैरिव नित्याः पृथिव्यादि परमाणवः ॥ किंच विलक्षणसामग्रीमंतरेत्यादि वदतस्तस्य तत्तत्कार्याणि स्वस्वकारणसलक्षणानि संभवंतीत्याशयमभिप्रेत्य तद्भाष्यसंमतं बाधकमाहुः ॥ **नविलक्षणत्वादित्यादिना** ॥ अविरोधस्य प्रथमे पादे (सू. ४) "न विलक्षणत्वात्" इत्यादि सूत्रद्वयेन सालक्षण्याभावाज्जगद्ब्रह्मणोः कार्यकारणभावाभावं पूर्वपक्षीकृत्य (सू. ६) "दृश्यतेतु" इत्येकेन चेतनजन्यकेशलोमादिगोमयाद्यचेतनजन्यवृश्चिकादिदर्शनोपन्यासेन सनिराकृतः ॥ **सूत्र इति** ॥ अस्य निरूप्येत्यग्रेणान्वयः ॥ **यदुक्तमिति** ॥ प्रथमस्य चतुर्थे

(सू. २३) " प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा " इत्यादौ यत्पूर्वमुक्तमित्यर्थः ॥ सूत्रमपीति ॥ नप्रवृत्तमित्यग्रेणान्वेति ॥ अत्रायमाशयः ॥ यदपि आगंतुकं कारणमित्यादि सूत्रं संगतमित्यंतमुक्तम् । तदकिंचित्करं त्वदुक्तरीत्या सिद्धब्रह्मनित्यताकस्य कालस्यागंतुकं कर्मोद्बोधं प्रति अनादेर्मायाया आगंतुकं प्रपंचं प्रति नित्यस्य ब्रह्मणोधिष्ठानतया तं प्रति च कारणत्वं वदता त्वयाऽऽगंतुकं कारणमिति नियमस्यावश्यबाध्यत्वात् ॥ "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम" इत्यादीनितु स्वर्गाद्युद्दिश्यज्योतिष्टोमादीन्विदधानानि आख्यातार्थभावनाकरणभाव्ययागस्वर्गादीनां प्रपंचाविर्भावावसरे साधनफलभावं बोधयंति । प्रलयकाले नियोज्य जीवानां स्वर्गादेश्चतिरोहितत्वेन यजेतेति विधेः कौंठ्यात् ॥ एतेनैव " पुण्योवैपुण्येन कर्मणे-" त्यादीन्यपि सृष्टौ प्रवृत्तायामुत्तरोत्तराधमोत्तमजन्मादिपरंपराव्यवस्थावेदकतया व्यवस्थापितानि वेदितव्यानि ॥ तथाहि " पुण्योवै पुण्येने " ति वाक्यं काण्वानां बृहदारण्यके पंचमाध्याये द्वितीयब्राह्मणे जारत्कारवसंवादेऽस्ति ॥ तत्प्राणोत्क्रांत्यादि विचाराज्जन्मपरंपरापरं प्रतीयते ॥ अग्रिमवाक्यं च तत्रैव सप्तमाध्याये द्वितीयब्राह्मणे " यथाकारीतथाचारीतथाभवति साधुकारीसाधुर्भवति पापकारीपापोभवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति " इति पठ्यते ॥ तथासति साधुकर्मकारीत्यादिपाठभेदस्त्वनभ्यासहेतुकाद्वेदविप्लावकत्वादेव । काण्वमाध्यंदिनैरुभयैरपि तत्र कर्मपदस्यापाठात् अत्रापि " तद्यथातृणजलायुकातृणस्यांतंगत्वाऽऽत्मानमुपसꣳहरत्येवमेवायं पुरुषः शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽऽत्मानमुपसꣳहरति " इत्यादिना पूर्वशरीरत्यागेपित्र्यगांधर्वाद्यन्यतमशरीरांतरप्राप्त्यादेः श्रावणं प्रागुक्तमेवार्थं गमयति ॥ नतु सृष्ट्यारंभे प्राक्सृष्टिकर्मणा पुण्यत्वादिकम् । बोधकपदाद्यभावात् ॥ एवं छांदोग्ये पंचाग्निविद्यांतेऽर्चिर्मार्गधूममार्गनिरूपणे धूममार्गगानां " मासेभ्यःपितृलोकंपितृलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रमसमेषसोमो राजातद्देवानामन्नंतंदेवाभक्षयंतितस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमध्वानंपुनर्निवर्तते" इत्यादिना स्वर्गादेः परलोकात्पुनरिहागमनमुक्त्वाक्रमेणान्नभावं वीर्यभावं चापन्नानां वीर्यद्वारा स्वकर्मानुरोध्युत्तमाधमशरीरापत्तिरुच्यते " तद्यइहरमणीयचरणाअभ्याशोहयत्तेरमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिंवा" इत्यादिना ॥ "अथ यइहकपूयचरणाअभ्याशोहयत्तेकपूयां योनिमापद्येरञ्छ्वयोनिंवा " इत्यादिनाच ॥ अभ्याशोह । शीघ्रमेव ॥ अतएतदपि सृष्टिदशायां जन्मपरंपरामेवदर्शयति नतु प्रलयोत्तरं पुनःसृष्ट्यारंभे शरीरपरिग्रहम् । श्रूयमाणक्रमहान्यश्रुततत्कल्पनाप्रसंगात् । इच्छायाः कर्महेतुत्वबोधिकाया एषह्येवेति श्रुतेरुदाहारस्तु तावकेकर्मणामिच्छाहेतुत्ववादे स्वपादे कुठारप्रहारः ॥ तथा उक्तयाज्ञवल्क्यस्मृतिवाक्येष्वपि (अध्याय ३ यतिधर्मप्रकरणांते श्लो० ६६) योद्रव्यदेवतात्यागेति प्रथमं वाक्यं सृष्टिकालिकंव्यवस्थापरमेव संगच्छते देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागलक्षणयागादेस्तदैव संभवात् ॥ अनुपदमग्रे (श्लो० ६७) संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्तत इत्यादिना छांदोग्याद्युक्तरीतिकपरलोकपर्यावर्तस्य कथनाच्च ॥ एवं द्वितीयं (श्लोक ७०) समवायित्ववाक्यमपि जीवस्यागंतुकसमवायबोधकम् । मोहेच्छादिपदघटितं सर्गोत्तरकालि-

कवृत्ताऽऽवेदकमेव ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ॥ सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतपेति भगवद्वाक्यैकवाक्यतया तथाऽध्यवसायात् ॥ एवंतृतीयं (श्लो० ७८) विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषांचिदिह जायते । इह चामुत्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनमिति वाक्यमपि प्रेत्यादिशब्दघटितम् । तथैव । मरणेदं लोकादो लोकादिव्यवस्थायाः सृष्टावेवा-भिव्यक्तेः ॥ अतइदमेकस्मिञ्जन्मनि जन्मांतरे वा लोकांतरे वा कर्मणां फलावश्यंभावमेव बोधयति ॥ नतु सृष्ट्यंतरव्यवस्थाम् ॥ किंच कर्मणां तौल्येऽपि फले विलंबाविलंबयो-र्नियामिकाभगवदिच्छैव मंतव्या यया संचितकर्मसमुदायात्प्रारब्धं देहोत्पत्तिसमये निर्मीयते ॥ सैवात्राभिप्रायपर्यायभावशब्देन प्रतिभाति ॥ जीवाभिप्रायपरत्वे पुत्रेप्सुस-साधनवंध्यादिषु प्रत्यक्षविरोधात् ॥ अतःसृष्ट्यंतरे प्राक्कर्मणां फलजनकत्वपक्षेपि सर्व-निर्वाहिकातदिच्छा नित्यैव मंतव्या ॥ तस्मान्नेमाः श्रुतिस्मृतयआम्नायसिद्धभगवदिच्छा-सर्वकारणतावारणतात्पर्यवत्यः । तन्निषेधाश्रवणात् ॥ नच “ पंचपंचनखाभक्ष्या ” इत्यादाविवेतरनिषेधः फलतीति वाच्यम् । रागतः पंचनखापंचनखभक्षणस्येव प्रकृते उभयोः कारणतायाः प्रत्यक्षेणाप्राप्त्यान्यतरपरिसंख्यानायोगात् ॥ इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यादौ लिंगेनेवशाब्दलिंगादिनोभयप्रसंजनेपि अश्वगर्दभाभिधान्योर्ग्रहणेतुल्यविनियोगवदिच्छा-कर्मणोस्तुल्यकारणत्वस्याभावेन सर्वनिदानभूतेच्छायाहेतुतानिरासासिद्धेः ॥ कर्मणांहि फलं प्रत्येवकारणता इच्छायास्तुकर्माणिप्रत्यपिसेतिनतौल्यम् ॥ नहिदंडचक्रव्यापारेण घटइत्युक्त्या कुलाललालसायास्तत्रनिमित्ततानिवर्त्यते । कर्मणां रोषतोषादिद्वारेश्वरेच्छा-जनकत्वं तस्याश्च केवलफलहेतुतेतिकलहे तु जीवानां नानाकर्मकरणे कारणं मृग्यम् । कुतस्सर्वोपि नपुण्यमेवानुतिष्ठतीति ॥ जीवेच्छावैचित्र्यमेवानुष्ठानवैचित्र्ये प्रयोजकमिति चेत्तत्रापि तन्मृग्यम् ॥ कुतोनसर्वोपि सुखसाधनं साधु कर्मैव विधित्सतीति ॥ अथ पुण्यकर्मणां तथास्वेच्छया तदनुष्ठानमेवं पापकर्मणामपीति पूर्वपूर्वकर्मणामेव जीवकाम-कारणताकल्प्यतइति चेत्तर्हि सकृदपि सुकृतानुष्ठाने कदाचिदपि कलुषं न स्यात् । एकवारमपि दुरिताचरणे कदाचिदपि सदाचरणं च नघटेत । दृश्यंतेत्वेकस्यापि देहिनो विविधानि सुकृतदुष्कृतानि । कस्मिंश्चिज्जनुषि कल्मषाधिक्यं कस्मिंश्चिच्च पुण्याधिक्यम् ॥ किंच तथासति सर्वेपि श्रौतस्मार्ताश्च विधिप्रतिषेधाअपि व्यर्थाभवेयुः । प्राक्तनकर्मणैव प्रवर्त्तननिवर्तनयोः सिद्ध्या तदनुपयोगात् । नचेच्छावादेप्ययंदोषः शंक्यः । कृतप्रयत्ना-पेक्षसूत्रेण तस्यपरिहरिष्यमाणत्वात् । तस्मात्परमेश्वरएव स्वेच्छानुसारेणाऽऽप्रलयम् । तानि तानि कर्माणि कारयित्वा तानि तानि फलानि प्रयच्छतीत्येव स्वच्छम् । यथा कौषो-तकिब्राह्मणे (अ० ३) इंद्रप्रतर्दनसंवादे “ सएषप्राणऽएवप्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृतो नसाधुनाकर्मणाभूयान्भवतिनोऽएवासाधुनाकनीयानेषह्येवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलो-केभ्यऽउन्निनीषतऽएषउऽएवासाधुकर्मकारयतितंयमधोनिनीषतऽएषलोकपालऽएषलोका-धिपतिरेशलोकेशःसमआत्मेतिविद्यात्समआत्मेतिविद्या” ८ दिति पुण्यपापैरशक्यस्पर्शत्व-

माकारविशेषविशिष्टेच्छयैव साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वं ततएवनिरतिशयैश्वर्यादिकं च श्राव्यते ॥ त्वन्मतेतु जडेनापि कालेनेश्वरनिरपेक्षेण कर्मणामुद्बोधस्यजडैरपि तैःकर्मान्तरानुष्ठानस्येशेच्छायाश्च जनने तेषामितरनिरपेक्षं नरकनाकलोकादिप्रापकत्वमप्यपथ्यभेषजभजनादेरोगारोग्यादिजनकत्ववत्सुवचमतो (जडस्य च चेतनमंतराहेतुत्वायोगादीशःकल्प्यत) इत्युक्तिररण्यरुदितायते कारणभूतकर्मणां वैलक्षण्येन फलरूपकार्यवैलक्षण्यस्याप्युपपत्तेश्च ॥ चेतनस्यैव फलदातृत्वाग्रहे तत्तत्कर्माराध्यानां चेतनानामेव तथात्वसंभवेन तद्दात्रीश्वरकल्पनायावैफल्याच्च ॥ तस्मादास्माकीनरीत्यैव फलमतइत्यधिकरणं संगच्छते नतु त्वद्रीत्या । प्रपंचयिष्यते चेदं पुरस्तात् ॥ कर्मणामिच्छाहेतुकत्वबोधकश्रुतेरपपाठेन पुनःपुनरुपन्यासस्तु प्रकृतिविरुद्धः ॥ किंच दर्शनानुरोधादीश्वरस्येच्छाद्वारैवकारणतां संगिरमाणस्तस्य जन्यमात्रं प्रतिकारणत्वात् जन्यानिसाध्वसाधुकर्माणि प्रतिसृष्टिकाले जन्यं तदुद्बोधं प्रति च तस्य तद्द्वारा कारणतां कुतोनब्रूषे ॥ तदवचनेच जडकारणवादाभ्युपगमादनीश्वरवादापातः त्वदिष्टोपपत्तिबाधात्फलमतइत्याधिकरणासंगतिश्च ॥ मन्मतेतु कर्मफलान्यारोग्यादिकंच प्रतीश्वरेच्छायाएव निदानत्वात्कर्मौषधादेश्च द्वारतयावांतरकारणत्वात् नकोपि शंकावकाशः । सोकामयतेत्यादिश्रुतयस्तु नत्वन्मतेसंगताः । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनापत्तेः । तास्विच्छायाएव बहुभावमुच्चनीचभावं लोकसर्जनादिकं च प्रति निमित्तत्वश्रवणात् कालेनोद्बोधितैः कर्मभिस्तस्येच्छोदपाद्यतेति तत्राश्रवणात् ॥ यच्च वस्तुतस्त्वित्यादि कल्पयितुमशक्यत्वाच्चेत्यंतं तदसत् इहैवसूत्रे उपपत्तिशब्देनोक्तयुक्तेर्ग्रहणेऽत्रैव जैमिनिमतनिरासिसिद्ध्या पुरस्तयोस्तदुपन्यासतन्निरासिसूत्रयोरापार्थ्यापातात् ॥ किंच राजानोहि स्वविषयेषु चौर्यादेर्निवृत्तये स्वेष्टकर्मणां प्रवृत्तयेच तत्तत्फलमर्पयंति । अकुर्वंश्चैवं पूर्वतरोर्वीपतयः सर्वदुराचरणानां स्वराज्यसमये समुच्छेदमिति पुराणादिषु प्रसिद्धम् ॥ ईश्वरश्च सर्वोपायज्ञसर्वशक्तिर्बहुकालाद्दुष्कृतिनोदंडयन्नपि स्वरोषपोषककल्मषाणामविशेषादशेषाणामुच्छेदमेव कुतो न संपादितवान् । तदुपासकानां ज्ञानिनामपि नस्तुवीत न निंदेतस्वभावविषमंजनं सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यतइति भागवताद्युक्तप्रक्रियादर्शनात् सर्वमुक्तोपसृप्यस्य तस्य कथंरोषतोषौ ॥ गुणोद्रेकादितिचेद्युगपदुभयविधफलवितरणानुपपत्तिः । उद्रेकेचेश्वरातिरिक्तं किं बीजं स्यात् । तदितरतदुद्घाटनेत्वनीश्वरवादप्रसक्तिः ॥ किंच राज्ञांचोरादिदंडने ईश्वरतोषसंपिपादयिषा तद्भीतिश्च प्रयोजिका । तथेश्वरस्य फलदाने किं प्रयोजकम् ॥ (अ० ३ पा० २ सू० ३१) परमतस्सेत्वित्यधिकरणे तन्नियामकनिषेधात् ॥ मन्मतेतु क्रीडार्थमेव प्रपंचरूपेण प्रादुर्भावात्कृतप्रयत्नापेक्षात्वाच्च न काप्यनुपपत्तिः ॥ अतएव (अ० २ पा० १ सू० ३२-३३) नप्रयोजनवत्त्वादित्याशंक्य लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्येवासूत्रि श्रीबादरायणाचार्यैः ॥ एवं तवोपपत्तेर्बाधितत्वेन अन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानमदृष्टमेव फलदानार्हं कल्प्यतामित्यास्माकीनाक्षेपोदुरुद्धरः । अन्यथानुपपत्तिस्तु "धर्मंजैमिनिरतएवे" त्यत्र शारीरकभाष्ये या दर्शिता सैव ॥ नचादृष्टाभाव-

स्त्वयाशक्यवचनः अपूर्वानंगीकारे कर्मणां कालांतरीयफलसाक्षात्कारणत्वस्यानुपपत्त्या त्वदुक्तश्रुतिस्मृतीनां बाधात् । संभूतोरसउत्तम इतित्वदुक्तवाक्यैरसशब्देनमिताक्षरायां तस्यैवव्याख्यानात् । कालतउद्बुद्धाज्जनकर्मणइच्छोद्भवइति त्वदभिमतव्यवस्थाभंगाच्च ॥ शंकराचार्यैः फलमतइत्यादिसूत्रव्याख्याने कर्मणोनुक्षणविनाशितायाअंगीकारेण तस्य यावत्प्रलयकालमनुद्बुद्धतया स्थितेः सृष्ट्यारंभउद्बोधस्य चासंभवदुक्तिकत्वात् स्वोक्तनिर्वाहायापूर्वाभ्युपगमे तु गले पादुकान्यायेनादृष्टमूरीकृतम् । अदृष्टपदस्य तत्पर्यायत्वात् ॥ जडस्यापि तथाकल्पनं शक्यमिति त्वौषधादिदृष्टांतेन प्रागेवादर्शयाम ॥ अथ कस्तर्हि सूत्रउपपत्तिशब्दार्थइति चेदुच्यते ॥ निष्कामानां भजनसिद्धये पूर्वाधिकरणे सर्वोत्तमत्वं निरूप्य सकामानां तत्सिद्धये फलदातृत्वं कर्मादिसर्वनियंतृत्वं च निरतिशयैश्वर्यबोधकमुपपदयितुमिदमधिकरणमारभ्यते ॥ अत्र फलं तत्तत्कर्मसंनिवेभ्योदेवेभ्य उत भगवत इति संशयः ॥ देवानामुद्देश्यतया श्रवणं भगवतः सर्वेश्वरत्वसर्वहेतुश्रवणं च संशयबीजम् ॥ तत्र "यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायांच पौर्णमास्यांचाच्युतो भवति ॥ ऐंद्रंदध्यमावास्यायाम् । ऐंद्रंपयोमावास्यायामि"त्यादि तत्तदुत्पत्तिवाक्यावलंबेन देवतोद्देशेनैव द्रव्यस्य त्यज्यमानत्वात् । याज्यापुरोनुवाक्याद्यनुरोधेन देवानामेवहव्यभोक्तृत्वनिश्चयात् । "वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति सएवैनं भूतिं गमयती" त्यादिना तेषामेव फलदातृत्वश्रवणात् । आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखादि च ॥ प्रयच्छंति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहा इत्यादिस्मरणाच्च । द्वितीयस्कंधतृतीयाध्यायाद्युक्तरीत्या प्रतिनियतत्वाच्च । देवेभ्य एव फलमिति पूर्वपक्षेऽभिधीयते ॥ (अ० ३ पा० २ सू० ३८) "फलमतउपपत्तेः" ॥ अतईश्वरादेव फलं भवति यत्किंचिदैहिकं पारलौकिकं वा ॥ कुतः ॥ उपपत्तेः "सर्वस्य वशी सर्वस्येशान" इति श्रुतिर्वस्तुमात्रेशितृत्वमसंकुचितमाह नह्यन्यस्य वस्त्वन्योदातुं समर्थ इति ॥ न चोद्देश्यत्वादिविरोधः । "चक्षोः सूर्यो अजायत ॥ अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौ ॥ देवा नारायणांगजः ॥ इंद्रादयोबाहव आहुरुस्रा" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तेषां भगवदवयवोद्भवत्वतद्रूपत्वयोर्बोधनेन भगवतउद्देश्यतानपायात् ॥ भोक्तारंयज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ताच प्रभुरेव च । सुरुचिर्हुतभुग्विभुः । यज्ञभुग्यज्ञसाधन इत्यादौ तस्यैव सर्वरूपेण भोक्तृत्वावगमाच्च ॥ सएवेनमित्यादिकंतु द्वारत्वाभिप्रायकम् । योयो यांयांतनुमित्युपक्रम्य लभतेच ततः कामान्मयैवविहितानिति स्मरणात् ॥ एतेन तेषांतत्तत्कर्मतत्तत्फलप्रतिनियतत्वमपि तदिच्छयैवेतिसिद्धम् ॥ अग्रेच सएवैनमित्यादिप्रत्यक्षश्रुतेः प्राबल्यमाशंक्य स्वमतेपि प्रत्यक्षश्रुतिमाहाचार्यः (सू० ३९) ॥ "श्रुतत्वाच्चे"ति "सवाएष महानजआत्मान्नादोवसुदान" इत्यादिश्रुतिषु तस्यैव भोक्तृत्वफलदातृत्वयोः श्रवणात् । चकारेण यो योयांयामित्यादिस्मरणात्तथेत्यर्थः ॥ अहिकुंडलवद्देवादिसर्वकार्यरूपत्वनिरतिशयैश्वर्यादिप्रतिपादकपूर्वाधिकरणानां पर्यालोचनेपि इयमेवोपपत्तिरिहोपपत्तिशब्देनोपतिष्ठते ॥ एवं पूर्वपक्षोपि देवानामेव तत्तत्कर्मभिराराध्यमानानां सर्वफलदातृत्वे

तस्यपूर्वोक्तं पारमेश्वर्यं कथमिति पूर्वाधिकरणाक्षेपेणोक्तरीतिकएवोत्तिष्ठति नतुकर्मणामेवफलदत्वमिति सः अप्रसंगात् तेषां जडत्वस्यापिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् ॥ साधितेतु सूत्रद्वयेनेश्वरस्यैव फलदत्वेउपपत्तिश्रुतत्वाभ्यां कर्मणामेव तद्दत्वमस्त्विति निरीश्वरमीमांसकचोद्यंप्राप्तावसरमतउपन्यस्य निरस्यते सूत्रद्वयेन ॥ नचधर्मंजैमिनिरितिसूत्राभिप्रेतोपपत्त्या प्रथमं पूर्वपक्षः प्रसंजनीयः । फलमत इति सूत्रभ्यां जैमिन्यभिमतोपपत्त्यादेरसमाहितत्वादुक्तपूर्वपक्षतादवस्थ्येन ॥ तयोरकिंचित्करत्वापत्तेः । अग्रे स्वयमुपन्यासस्य हेत्वन्तरेण तन्निरासस्य चानर्थक्यप्रसक्तेश्चेति पूर्वमेवासूचयाम ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये अपित्वन्मतएव संभवतः ॥ नचकर्मापेक्षयासुखदुःखदातृत्वात्कथंवैषम्यनैर्घृण्येइति वाच्यम् ॥ तस्यैव कर्मकारयितृत्वेन स्वयमेव कर्मकारयित्वा स्वयमेव कस्मिंश्चिज्जीवे सुखं कस्मिंश्चिज्जीवे दुःखं प्रयुञ्जतः कथंनवैषम्यं नैर्घृण्यं वा स्यात् ॥ एतेनातएव वैषम्यनैर्घृण्येनेत्यादिकं प्रत्युक्तम् ॥ ननु कर्मणः फलजनकत्व इत्यादि प्रश्नस्तु पूर्वापरविरुद्धः ॥ पूर्वमीश्वरेच्छांप्रति कर्मणोहेतुत्वस्योक्तत्वात् ॥ किञ्च कर्तृत्वानुपपत्तिपदेनेच्छाकर्तृत्वानुपपत्तिरुक्ता जगत्कर्तृत्वानुपपत्तिर्वा ॥ नाद्यः ॥ कर्माधीनत्वेपीच्छाश्रयत्वरूपेच्छाकर्तृत्वानपायात्॥ नापि द्वितीयः॥ तस्याप्रकृतत्वात् ॥ यदपि कर्तृत्वानुपपत्तावीश्वरत्वासिद्धिरित्याक्षेपेऽस्वतन्त्रस्यापि काष्ठादेः कर्तृत्वप्रदर्शनम् ॥ तत्र स्वतन्त्रः कर्तेतिसूत्रविरोधोद्भावनं तदुपरि स्वातन्त्र्येण विवक्षितोर्थः कर्तेत्याद्युत्तरं तदपि तुच्छम् ॥ कर्तृत्वानुपपत्तेरीश्वरत्वव्याघातकत्वे मानाभावः युद्धपाकाद्यकर्तृणामपि लोके राज्ञामीश्वरत्वाव्याहतेः॥ नचफलदातृत्वमीश्वरमितिवाच्यम् ॥ फलमददतां बलात्कारेण कर्मकारयितॄणामपीश्वरत्वदर्शनात् ॥ काष्ठादेश्च पारिभाषिकं कर्तृत्वं नतुवास्तवम् ॥ अतस्तादृशकर्तृत्वविवक्षणेपि नाभिमतसिद्धिः ॥ अतएव तादृशस्वात विवक्षणेपि पुरुषव्यापाराधीनव्यापारवतांकाष्ठादीनामन्यव्यापारानधीनक्रियानुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्वातन्त्र्यस्याभावात्तद्बोधकविभक्तीनामप्रामाण्यं दुर्वारमेवेत्याशङ्क्य समभिव्याहृततत्क्रियाकारकान्तरव्यापारानधीनतत्तत्क्रियानुकूलव्यापारवत्त्वरूपं स्वातन्त्र्यमेव स्वतन्त्रः कर्तेतिसूत्रघटकस्वतन्त्रपदार्थत्वेन विवक्षितं भट्टाचार्यैः ॥ उपादानगोचरज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वस्य काष्ठादावभावेन स्वतन्त्रः कर्तेत्यनुशासनविरोधो दुर्वारश्च ॥ नहितद्विवक्षयापि परिहारः संभवति ॥ तादृशकर्तृत्वस्य वैयाकरणासंमतत्वेन तेषां तादृशविवक्षाया असंभवात् ॥

सहस्राक्षे *अतएववैषम्येत्यादिं अबाधाचेत्यंतं भागं परिहरंति ॥ वैषम्यनैर्घृण्येअपि त्वन्मतइत्यादिना ॥ विवक्षायाअसंभवादित्यंतेन ॥ अत्रमार्तंडे अनादिकर्मचा-श्रित्यसमाधानेत्वनीशतेतिकारिकां तट्टीकां च यथाकथंचिदनुसृत्य सहस्राक्ष उपन्यस्तस्य ननुकर्मणः फलजनकत्वमिति प्रश्नस्य विरोधोक्तिस्तु तदीयग्रंथे पूर्वापरविरोधप्रदर्शनार्था ॥ वस्तुतस्तु तन्मतेकर्तृत्वोपपत्तिः अनीशतावारणंच नसंभवतीत्यर्थः ॥ अयंभावः ॥ यत्तु अतएव वैषम्यनैर्घृण्येनेत्यादि अबाधाचेत्यंतंतदविचारचारु ॥ सिद्धांते आत्मसृष्टेर्न वैषम्यमिति दोषपरिहारस्योपपादयिष्यमाणत्वात् अन्यथा त्वन्मतेपि तदपरिहाराच्च ॥ तथाहि फलवत् कर्मनिरूपितापि कारणताब्रह्मणएवास्तिनवा ॥ आद्यश्चेत्केनचित्सुकृतं कारयित्वा तस्मै सुखं केनचिदेनः प्रणाय्य तस्मै दुःखंच विश्राणयति तत्रसत्रानृशंसतयोदितदूषणेसुस्थे ॥ द्वितीयस्तु प्रागेव “एषउएव । परात्वि” तिप्रभृतिश्रुतिसूत्रावहेलनादिदोषाणां दिशोद-र्शनया दूरीकृतः ॥ किंचोक्तचरोपपत्याक्षितिपत्यादिवद्वैषम्याद्यननुषक्तिस्त्वाशयगोचरः ॥ परंतु धराधीशाहिमेवंभूयश्चौर्यादिकुर्याअस्यत्वत्कर्मणएतत्फलमितिस्फुटं ज्ञापयंतः पाटच्चर-प्रमुखं दुःखाकुर्वंति । मुहुरनुष्ठानेचोत्तमोत्तमंदमंयथागमं समर्पयंति । प्रवृत्तिंजानानाश्च पापेप्रवर्तमानमेव प्रतिबध्नंति । नतुविदितामपि दुरितप्रवृत्तिमुपेक्ष्य तत्फलंकर्मोत्तरं वितरंति ॥ परमेश्वरस्तु तस्मिञ्जन्मनि जन्मांतरे वा तत्तत्कर्मफलानिभोजयन् सर्वस्यचाहं हृदि सन्निविष्टोमत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनंचेत्यादिप्रमाणेन सर्वांतःकरणशरणः सकलस्मारण-समर्थोपि इदममुष्यफलमितिनैवज्ञापयति येन ज्ञापितेन दुःखसाधनाद्वृजिनाज्जनोनिवर्तेतैव । प्रवर्तेतचपुण्यएव ॥ नाप्युत्तरोत्तरजन्मसु तस्यैवाघस्यानुष्ठानेदमे तारतम्यंप्रयुंक्ते । तथाबोध-कस्मृत्याद्यनुपलंभात् ॥ नापिपापेप्रवर्तमानंसर्वज्ञःसर्वसमर्थोपि निरुणद्धि । येन दुःखमेव कस्यापि नस्यात् ॥ निरोधनाशक्तौतु महीक्षित्प्रमुखापेक्षयापि दुर्बलतया फलस्पर्शनम-प्यशक्यम् ॥ किंच चौर्याद्यनार्याचरणचणानपि स्वचरणारणान्नितरांसुखयन्नितरांश्चविनय-न्नवनिनाथोनह्यविषमोभिलप्येत ॥ भगवांस्तु तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामिनचिरात्पार्थमय्यावेशितचेतसाम् ॥ तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः ॥ नाशया-म्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता ॥ मांहिपार्थव्यपाश्रित्य येपिस्युः पापयोनयः ॥ अपिचेत्सुदुराचारः । अहंत्वासर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामिमाशुचः “तन्निष्ठस्य मोक्षोपदे-

---

* अतएव वैषम्यनैर्घृण्ये न ॥ जीवसुखदुःखेच्छांप्रति कर्मणोहेतुत्वात् ॥ अन्यथा स्वेच्छया कस्मैचित् सुखस्य कस्मैचिद्दुःखस्य दानेन वैषम्यं क्लेशाऽभावकरणसमर्थस्य तदकरणेन नैर्घृण्यंचापद्येत ॥ ननु कर्मणः फलजनकत्वे ईश्वरस्य कर्माऽऽधीनतया स्वातन्त्र्या-भावात्कर्तृत्वानुपपत्तावीश्वरत्वाऽसिद्धिरितिचेन्न ॥ अस्वतन्त्रस्याऽपि देवदत्तः पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादौ देवदत्तकाष्ठादेः कर्तृताया दर्शनात् ॥ नच स्वतन्त्रः कर्तेतिसूत्रविरोधः ॥ तस्य स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्तेतितद्व्याख्यातृभिर्व्याख्याततयातद्विरोधाभावात् ॥ उपादान-गोचरज्ञानेच्छाइत्यादिरूपकर्तृत्वस्यसहकारिसमवधानेऽबाधाच्च ॥

शादि" त्याद्युदितदिशा स्वभक्तान् सकलकलुषकुलतूलज्वालनपुरःसरं परमदुःखद-संसारान्मोचयन्नपरांश्च हृदिस्थित्वा माययाभ्रामयन्कथंनविषमः। सुदामद्विजवायक-मालाकारादिभ्योऽल्पतरसाधनेभ्योऽधिकतरंतरसाधनादिकंचददत्कथंनतथा ॥ भूरितर-दुरितपूरितस्वधर्मौदासीनदासीपत्यपत्यप्रणयिदुष्टाजामिलादीन्स्वनाममात्रग्रहेणात्यंतपवि-त्रतापात्राणिसहसाकुर्वंश्चकथंनतथा ॥ शंकराचार्यैरपि सर्वप्रलयकारितयोक्तनैर्घृण्यंतु कर्मसापेक्षत्वान्नापैति ॥ तस्माद्वक्ष्यमाणःपरिहारएव रमणीयः ॥ यच्च शुद्धाद्वैतमार्तंड-टीकायां अनादिकर्मचाश्रित्यसमाधानेत्वनीशतेत्यत्रे "श्वरस्यकर्माधीनत्वेनस्वातंत्र्या-भावात् कर्तृत्वानुपपत्तावीशत्वासिद्धिरि" त्युक्तम् ॥ तस्यायमाशयः ॥ दयालोरसमर्थस्य दुःखायैवदयालुतेतिन्यायेन सघृणत्वेपि प्रतिबंधाद्यसमर्थतया दुःखितस्य फलदानादि-यावत्कार्येषु कर्मवशंवदस्य दुर्बलतरेश्वरस्यापेक्षायाऽऽवश्यकानि कर्माण्येव लाघवात्स्वीका-र्याणि। जडानामपि तेषामौषधादिवत्स्वतःफलजनकत्वोपपत्तेः। दधिक्षीरगोमयवृश्चिका-दिन्यायेन जडाजडसर्गस्य ज्वलनहालाहलादिन्यायेन संहारस्यापि ततएव संभवाच्च ॥ अथ कथंचिदीश्वरोरीकारेप्यप्रयोजकप्रायस्यात्यंतपरतंत्रस्य नियोगनिर्बद्धभृत्यवदवश्यंफलमात्रस-मर्पकस्य तस्य लक्षणप्रमाणाद्यधिकरणसाधितनिरंकुशकर्तृत्वानुपपत्त्याऽनीशत्वं स्फुटमेव ॥ नहिपराधीनतया यथाकथंचित्कर्तृत्वमात्रादीश्वरत्वसिद्धिः कुलालादावतिप्रसंगात् ॥ किंतु निरंकुशादेव ततइति विस्तीर्णमाकरे ॥ काष्ठानिपचंतीत्यादौ तु विवक्षातःकारकाणि भवंतीति सिद्धांतात् काष्ठादेः कर्तृत्वं विवक्ष्यते मात्रं अतस्तथा प्रयोगः ॥ एवमीश्वरेपि लोकानसृजतेत्यादौवैवक्षिककर्तृत्वांगीकारे काष्ठादेरिव तस्यापि वास्तवकर्तृत्वासिद्ध्या सुतरामीश्वरत्वासिद्धिः ॥ स्वतंत्रः कर्तेत्यनुशासनस्य त्वयमर्थः स्वः आत्मा तंत्रं प्रधानं यस्य स स्वतंत्रः अन्यानधीनव्यापारः कर्ता स्यादिति ॥ अतएव हरिणा "धातूपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यतइति सामान्यतोऽभिधाय प्राधान्यतः शक्तिलाभात्प्राग्भावापाद-नादपि। तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्तनात्। अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्श-नात्। आरादप्युपकारत्वात्स्वातंत्र्यं कर्तुरिष्यत" इति तदेव समर्थितम् ॥ अस्यार्थं त्वित्थं वर्णयंति ॥ इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्तृव्यापारस्य सत्वात् ॥ तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः तथाकारकांतरेभ्यःप्राग्भावस्य तस्मिन्नेव भाष्या-दावापादनात् दंडादिरूपकरणादीनां प्रवृत्तेः कर्त्रधीनत्वात् तेषांनिवृत्तेरपि तथात्वात् छेदनादौ दात्रादेः कुठारादिवत्कर्तुः प्रतिनिधेरदर्शनात् प्रविवेके आस्ते शेते इत्यादौ कारकांतराप्रयोगेपि तस्य प्रयोगात् कर्तृरहितानां करणादीनां च क्काप्यप्र-योगात् आरात् साक्षाद्धातूपात्तफलजनकव्यापाराश्रयत्वाच्च कर्तुः स्वतंत्र्यमिष्यते ॥ उक्तः कारिकार्थः कारक इतिसूत्रे कैयटेपि सूचितः ॥ किंच स्वतंत्रसूत्रे भाष्ये विताने तंत्रशब्दमाशंक्य "अस्तिप्राधान्ये वर्तते तद्यथा स्वतंत्रोसौ ब्राह्मण इत्युच्यते स्वप्रधान-इति गम्यते तद्यःप्राधान्येवर्तते तंत्रशब्दस्तस्येदं ग्रहणम्" इत्युक्तम् ॥ अत्रकैयटः "स्वशब्दआत्मवाची स्वआत्मा तंत्रं प्रधानं यस्य सस्वतंत्र उच्यते" इत्याह ॥

किंचानेककारकनिर्वर्त्यायामपि क्रियायां यथा कर्तुरेव प्राधान्यं तथा कारकइति सूत्रे भाष्ये प्रपंचितम् ॥ तथाहि महासंज्ञाकरणात्कारकशब्दस्य करोतीति व्युत्पत्त्यान्वर्थसंज्ञात्वम् । विभक्तिव्यत्ययात्सप्तमीस्थाने प्रथमां अग्रिमाणां ध्रुवादीनां संज्ञित्वं चाश्रित्य ध्रुवमपायइत्यादौ योगविभागेन कारकसंज्ञाविधानात् कारकस्य सतोऽपादानादिसंज्ञाविधानाच्चोभयसंज्ञासमावेशं बोधयित्वा सर्वापेक्षे याकर्तुरेव प्राधान्यमुच्यते "किं पुनःप्रधानम् । कर्ता कथंपुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति यत्सर्वेषु साधनेषुसंनिहितेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति" इति ॥ एवंच फलदानादौ कर्माद्यत्यंतसापेक्षस्य स्वतः सर्वथा निष्क्रियस्योपाधिमात्रमूलकक्रियस्यास्वातंत्र्येणाकर्तृत्वाद्भवतोऽनुशासनविरोधोवस्तुतः स्यादेव । यत्तु स्वातंत्र्येण विवक्षितोर्थइतिवृत्तौ व्याचक्षते तत्तु अवांतरक्रियाविशेषसंबंधस्य करणादिकारकमात्रे सत्त्वात् कर्तुर्देवदत्तादेः प्रधानस्याप्रयोगे करणादिकमपि ज्वलनधारणादिस्वव्यापारे स्वातंत्र्येण विवक्ष्यमाणं काष्ठानि पक्ष्यन्ति स्थालीपचतीत्यादौकर्तृतया प्रयुज्यत इत्यभिप्रायेण ॥ अतएव हरिणा "निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसंभव" इत्युक्तम् ॥ कारकसूत्रेच महाभाष्ये "कोसौ प्रतिकारकं क्रियाभेदः पचादीनामधिश्रयणोदकासेचनतंडुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाकः । संभवनक्रियां धारणक्रियांच कुर्वंती स्थाली पचतीत्युच्यते तत्र तदा पचिर्वर्तते ज्वलनक्रियां कुर्वंति काष्ठानि पचंतीत्युच्यन्ते तत्र तदापचिर्वर्तते" इत्याद्युक्तम् ॥ अत्रसंभवनं ग्रहणमिति कैयटः ॥ अग्रेच स्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोः पर्यायेण सर्वत्रविवक्षासंभवात् संभवनादौ स्थाल्यादेः स्वातंत्र्यस्य सार्वदिकत्वाच्च कर्तुरधिकरणादितो नकोपि विशेषःस्यादित्याशंकावारणाय प्रक्षालनपरिवर्तनादौ स्थाल्यादेः पारतंत्र्यमुक्त्वोच्यते "ननु च भोः कर्तृस्थेपि यत्ने कथ्यमाने स्थाली संभवनक्रियां धारणक्रियां च करोति तत्रासौ स्वतंत्रा क्वेदानीं परतंत्रा स्यात् ॥ एवं तर्हि प्रधानेन समवाये स्थाली परतंत्रा व्यवायेस्वतंत्रा । तद्यथा अमात्यानां राज्ञासहसमवाये पारतंत्र्यं व्यवाये स्वातंत्र्यं किंपुनः प्रधानं कर्ता" इत्यादि ॥ एवंच ब्रह्मणोऽस्वतंत्रस्यापि स्वातंत्र्यविवक्षामात्रेण काष्ठस्थाल्यादिवत्कर्तृत्वमितिचेत्तदतिरिक्तस्तस्य प्रवर्तननिवर्तनसमर्थः प्राधान्येन ततःप्राग्लब्धात्मशक्तिस्तत्प्रविवेकेपि कांचित्क्रियां कर्तुं शक्तः सर्वथास्वतंत्रोदेवदत्तादिवत्कश्चित्कर्ताऽवश्यंकल्प्यः । तत्कल्पने चसुतरां सिद्धं तस्यानीश्वरत्वम् ॥ किंच मनोरमाशेखरादिषु प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वम् । शबादिकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तदाश्रयत्वं वा कर्तृत्वमिति स्वीकारात् भाष्येचान्वर्थसंज्ञानुरोधात्कारकांतरस्यैव वैवक्षिककर्तृतायास्तत्रापि करणाधिकरणयोरेव पर्यालोचनयास्तस्यादर्शितत्वात्प्रकृते विवक्षया कर्तृत्वस्य कल्पने ब्रह्मणः काष्ठादिवद्वास्तवी करणाद्यन्यतमता ज्वलनसंभवनादिवद्धात्वर्थक्रियाच काचित्साक्षात्तस्मिन्वाच्यैव॥संभवनादावपि पचेः शक्तिर्भाष्यकृतोक्तेतिसापि क्रिया धात्वर्थोस्त्येव ॥ एवंसति तावतापि स्वाभिमतनिष्क्रियत्वस्य भंगेऽनीशत्वप्रसंगे चाधिकेऽनुप्रविष्टे शास्त्रसिद्धं स्वातंत्र्यमेव तस्य स्वीकर्तव्यं नतूपाधिगुणजीवकर्मादिपारतंत्र्यमित्येव

कमनीयम् ॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीमदाचार्यचरणैस्तत्वदीपे ॥ कर्तास्वतंत्रएव स्यात्सगुणत्वे विरुध्यतइति उपादानादिगोचरेत्यादिकर्तृत्वमपि नत्वन्मते शक्यवचनम् । सहकारितया स्वीक्रियमाणयोः कालकर्मणोरधिष्ठाने भ्रमकल्पितत्वेनाभ्रांतभगवज्ज्ञानागोचरत्वालक्षणेउपादानादीत्यादिपदेन सहकारिणोप्यवश्यसंग्राह्यत्वात् मायावृत्तिविशेषात्मकत्वेन तदेकनिष्ठयोश्चिकीर्षाकरणयोरपि निर्विशेषे ब्रह्मण्यभावाच्च । सहकारिस्वीकारे स्वाभीष्टाभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपकारणताबाधाच्च ॥ अनीश्वरत्ववारणाय तादृशकारणतासमर्थनायच सहकारिणोपीश्वरजन्यत्वे तदिच्छयासहकारित्वे तदभिन्नत्वे च स्वीक्रियमाणे वैषम्यनैर्घृण्ये इच्छायाः प्रथमतरकारणत्वंच वेतालावलंबनन्यायेन भूयः प्राप्नुवंति ॥

कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणस्थसूत्राणां तद्विषयवाक्यानां च न स्वतन्त्रस्याकर्तृत्वं वाऽस्वतन्त्रस्य कर्तृत्वमितिविचारे तात्पर्यम् ॥ किन्तु प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैःकर्माणि सर्वशः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमितिमन्यत इति वाक्यात्प्रकृतकर्तृत्वं जीवस्य न वेति सन्देहे जीव एव कर्ता ॥ कुतः ॥ शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ शास्त्रस्य अर्थवत्त्वं शास्त्रार्थवत्त्वं तस्माच्छास्त्रस्य फलवत्त्वादिति यावत् ॥ "कारीर्यावृष्टिकामोयजेत ॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते" त्यादिभिर्वेदेभ्युदयनिःश्रेयसफलार्थं सर्वाणि कर्माणि विहितानि । यदि जीवः कर्ता नेष्यते तदा स्वर्गकामादिपदानि फलाधिकारिशून्यानि कुप्यन्ति तत्तच्छास्त्रवैयर्थ्यमेवापादयेयुः ॥ नहि तादृशकामवत्त्वं ब्रह्मणः संभवति ॥ तस्यातकामत्वेन तत्फलानुपयोगात् जडस्यच कामासंभवादतः सन्दिग्धे कर्तृत्वे बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात्तत्तत्फलकामिनां जीवानामेव कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ तस्मात्स्वातन्त्र्यविवक्षामतएवेत्यादिना परामृश्य कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणस्थानि बहूनि वाक्यानि सङ्गतानीत्यादि वदंस्तदधिकरणस्थसंशयपूर्वपक्षाद्यनभिज्ञोनुपादेयवचनएव ॥ इच्छासहकारित्वेन कर्तृत्वानुपपत्तिकथनं तु न युज्यत इच्छायाः कर्तृत्वोपपादकत्वात् ॥ यस्तु तत्रहेतूपन्यासः (नह्यभेदवादिनस्ते इच्छाकर्मणोरभेदे वैलक्षण्यं येनेच्छासमवधाने स्वातन्त्र्य) मित्यादिना कृतः सोप्यविचारितरमणीयः ॥ कार्याणां कारणात्मनाऽवैलक्षण्येपि तद्रूपेण वैलक्षण्यं वर्तत एव ॥ नहि घटशरावादीनां मृदात्मनाऽभेदेपि घटत्वशरावत्वादिनापि परस्परमभेदः ॥ किञ्च त्वमन्तेपि खङ्गकार्यं व्रणादिकं दुग्धेन कुतो न संभवति तवाप्यभेदवादित्वात् ॥ खङ्गदुग्धयोश्च मायिकत्वेन पार्थिवत्वेन ब्रह्मकल्पितत्वेन चाविशेषात् नहितयोरभेदे वैलक्षण्यं वर्णयितुं शक्यम् । येन खङ्गेन व्रणादिकं भवेत् दुग्धेन च न भवेत् ॥ तद्रूपेण वैलक्षण्यं चेदत्रापि तत्कथं न स्यात् ॥

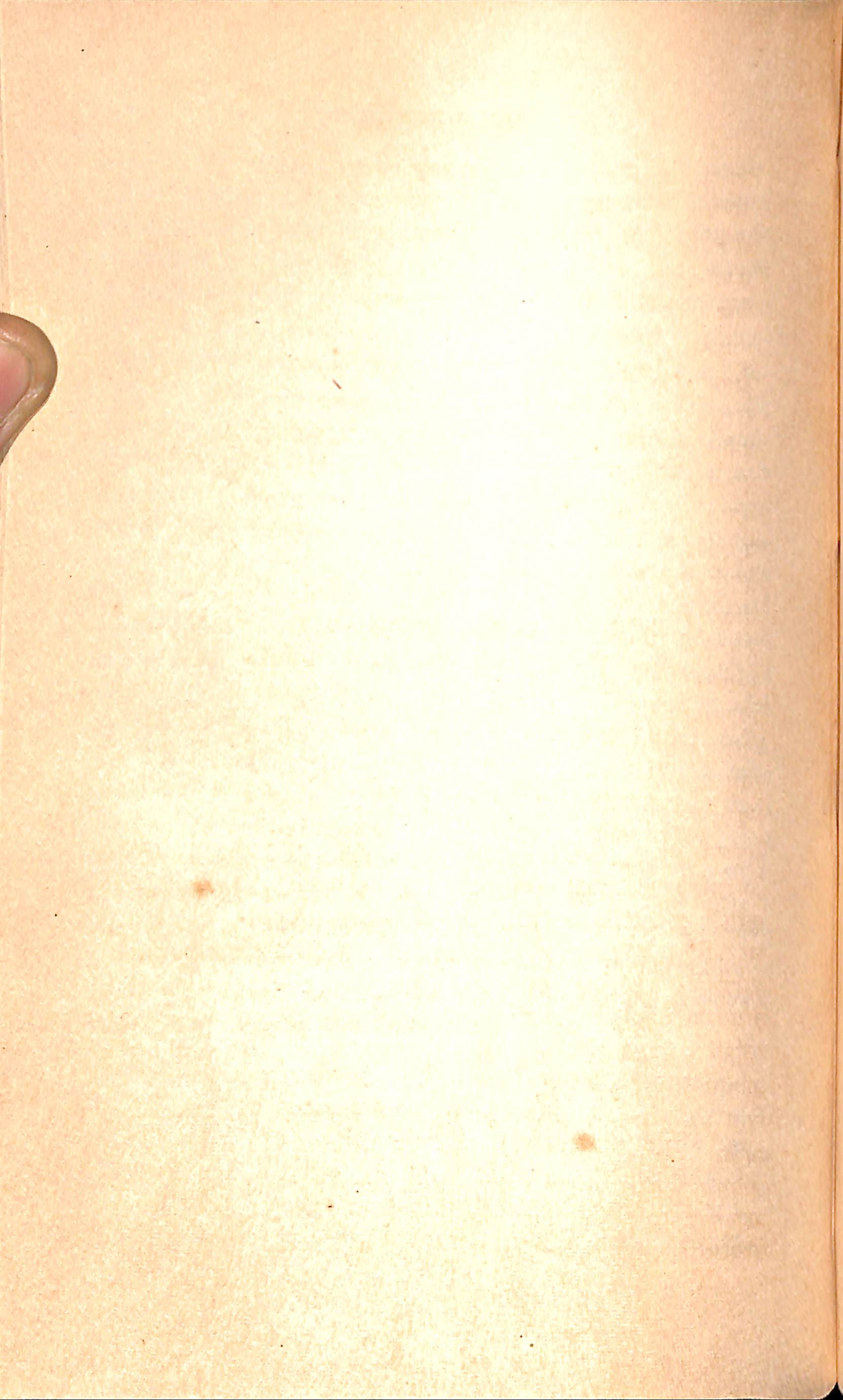
सहस्राक्षे *अतएव कर्ताशास्त्रार्थवत्वादित्यादिश्लोकटीकोक्तंप्रत्युक्तमित्यंतं भागंदूषयंति ॥
कर्ताशास्त्रार्थवत्वादित्यधिकरणस्थेत्यादिना अत्रापि तत्कथंनस्यादित्यंतेन ॥
अभ्युदयेति ॥ वृष्ट्याद्यैहिकमभ्युदयः कारीर्यादिफलम् ॥ स्वर्गपदवाच्यात्मसुखादि निःश्रेयसम् ॥ अथवास्वर्गादिरप्यामुष्मिकोऽभ्युदयःसकामानाम् ॥ निष्कामानां तु तान्येव कर्माणि मोक्षफलकानि ॥ **कुर्व्यंतीति ॥ इदंशत्रन्तम् ॥** अत्रायं भावः ॥ वस्तुतस्त्वीश्वरगतमेव कर्तृत्वं विस्फुलिंगवत्तदंशेऽतिरोहितचित्कतया ज्ञानेच्छाकृतियोग्ये जीवेष्यनुवर्तते पृथ्वीनिष्ठोगंधइव पार्थिवेषु ॥ एवं सत्यपि जडस्य प्रकृतिबुद्ध्यादेरेव कर्तृत्वं नतु ब्रह्मांशस्यापि जीवस्येति तावकानिव भ्रांतान्सांख्यान्व्युदसितुं परमाचार्यो जीवस्यैव विद्ययादिबोधितकर्मकर्तृत्वं (अ. २ पा. ३ सू. ३३) "कर्ताशास्त्रार्थवत्वा" दित्यधिकरणेन निर्णीतवान् ॥ लौकिकनिखिलवस्तुजातापेक्षया जीवस्यैव स्वतंत्रत्वाद्बुद्ध्यादेश्चपरतंत्रत्वादेवमेव युक्तमिति तदाशयः ॥ जीवस्य स्वतंत्रत्वं तु हस्तदंडादिव्यापारस्य तदिच्छाप्रयत्नसाध्यत्वदर्शनात्स्फुटमेव ॥ अनंतरं जीवस्यापि स्वतएव कर्तृत्वमीशप्रेरणयावेतिसंशये स्वतएवेतिपूर्वपक्षे अ० २ पा० ३ सू० ४१ "परात्तुतच्छ्रुते" रित्यधिकरणं तत्प्रेरणयैवेतिसिद्धांतयति ॥ एवं भगवत्प्रयोज्यत्वेपीतरापेक्षया स्वतंत्रत्वात्तद्गतकर्तृत्वस्यैवात्रानुवर्तनाच्च नप्रकृते कर्ताशास्त्रार्थेत्यधिकरणविरोधगंधोपि ॥ नहिपृथिव्याएव वास्तवगंधवत्वमिति तदंशपुष्पादेर्गंधवत्वमसंगतं भवति ॥ नचैवमीश्वरे सातिशयं स्वातंत्र्यं शक्योक्तिकम् ॥ ईश्वरांतराभावात्, अभिन्ननिमित्तोपादानवादभंगाच्चेति किं चर्वितचर्वणेन ॥ तस्मात्कर्मणां कार्यविशेषे सहकारित्वमपि तथेच्छयैव । अतोनेच्छायास्तजन्यत्वं नापि वैषम्यादिनिस्तारः ॥ इच्छायास्तु साक्षाद्ब्रह्मधर्मत्वात् तद्धर्माणां तदभिन्नतायाः प्रकाशाश्रयाद्यधिकरणसिद्धत्वात् इच्छारूपेण तदाकाररूपेण वाविर्भवनेपीतरनिरपेक्षतया स्वातंत्र्यानपायाच्च तत्सहकारे न दोषः ॥ पापपुण्यकर्मापूर्वाणितु नसाक्षाद्ब्रह्मधर्माः । "नतस्य कार्यं करणं च विद्यते । अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति । नसाधुना कर्मणा भूयान्भवति नोएवासाधुनाकनीयान्" इति श्वेताश्वतरमुंडककौषीतकिब्राह्मणादिषु श्रवणात् । अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । शरीरस्थोपि कौंतेय न करोति

---

* अतएव कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणस्थानि जीवस्य कर्तृत्वप्रतिपादकानि बहूनि सूत्राणि तेषां विषयवाक्यानि च संगतानि ॥ अन्यथा सापेक्षतरस्य जीवस्य सुतरांकर्तृत्वाऽभावे तानि न संगच्छेरन् ॥ अन्यथा च त्वमन्तेऽपीच्छायाः सहकारित्वेनेश्वरस्य कर्तृत्वं नोपपद्येत ॥ नह्यभेदवादिनस्ते इच्छाकर्मणोरभेदे वैलक्षण्यं वर्णयितुं शक्यं येनेच्छासमवधानेनास्वतन्त्रता कर्मसमवधाने त्वस्वतन्त्रता स्यात् ॥ एतेन यत्र कर्मानुसारेण फलदातृत्वमुक्तं तत्राऽपि कर्मकारयितृत्वमीश्वरस्यैव ॥ तथा चाह श्रुतिः ॥ एषह्येवसाधुकर्मकारयति तमित्याद्या ॥ एतदनुराधेने साधुकर्मकारी साधुर्भवतीति श्रुतावपि भगवत्प्रेरणया साधुकर्मकर्तृत्वं बोध्यमिति वैषम्यनैर्घृण्ये इति श्लोकटीकोक्तं प्रत्युक्तम् ॥

नलिप्यते इत्यादि स्मरणाच्च ॥ अत एव सूत्रकृता "अ० १ पा० २ सू० ८" "संभोगप्राप्तिरितिचेन्नवैशेष्या"दिति जीववत्फलसाधने निषिद्धे । सम्यगभिनिवेशेनभोगः संभोगः सम्यग्भोगो यस्मात् सोपि संभोगस्तयोः प्राप्तिरिति व्याख्यानात् । किंतु तानि जीवनिष्ठान्येव । "तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्ती" त्यादिश्रुतिभ्यः ॥ किंच जीवेष्वपि तत्साक्षात्कारवतां नैष्कर्म्यं "एतँ हवावनतपति किमहँ साधुनाकरवं किमहंपापमकरवमिति । यथा पुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंत एवमेवंविदिपापंकर्म नश्लिष्यते" इत्यानंदवल्ल्युपकोसलविद्यादिषु श्रूयते ॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते (स्कंध २ अ० १ श्लो० ७) प्रायेणमुनयोराजन्निवृत्ताविधिषेधत इतिगीताभागवतादिषु स्मर्यंतेच ॥ तर्हि परमात्मनस्तथात्वं कैमुतिकसिद्धम् ॥ एवमिच्छाकर्मापूर्वाणां साक्षाद्ब्रह्मधर्मत्वजीवधर्मत्वादिना वैलक्षण्यात् कर्मापूर्वाणां नेच्छावत्प्रकाशाश्रयादिन्यायेनाभेदोनित्यत्वं वा शक्यं वक्तुमतस्त्वद्रीत्या जीवेच्छाप्रयत्नमात्रजन्यकर्मसहकारे पारतंत्र्यं स्फुटमेव ॥ नच तद्वारणायेच्छा तदाकारवत्कर्मरूपेणापि स्वयमेव भवनमिति तव सुवचम् । तथा सति कस्यचित्पापरूपेण भूत्वा तस्मै दुःखं कस्यचित्सुकृतरूपेण भूत्वा तस्मै सुखं चार्पयति तस्मिन्वैषम्यादेरनुच्छेदात् ॥ तस्मादिच्छापक्षएव न पारतंत्र्यम् । लोकेपि यथेच्छं कार्यं कुर्वंस्स्वतंत्रएवोच्यते । अहिफेनादिनेतरेणोद्बोध्यशक्तिस्सहकारिसमवधानमंतरेणाशक्यकार्यस्तु परतंत्रः ॥ एतावता अतएव कर्ताशास्त्रार्थवत्वादित्यादि स्वतंत्रता स्यादित्यंतं व्युदस्तम् ॥ एतेनैव यन्मार्तंडटीकायां यत्रतु कर्मानुसारेणफलभोक्तृत्वमित्यादि कर्तृत्वं बोध्यमित्यंतमुक्तमिह किंचित्पाठविपर्यासेनानूदितं तत्समर्थितं ज्ञेयम् । कर्मणां फलहेतुताया ईश्वरमात्रस्य सर्वहेतुतायास्तस्यैव कर्मकारयितृतायाश्च बोधिकानां श्रुतीनामेवमेव सामंजस्येनैकवाक्यत्वसिद्धेः ॥ स्मृतावपि बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ अहिंसासमतातुष्टिस्तपोदानंयशोयशः । भवंति भावाभूतानांमत्त एवपृथग्विधाः ॥ इति क्षमासत्यादीनां साधनानां सुखादीनां फलानां च स्वमात्रहेतुकत्वमुच्यते ॥ अतएव सूत्रकारोपि कर्मकारणतावादं (अ० ३ पा० २ सू० ४०) "धर्मं जैमिनिरतएवे"ति सूत्रेणानूद्य निराकरोति (सू० ४१) "पूर्वंतु बादरायणो हेतुव्यपदेशा" दिति ॥ बादरायण आचार्यस्तु पूर्वं पूर्वोक्तमीश्वरमेव कारणं मन्यते । तुशब्दः कर्मादेः कारणताव्यावर्तकः ॥ कुतः ॥ हेतुव्यपदेशात् श्रुतिषु एष उ एवेत्यादौ तस्यैव सर्वहेतुत्वेन कथनादित्यर्थः ॥

किञ्च भवमन्ते वैषम्यनैर्घृण्यरूपं दोषद्वयं दुरुद्धरं कस्यचित्सुखं कस्यचिद्दुःखं च ददतः स्वयमेव तद्धेतुभूतकर्म कारयतः कुतो न स्यात् ॥ अस्मन्मते च तादृशदूषणद्वयं न संभवति ॥ तथाहि ब्रह्म स्वयंरमणेच्छयैवोच्चनीचादिभावेन जातम् ॥ "तदात्मानं स्वयमकुरुत । सच्चत्यच्चाभवत् । यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयःसंभवंति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्ष-

रात्सं भवतीहविश्वमि" त्यादिश्रुतेः ॥ अतःस्वाभिन्नत्वान्नवैषम्यनैर्घृण्ये ॥ नन्वेवमपि जीवानां ब्रह्माभिन्नानां सुखं दुःखं चेश्वरेच्छयैव भवतीति भवन्मतं तत्र च कर्मणां वैयर्थ्यं स्यात् । तत्प्रवृत्तिरपि कस्यचिन्न स्यात् कृतहानिरकृताभ्यागमरूपदूषणद्वयमपि स्यादिति चेन्न ॥ कर्मापेक्षोहि भगवान्सुखं दुःखं च जीवानां तत्तत्कृतसुकृतदुष्कृतानुसारेणैव ददातीत्यतोनकृतहान्यादिरूपं दूषणम् ॥ नच "एषह्येवसाधुकर्मकारयति तंयमेभ्योलोकेभ्य उन्निनीषते एषउएवाऽसाधुकर्म कारयति तंयमधोनिनीषते" इति श्रुत्याकर्मापि सएव कारयतीत्यङ्गीकरणीयम् । तथाच वैषम्यनैर्घृण्यरूपदोषतादवस्थ्यमितिवाच्यम् ॥ सृष्ट्यादौ भगवान् रमणेच्छया "बहुस्यांप्रजायेये" त्यादिरूपया क्रीडार्थमेव कृतप्रयत्नस्तत्साधनीभूता अनेकमर्यादाः कृतवान् य एवं कर्मकरिष्यति तस्यैवं फलं भविष्यति तत्तद्विषये तस्य रागद्वेषादिकं भविष्यति पुनस्तत्तत्कर्म करिष्यति पुनस्तस्य सुखं दुःखं वा भविष्यतीति ॥ तत्र कर्मणि सुखे दुःखे च साधारणतयैव भगवतो हेतुत्वं नत्वसाधारणतया ॥ तत्र मुख्याक्रीडैवान्यत्सर्वमुपसर्जनम् ॥ यथालोके कश्चिद्राजा क्रीडार्थं स्वयमेव नियमान्कृत्वा क्रीडति तत्र स्वकृतनियमानुसारेणैव यो यथा करोति तस्मै तथैव सुखदुःखरूपं फलं ददाति न तावता तस्य वैषम्यं नैर्घृण्यं वा भवति नाप्यनीशत्वम् । तथा प्रकृतेपि तादृशनियमाभावेतु दोषो दुर्वारएव ॥ अतएव "कृतप्रयत्नापेक्षस्तुविहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य" इति सूत्रेण वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहारोऽनयैव रीत्या व्यासैः कृतः ॥ तत्र ननु वैषम्यनैर्घृण्ययोर्नपरिहारः अनादित्वेन स्वस्यैव कारयितृत्वादिति पूर्वपक्षं तुशब्दो निवारयति ॥ जीवकृतप्रयत्नापेक्षोभगवान्सुखंदुःखं चददाति ॥ प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं अग्रे तस्याशक्यत्वात्स्वयमेव कारयति ॥ यथा पुत्रं यतमानं बालं पिता पदार्थगुणदोषौ वर्णयन्नपि तत्प्रयत्नाभिनिवेशं दृष्ट्वा तथैव कारयति । तत्कथमवगम्यते ॥ यतस्तैत्तिरीये "अथातोनुप्रश्ना" इत्यादिना अविदुषोविदुषश्च समानैव ब्रह्मप्राप्तिरुतकश्चिद्विशेष इति प्रश्ने उत्तरत्वेन "सोकामयते"त्यादिना स्वस्यैवबहुभवनेनोच्चनीचरूपेण स्वसृष्टिमुक्त्वा तत्रानुप्रवेशेन स्वस्यैव "सच्चत्यच्चाभव" दित्यादिना अनेकविधं द्वैधीभावं चोक्त्वा सत्यमभवदिति समाप्तौ ब्रह्मरूपत्वं निगमयामास॥ तथासति सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वेऽविशिष्टेपि मध्ये "सतपोतप्यते" त्यादिना तपोरूपस्यालोचनस्यापि सृष्टौ कारणत्वेन कथनाद्यथाधिकारं तत्तत्फलं तत्त-

दधिकारश्च नानाविधस्तत्रकारणं तस्यापि कारणं नानाविधः स्वभाव इति फलति ॥ एवंसत्यालोचनानुसारेण प्रयत्नपर्यन्तं जीवकृत्यं तदपेक्षः सन्नग्रे वाह्यकृतावुपकरणबाहुल्यमपेक्षितम् । तच्च जीवेन केवलेन संपादयितुमशक्यमतस्तत्संपादनद्वारा स्वयमेव कारयति ॥ तत्र दृष्टान्तोपि यथा बालं पुत्रमित्यादिः पूर्वमुक्तएव ॥ एवं च कार्यमात्रं प्रति भगवानेव कारणम् ॥ तथाच प्रयत्नोत्तरकाले फलदातृत्वाभिव्यापिका या इच्छा आलोचनाकारान्तःपातिनी तामेव श्रुतिरनुवदति "उन्निनीषत्यधोनिनीषती"ति ॥ अतोगुणदोषकथनपूर्वकं बालेच्छानुरूपेण सामग्रीसंपादके पितरि यथा न दोषः किंतु बालस्वभाव एव । तथा ब्रह्मण्यपि न दोषः किंतु जीव एव ॥ ननूक्तदृष्टांतन्यायेनैव कारयतीत्यत्र किं गमकमत आह सूत्रकृत् विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति ॥ यद्युक्तन्यायं विहाय केवलं जीवकृतकर्मापेक्षः कारयतीत्येवाङ्गीक्रियेत तदा विहितप्रतिषिद्धयोर्यागादिब्राह्मणहननादिरूपयोः कर्मणोर्वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वकर्मण एव प्राधान्ये तत एव सुखादिसिद्धेः ॥ सूत्रस्थादिपदादिदं विहितमिदं निषिद्धमिति बोधकस्य प्रमाणव्यवहारस्य वैयर्थ्यं बोध्यम् ॥ अतोविहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यप्रमाणव्यापारावैयर्थ्यप्रामाणिकप्रेक्षावत्कृतप्रमाणानुसरणेभ्यो हेतुभ्य इदं ज्ञायते यत्फलदाने कर्मापेक्षः कर्मकारणे प्रयत्नापेक्षः प्रयत्ने कामापेक्ष इति मर्यादा या स्वयंकृता तद्रक्षार्थं वेदं चकार यथा लोके राज्यमर्यादारक्षार्थं नीतिशास्त्रम् ॥ तस्मा"ल्लोकवत्तु लीलाकैवल्य"मिति न्यायेन जीवकृतप्रयत्नानुसरणान्न ब्रह्मणि वैषम्यादिगन्धोपि ॥ नाप्यनीश्वरत्वं । मर्यादामार्गस्य तादृशापेक्षावैशिष्ट्यपूर्वकत्वेन स्वयमेव निर्माणात् ॥ क्वचिच्च स्वतन्त्रत्वान्मर्यादां भिनत्त्यपि ॥ अत एव तेनाधीतश्रुतिगणा इत्यादिवाक्यैस्तदनपेक्ष्यैव गोकुलस्थेभ्यः फलदानकथनमपि सङ्गच्छते ॥ इदमपि लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायादेव समाहितं । लोके राज्ञामपि कृपापात्रेषु तथादर्शनात् ॥ लोकयुक्त्यनुसारेण समाधानमिदम् ॥ वस्तुतस्तु ब्रह्मणः कर्मापेक्षत्वेपि नास्वातन्त्र्यम् ॥ किन्त्वलौकिकत्वसंपादकतया भूषणमेव ॥ यतोविरुद्धधर्माश्रयं सर्ववादानवसरं समाभ्यधिकरहितं ब्रह्मवेदे प्रतिपाद्यते औपनिषदं हि ब्रह्म नतु युक्तिसिद्धम् ॥ येन युक्तिविरोधः स्यादत एवोक्तं 'यत्किञ्चिद्दूषणंत्वत्र दूष्यंचापि हरिः स्वयम् ॥ विरुद्धपक्षाः सर्वेपि सर्वमत्रैव शोभत इति ॥ एतेन सहकारिसमवधानेत्यारभ्य तथावक्ष्यत इत्यन्तं समाहितं यत्तु तत्रैवोक्तं

(किमिमे जीवास्ततोऽभिन्ना अपि दुःखं जानन्ति नवाआद्ये दोषान-पायोदुःखानिरासात् ॥ अन्त्ये नुभवविरोधः ॥ किञ्चात्मनि दुःखोत्पादक आत्महादिरिवेश्वरो निन्द्येतप्रेक्षावद्भिरितितन्न समीचीनम्॥ "इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्ति"रितिसूत्रेणेममेव पूर्वपक्षं कृत्वा "अधिकंतु भेदनिर्देशात्" इति सूत्रेण स्वयमेव व्यासैः समाहितत्वात् ॥ तत्र तत्सृष्ट्वेति श्रुतौ सृष्टावनुप्रवेशः श्रुतः सचानेनेति श्रुत्या जीवेनेति श्राव्यते तस्यात्मत्वेन कार्यविलक्षणतया ब्रह्मत्वं च बोध्यतेऽत इतरस्यात्मत्वेन व्यपदेशात्सिद्धे तस्य शुद्धब्रह्मत्वे तद्धितं कर्तव्यम् । तच्च सर्वानर्थदुःखनिकरहेतुभूतायां सृष्टौ प्रवेशनान्न करोतीति हिताकरणस्याहितकरणस्य च प्रसक्तिः ॥ लोकविरुद्धं चात्मनोहिताकरणमिति जीवानां ब्रह्माभेदोनयुक्त इति पूर्वपक्षे समाधानमाह "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इति सूत्रेण तत्र तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति ॥ तथा च यथैक्यं श्रुत्या बोध्यते तथा ज्ञेयत्वेनानन्दरूपत्वेन च भेदोपि बोध्यतेऽयं भेदोब्रह्मण आधिक्ये पर्यवस्यत्याधिक्यं चांशित्वात् ॥ पूर्णत्वाच्च पूर्णश्चांशस्य हितमेव नियमेन करोतीति न नियमः स्वदेहेपि नखनिकृन्तनकेशप्रसाधनादेर्दर्शनात् ॥ अन्यथा सर्वेन्द्रियव्यापाराभावप्रसङ्गात् । किन्तु स्वलीलया हितमहितं वा यथेष्टं करोतीत्येव लोके दृश्यते ॥ तथाचेयमाशङ्कैव न संभवति ॥ यच्चोक्तं जीवदुःखेन ब्रह्मणोदुःखित्वं स्यात्तदपि न संभवति ॥ कार्यकारणयोरभेदेपि कार्यकारणव्यवहारजनकः कश्चिद्भेदोप्यभ्युपगन्तव्यः अन्यथेदं कार्यमिदं कारणमिति व्यवहारो नस्यात् ॥ एवं च नामरूपाभिव्यक्तिदशायां कार्यगता धर्माः कारणेन सन्तीत्यङ्गीकरणीयम् ॥ यथा घटगता जलाहरणादयः पटगता आच्छादकत्त्वादयस्ते मृत्पिण्डादौ न सन्त्येवं जीवस्य चिद्रूपत्वेन ब्रह्माभिन्नत्वेपि तद्गता दुःखादयो न ब्रह्मणीति नकोपि दोषइत्यलं विस्तरेण ।

सहस्राक्षे *सहकारिसमवधानरूपेत्यादिं तथावक्ष्यतइत्यंतं भागं निराकुर्वंति ॥ किंच भवन्मत इत्यादिना इत्यलं विस्तरेणेत्यंतेन ॥ तत्र "वैषम्यं नैर्घृण्यमिति दूषणे

---

* सहकारिसमवधानरहितत्वरूपस्वतन्त्रत्वस्वरूपकर्तृत्वस्येश्वरेसत्त्वे प्रमाणाभावात् ॥ परमेश्वरस्येच्छया साधुकर्म ततउन्नयनमित्यर्थस्य तस्याः श्रुत्याः प्रतीत्या इच्छायाः सर्वत्र हेतुत्वेन कर्म प्रत्यपि हेतुत्वेऽप्यनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिनः कर्मणः फलहेतुताया दुर्वारत्वाच्च ॥ ईश्वरस्येच्छाद्वारा तदिच्छाया वा वृष्टिन्यायेन हेतुत्वमित्यन्यत्रविस्तरः ॥ एवमेव परात्तुतच्छ्रुते-

द्वेपरे स्थिते'' इतिमार्तंडकारिकाद्वयसमर्थनार्थं किंचेत्यादि कुतो नस्यादित्यंतम् ॥ स्वमते तद्दूषणोद्धाराय अस्मन्मतेचेत्यादिग्रंथः ॥ अत्रेदं ज्ञेयम् ॥ यत्तु सहकारिसमवधानेत्यादि बोद्धव्यमित्यंतं तदमूलम् ॥ ईश्वरस्य तादृशकर्तृत्वे ''तदात्मानँ स्वयमकुरुते'' त्यादि प्रमाणानां जागरूकत्वात् । अत्रात्मानमिति तस्यैवोपादानत्वं अकुरुतेति तस्यैव कर्तृत्वं स्वयमिति सहकारिकारणांतराभावश्च बोध्यते । (अ० १ पा० ४ सू० २६) स्पष्टंचेद ''मातमकृतेः परिणामा''दिति सूत्रे शांकरभाष्येपि ॥ अकुरुतेत्यात्मनेपदेन क्रीडार्थमात्मन इति स्मृत्यनुसारात् स्वक्रीडार्थमेव जगत्करणस्य बोधनेन

रितिसूत्रं परादीश्वराजीवस्य कर्तृत्वमित्यर्थकं लब्धव्यवस्थं बोद्धव्यम् ॥ एतेन वैषम्यनैर्घृण्ये इति दूषणेद्वेपरेस्थिते ॥ अनादिकर्मचाश्रित्य समाधानेत्वनीशता ॥ अत्राऽपि शाङ्कराः शैवामाध्वारामानुजादयः ॥ निम्बार्कभास्कराभिक्षुर्येऽन्येतेदोषसंश्रिताः इति प्रत्युक्तम् ॥ तट्टीकायां दोषशब्देन याऽनीश्वरत्वापत्तिरुक्ता तस्या उद्धृतत्वात् ॥ यत्तु तत्रवैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं आत्मसृष्टेर्नवैषम्यं नैर्घृण्यं चाऽपि विद्यते ॥ श्रीमदाचार्यचरणैर्निबन्धइदमीरितम् ॥ श्रीमत्प्रभुवरैर्विद्वन्मण्डनेपि निरूपितम् ॥ रमणार्थमिदंविश्वमुच्चनीचादिभावतः ॥ आत्मरूपंचकारातो हरिर्यस्मादददूषणमित्युक्तं तन्न युक्तम् ॥ तट्टीकायामात्मसृष्टेरित्येतत्तात्पर्यविषयाऽभेदमात्रस्यैव तादृग्दोषाऽभावे हेतुत्वोक्त्यातावतादोषाऽनुद्धारात् ॥ तथाहि ॥ किमिमे जीवास्ततोऽभिन्ना अपिदुःखंजानन्तिनवा ॥ आद्ये दोषानपायोदुःखानिरासात् ॥ अन्त्येऽनुभवविरोधः ॥ किञ्चात्मनि दुःखोत्पादकआत्महादिरिवैश्वरोनिन्द्येतप्रेक्षावद्भिः ॥ एतेन भैक्षवमतमुपन्यस्य तन्मायावादिविध्वंसध्वस्तप्रायमित्यस्य टीकायां भेदवादे वैषम्यादिदोषाभिधानमपि प्रत्युक्तम् ॥ अभेदवादेप्यनिरस्तत्वात् ॥ यच्च तट्टीकाकारेण विद्वन्मण्डनोक्तं किञ्चिदनूदितम् ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तुविहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः प्रपञ्चेनरमणेच्छयाहिभगवान् क्रीडार्थं कृतविविधमर्यादादिरूपप्रयत्नोजन्मकालादारभ्य मोक्षपर्यन्तं विचारितवान् । तत्रहि क्रीडैवमुख्याऽन्यत्सर्वमुपसर्जनीभूतं तथाच तदपेक्षोभगवांस्तदनुसारेणैव कारयति यतोविहितस्य यागादेः प्रतिषिद्धस्य विप्रहननादेरवैयर्थ्यमेवं भवेत् ॥ मर्यादाऽभावेतु ईश्वरस्यैव स्वर्गनरकादिदातृत्वेन विधिनिषेधवैयर्थ्यं भवेदिति ॥ तच्च न सम्यक् ॥ एतादृशसत्यसंकल्पपरमेश्वरसंकल्पस्य दुःखादिप्रयोजकत्वेन परमेश्वरे वैषम्यादेर्दुष्परिहरत्वात् ॥ किञ्च तवैव तत्सूत्रविरोधः ॥ सापेक्षतायाः सूत्रात्स्पष्टप्रतीतेः ॥ स्वनिर्मितजीवकर्मणामिव स्वनिर्मितविचारादेरपेक्षायामपिसापेक्षत्वानपायात् ॥ सूत्रार्थस्तु जीवकृतप्रयत्नापेक्ष इत्यादिः न्यायानुरोधात् नतुविचारितमर्यादापेक्षइत्यादिः मानाऽभावात् ॥ किञ्चतथा सति स्वविचारापेक्षइतिवामर्यादापेक्ष इतिवास्पष्टंब्रूयात् ॥ एवंवैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् पत्युरसामञ्जस्यादितिसूत्रद्वयविरोधोऽपि तन्मतेबोध्यः ॥ प्रपञ्चितश्चायमर्थस्तत्रतत्र भगवत्पादैरिति नात्राधिकप्रयत्यते ॥ तादृशकर्मणामिच्छां प्रति हेतुत्वं तु ज्ञानद्वारा तदैक्षतेत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्याऽपिहेतुत्वात्, लोकेऽपिकर्मणांतैर्जाततोषादिकस्य भूपादेर्ज्ञानद्वारैवेच्छां प्रति हेतुत्वदर्शनाच्च ॥ क्रीडार्थं यथासृष्टिरनुपपन्ना तथावक्ष्यते ॥ ८ ॥

प्रयोज्यकर्तृत्वमपि प्रतिविधीयते। तथा सदेवसोम्येत्यत्राद्वितीयपदेन सहकारिकारण-निराकरणमुपनिषद्भाष्ये शंकराचार्यैर्दर्शितम् ॥ अतएव "एषह्येवसाधुकर्मकारयति "मत्तएव पृथग्विधा" इत्यादि श्रुतिस्मृतिष्वेवकारेण भगवद्व्यतिरिक्तस्य हेतुत्वं व्यवच्छिद्यते ॥ वेदविरुद्धबाह्याबाह्यस्मृतिनिराकरणपादे चोभयकारणवादोनिरस्तः ॥ भगवान्स्वेच्छया तत्तत्साधनद्वारा तत्तत्फलं ददातीति सिद्धांतयद्भिरस्माभिः कर्मणां फलहेतुता न प्रत्याख्यायतेऽतः कर्मणः फलहेतुताया दुर्वारत्वोक्तिः सिद्धसाधनम् ॥ वस्तुतस्तु नानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वमपि। अनुग्रहविशेषे निःसाधनेभ्यः काम-क्रोधादिविरुद्धसाधनवद्भ्यश्च फलदानस्यदर्शनात् ॥ अपाणिपिहितं चैतत् श्रीभागवत-प्रभृतिषु "अन्द्यापृतंनिशि शयानमतिश्रमेण लोकं विकुंठमुपनेष्यति गोकुलं स। सेनाधीतश्रुतिगणाः। गोप्यः कामाद्भयात्कंसोद्वेषाच्चैद्यादयोनृपा" इत्यादौ ॥ वृष्टिन्या-येनापीच्छायाः कर्मादिहेतुत्वांगीकारे तस्याः कर्मजन्यत्वं स्वोक्तचरं परित्याज्यं तस्याः कारणांतरजन्यत्वं नित्यत्वं वा वक्तव्यम्। वैषम्यादिकं च तदवस्थम् ॥ किंच भगवतो-वृष्टिवत् कारणत्वे बीजवत्कारणांतरमपिवाच्यम्। तथा च सति सृष्टेः पूर्वं सजाती-यादिभेदशून्यब्रह्मसत्ताबोधकानां सदेवेत्यादीनां व्याकोपोऽनीश्वरत्वापातश्च ॥ यदितु "ताआपऐक्षंतबह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ताअन्नमसृजंत तस्माद्यत्रक्वचवर्षतितदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एवतदध्यन्नाद्यं जायते" इति छंदोगादिश्रुतिभ्यः पार्थिवत्वाजल-जन्यान्येव बीजानि जलादेव फलान्वितानि यथाभवंति तथा भगवद्धेतुकान्येव कर्मा-दीनि ततएव फलमर्पयंति कार्यवैचित्र्यंच धान्यवैचित्र्यवदिति भाष्यकारचरणाभिप्रेतं वृष्टिवत्कारणत्वं स्वीक्रियेत तदोंकुर्मः ॥ एवंसति निरपराधं "परात्तुतच्छ्रुते" रिति सूत्रमपि नान्यथा नेयम्। "नान्योतोस्तिद्रष्टानान्योतोस्तिश्रोता नान्योतोस्तिमंता नान्योतोस्तिविज्ञाता। सविश्वकृत्सहिविश्वस्यकर्ते"त्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मगतस्यैव कर्तृत्वस्य जीवे प्रतीतेर्निर्बाधत्वात् तस्यैवोन्निनीषाधोनिनीषाभ्यां साध्वसाधुकारयितृतायाः श्रव-णाच्च ॥ एतेन "वैषम्यं नैर्घृण्यमिति दूषणेद्वेपरेस्थिते" इति मार्तंडकारिकाद्वयं सव्याख्यं समर्थितं वेदितव्यम् ॥ विपक्षेऽनीश्वरत्वापत्तेर्बहुधोपपादितत्वात् ॥ वैषम्यं नैर्घृण्यइतीति-प्रथमपादपाठस्तु मूलपाठं विलोप्य इंदूदेदितिप्रगृह्यस्यापि प्रकृतिभावाभावादशुद्धिख्या-पनाय तेन स्वयं कल्पितः ॥ द्वितीयपादे परइति सप्तम्यंतं द्वितीयकारिकायां नैवार्का भास्कराभिक्षुरितिपाठेपि निंबार्कइति लेखस्तु पाठपरिवर्तनादशुद्धपुस्तकोत्पादितभ्र-माद्वा ॥ अथ कथंतर्हि सिद्धांते वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहारइतिचेत् अत्राहुस्तत्त्वदीपाद्य-प्रकरणे श्रीमदाचार्याः ॥ "आत्मसृष्टेर्नवैषम्यंनैर्घृण्यंचापि विद्यते" इति ॥ अयमर्थः ॥ "तदात्मानँ स्वयमकुरुत। सवैनैवरेमे। हंततिरोसानी"त्यादि श्रुतिभिः क्रीडार्थमात्मन एव तत्तदंशतिरोभावादुच्चनीचभावेन जगद्रूपेण करणात्सर्वस्य स्वाभिन्नतया न वैषम्य-नैर्घृण्ये। नापि चकारपरिगृहीताअन्येदोषाः। लोकेसर्वस्वावयवाभेददर्शी पुरुषः पुरुशर्कराकंटकाकीर्णसरणौ चरणेन चलन् करेण द्रविणमुपार्जयन् मुखेन तल्लब्धमन्नाद्य-

मुपभुंजानो नहि हस्तपादे द्वेष्यवयवांऽतरउदासीनो मुखे स्निग्धोविषमोयंनिर्घृणोयमिति व्यपदिश्यते । एवं भगवानपिब्राह्मणक्षत्रियाद्युच्चावचसर्गकर्ताप्यदुष्टः । यथाच लीलया तालं वादयन् वामं पाणिमधः कृत्योच्चीकृतेन दक्षिणेन तं ताडयन्नपि पुमान्नविषमो निर्घृणोवा । हस्तद्वयेपि तुल्याभेददर्शित्वात् ॥ तथा विविधां प्रपंचप्रवृत्तिं प्रणयन्नसत्प्रभुरपि । "इदं सर्वं यदयमात्मे"त्यादिभिः सर्वात्मकत्वात् । एतदेव वासुदेवः सर्वमिति निर्दोषं हि समंब्रह्म समोहंसर्वभूतेषु नमेद्वेष्योस्तिनप्रियइत्यादिस्मृतीनाम् (स्कंध० २ अ० १) अहमेवासमेवाग्रेनान्यद्यत्सदसत्परम् । (स्कंध ११ अ० १३ श्लो० २४) मनसावचसादृष्ट्या गृह्यतेन्यैरपींद्रियैः । अहमेवनमत्तोन्यदितिबुध्यध्वमंजसा (स्कं. १० अ. ३८ श्लो. २२) नवास्यकश्चिद्दयितःसुहृत्तमोनचाप्रियोद्वेष्य उपेक्ष्यएववेत्यादिश्रीभागवतवचसांचैकवाक्यतया पर्यालोचने फलति ॥ त्वदुक्तरीत्या कर्मणा राजवत्प्रीतिद्वेषयोरंगीकारे त्वेतद्विरोधः स्फुट एव ॥ एवं सूत्रकारोप्यात्मसृष्टेरेव वैषम्यादिपरिहारमभिप्रेत्य केवलनिमित्तत्ववादिनां सांख्ययोगैकदेशिनैयायिकवैशेषिकपाशुपतकापालिककालामुखशैवादीनां मते ईश्वरस्य वैषम्यादिप्रासादसामंजस्यमाह (अ० २ पा० २ सूत्र ३७) "पत्युरसामंजस्या"दिति ॥ अत्र शंकराचार्या अपि "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात् अभिध्योपदेशाच्चे"त्यादौ श्रीबादराणेन समर्थितं परमेश्वरस्य स्वेच्छयात्मोपादानकानेककार्यकर्तृत्वपक्षमदुष्टमुक्त्वासूत्राक्षरव्याख्याने किंपुनरसामंजस्यं हीनमध्यमोत्तमभावेनहि प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ प्राणिकर्मापेक्षितत्वाददोषइति चेन्न ॥ कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्त्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसंगात् ॥ अनादित्वादितिचेन्न वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरंपरापत्तिन्यायादित्याद्याहुः ॥ तस्माच्छ्रीमदाचार्योक्तएव वैषम्यादेर्मुख्यः परिहार इति निखिलाम्नायस्मृतिन्यायपुराणेभ्योनिष्कृष्यते । एवं प्रलयमपि अनेकधा जन्मादिपरंपरया क्लिश्यमानानां जीवानां तद्विश्रमेण सुखार्थं करोति । यथेदानींत्वेक्षणदामित्यन्यत्र विस्तरात्ततोपि न नैर्घृण्यम् ॥ एतावता तदुपन्यस्ता आत्मसृष्टेरित्यादिमार्तंडकारिकासार्धद्वितयीसमर्थिता ॥ यत्तु तत्रेत्यादिदोषानुद्धारादित्यंता तदुक्तिश्च निरस्ता ॥ यच्च तथाहीत्यादि अनिरस्तत्वादित्यंतमभाषि तदनादरणीयम् ॥ तथाहि ॥ हस्तादिश्रमोपार्जितं मुखेनोपभुज्यते नवा तालवादनेऽन्यतरः करोऽन्यतरेणताड्यतेनवा ॥ द्वितीये प्रत्यक्षविरोधः ॥ आद्ये सोपि विषमोभिलप्यतां मुखेन भुंजानानां शर्करादौ चरणाभ्यां चरतां च किंच नवैषम्यप्रायश्चित्तमपि स्मर्येत नत्वेवम् । किंच जीवाहि आविद्यकाद्देहाद्यहंतागेहादिममतालक्षणसंसारादेव स्वस्मिन्दुःखसंबंधं प्रतियंति "समानेवृक्षेपुरुषोनिविष्टोनीशयाशोचतिमुह्यमान" इति मुंडकश्रुतेः ॥ अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यंति जंतव इति स्मृतेः ॥ यावद्धतोऽस्मिहंतास्मीत्यात्मानंमन्यतेऽस्वदृक् । तावत्तदभिमान्यज्ञोबाध्यबाधकतामियादिति श्रीभागवतोक्तेश्च । अतएवैकादशस्यत्रयोविंशे भिक्षुः ॥ संसारचक्रपरिवर्तकस्य मनसएव स्वस्मिन्सुखित्वदुःखित्वप्रत्यायकत्वमाह नायंजनोमेसुखदुःखहेतुरित्यादिना ॥ अतएवच संपन्नज्ञानानां

योगिनां भगवद्भक्तानां न दुःखित्वप्रत्ययः ''मत्वाधीरोहर्षशोकौजहाति महांतंविभुमात्मानंमत्वाधीरोनशोचति तरतिशोकमात्मवित् यस्मिन्सर्वाणिभूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेत्'' इति कठभूमविद्येशावास्यबृहदारण्यकश्रुतिभ्यः ''यस्मिंस्थितोनदुःखेनगुरुणापिविचाल्यते'' इति स्मृतेःषष्ठस्कंधे ''नारायणपराःसर्वेनकुतश्च न बिभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपितुल्यार्थदर्शिनः ॥ देहिनांदेहसंयोगाद्द्वंद्वानीश्वरलीलया । सुखंदुःखं स्मृतिर्जन्मशापोनुग्रहएवच ॥ अविवेककृतःपुंसोह्यर्थभेदइवात्मनि । गुणदोषविकल्पश्चभिदेवस्रजिवत्कृत इतिश्रीरुद्रोक्तेश्च । अतः स्वस्मिन्दुःखितत्वप्रतीतेराविद्यकत्वाददोषः । अन्यथा अभेदवादिनस्तवापि जीवादुःखंजानंतीत्यनुभवाद्ब्रह्मणोदुःखितत्वं प्रसज्येत । तथाच ''आनंदरूपममृत''मित्यादिश्रुतिकोपः । नाप्यात्महेवेश्वरोनिंद्यः ''आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणीप्राविश''दित्यैतरेयश्रुतेः । सूर्यांशभूतचक्षुर्गततिमिरभ्रमरिकादेः सूर्य इव स्वांशभूतानामपि जीवानां दुःखादेः परमात्मन्यसंबंधात् । यथा कठवल्लीषु पंचमवल्ल्यां श्रूयते ''सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ॥ एकस्तथासर्वभूतांतरात्मा नलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यः'' समर्थितंचैतच्छ्रीबादरायणाचार्यैः (अ० २ पा० ३ सू० ४६ ''प्रकाशादिवन्नैवंपर'' इत्यत्र । अन्यथा जीवोब्रह्मैवकेवलमिति सिद्धांतयतस्तव कर्मसापेक्षतापक्षेपि अबुद्ध्या पापं कृत्वा प्रायश्चित्तीयन्नज्ञइव बुद्ध्या दुःखसाधनं कर्मकृत्वा दुःख्यन्साहसिकइवचाधिकं सनिंद्येत ॥ तस्मादभेदवादएव समाधिः साधीयान् ॥ अतएव षष्ठस्कंधे सप्तदशाध्याये चित्रकेतुना (श्लो० १८) संसारचक्रएतस्मिन्जंतुरज्ञानमोहितः ॥ भ्राम्यन्सुखंचदुःखंचभुंक्ते सर्वत्र सर्वदेत्यादिना स्वस्मिन्सुखदुःखानुभवस्य संसारभ्रममूलकत्वमुक्त्वा एकःसृजति भूतानिभगवानात्ममायया । एषांबंधंचमोक्षंचसुखंदुःखंचनिष्कल इति भगवत एव स्वशक्त्या सर्वकर्तृत्वमभिधाय (स्कं० ६ अ० १७ श्लो० २२) नतस्यकश्चिद्दयितःप्रतीपइतिश्लोकद्वयेन अद्वितीयस्य शक्तिविसर्गेण क्रीडतो नदोषइति ध्वनितम् ॥ तथा तत्रैव देहिनांदेहसंयोगाद्द्वंद्वानीश्वरलीलयेत्यादिना सर्वस्य क्रीडाहेतुकत्वमुक्त्वा (श्लो० ३३) नह्यस्यास्तिप्रियःकश्चिन्नाप्रियःस्वःपरोपिवा ॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानांसर्वभूतप्रियोहरिरिति श्रीमहादेवेन स्पष्टमात्मसृष्टेरेव वैषम्यादिपरिहारोदर्शितः । तथा दशमस्कंधे (अ० ४१ मालाकारप्रसंगे श्लो० ४७) नहिवांविषमा दृष्टिःसुहृदोर्जगदात्मनोरिति जगदात्मकत्वमवैषम्ये हेतुत्वेनोक्तम् ॥ सप्तमस्कंधे (अ० ९ श्लो० २७) नैषा परावरमतिर्भवतोननुस्याज्जंतोर्यथात्मसुहृदो जगतस्तथापि ॥ एवमभेदवादेन वैषम्यादिसमाधानमन्यत्रापि बहुशोद्रष्टव्यम् ॥ तदेतत्सर्वं मनसि कृत्याहुः ॥ **अस्मन्मते तादृशदूषणद्वयं न संभवतीत्यादि** ॥ तदात्मानमित्यादि वाक्यद्वयं ब्रह्मवल्लीस्थं यथोर्णनाभिरिति मुंडकस्थम् । यच्च यच्च तट्टीकाकारेणेत्यादिस्पष्टंब्रूयादित्यंतं तद्दुराग्रहजल्पितम् ॥ अत्रानूदितोविद्वन्मंडनलेखस्तु प्राप्तावसरत्वादुत्तरभागएव व्याख्यास्यते ॥ तत्र तदुक्तानि दूषणानि त्विहैव निराकुर्मः ॥ तत्र वैषम्यं तु परिहृतम् । सूत्रान्मर्यादासापेक्षत्वप्रतीता-

वपि तस्याः स्वकृतत्वान्नपारतंत्र्यम् ॥ नहिलोकेपि मतिमान् राजादिः स्वयं कार्यं पर्यालोच्य स्वपर्यालोचनानुसारेण सर्वं कुर्वन्नस्वतंत्रउच्यते । एवमपारतंत्र्यख्यापनायैव सूत्रे कृतपदम् ॥ अन्यथा मतद्वयेपि कृतत्वस्यार्थादेव लाभात्तद्ग्रहणमपार्थं स्यात् ॥ स्वेच्छया कर्माण्यपेक्ष्यैव फलदानमिच्छायाः सर्वहेतुत्वादपारतंत्र्यं चास्मत्संमतमेव नतु कर्मणां स्वतंत्रत्वमिच्छायाश्च तज्जन्यत्वम् ॥ न्यायानुरोधस्त्वस्मत्कृतसूत्रार्थएव । पूर्वाधिकरणे बुद्ध्यादिकं व्यावर्त्य जीवे निर्धारितस्य कर्तृत्वस्येतः पूर्वसूत्रे परहेतुकत्वकथनात् ॥ नचास्माकीनार्थे मानाभावः "सतपोतप्यते" त्यादिश्रुतीनां (स्कं. १० अ. ३३ श्लो. २८) सकथं धर्मसेतूनांकर्तावक्ताभिरक्षिता । स्वकृतसेतुपरीप्सयेशः (अ. ५८ श्लो. ३७) इत्यादि पुराणवचसांच मानत्वात् ॥ भूतेनुशिष्टक्तांतकृतपदप्रयोगोपि सूत्रेभगवदुद्योगपरिग्रहे सुष्ठु संगच्छते ॥ तस्य सृष्ट्यारंभएव जातत्वात्प्रायोजिज्ञासुकर्मणां च सूत्रकारापेक्षयाभावित्वात् ॥ स्वविचारापेक्षइत्याद्यसूत्रयित्वा यथाश्रुतं सूत्रणंत्वर्थांतरसंग्रहाय ॥ "स्वरितेनाधिकार" इत्यादिवत् ॥ अन्यथा जीवकृतकर्मापेक्षइति जीवकर्मापेक्षइत्येव वा स्फुटं सूत्रयेत् आंतरधर्मविशेषे प्रसिद्धात्प्रयत्नशब्दात्स्पष्टतया चेष्टारूपकर्मणां बोधानुदयात् ॥ तस्माद्यथाधिकारमुभयार्थावगमनायैव यथाश्रितपाठोभगवतः ॥ अर्थद्वयं तु भाष्ये विद्वन्मंडने च स्फुटम् । इह मूलेच संगृह्य दर्शितम् ॥ नचानेकार्थत्वं दोषः ॥ "सुमेधाअमृतोक्षित" इत्यादि श्रुतिष्वक्षितउक्षितइत्यादिच्छेदेन "जन्माद्यस्ये" त्यादिसूत्रेषु तद्गुणसंविज्ञानातद्गुणसंविज्ञानाद्याश्रयणेन च बह्वर्थसंग्रहस्य शंकराचार्यैरपि दर्शितत्वात् ॥ यच्च वैषम्यनैर्घृण्येनेत्यादि वक्ष्यतइत्यंतं तदपेशलम् । तत्र (अ० २ पा० १ सू० ३४) "वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयती" ति सूत्रे कर्मसापेक्षत्वात्तत्परिहारस्तु मीमांसकदुर्दुरूढादिवादिबुद्धिमनुसृत्य पिशाचः पिशाचभाषया बोधनीयइतिन्यायेनोक्तः ॥ तेनैव परिहारसंभवे तस्यैव समाधेः सूत्रकाराभिप्रेतत्वे च केवलनिमित्तवादे तदुक्तं "पत्युरसामंजस्य" मसंगतं स्यात् ॥ अदृष्टांगीकारिणां वैशेषिकप्रमुखानामपि तत्सापेक्षतयैव समाधिसंभवात् ॥ नचासामंजस्यं त्वयाऽन्यथाव्याख्येयं स्वभाष्यविरोधात् । किंचेह फलार्पणे सापेक्षत्वमात्रमुच्यते न त्विच्छायानित्यत्वं कर्महेतुत्वं फलहेतुत्वं वा प्रत्याख्यायते ॥ नापि सापेक्षतोक्तिः स्वमतेपि बाधिता स्वेच्छयातत्तत्कर्मकारयित्वा तत्तत्फलदानस्य परात्त्विति फलमतइत्यधिकरणद्वितये निर्णीतत्वात् ॥ अतउत्तरसर्गे फलदित्सया पूर्वकल्पांते यानि कर्माणि सकारयति तानि जीवादिसर्वतिरोभावे ब्रह्मण्येव तिरोभवंति नच भगवतस्तल्लेपः ॥ "नसाधुना कर्मणाभूयान्भवतिनोएवाऽसाधुनाकनीया" निति कौषीतक्यादिश्रुतेः । "नमां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहे" ति स्मृतेः सृष्टिप्रकरणेपि नचमांतानिकर्माणि निबध्नंतिधनंजयेतिस्मरणाच्च ॥ तत्तदपूर्वादृष्टादिशब्दवाच्योलेपस्तु जीवधर्मएव । लेपाभावान्नैष्कर्म्यं भगवतः । अतः "सर्वकर्मे" ति शांडिल्यविद्याश्रुत्या भगवन्निष्ठत्वादेवाविभागदशायामपि अनादित्वं द्वितीयसूत्रेभिहितम् ॥ अथ सर्गेच्छायां स्वांशाञ्जीवादीन्

स्वतआविर्भाव्य धर्मसेतूंश्चाविष्कृत्य स्वेच्छया तत्तत्कर्मानुसारेण जीवेभ्यउत्तमाधमशरीरादेर्दानेप्यदोषउपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यानुकूल्याच्चेति "उपपद्यतेचापी" तितृतीयसूत्रस्याशयः ॥ सूत्रेपि पूर्वपक्षगर्हायाम् । वस्तुतस्तु तत्कर्मब्रह्माभिन्नं नवा आद्ये दोषस्तदवस्थः ॥ द्वितीये द्वैतापत्तिः पूर्वोक्तदोषश्चातउपसंहारे स्वाभिप्रेतं मुख्यसमाधिमाह (अ० २ पा० १ सू० ३७) "सर्वधर्मोपपत्तेश्चे"ति । तदनन्यत्वाद्यधिकरणैर्निरूपिते सर्वात्मके हिताकरणादिदोषरहिते क्षीरदेवादिवत्सर्वभवनसमर्थशब्दैकवेद्ये विचित्रसर्वशक्त्युपेतरि लीलाशालिनि परमात्मनि स्वेच्छया कर्मकारयितृत्वतत्फलदत्वसमत्वसघृणत्वादयः परस्परविरुद्धतया भासमानाः श्रौताः सर्वेपि धर्माउपपद्यंतएवातोनवैषम्यादिदोषगंधइत्यर्थः ॥ तथाचात्मसृष्टेर्नवैषम्यमित्येव फलितम् । तस्मादस्मन्मते वैषम्यसूत्रं नविरुद्धम् ॥ पत्युरसामंजस्यादित्यस्योपन्यासस्तु तस्यैव प्रतिकूलः ॥ भावत्कभाष्यादिभाषितंतु भाष्यतत्प्रकाशरश्मिद्वितीयप्रकाशभाष्यविवरणभाष्यप्रदीपादिषु दूषितमशेषमितिकिं विशेषतः ॥ "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेती"ति श्रुतिस्तु इच्छया स्वस्यैव जडजीवादिबहुरूपेण भवनमुच्चनीचभावं च वक्ति । नतु कर्मविषयकं ज्ञानं ज्ञानद्वारा तेषामिच्छाजनकत्वं वा ॥ तस्मिन्प्रकरणे तद्गंधस्याप्यभावात् उपक्रमे सदेवेतीतरप्रतिषेधाच्च ॥ अथ तदत्रार्थादापादनीयमितिचेत्स्पष्टतद्ग्राहकं मानांतरमेवोदाहर यद्बलात्तदिहापाद्येत ॥ भूपादेरिव कर्मज्ञानद्वारेच्छाकल्पने त्वीश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेनातीतानागतवर्तमानसर्वविषयकत्वेन चेच्छापि नित्यैव स्यात् । तथा च घट्टकुटीप्रभातम् श्रुतिपुराणसिद्धं सृष्टेः क्रीडार्थकत्वं तु तदनुपपत्तिदर्शकतावकनवमश्लोकनिरासावसरउपपादयिष्यामः ॥ मूले यत्किंचिद्दूषणंत्वत्रेति ॥ इयं कारिकाद्वितीयस्कंधनवमाध्याये अहमेवासमेवाग्रइतिश्लोकसुबोधिनीस्था एतेन "सर्वधर्मोपपत्तेश्च" इतिसूत्राशयउपन्यस्तः ॥ तत्र समीचीनमित्यादि द्वितीयस्य प्रथमेपादे तदनन्यत्वाधिकरणेन जगतो ब्रह्मानन्यत्वे साधिते जीवस्यापि तथात्वे जडाद्वैलक्षण्ये च सिद्धेआक्षेपसङ्गत्या (सू० २१ । २२) इतरव्यपदेशादितिद्विसूत्रमधिकरणं प्रवृत्तम् ॥ तत्राद्यं पूर्वपक्षसूत्रं । द्वितीयन्तु सिद्धान्तसूत्रम् । तदर्थमाहुः; तत्रेत्यादिना तैत्तिरीये "तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत्" इति ब्रह्मणोनुप्रवेशः श्रूयते सएव श्वेतकेतुविद्यायां "सेयं देवतैक्षत हन्ताऽहमिमास्तिस्रोदेवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" इति जीवरूपेण श्राव्यते "सेयं देवतेमास्तिस्रोदेवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्" इति च ॥ अत्र जीवेनात्मनेति जीवस्य तेजोऽबन्नलक्षणकार्यात् प्रवेशाधिकरणाद्वैलक्षण्येन शुद्धब्रह्मरूपत्वं बोध्यते ॥ परदेवतया तस्यात्मतया निरूपणात्सूत्रे इतरव्यपदेशादित्यस्य इतरस्य जीवस्य आत्मतया व्यपदेशादित्यर्थः ॥ तदाहुः ॥ इतरस्येति सर्वानर्थेति अनर्थाः कामा धर्मादयो दुःखानि तज्जन्यानि ॥ अहितकरणस्यचेति ॥ सौत्रादिपदेन परिगृहीतमेतत् ॥ हितस्य मोक्षसाधनस्याकरणमहितस्य बंधस्य च करणमिति दोषाः ॥ ज्ञेयत्वेनेति ॥ "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः

सोऽन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः । तमेवंविद्वानमृतइह भवति । तमेवविदित्वाऽति-मृत्युमेति" इत्यादिषु ज्ञातृज्ञेयभावेन जीवब्रह्मणोर्भेदव्यपदेशः ॥ "सत्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्म । आनन्दरूपममृतं यद्विभाति । योवै भूमा तत्सुखम् । अन्योंतरआत्मानंदमयः" इत्यादिषु ब्रह्मणआनंदरूपत्वेन तिरोहितानंदाज्जीवाद्भेदव्यपदेशः ॥ अतएव "रसँ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती" ति कर्मकर्तृव्यपदेशः । एवं भेदव्यपदेशात् ब्रह्म अधिकं समुद्र-वदंशि । जीवस्तु तरंगवदंशः ॥ अतएव आत्मत्वश्रुतावप्यहमिति सर्वकारणात्स्यांशिनः पृथङ्निर्देशः ॥ अनेन जीवेनात्मनेति भिन्नतया इदमा परामृश्यमानस्य जीवरूपस्यांश-स्यसः ॥ एवंच यस्मिन्काले हिताकरणं तदा ऐच्छिकभेदस्यापि सत्वान्नांशिन्युक्तदोषप्र-सक्तिरितिभावः ॥ पूर्णत्वाचेति ॥ पूर्णमदइतिश्रुतेरितिभावः ॥ नखनिकृंतनेत्यादि ॥ "यथासतःपुरुषात्केशलोमानी"त्यंशांशिभावेपि केशप्रसाधको न हिताकरणादिना-दूष्यते ॥ सर्वेन्द्रियेति । करचरणादीनां स्वांशत्वेपि गमनादानादिपरिश्रमेषु तत्तन्नियोज-यन्नोक्तदोषास्पदं भवति ॥ तथा परमात्मापि नात्महादिवन्निंद्यः ॥ तदपि न संभवती-त्यादि ॥ अत्रमानं "सूर्यो यथासर्वलोकस्य चक्षुः प्रकाशादिवन्नैवंपरः" इति श्रुतिसूत्रा-दिरूपं युक्तिश्च प्रागेवादर्शि ॥ कार्यकारणयोरसाधारणधर्मास्तत्तन्मात्रनिष्ठा इत्यादि-वैश्वानराद्यधिकरणेषुस्फुटमित्यलम् ॥

अग्रेच (कर्मणां स्वाऽव्यवहितोत्तरक्षणएव फलानुकूलेश्वरेच्छाजन-कत्वाभावेनोद्बुद्धानामेव तथात्वंवाच्यमित्यादिकः) स्वमतदर्शनार्थं भाष्याद्यनुक्तः स्वकपोलकल्पितः प्रलापः सोप्यसङ्गतः ॥ तत्रैवं-प्रक्रिया तेन दर्शिता ॥ जीवकर्मणां फलानुकूलेश्वरेच्छां प्रति हेतुत्वं । तैरीश्वरेच्छायाजननउद्बुद्धत्वरूपधर्मस्य हेतुत्वं । तत्र चोद्बोधकस्य कालस्य तत्र सःप्रष्टव्यः ॥ तत्तत्कर्मफलं प्रति एकैवे-श्वरेच्छाहेतुर्भिन्नावा ॥ नाद्यः युगपत्सर्वकर्मफलोपभोगासंभवात् ॥ तत्स्वीकारे च भाविनांमनूनामिन्द्रादीनां सृष्ट्यादावेवोत्पत्तिः स्यात् ॥ इच्छारूपकारणसत्वात् ॥ द्वितीयेतु तत्तत्फलभेदेनानं-तेच्छाकल्पने गौरवम् ॥ तत्तदिच्छापियुगपत्कुतोनोत्पद्यते इत्याक्षेपे तत्तत्कर्मोद्बोधस्य तत्रापि कालस्य हेतुत्वकल्पनेकालस्यैकत्वात्पु-नरप्याक्षेपानुद्धारः ॥ कालस्यानेकत्वेतेषां नित्यत्वे पुनर्दोषापत्त्याऽनि-त्यत्वे तस्योत्पादकनियामकाकांक्षायां पुनर्दोषापत्त्या स्वभावविशेष-कस्य नियामकत्वांगीकारे इच्छांप्रत्येवेश्वरस्वभावस्य हेतुत्वेन श्रुतिसिद्धेनोपपत्तौ किमनयास्वकपोलकल्पितया कुसृष्ट्या ॥ किंच कर्मणां क्षणिकत्वेनादृष्टस्यच त्वयाऽस्वीकृतत्वेन कस्योद्बोधः कालेन क्रियत इति वक्तव्यम् ॥ नचादृष्टकल्पनावादिमतेनेदं । अतएव इयं च कालतः कर्मणामुद्बोधस्य प्रक्रिया अदृष्टकल्पना-

त्वादिरीत्या मूले प्रोक्ता इत्युक्तमिति वाच्यम् ॥ तन्मतेप्यदृष्टस्य कुत्र कल्पना । जीवस्यपारमार्थिकेस्वरूपे व्यावहारिकेवा ॥ नाद्यः पारमार्थिकस्वरूपस्य शुद्धब्रह्मरूपत्वेन तत्रादृष्टस्वीकारे निर्धर्मकत्वहानिः ॥ नापि द्वितीयः सृष्टेःपूर्वं व्यावहारिकस्वरूपस्याभावात्तत्स्वीकारे "सदेवसौम्येदमग्रआसी"दित्यादि श्रुतिविरोधः ॥ भवन्मते सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यत्वस्यैव तादृशश्रुत्या प्रतिपादितत्वात् ॥ किंचांतःकरणावच्छिन्नस्य तत्प्रतिबिंबितस्य वा व्यावहारिकजीवस्य प्रलयेऽविद्यायां लयस्वीकारेण तादृशस्वसिद्धान्तविरोधः ॥ नन्वविद्याया आविद्यकस्यजीवस्यच सत्वेपि न सदेवेत्यादिश्रुतिविरोधः ॥ कल्पितस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताया अस्वीकारात् ॥ यथा शुक्तौ रजतभ्रमदशायामनिर्वचनीयस्य कल्पितरजतस्य सत्वेपि शुक्तिरेवेदमितिकथनं न विरुध्यते तथा प्रकृतेपीतिचेन्न ॥ एवंसति तादृशश्रुतावग्रइतिकथनं निरर्थकतामापद्येत ॥ सृष्टिदशायामपि सर्वस्य त्वन्मते कल्पिततया तस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताया अभावेनानुपपत्त्यभावात् ॥ यदपि स्वमतेपीश्वरतोषादेः फलोपधायकत्वलक्षणमौत्कट्यं कालेन क्रियतइत्युक्तं तन्मन्दम् ॥ एतादृशमतस्य प्राभाकराचार्यप्रणीतोपनिषत्सूत्रगीतादिभाष्येष्वनिरूपितत्वात् ॥ किंचात्रेश्वरपदेन शुद्धं ब्रह्मविवक्षितं । पारिभाषिकोमायावच्छिन्नस्तत्प्रतिबिंबितोवा विवक्षितः ॥ नप्रथमः तस्मिंस्तोषरोषाद्यंगीकारस्य शुद्धत्वव्याघातकत्वात् ॥ प्रलये मायायाअपि ब्रह्मणि लयस्यांगीकृतत्वेन तद्वृत्तिरूपतोषरोषादेरप्यभावेन कस्यौत्कट्यं कालेन क्रियतइति वक्तव्यम् ॥ अपिच कर्मभिरीश्वरतोषः कालेनतत्रौत्कट्यं तत्रापि प्रलयपूर्वकालोत्पन्नेच्छाया व्यवहिताया हेतुत्वमिति त्वन्मते कर्मणामेव निरपेक्षाणां व्यवहितानां सूक्ष्मरूपेण स्थितानां वा फलजनकत्वमिति मीमांसकमतापेक्षया किंलाघवं प्रत्युत गौरवमेव ॥ नचलाघवाभावेपि जडस्यचेतनं विना कार्यकरणत्वभावात्तथा कल्प्यतइति वाच्यम् ॥ निर्झरप्रस्रुतस्य जडस्य जलस्य धान्यवृक्षाद्याप्यायनरूपकार्यजनकत्वस्य दृष्टत्वेन तादृशकल्पनायाअप्रामाणिकत्वात् ॥ एतेन (यद्वा कर्मशब्देन तज्जन्येश्वरतोषादिकमेव गृह्यते) इत्याद्यपिप्रत्युक्तम् ॥ पूर्वोक्तरीत्याऽनुपपत्तेरभावेन लक्षणायां मानाभावात् । तादृशतोषादेरप्यसंभवाच्च ॥ वस्तुतस्तु पूर्वापरविरुद्धत्वादिदं प्रकरणमपार्थकमेव ॥ तथापि यक्षानुरूपोबलिरितिन्यायेन किंचिदुच्यते ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना

(कालस्य विशिष्य हेतुत्वकल्पने तादृशसहकार्यभावादेव कालान्तरे फलानतिप्रसक्तौकर्मणांनोद्बोधकापेक्षा) इत्युक्तम् तत्र कालस्य विशिष्य हेतुत्वं तत्तदुपाध्यवच्छिन्नस्यैव वक्तव्यम्॥ कालस्यैकत्वादुपाधीनां च रविपरिस्पन्दादीनां पूर्वमभावाद्विशिष्य हेतुत्वमेव न संभवति॥ कथंचिद्विशिष्य हेतुत्वसंभवेपि तेनैव सकलकार्यसंभवे किमुक्तप्रक्रियया॥ अस्मन्मतेच कालस्येश्वराभिन्नतया न प्रागुक्तदोषः॥ नापि कालसहकारित्वेन पारतन्त्र्यम्॥ मानाभावात्॥ किंच अव्याहतेच्छावत्त्वं स्वातन्त्र्यं व्याहतिश्चेच्छाविषयसिद्धेरभावः॥ सचेश्वरस्य नास्ति॥ इच्छानुरूपेणसकलपदार्थसिद्धिसत्त्वात्॥ अतएव लोके स्वच्छन्दचारीस्वतन्त्रइत्युच्यते॥ एतेन स्वनिर्मितविचारादेरपेक्षायामपि सापेक्षत्वं स्यादिति प्रलपितमपास्तमेवंचेत्याद्यपि॥ यच्च (सर्वस्येश्वराभिन्नत्वे कर्मणां हेतुत्वनिराकरणप्रयासवैफल्यापत्ति) रित्युक्तं तदपि स्वमतमनवलोक्यैव॥ तवाप्यद्वैतवादित्वेन सर्वस्यब्रह्माभिन्नतयाऽदृष्टादिनिराकरणप्रयासो विफलएव॥ किंच त्वन्मतेसर्वस्य मिथ्यात्वेन परमतस्वमतयोरपि मिथ्यात्वात्तत्वेनज्ञानवतस्तव तत्खंडनमंडनप्रयासोपि लोके हास्यकरएव॥ कालोस्मिलोकक्षयकृत्प्रवृद्धइत्यत्र स्वस्यैव महाभारतयुद्धव्याजेन लोकनाशकत्वेन कालःकलयतामहमित्यादिनाक्षणादिरूपत्वस्यापि स्वस्मिन्नुक्तत्वेन साक्षाद्वाच्यार्थस्यैव संभवे गौणार्थकल्पनायाअन्याय्यत्वात्॥ किंच सर्वात्मकत्वेन यमाद्यात्मकत्वं तव संमतं चेत्सर्वात्मक्षणाद्यात्मकत्वस्यापि संभवात्तत्र कथं तव द्वेषः॥ एतेनकालकत्वेनैव रूपोवतीर्णइत्याद्यपि व्याख्यातम्॥ कल्पितस्याधिष्ठानानतिरिक्तत्वेनाविरोधस्तु पूर्वमेव दूषितः॥

सहस्राक्षे *कर्मणां च स्वाऽव्यवहितोत्तरक्षणइत्यादिं अवधारणाविरोधादित्यंतं

---

* कर्मणांच स्वाऽव्यवहितोत्तरक्षणएव फलानुकूलेश्वरेच्छाजनकत्वाभावेनोद्बुद्धानामेवतथात्वं वाच्यं॥ तदुद्बोधार्थं च कालविशेषोऽपेक्षितः॥ अतएवकालःकलयतामहमिति भगवदुक्तं कालस्य कलयितृत्वं संगच्छते॥ यद्यपिचाऽनेनसामान्येनैव कालस्यहेतुत्वमुक्तं तथाप्यतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्यहेतुताकल्पनीया साऽपिकर्मोद्बोधद्वारैव कर्मणामुद्बोधकापेक्षायां तस्याःक्लृप्तहेतुताकेन कालेनैवोपशान्तौकारणान्तरकल्पनस्याऽयोगात्॥ इयंच कालतः कर्मणामुद्भवस्यप्रक्रिया अदृष्टकल्पनावादिरीत्यामूलेप्रोक्ता॥ स्वमतेत्वीश्वरतोषादेः फलोपधायकत्वलक्षणमौत्कट्यं कालेनक्रियते इतिबोध्यम्। यद्वा कर्मशब्देन तज्जन्येश्वरतोषादिकमेवलक्षणयागृह्यते॥ उद्बोधश्चतादृशमौत्कट्यम्॥ वस्तुतस्तु कालस्यविशिष्यहेतुत्वकल्पनेतादृशसहकार्यभावादेव कालान्तरेफलानतिप्रसक्तौ कर्मणांनोद्बोधकापेक्षा॥ एवंच

भागं निरस्यंति ॥ अग्रेच कर्मणामेवेत्यादिना पूर्वमेव दूषित इत्यन्तेन ॥ उद्बोधकस्य कालस्येति ॥ अत्रापि हेतुत्वमिति सम्बध्यते ॥ तत्रापि कालस्येति ॥ इच्छासु हेतुस्तत्तत्कर्मोद्बोधः कर्मोद्बोधे च हेतुः कालइति कल्पने इत्यर्थः ॥ तेषामिति ॥ कालभेदानाम् तस्येति ॥ अनित्यानेकस्वरूपस्य कालस्य कालभेदानां सर्वेषां प्रत्येकमुत्पादकं किञ्चिद्वक्तव्यं तस्यापि नित्यत्वमनित्यत्वं वेत्यादिविकल्पैरनिस्तारइति भावः ॥ एवं सति तादृशश्रुताविति ॥ शून्यत्वस्येति ॥ एवकारैकाद्वितीयपदैरितिभावः ॥ अत्र व्यावहारिकजीवस्वरूपंकल्पितञ्चेत्तत्कल्पकः पारमार्थिकः किमुत व्यावहारिकः ॥ नाद्यः अविद्यारहितस्य शुद्धस्य कल्पकत्वस्यासम्भवात् ॥ भ्रान्तत्वे शुद्धत्वव्याघातापातात् ॥ नद्वितीयः आत्माश्रयापत्तेः ॥ नहि शुक्तौ कल्प्यमानं रजतमेव शुक्तावात्मानं कल्पयति ॥ किञ्चशुद्धस्याप्यविद्यामूलकोजीवभावः सा च जीवेन कल्पिता नतु विशुद्धचैतन्येन अभ्रान्तत्वादित्यन्योन्याश्रयः ॥ तस्याकल्पितत्वे सदेवेत्यादि व्याकोपइत्यादिदूषणान्यग्रेप्यस्माभिर्वक्ष्यमाणान्यनुसन्धेयानि ॥ गीतादिभाष्येति ॥ आदिपदं विष्णुनामसङ्ग्राहकम् तद्भाष्यस्यापि तैः कृतत्वात् ॥ किञ्चात्रेश्वरे इत्यादिना कृते विकल्पे प्रथमपक्षे दोषमुक्त्वा द्वितीयेपि तमाहुः ॥ प्रलये मायायाइत्यादिना तथाच मायालये तदवच्छिन्नस्तत्र प्रतिबिम्बितोवा नावतिष्ठेत ॥ घटदर्पणयोर्लये घटाकाशदर्पणस्थप्रतिबिम्बाविव ॥ अतः कुतस्तरां मायावृत्तिरूपौरोषतोषौ ॥ त्वन्मतइति ॥ इदं किं लाघवं प्रत्युत गौरवमित्यग्रिमेणान्वेति ॥ कर्म्मणामेवेत्यादिस्तु मीमांसकमतानुवादः ॥ तन्मते च प्रवाहनित्यतास्वीकारात् ॥ तदेकदेशिभिः सहस्रार्जुनोपरुद्धपुनःप्रवृत्तसोमोद्भवाप्रवाहन्यायेन सृष्टिप्रलययोरप्यूरीकारात् ॥ लक्षणायामिति ॥ कर्मपदेन रोषतोषयोर्लक्षणायां ॥ तादृशतोषादेरिति ॥ कर्मजन्यताया वृत्तिरूपरोषतोषादेः परस्मिन्नसम्भवात् ॥ नप्रागुक्तदोषइति ॥ नहि करचरणादिना गमनादानाद्यनुतिष्ठतस्तत्पारतंत्र्यस्य स्वीकारे किंचिन्मानमस्तीतिभावः ॥ एतदिहसंदर्भेज्ञातव्यम् । यत्तु कर्मणां चेत्यादि कल्पनस्यायोगादित्यंतं तत्तु प्रागेव निरस्तं पुनरधिकं निरस्यामः । तत्र कर्मणामुत्तरक्षणएवेच्छाऽजनकत्वे कारणं

कालस्याऽपिसहकारित्वात्सुतरांत्वन्मतेस्वतन्त्रतास्यात् ॥ नचकालईश्वरादभिन्नएव अतएव सदेवसोम्येदमग्रआसीदितिश्रुतिःसंगच्छते अन्यथाऽवधारणंनसंगच्छते कालस्यतदानींसत्वात् अन्यथाऽग्रेपदासंगतेः तथाचकालसत्त्वेऽपिनाऽस्मदभिमतस्वतन्त्रताहानिरितिवाच्यम् ॥ आत्माश्रयप्रसङ्गात् ॥ सर्वस्येश्वरभिन्नत्वेन कर्मणांहेतुत्वनिराकरणप्रयासनैष्फल्यापत्तेश्च ॥ कालोऽस्मिलोकक्षयकृदित्यत्रतु कालशब्देनयमोदानधर्मप्रथमाध्यायोक्तस्तत्सहचारीवाकश्चिद्विवक्षितोनतुक्षणादिरूपः ॥ लोकक्षयकृदितिविशेषितत्वात् ॥ सर्वाऽऽत्मकस्यतस्ययमायात्मकतायाअविरोधाच्च ॥ एवंकालरूपोऽवतीर्णइत्यत्राऽपिबोध्यम् ॥ एतत्समानाऽर्थत्वलाभात् ॥ कालःकलयतामितितु विभूतिवर्णनम् अतोमनआदिष्विवतत्राऽपिपरमात्मदृष्टिमात्रविधितात्पर्यकम् ॥ नचैवंकालादेरतिरिक्तत्वे सदेवेत्यवधारणविरोधइतिवाच्यम् ॥ कल्पितस्याऽधिष्ठानाऽनतिरिक्ततयाऽवधारणाऽविरोधात् ॥ ९ ॥

मुख्यं कर्मज्ञानोत्तरं राजादेः फलादित्सायां विलंबादर्शनात् । ईश्वरस्य सर्वज्ञानत्वाच्च ॥ नचोद्बोधककालविशेषाभावस्तदिति वाच्यम् । विशेषस्वरूपस्य दुःशकनिरुक्तिकत्वात् । कालत्वेन कारणत्वे सर्वदोद्बोधप्रसंगाच्च ॥ नाप्युद्बुद्धानामेवेत्यवधारणं संगच्छते । प्रलयपूर्वक्षणेऽनुद्बुद्धानां तज्जनकत्वोक्तिव्याघातात् ॥ न च सुखदुःखलक्षणफलेच्छां प्रत्येवोद्बुद्धानां हेतुत्वमवधार्यते । नत्विच्छांतरं प्रतीति वाच्यम् । व्यवस्थापकश्रुत्याद्यनुपलंभात् । श्रुतिसिद्धनित्येच्छावादे सर्वोपपत्त्याऽन्यथानुपपत्त्यभावाच्च ॥ किं च तथासति "बहुस्यांलोकान्नुसृजा" इत्यादिरूपांसर्गेच्छां प्रत्यनुद्बुद्धानामपि हेतुत्वसिद्ध्या उद्बुद्धाजनकर्मणइच्छोद्भवइति स्वोक्तिविरोधः । सदा सर्गसंभवेन प्रलयोच्छेदश्च । अथ सर्गेच्छायाअपि परंपरया फलानुकूलत्वादुद्बुद्धमात्रजन्यत्वमिति चेत् इयता कालेन कर्माण्युद्बोधयिष्यामीतीच्छायाअपि तथात्वादनुद्बुद्धैर्जननमसंभवि । कश्चायं कर्मसुकालविशेषेणोत्पाद्योधर्मउद्बुद्धत्वमित्युच्यते ॥ यइच्छाजनकतावच्छेदकः । न तावत्फलजनकत्वं । इच्छासमवधानं विना फलाजनकत्वेन तज्जननं विनेच्छाऽजनकत्वेन चान्योन्याश्रयात् । नापि फलजननयोग्यत्वं फलसाधनभावबोधकविधिप्रतिषेधवाक्यानुरोधेन योग्यतायाऔत्पत्तिकत्वात् । अयोग्यस्यसाधनत्वाभिलाषायोगात् । नापीच्छाजनकत्वं आत्माश्रयात् । नापितज्जननयोग्यत्वं इच्छानियतपूर्ववृत्तिकफलजननयोग्येष्विच्छाजननयोग्यतायाअपि सार्वदिकत्वात् । नाप्यन्यत् प्रमाणाभावात् । नापिकालविशेषईश्वरेच्छाप्रयत्नासमवहितः स्वयमेव कर्माण्युद्बोधयितुमीष्टे जडत्वात् । जडस्य च चेतनमंतरा हेतुत्वायोगादीशः कल्प्यतइति त्वयैव कथनात् । कालःकलयतामिति भगवद्वाक्ये तु कलनमायुर्गणनं नतूद्बोधनं गीताभाष्ये ("कलयतांकलनंगणनंकुर्वता")-मिति शंकराचार्यैर्विवरणात् । युक्तं चैतत् कल संख्यानइति भीमसेनोक्तेः । कालस्य कलयितृत्वमपि भगवदिच्छयेत्यन्यत्र विस्तरः । तस्मान्नेदमुद्बोधकत्वे मानं । एतेनैव सापि कर्मोद्बोधद्वारैवेत्यपि निराकृतं अवधारणे मानाभावात् । यदि जडोपीश्वरनिरपेक्षउद्बोधयेत् तर्हि सर्गादिकमपि स्वयमेव कुर्यादिति स्वभाववादापातः संन्यासिकुचमर्दनन्यायात् । योहिसंन्यासीभूत्वापिकामबुद्धिः स्त्रीकुचौमर्दयेत्सोऽगम्याशतमपि गच्छेत् । विशिष्यहेतुतेति प्रयोगश्चिंत्यः । हेतुतायाअक्रियात्वेन समानकर्तृकत्वालाभात्समानकर्तृकयोः पूर्वकालइत्यनुशिष्टस्य क्त्वोऽसंभवात् । कल्पनीयेत्यनेन समानकर्तृकत्वविवक्षणे तु विशेष्येति णिजंतात् क्त्वोल्यप् प्रयोक्तव्यः । कश्च स विशेषणरूपोधर्मः येन कालांतरं व्यावर्त्य कालविशेषोवक्तुं शक्येत । सामान्यधर्मवत्वे सति तद्व्याप्यावांतरधर्मवत्त्वं हि विशेषत्वं । नहि प्रलये सूर्यगत्यादिकमस्ति "सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत्" इति श्रुतेः । येन प्रातःसंगवत्वादयोवसंतत्वादयोवा कालत्वव्याप्यधर्मास्सिद्ध्येयुः ॥ किं चोद्बोधगतावच्छेदकविशेषत्वनिर्वाहकधर्मोजन्योन वा । द्वितीये तस्य सर्वकालवृत्तितयाऽतिप्रसंगतादवस्थ्यम् । आद्ये इच्छाविशिष्टेश्वरजन्योन वा । प्रथमश्चेदिच्छायां सर्वनिदानत्वमजन्यतया नित्यत्वं च सिद्धम् ॥ न द्वितीयः कारणांतरस्या-

प्रसिद्धेः ॥ तस्यापि नित्यत्वे सर्वदा सर्वं कार्यं स्यादित्यतिप्रसंगस्तदवस्थः । अनवस्थ-त्वेऽनवस्थेत्यादि प्रागेवावादि ॥ एतेन कालेनोद्बोधकाकांक्षोपशमः प्रत्युक्तः ॥ यत्तु इयंचेत्यादि उद्बोधकापेक्षेत्यंतं तदप्यमंजुलं । सेश्वरादृष्टवादिभिः केवलकालस्य हेतुत्वे कार्ययौगपद्याद्यापातादीश्वरेच्छा नित्यैव सर्वहेतुः स्वीक्रियते कालादेश्च तत्सहकारित्व-मुच्यते निरीश्वरैस्तैस्त्वदृष्टादिमात्रेण सर्वं साध्यतेऽतस्त्वदुक्तप्रक्रियोभयविधादृष्टवादिवि-संमतैव ॥ यच्च स्वमते राजादिवद्रोषतोषौत्कव्यमभिहितं तदपि (स्कं० ६ अ० १७) नतस्यकश्चिद्दयितः प्रतीपोनज्ञातिर्बंधुर्नपरोनचस्वः ॥ समस्यसर्वत्रनिरंजनस्यसुखेनरागः कुतएवरोषइत्यादिश्रीभागवतादिवचोविरोधादुपेक्ष्यम् । फलोपधायकत्वं च नियमेन फलजनकत्वं तज्जननयोग्यत्वं वा उभयमपि दूषितचरं । किंच तोषइतरस्य सुखोत्पि-पादयिषा रोषश्च दुःखोत्पिपादयिषेति बहवः । तथा च सतीच्छाविशेषयोरोषतोषयोः कर्मपदलक्षितयोरिच्छोद्भावकत्वकथनमसंगतम् । तयोरेव फलदित्सारूपत्वात् ॥ किं चास्मिन्कालएव एतत्कर्मजन्यस्य रोषस्य तोषस्य वौत्कव्यं भवत्वित्यत्रापीश्वरेच्छातिरिक्तं किं नियामकं । कालविशेषः स्वभावएव तदिति चेत्स्वभावात्स स्वयमेव फलानि दद्यात् सृष्टिकालइत्यादिव्यपदेशात्सर्गादिकमपि स्वयमेव कुर्यात् कर्माणि वा सर्वं कुर्युः । अतः कृतं प्राकृतवद्रोषतोषवत्त्वेऽप्यशक्यफलदानेन कालकर्माधीनेनेश्वरेण ॥ तद्बोधकश्रुतय-स्त्वनुष्ठातुर्जीवस्य जगत्कर्तृत्वादिधर्मैस्तावकतयोपपद्येरन् ॥ अर्थवादानांविधितत्संबंध्य-न्यतरस्तुत्यर्थतया विध्येकवाक्यतायाः प्रथमस्य द्वितीयपादे सिद्धेः ॥ ईश्वरं प्रकल्प्य तद्भयप्रदर्शनेन कर्मणि प्रवर्तकतया वा विधिशेषाः स्युः ॥ यथाह भट्टः । इत्याहनास्ति-क्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितांभाष्यकृदत्रयुक्त्या ॥ दृढत्वमेतद्विषयप्रबोधःप्रयातिवेदांतनिषे-वणेनेति ॥ अथ जडस्य चेतनाधीनव्यापारकत्वमाश्रित्येश्वरेच्छायाएव नियामकत्व-मुच्येत तर्हि सिद्धमीश्वरेच्छायां कालाद्यजन्यत्वं सर्वनिदानत्वं च । अन्यथा प्रलयोत्तरं स्थितरोषतोषयोरत्यंतांतरायेणौत्कव्यं सृष्टिकाले च स्वल्पांतरायेण तदित्यपि निर्हेतुकम-समंजसं स्यात् । तथा अनंतजीवेषु समकालं सुखदुःखयोर्दर्शनात्तद्धेतुभूतोत्कटानुत्कटा-नंततोषादीनां युगपदेकाधिकरण्यं लोकविरुद्धमप्यंगीकार्यम् । एवं प्रलयसंनिहितकर्म-जनिततोषादिरूपनानेच्छानां सकलप्रलयकालस्थायित्वे सार्गकालिकीनामपि तासां फलपर्यंतचिरस्थायित्वे च त्रिक्षणावस्थायित्वभंगाज्जीवेच्छातोवैलक्षण्यानपायः तस्मात्स-कलश्रुतिसंमतमगुरुभूतं नित्येच्छायाहेतुत्वकथनमेव कमनीयम् ॥ वस्तुतस्त्वित्यादिना तु परित्यक्तपूर्वोप्यदृष्टवादः पुनरुपात्तः ॥ शंकराचार्यैः कर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वस्वां-गीकारेण अदृष्टमंतरा कालांतरकरणीयोद्बोधानुपपत्तेः ॥ फलानतिप्रसक्तये कल्प्यमानः सहकारिकालनिष्ठधर्मस्तु नित्योजन्योवेत्यादि विकल्पासहइति दर्शितं प्राक् । यदि चानतिप्रसंगाय नित्ये काले स्वाभाविकाधर्मविशेषाः क्रमिकाः स्वीक्रियंते तर्हि तान् श्रुत्युक्तायामिच्छायामेव स्वीकुरु । ततश्च नकार्ययौगपद्याद्यतिप्रसंगः । तत्तज्जीवे तत्तत्फलेच्छायावस्तुतोन कर्मजन्यत्वम् "एषउएवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्य-

उन्निनीषती" ति श्रुतौ कर्मणामेव तादृशेच्छाजन्यत्वश्रवणात् ततएवेच्छायाः कर्मतः पूर्ववृत्तित्वनिश्चयात् श्रुतिषु च इतरकारणवादवारणपुरःसरं परमेश्वरस्यैवाभिन्नेच्छाशक्तेरभिन्ननिमित्तोपादानत्वं समर्थ्यते। यथाश्वेताश्वतरे "ब्रह्मवादिनोवदंति किंकारण"-मित्यादिना सर्वोत्पत्त्यादिकारणप्रश्नमुक्त्वा "कालःस्वभावोनियतिर्यदृच्छये"त्यूचा कालकर्मादीनां निदानत्वं निराकृत्य "ते ध्यानयोगानुगताअपश्यन्" इत्यादिना ईश्वरस्यैव स्वात्मकस्वाभाविकशक्तेर्निखिलनिदानत्वमुपपादि। एवं श्रीभागवतेपि कालंकर्मस्वभावंचमायेशोमाययास्वया ॥ आत्मन्यदृच्छयाप्राप्तंविबुभूषुरुपाददइति वैविध्येन भवनेच्छायाएव सर्वमूलत्वमुदितम्। श्रुत्यनुसार्येतदर्थविस्तरस्तु तत्त्वदीपसर्वार्थनिर्णयावरणभंगसुबोधिनीतत्प्रकाशेभ्योवगंतव्यः। तथा चैष प्रक्रियासंक्षेपः भगवान् बहुस्यामितीच्छाकाररूपेण तादृशेच्छारूपेण वा भवन् स्वस्मिंस्तिरोभावितानां नित्यसर्ववस्तूनां क्रमेणाभिव्यंजनाय स्वात्मकं चेष्टारूपत्वात्क्रियाशक्तिप्रधानमीषत्प्रकटसदंशमात्रं नित्यगतिं लोकव्यवहारोपयोगिकालं प्रथममाविष्करोति। तदवयवांश्च घटीमुहूर्तादीन् क्रमिकान्नियमयति। तैत्तिरीयाणां नारायणप्रपाठके "सर्वेनिमेषाजज्ञिरेविद्युतःपुरुषादधि कलामुहूर्ताःकाष्ठाश्चाहोरात्राश्चसर्वशः अर्धमासामासाऋतवःसंवत्सरश्चकल्पंता"मिति श्रवणात्। अष्टमस्कंधपंचमाध्याये (श्लो० ४२) भ्रुवोर्यमःपक्ष्मभवस्तुकालः प्रसीदतांनःसमहाविभूतिरित्युत्पत्तिस्मरणात्। द्रव्यंवयः कर्मगुणान् विशेषंयद्योगमायाविहितान्वदंतीत्यनुपदमुक्तेश्च। तस्य तिरोहिताभिव्यंजकत्वं तु। सतोभिव्यंजकःकाल इत्येकादशस्कंधवाक्यात्। भगवद्रूपत्वं कालोस्मीतिगीतावाक्यात्। चेष्टारूपत्वं योयं कालस्तस्यतेव्यक्तबंधोचेष्टामाहुश्चेष्टतेयेनविश्वं। निमेषादिर्वत्सरांतोमहीयानितिदशमस्कंधतृतीयाध्यायवाक्यात्। एवं नित्यगतित्वादिकमपि गुणव्यतिकराकारोनिर्विशेषोप्रतिष्ठित-इत्यादिश्रीभागवतप्रभृतिवचःप्रचयसिद्धं निबंधात्सुबोधिनीतश्च बोद्धव्यम्॥ अप्रतिष्ठितोनित्यगमनः। क्रमिकेषु तत्तत्कालावयवेषु च यथेच्छं नानाकार्याणि क्रमेण कर्तव्यतया परिच्छिनत्ति ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्यक्तमूर्तिनेतिश्रीभागवतोक्तेः॥ अयमेवालोचनयत्नः श्रुतिषुतपःशब्देन सूत्रे च कृतप्रयत्नशब्देनोच्यते। अतः स्वेच्छया तत्तत्कालएव तत्तत्कार्यं करोतीति न सर्वकार्ययौगपद्यम्। तथा "पुरुषएवेदँ सर्वंयद्भूतंयच्चभव्यं॥ तदेवभूतंतदु-भव्यमाइद"मित्यादिश्रुतिषु ब्रह्मात्मकत्वान्नित्यानामपि प्रापंचिकवस्तूनां नार्थत्वेनयोगिनोभावित्वभूतत्वादिव्यवहारास्तत्कृताभिव्यक्तिनिबंधनाएव लोकज्ञापनार्थं च सूर्यगत्यादिना तं परिच्छिनत्ति॥ ततश्च चिरं क्षिप्रमित्यादिव्यवहाराः एवं (श्लो० १९) सर्गःप्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येणनित्यशः ॥ महान्गुणविसर्गार्थःस्थित्यंतोयावदीक्षणमित्येकादशस्कंधचतुर्विंशाध्यायवाक्यात्। यथापर्यालोचनमाप्रलयमखिलं विधायेच्छया प्रलयं कुर्वन् स्वकालशक्तिरंहसा सर्वमक्षराख्यस्वरूपे तिरोभाव्यांते व्यवहारगोचरं कालमपि तिरोभावयति। व्यक्तेव्यक्तकालवेगेनयातेभवानेकःशिष्यतेशेषसंज्ञइत्यादिवचनेभ्यः कालस्याप्युत्पत्तिश्रवणाच्च॥ द्वितीयस्कंधे (अ० २) नयत्रकालोनिमिषांपरःप्रभुरित्यक्षरावस्थायां तदभाव-

बोधनाच्च ॥ न चाधुनिकदृष्ट्या कालोत्पत्तिमसंभाव्य तदुत्पत्तिश्रुतिरुपचारेणान्यथानेया तस्य स्वातंत्र्येण नित्यत्वे सदेवेत्यादिविरोधात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाबाधाच्च ॥ लौकिकदृष्टेः प्रबलत्वाश्रयणे त्वाकाशोत्पत्तिश्रुतिरप्यसंभवात्तथैवान्यथा नीयेत ॥ सूत्रकारस्तु अविरोधतृतीयपादे (सू. ३) "गौण्यसंभवा"दित्यादिना तत्रोपचारमाशंक्य (सू० ६) "प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेका" दित्यादिना उक्तहेतुतएव समाधत्ते । तस्मात्सृष्टीच्छातः पूर्वमाकाशादेरिव कालस्याभावात्तदुक्तप्रक्रियाबाधितैव ॥ न च कालाभावे इच्छातः पूर्वमित्युक्तिरेव व्याहतेतिवाच्यम् । आधुनिकदृष्टिमनुरुध्य गोधनार्थमेव तथोक्तेः ॥ एतेन यदासिसृक्षति तदासृजतीत्याद्युक्तयोपि व्याख्यातः ॥ अलौकिककालाश्रयाद्वा तथोक्तयउपपद्येरन् । व्याघातस्तु सृष्टीच्छातः पूर्वं कालोस्तीत्युक्तावपि तुल्यः । एतत्कालाश्रयकालांतराभावात् ॥ किं चेदानींत्वे पूर्वकालउत्तरकालइत्यादिव्यवहारः किंहेतुकः स्यात् । घटादीनां परापरत्वे हि तत्तत्कालसंबंधमूलके कालावयवानां तु तथात्वे क्रमनियामकभगवदिच्छामूलके एव मंतव्ये । अनंगीकारे संहाराव्यवहितप्राक्क्षणइत्यादिस्त्वदुक्तिरपि बाध्येत ॥ अलौकिककालस्तु प्रलयेप्यस्त्येव । अहमेवाक्षयःकालइतिभगवद्वाक्यादक्षयत्वावगतेः ॥ कालःकलयतामित्यायुर्गणनादिलोकव्यवहारोपयोगिकालमुक्त्वा ततः पृथक्कीर्तितोऽयमलौकिकएव । अभ्यासस्य भेदकत्वं तु पूर्वतंत्रे कर्मभेदाध्यायद्वितीयपादे (सू० २) "एकस्यैवंपुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकंहिस्या"दित्यधिकरणे मीमांसितम् ॥ अत्राहमेवेत्येवकारेण विभूतित्वं व्यवच्छिद्य साक्षात्स्वरूपत्वं बोध्यते । इत्थं चैनं कालमाश्रित्य इयता कालेन पुनः प्रपंचमाविर्भावयिष्यामीतीच्छा प्रलयेपि सुवचा । एकादशे (अ० २२ श्लोक १४) मयाकालात्मनाधात्रेतिवाक्यात् (स्कं० ७ अ० ९ श्लो० ३३) तस्यैवतेवपुरिदंनिजकालशक्त्यासंचोदितप्रकृतिकर्मणआत्मगूढमित्याद्युक्तेश्चापरिमाणंस्वात्मनैव अचिंत्याखिलशक्तित्वात् । अतस्तादृशेच्छानुरोधादेव बहुस्यामिति तदाकाराविर्भावः । त्वन्मतेनित्ये काले यथा सृष्ट्यादितत्तत्कार्यानुकूलावस्तुस्वभावसिद्धाधर्मविशेषाः सर्वकार्यासांकीर्ण्यहेतवस्तथा नित्यायां भगवच्छक्तित्वादचिंत्यायामिच्छायामेव संभवंतीति नानुपपत्तिः काचित् ॥ यच्च (एवं च कालस्येत्यादि अवधारणाविरोधादित्यंतम्) तद्दुर्बलं । स्वात्मकस्य स्वयमाविष्कृतस्य स्वेच्छया सहकारितया स्थापने नाऽस्वतंत्रतागंधोपि । "सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय"मित्यादिश्रुतिषु तु पक्षद्वयमाकरेषु प्रसिद्धम् । कालस्य सर्वतः पूर्वमाविर्भावित्वेन सर्वांते तिरोभावित्वेन च वस्तुमात्रे तत्संबंधमव्यभिचरितमनुभवतां जीवानां बोधनायाग्रपदात्कालोपरंजनेनमूलकारणं तत्र निरूप्यते । सर्वत्रगमचिंत्यंचेत्यादौ देशोपरंजनवदित्येकः पक्षः । सदतिरिक्तवस्तुसत्वेऽवधारणंसहकारिप्रतिषेधकाद्वितीयपदं च व्याकुप्येत् । इदानींतनप्रतीत्यनुसरणे तु कालरहितायाइव देशरहितायाअपि सत्ताया अप्रसिद्धेराकाशस्यैव मुख्यदेशत्वाच्चासीदितिपदेन सोप्याक्षिप्येत । सर्वत्रगमितिस्मरणाच्च ॥ तथा च सति (अ० ९ पा० ३ सू० १) "नवियदश्रुते"रित्यधिकरणबाधः । एतेन कालोत्पत्तिश्रुतौ

भूतइत्यधिकारे विहितलिट्प्रयोगात्कालाक्षेपशंकाऽपि व्युदस्ता। कार्यमात्रस्याकाशे जनना- "दाकाशःसंभूत" इति श्रुतावपि तदाक्षेपस्य दुर्वारत्वात् ॥ अथ सृष्ट्यनंतरमंतरिक्षस्य देशत्वं प्रागुत्पत्तेस्तु ब्रह्मस्वरूपमेव देशइत्युच्येत चेत्सृष्ट्युत्तरमेव कालस्य कार्याश्रयत्वं। पूर्वं तु ब्रह्मैव कालइत्युक्तिरपि युक्तिमती ॥ इत्थं चाग्रपदार्थः कालोभगवानेवेति निष्क्लेशलेशोद्वितीयः । अयमेव नचेत्यादिना त्वयाऽनूदितः । न चात्राग्रशब्दार्थस्या- धारत्वं सतआधेयत्वं च प्रतीयतइति तयोरैकार्थ्यआत्माश्रयः शंक्यः । भगवति तस्या- दोषत्वात् महिम्नि स्वे महीयतइति वाक्यात् अन्यथा तदनिस्ताराच्च ॥ तथा हि काल- स्याधिष्ठानं ब्रह्म उताहो ब्रह्मणोधिष्ठानं सः । आद्ये प्रकृतश्रुतिप्रतीताधाराधेयभाव- विपर्यासोब्रह्मणः स्वातिरिक्ताधाराभावादात्माश्रयश्च तदवस्थः । द्वितीयश्चेत्त्वया विधास्यमानस्यावधारणविरोधसमाधेर्बाधः । कालस्यापि स्वातंत्र्येणानादित्वे षडस्माक- मनादयइति सिद्धांतभंगः । कालशब्दशक्यतावच्छेदकरूपेण सत्त्वे पूर्वं सर्वस्याव्याकृतत्वं बोधयतः (अ० २ पा० १ सू० १७) "असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्नधर्मांतरेणवाक्यशेषा"- दितिसूत्रस्य "असद्वाइद"मित्यादितद्विषयवाक्यानां च पीडाप्रसंगः । विद्यमानस्य तस्य दर्शनावश्यंभावात्सोनुवीक्ष्येत्यदर्शनश्रुतिविरोधः । षडनादित्वसिद्धांतभंगादिदूषणानि कर्मप्रवाहस्यानादित्वेपि ध्येयानि । ईश्वरभिन्नत्वेनेत्यत्रत्वीश्वराभिन्नत्वेनेति स्यात् । सिद्धांते भेदस्यानंगीकरणात्कर्मणां भगवदात्मकत्वं तदिच्छया तत्र तत्र कारणत्वं च न वयं निरस्यामइति आक्षेपप्रयासएव व्यर्थः ॥ कालोस्मीत्यत्र कालः क्षणादिरूपएव । तस्य भगवद्रूपत्वे प्रमाणबाहुल्यात् । यथा धर्मग्रंथेष्वधिकमासदानप्रस्तावे पाद्मे कलाकाष्ठा- दिरूपेणनिमेषघटिकादिना ॥ योवंचयतिभूतानितस्मैकालात्मनेनमः ॥ यस्यहस्तेगदाचक्र- मित्यादि तृतीयस्कंधे षड्विंशाध्याये (श्लो० १७) प्रकृतेर्गुणसाम्यस्यनिर्विशेषस्यमानवि- चेष्टायतःसभगवान् कालइत्युपलक्षितः एकादशस्य चतुर्विंशे प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषःपरः । सतोभिव्यंजकः कालोब्रह्मतत्रितयंत्वहम् ॥ तत्रैव मयाकालात्मनाधात्रेति सप्तमस्कंधाष्टमाध्याये (श्लो० ९) सईश्वरःकालउरुक्रमोसौ तत्रैव नवमाध्याये (श्लो० २२) सत्वंनिहत्यविजितात्मगुणःस्वधाम्नाकालोवशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः । (श्लो० २४) नेच्छामितेविलुलितानुरुविक्रमेणकालात्मनोपनयमांनिजभृत्यपार्श्वम् । दशमस्कंधेइंद्रस्तवे (अ० २७ श्लो० ६) पितागुरुस्त्वंजगतामधीशोदुरत्ययःकालउपात्त- दंडः । तृतीयस्कंधेपरमाण्वादिलक्षणप्रस्तावे (अ० ११ श्लो० ३) एवंकालोप्यनुमितः सौक्ष्म्येस्थौल्येचसत्तम ॥ संस्थानभुक्त्याभगवानव्यक्तोव्यक्तभुग्विभुः तृतीयस्कंधस्यै- कोनत्रिंशे (श्लो० ३७) रूपभेदास्पदंदिव्यंकालइत्यभिधीयते (श्लो० ३८) सविष्णवा- ख्योऽधियज्ञोसौकालः कलयतांप्रभुः महाभारतीयविष्णुनामसहस्रे ऋतुः सुदर्शनःकालः एवंवचनांतराण्यपि तत्र तत्र प्रसिद्धानि नचैतेषुसर्वेषु कालशब्देन यमादिः परिग्राह्यः उपपत्तिलिंगप्रकरणादिविरोधात् अन्यथा कालनिरूपणस्य प्रायेणोच्छेदप्रसंगात् ॥ दुराग्रहे च कालःकलयतामित्यत्रापि त्वदभिमतोयमसहचारी शक्योवक्तुं । मारकत्वेन

तस्य सर्वायुःपरिगणकत्वौचित्यात् । इष्टापत्तौ कालस्य कलयितृत्वमित्यादिस्वोक्तिव्याघातः ॥ न च कालोस्मीत्यत्र क्षणादिरूपस्य परिग्रहे लोकक्षयकृदितिविशेषणासंगतिः शंक्या । तृतीयस्कंधस्यैकोनत्रिंशे (श्लो० ४५) सोनंतोंतकरःकालोनादिरादिकृदव्ययः । जनंजनेनजनयन् मारयन्मृत्युनांतकमित्यंतकस्यापि मारकत्वकथनेन मुख्यतया लोकक्षयकृत्त्वस्य तत्रैव सिद्धेः ॥ किं च कालोस्मीत्यत्रोपक्रमे द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरं । परमं रूपमैश्वरमितिसाक्षादैश्वर्यं दिव्यचक्षुर्मात्रदृश्यत्वं चोक्तं । उपसंहारकाले रूपंपरंदर्शितमात्मयोगादित्यादिना सर्वतः परत्वं देवानामपि सुदुर्दर्शत्वं वेदयज्ञतपःप्रभृत्यसाध्यदर्शनकत्वं च निरूपितं । यमं तु जंतवोदुष्कृतमपि कृत्वा प्राकृतेनैव चक्षुषा पश्यंतीतिकालशब्देन यमपरिग्रहे तद्विरोधः । तथा वसुरुद्रादित्यब्रह्मेशप्रभृतिसर्वदेवाश्रयत्वानादिमध्यांतत्वशशिसूर्यनेत्रदीप्तहुताशवक्त्ररूपवत्त्वादिबोधकानि पूर्ववाक्यानि गरीयसेब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकःकुतोन्यः सहस्रबाहोभवविश्वमूर्तेइत्यादीन्युत्तरवाक्यानि च पीड्येरन् । एवं आख्याहिमेकोभवानितिप्रश्नस्य त्वद्रीत्या यमोस्मीत्युत्तरे सति वायुर्यमोग्निर्वरुणःशशांकःप्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्चेतिसाधारण्येनसार्वात्म्यकथनमसंगतं स्यात् । अतः शंकराचार्यैरपि गीताभाष्ये न तथाख्यातं । भाष्यव्याख्यातानंदगिरिश्च तत्र "कालःक्रियाशक्त्युपहितःपरमेश्वर" इति व्याचष्टे ॥ दानधर्मप्रथमाध्यायोक्तोयमसहचारी कश्चिदित्युक्तिस्तुभ्रमादेव । तत्रेश्वरस्यैव कालरूपस्य निरूपणात् ॥ तथाहि । तत्र (श्लो० ५०) प्रचोदितोहंकालेनपन्नगत्वामचूचुदमिति कालस्य प्रथमतरं प्रतिपादके मृत्युवाक्ये कालेनेश्वरेणेत्येव नीलकंठचतुर्धरोव्याचख्यौ । अग्रे चानुपदं (श्लो० ५१) यथावायुर्जलधरान्विकर्षतिततस्ततः ॥ तद्वज्जलदवत्सर्पकालस्याहंवशानुगः ॥ सात्विकाराजसाश्चैवतामसायेचकेचन ॥ भावाःकालात्मकाःसर्वेप्रवर्ततेहजंतुषु ॥ जंगमाःस्थावराश्चैवदिविवायदिवाभुवि ॥ सर्वेकालात्मकाःसर्पकालात्मकमिदंजगत् । प्रवृत्तयश्चलोकेस्मिंस्तथैवचनिवृत्तयः ॥ तासांविकृतयोयाश्चसर्वंकालात्मकंस्मृतम् । आदित्यश्चंद्रमाविष्णुरापोवायुःशतक्रतुः । अग्निःखंपृथिवीमित्रःपर्जन्योवसवोदितिः । सरितःसागराश्चैवभावाभावौचपन्नग ॥ सर्वेकालेनसृज्यंतेह्रियंतेचपुनःपुनरिति । अत्र प्रथमश्लोकःमृत्युर्धावतिपंचमइत्यादिश्रुतिसिद्धं भगवल्लिंगं । द्वितीये येचैवसात्विकाभावाइत्यादिस्मरणसिद्धं तत् । तृतीयादिषु चाशेषजगदात्मकत्वं जगजन्मादिकारणत्वं च समन्वयाध्यायसिद्धं ब्रह्मलिंगमेव । विष्णुश्चात्रसत्वोपाधिः गुणोपाधिब्रह्मविष्णुशिवानां कालात्मकेश्वरनियम्यत्वं तृतीयस्कंधस्यैकोनत्रिंशे गुणाभिमानिनोदेवाइत्यत्र स्फुटं ॥ अग्रे च लुब्धकं प्रति (श्लो० ६७) याकाचिदेवचेष्टास्यात्सर्वाकालप्रचोदिता ॥ पूर्वमेवैतदुक्तंहिमयालुब्धककालतः । तस्मादुभौकालवशावावांनिर्दिष्टकारिणौ । इदमपि मत्तःसर्वंप्रवर्त्तते योयंकालइत्यादिप्रमाणसिद्धं तल्लिंगमेव ॥ अतएवात्रापि चतुर्धरः परमार्थतः परिहारमाह येति ईश्वराधीनोजनः सदसद्वाकुर्वाणो न स्तुत्यो न वा निंद्यइति भाव इतिव्याख्यातवान् । अग्रे कर्मानुसारेण फलदातृत्वमपि फलमतइत्यधिकरणसिद्धम्

ब्रह्मलिंगमेव। कर्मपारतंत्र्योक्तिस्तु कृतप्रयत्नापेक्षत्वादिति प्रागेवावोचाम। अतआनु-शासनिकपर्वप्रथमाध्यायः कालोस्मीत्यादौ क्षणादिरूपग्रहणएव साधकः। एतेन काल-रूपोवतीर्णः कालात्मनानिवसतायदुदेवगेहे कालरूपोप्यन्वमोदत इत्यादीन्यपि व्याख्या-तानि। स्वरीत्या कालोस्मीत्येतत्समानार्थकत्वलाभात्तु कालः कलयतामित्यत्रापिस्वेष्टंय-मसहचारिणं कुतो न कल्पयसि। वस्तुतस्तु अतोस्मि लोके वेदेचप्रथितः पुरुषोत्तमः॥ कृष्णस्तुभगवान्स्वयं वसुदेवगृहेसाक्षादवतीर्णः परःपुमान्। गूढंपरंब्रह्ममनुष्यलिंगमि-त्यादिप्रमाणेभ्यः पूर्णपुरुषोत्तमतया प्रतीतमपि श्रीकृष्णंयमावतारत्वोक्त्याऽवजानन् प्रकृत्या राक्षसोसुरो वाऽसि। अवजानंतिमांमूढाइत्यत्र राक्षसीमासुरींचैवेतिचरमहेतु-कथनात्। तदात्वे यमावतारस्तु विदुरएव भारतभागवतादिषु प्रसिद्धः। नापि मुखे चंद्रत्वस्येवारोपेणापरमात्मनि परमात्मत्वस्य दृष्टिः कर्तव्येति विभूत्यध्यायतात्पर्यं। किं तूपक्रमोपसंहारयोः दिव्याह्यात्मविभूतयः नांतोऽस्तिममदिव्यानांविभूतीनामित्यलौकिक-त्वकथनात्। याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वंव्याप्यतिष्ठसीतिभगवतएव तत्तद्विभूति-रूपेण सर्वत्र स्थितिवचनात्। ममतेजोंशसंभवमितिस्वांशत्वोक्तेश्च॥ विभूतयोहि सर्वधर्माश्रयस्य भगवतआवेशिततत्तद्धर्मविशिष्टांशरूपाः काश्चित्त्ववताररूपाअपि। अतईश्वरस्य सर्वधर्माश्रयत्वसर्वशक्तित्वसर्वरूपत्वविज्ञानफलकं तत्र तत्र वास्तवपरमात्म-त्वपरिचिंतनमेव तत्तात्पर्यगोचरः। त्वांसदापरिचिंतयन् चिंत्योसिभगवन्मयेत्युक्तेः॥ कालस्यातिरिक्तत्वे सदेवेत्यवधारणविरोधोदुरपनोदः। न च कल्पितस्याधिष्ठानानति-रिक्ततया तदविरोधोवाच्यः। आत्माश्रयनिराकरणे निराकृतत्वात्। तथा सत्यविद्या-कार्यत्वापत्त्या कार्यस्य च कारणाश्रितत्वनियमेन "तमआसीत्तमसागूढमग्र" इतित्वद्वि-वक्षितविधयाऽविद्यायाः कालाश्रितत्वबोधकश्रुतिविरोधात्। अभ्रांतस्येश्वरस्य जीवकल्पित कालादर्शनेन इयता कालेन कर्माण्युद्बोधयिष्यामीत्यादीच्छानुपपत्तेश्च॥ देवदत्तेन शुक्ति-कायां रजते कल्पितेऽपि नहि शुक्तिरभ्रांतोयज्ञदत्तादिर्वा तेन रजतेन तस्य भूषणभाजनादि निर्माति निर्मित्सति वा॥ किं च प्रलये जीवाः स्वाविद्यया अधिष्ठाने पदार्थान् कल्पयितुं प्रभवंति न वा। आद्येघटादियावत्प्रापंचिकवस्तूनि कल्पयेयुरिति प्रलयोच्छेदः। द्वितीये कालमपि न कल्पयेयुरिति प्रकृतश्रुतावग्रपदार्थस्तस्योद्बोधकत्वादिकल्पनं च चिंत्यमेव। कल्पनीयवस्तुषु मिभागस्तु नियामकाभावादशक्यवचनः। प्रलये कालमात्रस्य कल्पनं सृष्टौ तु घटादीनामपीत्यत्रेश्वरेच्छायानियामकत्वे तु घट्टकुटीप्रभातं॥ किं च शुक्ति-रजतादिवदधिष्ठाने वस्त्वंतरकल्पनं हि सादृश्यसंस्कारादिसापेक्षं। ब्रह्मणोनिर्धर्मकत्वेन सादृश्यस्य सत्यकालांतरसाक्षात्काराभावेन संस्कारस्य चानुपपत्त्या प्रकृतेकल्पनाऽसंभवः॥ अविद्यैकत्वादेकेन जीवेनैव कदाचिद्दुष्कृतस्य कदाचित्सुकृतस्य च कल्पने हेतुर्मृग्यः। ईश्वरेच्छायास्तज्जनकत्वे तस्याः कर्मजन्यतयाऽन्योन्याश्रयात्॥ तथा प्रलयकाले तैः कर्मणां कल्पनेप्रतिबंधकमप्यन्यदन्वेष्टव्यम्। कल्पनहेतोरविद्यायाविद्यमानत्वात्। कल्पने तु प्रलयोच्छेदः॥ अविद्यायाब्रह्मणि लयस्वीकारे कर्मणामप्यभावात्कैरिच्छा जन्येत॥ पुनः कल्पनं चोच्छिद्येत॥ इच्छायाःप्रतिबंधकत्वं तु तव दुर्वचम्॥ प्रलये त्वया

नाशमंगीकृत्य सृष्टिप्राक् क्षणे कर्मभिस्तस्याजननस्यादरात् ॥ अपि च कल्पितानि कर्माणि अभ्रांतस्येश्वरस्य ज्ञानविषयाएव नभवितुमर्हंति ॥ येन रोषतोषौ जनयेयुः ॥ अपि च कालविशेषत्वनिर्वाहकः कालनिष्ठः कादाचित्कोधर्मोपि जीवकल्पितस्त्वया वक्तव्यः ॥ तथा सति तदेव तस्मिंस्तस्य तैः कल्पने कारणं मृग्यम् ॥ कर्मणां तत्कारणत्वेऽन्योन्याश्रयादिप्रसंगात् ॥ किं च सर्वैः कर्मणां परस्परविलक्षणानां कल्पने कालस्य तन्निष्ठधर्मस्य चैकस्यैव सर्वैर्युगपत्कल्पने च किंनियामकं । एतेन कालविशेषः कर्मविशेषकल्पनेहेतुरित्यप्यपास्तम् । उक्तादिदोषानिस्तारात् ॥ एतद्भयात्कालादेर्नित्यत्वे ब्रह्मातिरिक्तत्वे चावधारणविरोधस्तदवस्थइति दिक् ॥ अस्माकं तु सर्वं ब्रह्मात्मकं प्रलये तत्र लीनं अव्याकृतत्वेन सृष्टौ तु पुनर्व्याकृतत्वेन व्यवहारयोग्यमिति न काप्यनुपपत्तिः ॥

अग्रेच इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयते मायांतुप्रकृतिंविद्यादित्यादिश्रुतिभिः संभवाम्यात्ममाययेत्यादिस्मृतिभिर्मायायाजगद्धेतुत्वं निश्चीयत इत्युक्तम् ॥ तत्रोच्यते ॥ तादृशश्रुतीनां यदित्वदभिमतपारिभाषिकमायावाचकत्वं स्यात्तदा तस्याजगद्धेतुत्वमपिस्यात्तदेव न संभवति ॥ इन्द्रआत्मा मायाभिरिन्द्रियवृत्तिभिःपुरुरूपो बहुरूपईयते प्रतीयतेतत्तदाकारोभूत्वा प्रतीयतइत्यर्थः ॥ मायांतुप्रकृतिंविद्यादित्यत्र भूतसूक्ष्मरूपा प्रकृतिर्विवक्षिता । अतएव सांख्यसिद्धा प्रकृतिरपि न संभवति । संभवाम्यात्ममायया इत्यत्रापि मायापदेन सामर्थ्यं विवक्षितंनतु सदसत्वाभ्यामनिर्वचनीयंभावरूपमज्ञानम् । प्रमाणाभावात् ॥ ननु तादृशज्ञानास्वीकारेजगतः सत्यत्वमेव स्वीकरणीयं । तत्स्वीकारेचद्वैतापत्तिरद्वैतश्रुतिव्याकोपश्च स्यात् । तत्स्वीकारेचमायिकस्य मिथ्यात्वेन त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वात्सार्वकालिकमद्वैतं श्रुतिसिद्धं संगच्छतइतिचेन्न । जगतः सत्यत्वं ब्रह्मस्वरूपकारणात्मना सर्वस्य ब्रह्मोपादानकत्वेन ब्रह्माभिन्नत्वात्कुतोद्वैतापत्तिः कथंच श्रुतिविरोधः ॥ "तदात्मानँ स्वयमकुरुत" इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मणएवोच्चनीचादिभावेनपरिणतत्वान्मायाकल्पने बीजाभावः । ब्रह्मणएव सर्वभवनसमर्थत्वात् ॥ ननु मायानंगीकारे बंधस्याविद्याकृतत्वाभावेन सत्यत्वे सत्यस्य च ज्ञानानिवर्त्यत्वा "त्तरति शोकमात्मवि" दित्यादि श्रुतिविरोधः ॥ तत्स्वीकारे चाविद्याकृतस्य रजतस्य शुक्तिज्ञानान्निवृत्तिदर्शनेन ब्रह्माविद्याकृतस्य तस्य ब्रह्मज्ञानान्निवृत्त्यङ्गीकारे तादृशश्रुतिसंगतिरितिचेन्न । बन्धस्याविद्याकार्यत्वाभावेपि ब्रह्मज्ञानेन तत्कृपया निवृत्तिस्वीकारे श्रुतिविरोधाभावात् ॥ नहि काशीमरणोत्तरशिवदर्शनतत्कृततारकोपदेशोत्तरमोक्षस्वीकारेपि "काशीमरणान्मुक्ति"रिति-

श्रुतिविरोधस्त्वसंमतः ॥ "किंचेंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयत" इति मंत्रस्य त्वदभिमतरीत्या व्याख्यानेपि मायायाः पुरुरूपत्वज्ञानएव हेतुत्वं नतु पुरुरूपभवने "रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवे" त्यत्र मायाभिरित्यनुक्त्वा उत्तरार्धएव तथोक्तेः ॥ युक्तंचैतत् ॥ कारकविभक्तीनां क्रिययान्वयस्योचितत्वात् ॥ नहि काष्ठैस्तण्डुलः पच्यतइत्यत्र काष्ठकरणकत्वस्य तंडुलेऽन्वयः कस्यचित्संमतस्तण्डुलत्वे वा । येन बहुरूपत्वे मायाकरणकत्वस्यान्वयस्त्वदभिमतःस्यात् ॥ नच पुरुरूपज्ञानस्य मायिकत्वे पुरुरूपत्वस्य सुतरां मायिकत्वान्ममाभीष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । मायिकज्ञानविषयस्य मायिकत्वमेवेतिनियमाभावात् ॥ तादृशनियमस्वीकारे मायिकाखण्डाकारवृत्तिविषयस्य ब्रह्मणोपि मायिकत्वेन मिथ्यात्वापत्तिः ॥ नच तादृशवृत्तिविषयस्य परिच्छिन्नत्वेन मिथ्यात्वमिष्टमेवेतिवाच्यम् । तस्यापि मिथ्यात्वे शून्यवादापत्तिः ॥ किंच परिच्छिन्नज्ञानान्मोक्षस्वीकारे घटादिज्ञानान्मोक्षापत्तिः ॥ घटाद्याकारवृत्तिरूपज्ञानस्यापि घटादेः कल्पितत्वेन कल्पितस्यचाविद्यानाश्रयत्वेन घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यगताविद्यानाशार्थं तद्विषयकत्वस्यैवांगीकरणीयत्त्वात्तु तस्मान्मायिकज्ञानविषयस्य मायिकत्वमेवेतिनियमोभवन्मतएव दोषावहइति नादरणीयः ॥ यत्तु विवर्तवादे दृष्टेरेव सृष्टित्वान्मायिकविज्ञानविषयस्याऽमायिकत्वासिद्धेः ॥ नहि शुक्तिरजतविज्ञानविषयस्य रजतस्यामायिकत्वमित्युक्तं ॥ दृष्टिसृष्टिवादस्यैव तुच्छत्वात्तत्तुच्छतरमेव ॥ तथाहि दृष्टेरेव सृष्टित्वादिति वदतादृष्टिर्विज्ञानमेवसृष्टिरित्यभ्युपगतं तन्नसंभवति ॥ दृग्दृश्ययोर्जडचेतनयोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरैक्यासंभवादेकस्मिन्कर्मकर्तृभावासंभवेन प्रकाश्यप्रकाशकभावानुपपत्तेश्च ॥ ननु दृग्दृश्ययोर्भिन्नसत्ताकत्वं यदि स्यात्तदा विरुद्धस्वभावत्वमपि स्यात्तदेव नोपेद्यते । दृश्यस्य दृष्टिभेदे प्रमाणाभावात् ॥ अतएव ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतन्मनीषिणः अर्थस्वरूपं भ्राम्यंतः पश्यंत्यन्ये कुदृष्टयइति स्मृतिरपि संगच्छते । किंतु दृष्टिरेव पूर्वपूर्ववासनाभिर्घटाद्याकारेण परिणतासृष्टिरित्युच्यते । यथा स्वप्ने बाह्यघटादेरभावेपि जाग्रद्वासनाविशिष्टं विज्ञानमेव तत्तदाकारं भवति । तथैव प्रकृतेपीति नानुपपत्तिः । नापि कर्मकर्तृभावविरोधः । स्वप्ने एकस्यैव कर्मकर्तृत्वप्रकाश्यप्रकाशकत्वयोर्दर्शनेन तादृशविरोधे मानाभावात् ॥ नच स्वप्नेघटादयः संत्येवेति वाच्यम् । "नतत्ररथानरथयोगा" इत्यादि श्रुतिविरोधा-

पत्तेः ॥ अतएव "मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा"-दिति सूत्रमपि संगच्छतेऽन्यथा तद्विरोधोपि स्यादितिचेन्न । दृष्टिरेव सृष्टिरित्यत्र दृष्टिर्विज्ञानमित्युक्तम् । तत्र विज्ञानपदेन ब्रह्मरूपं विज्ञानं विवक्षितं । "विज्ञानमानंदंब्रह्मेति श्रुतेः" ॥ अथवा बुद्धिर्विवक्षिता "विज्ञानंयज्ञंतनुत" इत्यादि श्रुतेः । ब्रह्मणःसाधनांतरानपेक्षस्यसृष्टिरूपत्वे सृष्टेर्नित्यत्वापत्तिः विवर्तवादहानिश्च । नद्वितीयः बुद्धेः पुरुषभेदेन भिन्नत्वात्कस्य बुद्धिःसृष्टिरूपेत्यत्र विनिगमकंदुर्लभं ॥ ननु पुरुषभेदेन सृष्टिर्भिन्नैव । यथैकस्यां शुक्तौदशपुरुषाणां रजतभ्रमे जाते पुरुषभेदेन रजतं भिन्नंभिन्नमेवोत्पद्यते नत्वेकमेव । अतएव पुरुषस्याधिष्ठानसाक्षात्कारे जाते तदज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्य्यरजतनिवृत्तावपि द्वितीयपुरुषाज्ञानकल्पितरजतसत्वेन तस्येदं रजतमितिप्रत्ययोजायते । नच पुरुषस्यापि सृष्ट्यंतर्गतत्वात्तस्यापि कल्पितत्वाद्द्वितीयपुरुषकल्पितत्वं वाच्यं । तेन यत्रैकएव पुरुषस्तत्र कल्पकाभावात्पुरुषएव नस्यादिति वाच्यं । तत्र तत्पुरुषस्यैव कल्पकत्वात् । नच देहेंद्रियादिसत्त्वे बुद्धिसत्त्वे बुद्धेस्तत्तदाकारत्वे देहेंद्रियांतःकरणाविद्यादिसंघातरूपपुरुषस्यैवाभावात्कथं तस्य स्वकल्पकत्वमितिवाच्यं । पूर्वपूर्वकल्पिताविद्योपहितोजीवउत्तरोत्तराविद्यादिकल्पकः । यथा निद्रारूपा याऽविद्या तत्कल्पितोजीवोदिग्देशादिविभागं घटपटादिच प्रकल्पयति तथैवाधुनापि स्वयं कल्पितः कांश्चिदनादित्वेन कांश्चित्सादित्वेन कल्पयतीति नानुपपत्तिरतएव जीवईशोविशुद्धाचित् तथा जीवेशयोर्भिदा अविद्यातच्चितोर्योगः षडस्माकमदादयइति सिद्धांतोपि संगच्छते । यथा स्वप्ने कल्प्यमानं गोपुरादि किंचित्पूर्वसिद्धत्वेन कल्प्यते किंचित्तदानीमुत्पाद्यत्वेन । एवं जागरेपि किंचित्कल्प्यमानं सादित्वेन कल्प्यते किंचिदन्यथेत्यनेनैव । साद्यनादिविभागोपपत्तेरिति चेन्मैवं । श्रुतिसिद्धस्य वियदादिप्रपंचस्य तत्क्रमस्य च कल्पितत्वकल्पने मानाभावात् ॥ तस्यापि कल्पितत्वे तस्य कः कल्पक इति वक्तव्यं न कोपि चेत्तर्हि सृष्ट्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यस्य वियदादिसृष्टितत्क्रमादेः शशशृंगायमाणतया श्रुतेरालंबनाभावादप्रामाण्यं स्यात् । नच तादृशश्रुतीनां निष्प्रपंचब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनपरत्वेन तात्पर्यविषयीभूतार्थस्य सत्यत्वान्नाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । सृष्ट्यादिवाक्यानां श्रुतार्थपरित्यागाश्रुतार्थतात्पर्यकल्पनापेक्षया वियदादिसर्गस्य सत्यत्वमेव युक्तं ॥ नन्वध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचब्रह्म-

प्रतिपत्त्यर्थमेव श्रुतौ सृष्टिप्रलयोपन्यासौ नतु तत्सत्यत्वतात्पर्येण यथा लोके गगनत्वबोधनाय प्रवृत्तः कश्चित्प्रथमंनैल्यवैशाल्याद्य-ध्यारोपेण तं गगनं ग्राहयित्वा पश्चान्नेदं वस्तुतोनैल्यादियुक्तमिति तदपवादेन नीरूपमुदासीनं गगनतत्त्वमिति बोधयति तथा वेदांता अपीति चेन्न । अत्रिवृत्कृतस्याकाशस्याप्रत्यक्षत्वेन तत्रनीलरूपादेर-ध्यारोपासंभवात् । त्रिवृत्कृतस्य तु रूपवत्त्वात्तत्र नीलरूपापवादएव न संभवतीत्युभयथापि दृष्टांतप्रदर्शनस्यासंभवात् ॥ किं च श्रुतीनां सृष्ट्यादिषु तात्पर्य्याभावे वियदादिसर्गप्रतिपादकतत्क्रमप्रतिपाद-कश्रुतीनां परस्परं विरोधपरिहाराय सूत्रकारभाष्यकारयोर्यत्नोपि व्यर्थ एव स्यात् । तात्पर्याविषयीभूतेर्थे विद्यमानस्यापि विरोधस्या-किंचित्करत्वात् ॥ अपिच दृष्टिसृष्टिवादिनोमते ब्रह्मणोपि तदाकार-वृत्तिभिन्नत्वं न स्यात्तथासति सर्वविप्लव एव स्यात् ॥ तस्मात्सन-शून्यवादपर्यवसायी दृष्टिसृष्टिवादोवेदवादिभिर्नांगीकरणीय इत्य-लमप्रकृतविचारेण ॥ इदंरजतमित्यत्रतु शुक्तिकैव रजतमिवप्रतीयते नतुतत्रानिर्वचनीयंप्रातीतिकं रजतंप्रतीयते न वा सतएव रजतस्या-विर्भावः तेन नचेत्यादिपूर्वपक्षोऽसंगतः । वस्तुतश्चान्यदेवमिथ्या-रजतं । आविर्भावस्यदूषयिष्यमाणत्वेन सत्कार्यवादासंभवादितितु प्रलापमात्रं । आविर्भावेदूषणस्यैवासंभवेन सत्कार्यवादस्यापलपितु-मशक्यत्वात् ॥ किंचेत्यादिना स्वप्नादेर्मायिकतया तद्ज्ञानेषुमायिक-विषयकत्वदर्शनेनेहापि तादृशपुरुरूपविज्ञानस्य मायिकविषयकत्वं स्यात्तत्रापि विषयस्याविर्भावेत्वपसिद्धांत इत्युक्तं तन्नसंभवति । यतोमायिकज्ञानविषयत्वनिष्ठसामानाधिकरण्यमात्रेण मायिकत्वम-नुमातुं नशक्यते किंतु मायिकत्वसंबंधितावच्छेदकरूपवन्मायिक-ज्ञानविषयत्वेनैव । एवंचास्मन्मतसिद्धमायिकत्वाभाववतिस्वगृहादौ स्वप्नकालिकस्मृतिरूपमायिकज्ञानविषयत्वसत्त्वेन व्यभिचारितया तत्संबंधितावच्छेदकरूपवत्त्वाभावविशिष्टेन तेनमायिकत्वस्यानु-मानासंभवात् अन्यथा वह्निधूमयोः पर्वतेसामानाधिकरण्यदर्शने-नायोगोलकेधूमानुमितिर्वह्निदर्शनेन कुतोनस्यात् । स्वप्ने सतोविषय-स्याविर्भावस्तु नांगीक्रियते येनापसिद्धांतः स्यात् । किंतु जीवव्या-मोहार्थमीशकर्तृकैव सा सृष्टिः । ईशोहि स्वमायया सृष्टिं करोति । मायाच सामर्थ्यविशेषो नतुसदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयंभावरूपंपारि-भाषिकं । अतएवोक्तंप्रथमस्कंधे अपश्यत्पुरुषंपूर्वंमायांचतदपाश्रयां । ययासंमोहितोजीवआत्मानंत्रिगुणात्मकं परोपिमनुतेऽनर्थंतत्कृतं-

चाभिपद्यतेऽतईश्वरस्ययाव्यामोहिकाशक्तिः सा माया तयैवबाह्योपादाननिरपेक्षया स्वप्ने सृष्टिः क्रियते। तथाचैंद्रजालिकेन नटेन यथा सामाजिकव्यामोहार्थं मायासृष्टिः क्रियते तथेश्वरेण जीवव्यामोहरूपकौतुकार्थमेव स्वप्नसृष्टिः क्रियतइति नतस्याःसत्यत्वं। अतएवोक्तं "मायामात्रंतुकात्स्न्येंनाऽनभिव्यक्तरूपत्वा"दितिव्यासैरपि॥ एतेन किंचेत्यादिकः सर्वकारणत्वंनस्यादित्यंतोवृथाऽऽलापोप्यपास्तः॥ पूर्वोक्तमायाकार्य्यस्य स्वाश्रये तथाविर्भावानभ्युपगमात्॥ यत्तु किंचपारमार्थिकवस्तुविज्ञाने क्लृप्तप्रमाणातिरिक्तसामग्र्यपेक्षाभावेन तत्रमायानापेक्ष्येतेति। तन्न युक्तं। तादृशनियमाभावात्। स्वप्नेदेवतादिवाक्यजन्ये भाविपारमार्थिकवस्तुविषयके वर्तमाननिध्यादिविषयके ज्ञाने वा क्लृप्तप्रमाणातिरिक्तनिद्रादिसामग्र्यपेक्षणेन व्यभिचारात्। एतत्सर्वंपुरुरूपज्ञानस्य टीकोक्तंमायिकत्वमभ्युपेत्य॥ वस्तुतस्तु इंद्रोमायाभिरित्यस्य पूर्वोक्तेर्थेदोषएवनास्ति॥ ब्रह्मपरत्वे तस्यसर्वभवनसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्च तन्न विरुध्यते॥ एवं च तस्मादित्यादिकंप्रत्युक्तम्॥

सहस्राक्षे *इंद्रोमायाभिः पुरुरूपइत्यादिं विवर्तवादमेव पुष्णातीत्यंतं भागं परिहरंति॥

---

* इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपईयते मायांतुप्रकृतिंविद्यादित्यादिश्रुतिभिः सम्भवाम्यात्ममाययेत्यादिस्मृतिभिश्च मायायाअपिजगद्धेतुत्वं निश्चीयतइत्याह॥ तथेति॥ श्रुतिस्मृतिगणैरित्यर्थः॥ ईशानःसृजतीति इच्छोद्भव इति चाऽनुवर्तते॥ यत्तु अत्रैवशाङ्कराःप्राहुर्मायिकंनश्वरंजगत्॥ मायासंबन्धतोब्रह्मकारणंनाऽन्यथैवहि॥ इति श्लोकेतट्टीकाकार ऊचे॥ रूपं रूपंप्रतिरूपोबभूव यत्तस्यरूपंप्रतिचक्षणाय। इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपईयत इति मन्त्रान्माया ज्ञानस्यकारणंनतुब्रह्मणो बहुस्वरूपत्वस्य अन्यथापूर्वार्द्ध एवमायाभिःपुरुरूपोबभूवेति वदेदित्युक्तम्॥ तन्न तथोक्तावपि विधेयभेदेन वाक्यभेदाऽनिवारणाच्छब्दगौरवस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वेनाऽदूषणत्वात्॥ पुरुरूपविज्ञानस्यमायिकत्वे पुरुरूपत्वस्य सुतरांमायिकत्वसिद्धेश्च॥ विवर्तवादेदृष्टेरेवसृष्टित्वात्॥ मायिकविज्ञानविषयस्यामायिकत्वासिद्धेः॥ नहि शुक्तिरजतविज्ञानविषयस्य रजतस्यामायिकत्वम्॥ नच तत्रसत एव रजतस्याऽऽविर्भावः सर्वत्र सर्वसत्त्वस्य सत्कार्यवादेऽभ्युपगमादिति न रजतं मायिकमिति वाच्यम्॥ आविर्भावस्य दूषयिष्यमाणत्वेनसत्कार्यवादासंभवात्॥ किञ्च स्वप्नादेर्मायिकतायास्त्वयोक्तत्वेन तज्ज्ञानेषुमायिकेषु मायिकविषयकत्वदर्शनेनेहाऽपितादृशज्ञानस्यमायिकविषयकत्वं स्यात्॥ तत्राऽपिविषयस्याविर्भावाभ्युपगमेत्वपसिद्धांतः॥ किञ्चैवंविज्ञानस्याऽपि स्वाश्रयेसतएवघटादिवदीश्वरेच्छातआविर्भावोपपत्तौ तत्रापिमायिकत्वासिद्ध्यापत्तिः॥ ईश्वरतदिच्छयोर्ज्ञानाकारणत्वे ईश्वरस्य सर्वकारणत्वंरूपंसर्वात्मकत्वं तदिच्छायाश्च सर्वकारणत्वं नस्यात्॥ किञ्चपारमार्थिकवस्तुविज्ञानेक्लृप्तप्रमाणातिरिक्तसामग्र्यपेक्षाभावेन तत्रमायानापेक्ष्येत तस्मान्निर्विशेषस्यतथाभवनासंभवशङ्कायां तन्निवृत्त्यर्थंवाक्यशेषोबहुरूपज्ञानमेव तथाभवनमितिवदन्विवर्तवादमेव पुष्णाति॥

अग्रे च इंद्रोमायाभिरित्यादिना तस्मादित्यादिकं प्रत्युक्तमित्यंतेन ॥ पारिभाषिकेति ॥ शक्तिग्राहकेषु कोशव्याकरणादिषु मायाशब्दस्य तादृशार्थकतायाअनुपलंभात् । तंत्रांतरेपि तदस्वीकाराच्च ॥ त्वन्मतएव सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीये वस्तुनि मायाशब्दः परिभाष्यत इति युक्तं तस्य तथात्वम् ॥ अयं भावः-यत्तु इंद्रोमायाभिरित्यादि अनुवर्तत इत्यंतं तदसत् ॥ अत्र हि प्रथमं वाक्यं ऋक्संहितायां चतुर्थाष्टकसप्तमाध्याये (वर्ग ३३ ऋक् ३) तत्र समग्रमंत्रस्तु "रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव तदस्यरूपंप्रतिचक्षणाय ॥ इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयते युक्ताह्यस्यहरयःशतादश" इति अर्थस्तु प्रतिरूपः ॥ सर्वाकारत्वात्सर्वधर्माश्रयत्वात्प्रतिनिधिः ॥ परमात्मा रूपं रूपं अग्निवाय्वादिसर्वरूपाणि स्वयमेव बभूव ॥ अस्य परमात्मनस्तत् कार्यात्मना पृथक्पृथग्भूतं रूपं प्रतिचक्षणाय अग्निरेवायंनवायुरित्यादिप्रतिनियतनामव्यवहाराय ॥ ननु तथापि घटादिषु मृत्त्वमिव कार्यरूपेषु ब्रह्मत्वं सर्वैः कुतोन प्रतीयत इत्याशंकायामाह इंद्रइति इदि परमैश्वर्ये इत्यतो नमिकंपीत्यादिना रक् । इंद्रः परमेश्वरः मायाभिः तत्तदिंद्रियवृत्त्यात्मना परिणतबुद्धिभिः बहुरूप ईयते नानारूपोज्ञायते ॥ तत्र हेतुः हि यतः युक्ताः शरीररूपरथवहने कृतयोजनाः अस्य परमात्मनोहरयः हरंतीति हरयः इंद्रियरूपाअश्वाः "इंद्रियाणिहयानाहु" रितिकठश्रुतेः शता शतानि दश सहस्रं तत्तत्प्राणिभेदेनापरिमिताः संति सहस्रमिति वक्तव्ये शतादशेत्युक्तिः । दशेंद्रियरूपाश्वज्ञापनाय बहुवचनांतशतशब्दादेवानंत्यलाभाच्च ॥ देहेंद्रियाभिमानवद्भिः सएव नानारूपो ज्ञायते तन्निवृत्तौ तु सएव सर्वत्रसर्वरूप इति भावः । अत्र मायाशब्दोन त्वदभिप्रेतार्थपरः अप्रसिद्धेः बहुवचनाच्च । किं तु बुद्धिपर्यायः । मायास्याच्छांबरीबुध्योरिति मेदिनीनानार्थयोः । स्यान्माया शांबरीकृपा । दंभोबुद्धिश्चेति विश्वहेमचंद्रयोश्चोक्तेः ॥ अतएव सायनमाधवीये ऋक्संहिताभाष्ये एतन्मंत्रविवरणे "मायाभिः ॥ ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानैः आत्मीयैः संकल्पैः" इति पूर्वं स्वाभिप्रायेण व्याख्यातम् ॥ त्वदभिमतकल्पमायापरत्वं चापरमततयाऽनंतरं संगृहीतम् ॥ बृहदारण्यकभाष्ये शंकराचार्यैरपि अस्मिन्मंत्रे मायाशब्दस्य प्रज्ञापरत्वं मिथ्याभिमानपरत्वं च विकल्पेन व्याख्यातम् ॥ हरिशब्दश्चेंद्रियपर एव व्याख्यातः ॥ ततश्चतुर्थचरणस्वारस्याद्बहुवचस्वारस्याच्च । इंद्रियवृत्तिरूपा बुद्धिपरिणामा गृह्यंते ॥ अधिकं तु वक्ष्यते ॥ तस्मान्नास्माद्वाक्यादविद्याख्यमायावशादीशानःसृजतीत्यर्थोलभ्यते ॥ मायांतुप्रकृतिंविद्यादिति तु श्वेताश्वतरीये तुरीयेऽध्यायेऽस्ति ॥ तत्र "यएकोवर्णो बहुधाशक्तियोगात्" इति प्रथममंत्रे एकस्यैवानेकशक्तिकस्य सर्वधर्माश्रयत्वं सर्वकर्तृत्वं संहर्तृत्वं चोक्त्वा "तदेवाग्नि" रिति "त्वंस्त्रीत्वं पुमानसि" इति च मंत्रद्वये सर्वकार्यात्मकत्वं सर्वलिंगकत्वं चोक्त्वा चतुर्थे ततएव विश्वोत्पत्तिमुक्त्वा "अजामेकां" इति पंचमे उत्पत्त्यादिहेतुरजःसत्त्वतमोरूपां प्रकृतिं चमसवदधिकरणानुरोधात्तेजोबन्नात्मकं कार्यं वा जुषमाणं जीवं तद्विलक्षणं परमात्मानं चोक्त्वा तयोः कथं भेद इत्याकांक्षायां द्वासुपर्णेति समाने वृक्षइति षष्ठसप्तमयोः कार्यदशायामेव जीवांतर्यामिभावेन भेदंजीवस्यैवाविद्यया मोहं सेवितप्रीतपरमात्म-

दर्शनादेव तन्निवृत्तिं चाभिधाय "ऋचोअक्षरे" इति अष्टमे वेद्यमक्षरं निरूप्य नवमे छंदःप्रभृतीनां परमात्मनः सकाशादेव प्रवृत्तिं मायानियामकस्य तस्यैव स्रष्टृत्वम् "तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्ध" इति जीवस्य सम्यङ् निरुद्धत्वं च श्रावयित्वा कोसौ मायापदार्थः कश्च मायानियामकः कश्च तदन्यः संनिरोद्धव्य इत्याकांक्षायां दशमोयं मंत्रः पठ्यते "मायांतुप्रकृतिं विद्यान्मायिनं तुमहेश्वरम् ॥ तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तंसर्वमिदं जगत्" इति ॥ अर्थस्तु ॥ पूर्वोक्तां मायां प्रकृतिं श्रीभागवतादिषु प्रकृतिर्गुणसाम्यं स्यादित्यादिकथनाद्गुणसाम्यरूपां प्रथमतमं सदंशकार्यं विद्यात् ॥ महांतमीश्वरं परमात्मानं मायिनं मायानियामकं विद्यात् ॥ प्रकृतिर्हि सर्वजडप्रपंचमूलभूतं परमात्मनः प्रथमं कार्यम् ॥ अतोमहाभूतादीनां प्रकृतितदुद्भवांगीकारेपि ब्रह्मोपादानकत्वं न व्याहन्यते ॥ मृत्पिंडादुत्पन्नघटादिषु मृदुपादानकत्वमिव ॥ अतएवैकादशस्कंधे–'प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारःपुरुषः परः ॥ सतोऽभिव्यंजकःकालोब्रह्मतत्रितयंत्वहं इति भगवतोक्तं ॥ मायाशब्दश्च प्रकृतिपर्यायतयापि पुराणेषु प्रसिद्धः ॥ यथा तृतीयस्कंधे (अध्या. ५ श्लो० २६) कालवृत्त्यातुमायायां गुणमय्यामधोक्षजः ॥ पुरुषेणात्मभूतेनवीर्यमाधत्तवीर्यवान् ॥ इति ॥ एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ प्रकृतिपुरुषकालानां ब्रह्मोपादानकत्वं च विष्णुपुराणे प्रथमेंऽशे द्वितीयाध्याये विरुद्धधर्माश्रयत्वादिना परब्रह्मस्वरूपं निरूप्योच्यते (श्लोक १४) तदेव सर्वमेवैतद्व्यक्ताव्यक्तस्वरूपवत् ॥ तथापुरुषरूपेण कालरूपेणचस्थितम् ॥ १४ ॥ परस्य ब्रह्मणोरूपं पुरुषःप्रथमेद्विज ॥ व्यक्ताव्यक्तेतथैवान्ये रूपेकालस्तथापरम् ॥ १५ ॥ प्रधानपुरुषाव्यक्तकालानांपरमंहियत् ॥ पश्यंतिसूरयः सिद्धं तद्विष्णोःपरमंपदम् ॥ १६ ॥ प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तुप्रविभागशः ॥ रूपाणिस्थितिसर्गांतव्यक्तिसद्भावहेतवः ॥ १७ ॥ व्यक्तंविष्णुस्तथाव्यक्तंपुरुषःकालएवच ॥ क्रीडतोबालकस्येवचेष्टांतस्यनिशामय ॥ अव्यक्तं कारणंयत्तत्प्रधानमृषिसत्तमैः ॥ प्रोच्यतेप्रकृतिःसूक्ष्मानित्यंसदसदात्मकम् ॥ इति ॥ एवमितरत्रापि पुराणेषु तत्र तत्र प्रसिद्धमेवेति ॥ किंबहुना श्रुतिष्वपि "कर्तारमीशं पुरुषंब्रह्मयोनिं" इति मुंडकादिषु प्रकृतियोनित्वं परमात्मनः श्राव्यते ॥ एतेन "अजामेकां" इति पूर्ववाक्ये का साऽजेति शंकापि व्युदस्ता ॥ श्वेतकेतुविद्यैकवाक्यतया लोहितशुक्लकृष्णामित्यत्र तेजोऽबन्नात्मकत्वादेरपि पंचभूतमूलभूतायां तस्यां तेजोऽबन्नात्मताया अनपायात्" ॥ एतेनैव सांख्यमतप्रवेशशंकाप्यपास्ता ॥ तैः प्रकृतेः स्वातंत्र्येण नित्यत्वं पुरुषाणां च बहुत्वं स्वातंत्र्येण नित्यत्वमभ्युपगच्छद्भिरेवमनंगीकारात् ॥ तस्याः स्वकार्यरूपाया मायायानियामकस्तु महानीश्वरएव ॥ कस्तर्हि मायया संनिरुद्ध इति चेत्तत्राह ॥ तस्यावयवेति तस्य परमेश्वरस्य अवयवभूतैः स्वांशैर्जीवैः ॥ सर्वमिदं परिदृश्यमानं जगज्जंगमदेहप्राणेंद्रियांतःकरणादिकं व्याप्तं पूर्णं गुणतो व्याप्तेः ॥ यत्र यत्र संघास्तत्र तत्र जीवइति नियमाद्वाव्याप्तम् ॥ तथा च प्रकृतिकार्यदेहाद्यभिमानवशात्तदंशएव सम्यङ्निरुद्धः ॥ यत्तु तद्भाष्ये "तस्यप्रकृतस्यपरमेश्वरस्यरज्ज्वाद्यधिष्ठानेषु कल्पितसर्पादिस्थानीयैर्मायिकैःस्वावयवै" रिति व्याख्यातम् । तन्न । कल्पितसर्पादौ रज्ज्वाद्यवयवतायाअयो-

गात् ॥ नहि रज्ज्ववयवोनष्टइत्युक्ते तत्र कल्पितः सर्पोनष्ट इति प्रतीयते ॥ किं तु तदेकांश एवेति ॥ इदं "अंशोनानाव्यपदेशात्" इत्यादिषु सिद्धमतःकिं प्रासंगिकेन ॥ तथा च मायां सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयां जगतः प्रकृतिमुपादानं विद्यादित्यर्थमनोरथोऽपास्तः ॥ श्रौत-प्रतिज्ञादृष्टांतादिव्याकोपात् ॥ साधितं च ब्रह्मणएव सर्वप्रकृतित्वं परिणामित्वं च श्रीबादरा-यणाचार्यैः "प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादित्यधिकरणे ॥ तृतीयंतु गीतावाक्यं ॥ अजोपि सन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोपिसन् ॥ प्रकृतिंस्वामधिष्ठायसंभवाम्यात्ममाययेति ॥ अत्रापि गुणात्मकं वस्तु न मायाशब्दार्थः ॥ त्वद्रीत्यादरे प्रकृतिंस्वामित्यनेन पौनरुक्त्यस्यापातात् ॥ अतः स्वाभाविकं तस्य सर्वभवनसामर्थ्यमेव तदर्थः ॥ दशमे विद्ययाऽविद्ययाशक्त्या माययाचनिषेवितमिति शक्तित्वोक्तेः ॥ एकादशे मायां वेदितुमिच्छामइति प्रश्नोत्तरयोस्तथैव सिद्धेश्च ॥ अतः स्वां प्रकृतिं अधिष्ठाय नित्यसिद्धं स्वस्वभावमपरित्यज्य आत्मनोमायया सर्वभवनसामर्थ्यरूपया शक्त्या मत्स्यकच्छपादिनानारूपः संभवामीति वाक्यार्थः ॥ अथवा आत्मसु जीवेषु मायया कृपया सर्वेष्वनुग्रहबुध्या संभवामीत्यर्थः ॥ रामानुजा-चार्यास्तु मायाशब्दं ज्ञानपर्यायमाश्रित्य आत्मनः संकल्पेनेति व्याचक्षते ॥ तथापि सर्वभवनसामर्थ्येनेत्यर्थोत्र मुख्यः ॥ अवतारव्यवस्थाबोधकमिदं वाक्यं च प्रपंचमायि-कतासाधनस्य गंधमपि नस्पृशति ॥ प्रकारार्थकेन तथेत्यव्ययेन श्रुतिस्मृतिगणपरामर्शोपि नातिरमणीयः ॥ मायावशादिच्छोद्भवस्य बोधकस्तु वाक्याभासोनैकोप्युपन्यस्तः ॥ तदे-तदेतदनुसंधायाहुः ॥ **तादृशश्रुतीनामित्यादि** ॥ **वाचकत्वमिति** ॥ प्रतिपादकत्वं ॥ तादृशार्थवाचकमायापदघटितत्वमिति भावः ॥ **नन्वित्यादि** ॥ प्रपंचमायिकताबोधक-प्रत्यक्षश्रुत्यभावेप्यद्वैतश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या तदाक्षिप्यतइति शंकाशयः ॥ समादधते ॥ **जगतः सत्यत्वमित्यादिना** ॥ **इत्यादिश्रुतीति** ॥ आदिपदात् "बहुस्यांप्रजायेये-" त्यादिसंग्रहः । तथा च तत्र बहुभवनमुक्त्वा प्रजायेय प्रकृष्टोजायेयेत्युच्चनीचभावस्यापीच्छया विषयीकरणात्सर्वभवनसामर्थ्यादेव विचित्रजगत्संभवेन कार्यवैचित्र्यार्थः पारिभाषिक-मायांगीकारोपि प्रत्युक्तः । स्वाभिन्नविचित्रशक्तिकतया सर्वोपपत्तेः ॥ स्पष्टं चेदम् । (अ० २ पा० १ सू० २८) "आत्मनिचैवंविचित्राश्चहि" इत्यादि तत्वसूत्रेषु । नाप्यद्वैतश्रुतिविरोधः । अमायिकस्यैव कार्यस्य ततएवाविर्भावस्तत्रैव तिरोभावइति स्वीकारेण समुद्रतरंगवदभेदानपायात् ॥ कार्यसत्यत्वब्रह्माद्वैतयोरुभयोरपि श्रुतिसिद्धत्वे-नान्यतरबाधस्यायोगात् ॥ मृद्रूपेषु घटादिषु गंधसत्वेपि पृथिव्येकागंधवतीत्युक्तेरबाध-वद्ब्रह्माभिन्ने कार्ये सत्यत्वे सत्यपि अद्वैतश्रुत्यबाधस्य सुवचत्वात् ॥ शिलाकाष्ठवद्भिन्न-सत्ताकत्वाऽभावात् ॥ इतिसमाधानाशयः ॥ अतोमायिकत्वपक्षएव "सर्वंखल्विदंब्रह्म ॥ पुरुषएवेदंसर्वं" इत्यादिश्रुतिविरोधः ॥ मायिकस्य सर्वस्य ब्रह्मत्वायोगात् ॥ मायायाः कारणत्वानंगीकारे बंधसत्यत्वापत्त्या मोक्षोच्छेदेन शास्त्रवैफल्यापातान्मायावाद आक्षि-प्यत इत्याशयेन शंकते ॥ **ननु मायेति** । **तरतीति** ॥ छांदोग्ये भूमविद्यायामिदं श्रूयते ॥ समादधते ॥ **बंधस्याविद्याकार्यत्वेत्यादिना** ॥ त्वत्संमतरीतिकाऽविद्या-

कार्यत्वस्याभावे इत्यर्थः । वस्तुतस्तु बंधः अविद्याशक्तिकार्यं शुक्तिरजतवन्मिथ्यैव ॥ अत एव ब्रह्मज्ञानात्तन्निवृत्तिः ॥ सा चाविद्या न भावरूपाज्ञानम् किं तु भगवच्छक्तिविशेष एवेति न त्वन्मतप्रवेशः ॥ स्पष्टं चेदं निबंधादिषु तच्छक्त्याविद्ययाल्पस्यजीवसंसार उच्यत इत्यादौ ॥ तथापि पिशाचःपिशाचभाषयेति न्यायादिहोत्तरम् ॥ **किंच इंद्रो मायाभिरित्यादि** ॥ अयं भावः-यच्च अत्रैव शांकरा इति मार्तंडश्लोकटीकास्थं पाठं भित्वा किंचिदनूदितं तत्र टीकाकाराभिप्रेतपाठस्तु " पुरुरूप ईयत इतिमंत्रः मायाज्ञानं प्रति करणं न तु ब्रह्मणो बहुरूपत्वे" इति ज्ञेयः ॥ तथा च मायाभिरिति करणस्य क्रियान्वयित्वमेव योग्यम् ॥ यदपि तन्न तथेत्यादि अमायिकत्वमित्यन्तं तदपि कुशकाशावलंबनम् ॥ तथाहि मायया बहुभवने विवक्षितेतु पूर्वार्द्धएव माययेति वदेत् ॥ न च तथोक्तावपि विधेयभेदेन वाक्यभेदानिवारणमिति शंक्यम् ॥ मायया भवनस्यैव विधेयत्वात् ॥ अथ मायायाः करणत्वेन विधानात् " दध्ना जुहोती "त्यादौ दध्यादेरिव विधेयतया वाक्यभेदप्रसंग इति चेन्न ॥ एकहेलया बहूनां विधानस्य वाक्यभेदाप्रसंजकत्वात् ॥ यथा " सोमेन यजेते " त्यत्र सोमलतागुणविशिष्टोयागोविधीयते ॥ यथावा "उद्भिदा यजेत पशुकामः " इति पशुरूपफलविशिष्ट उद्भिद्यागः ॥ यथाच "यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां चपौर्णमास्यां चाच्युतोभवति " इति द्रव्यदेवताकालादिकंवाक्यांतरेणाप्राप्तमेकहेलया विधीयते ॥ एवं सगुणकर्मोत्पत्तिवाक्यफलगुणवाक्यादिषु बहुविधानं द्रष्टव्यम् ॥ उक्तंच ॥ प्राप्तेकर्मणिनानेको विधातुंशक्यतेगुणः ॥ अप्राप्तेतुविधीयंते बहवोप्येकयत्नत इति ॥ अतस्तथोक्तौ दोषाभावान्मायया बहुभवनेऽभिप्रेते तथैव वदेत् ॥ वदति तु स्वयं बहुभवनं मायाभिश्च पुरुरूपतया दर्शनम् ॥ अतोद्वैतप्रत्ययएव मायाजन्यो न तु कार्यमिति मंत्राशयः ॥ पुरोवादवैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् ॥ नापि शब्दगौरवस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वेनादूषणत्वं वाच्यम् । सर्वत्र तथांगीकारे ॥ (अ० २ पा० २ सू० २) "एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हिस्यात्" इत्यादिपूर्वतंत्राधिकरणविरोधात् ॥ नापि मायिकविज्ञानविषयस्य मायिकत्वमेवेति नियमः शक्यवचनः । उपनेत्रादिना स्थूलोयं ककार इति प्रत्ययस्य स्थौल्यांशे भ्रमतया मायिकत्वेपि तद्विषये वर्णे मायिकत्वाभावात् । प्रसह्य तथा नियमस्यांगीकारे मूलोक्तरीत्या ब्रह्मण्यपि मायिकतापाताच्च ॥ तस्माद्यथा पूर्वोक्तस्थले स्थौल्यप्रतीतिरेव मिथ्या न तु वर्णः । तथात्र भेदप्रतीतिरेव मायिकी न तु कार्यमिति सारः ॥ दृष्टिसृष्टिवादं दूषयंति ॥ **यत्तु विततैत्यादिना** ॥ ज्ञानस्वरूपमेवाहुरिति सत्यार्थत्वेऽस्य ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मस्वरूपम् ॥ अर्थस्वरूपं नामरूपव्याकरणानुरोधाद्घटादितत्तत्पदवाच्यपरिछिन्नार्थरूपमित्यर्थः ॥ स्पष्टं चेदमाकरे समन्वयाद्यधिकरणेषु ॥ वासनासन्तानवादस्तु विद्वन्मंडने निराकृत इत्युत्तरभागे सम्यक्परिहरिष्यते ॥ स्वप्ने प्रकाश्यविषयस्तु मायोपादानक ऐंद्रजालिकवस्तुवदीश्वरप्रदर्शितो वक्ष्यतेऽतस्तत्र नटादिवदीश्वरस्य प्रकाशकतया कर्मकर्तृभावाविरोधेपि प्रकृते तद्विरोधे सुस्थ इति बोध्यम् ॥ समाधाने **विज्ञानं यज्ञमिति** ॥ यद्यप्यस्मिन्ब्रह्मवल्लीवाक्ये विज्ञानशब्दार्थोजीवो नतु

बुद्धिः स्पष्टं चेदं (अ० २ पा० ३ सू० ३६) "व्यपदेशाच्चक्रियायां नचेन्निर्देश-विपर्ययः" इति सूत्रे तथापि तन्मतानुरोधाद्बुद्धिपरः सइत्याश्रित्यैवमुक्तम् ॥ उप-निषद्भाष्ये तैर्विज्ञानस्य कोशत्वांगीकारात् ॥ अथ बुद्धिरेव सृष्टिश्चेत् बुद्धिमंतो जीवा नाना एकएव वा ॥ न द्वितीयः शुको मुक्तो वयं बद्धा इत्यादिव्यवस्थाभंगप्रसंगात् । एकमुक्तितः सर्वमुक्त्यापत्त्या शास्त्रोच्छेदाच्च ॥ आद्यश्चेत्कस्य बुद्धिः सृष्टिरूपा । अन्य-तमस्य चेत्सर्वेषां जगदप्रत्ययः प्रसज्येत ॥ अविशेषात्सर्वेषामिति चेत्तत्तत्काले सर्वेषां बुद्धिः परस्परसंगतिमत्येवोत्पद्यत इत्यत्र किं नियामकम् ॥ यदा देवदत्तः स्वप्ने यज्ञदत्तं स्वनिकटेऽधीयानं कल्पयति तदा यज्ञदत्तोपि स्वप्ने स्वमध्यापयंतं तं कल्पयेदेवेति नहि नियमोस्ति ॥ तेन स्वप्नदृष्टांतेन पूर्वपक्षे दृष्टिसृष्टिवादस्य समर्थनं निरस्तं ज्ञेयम् ॥ अध्यारोपापवादादिकं तु पुरस्तान्निराकरिष्यते ॥ **तं गगनमिति** ॥ तं श्रोतृपुरुषं ॥ गतिबुद्धीत्यादिना कर्मत्वम् ॥ गगने नैल्यप्रत्ययस्तु वस्तुस्वभावादित्यावरणभंगादिषु ॥ अथवा शून्यवद्गाढं व्योमवद्ब्रह्म तादृशमित्यादिस्थलेषु विस्तरः ॥ तथापि तद्भाषयैव तं बोधयंति ॥ **अत्रिवत्कृतस्येत्यादिना** ॥ त्रिवृत्करणोक्तिस्तु छांदोग्यानुरोधात् ॥ **सूत्र-कारेत्यादि** ॥ द्वितीयस्य तृतीयपादादौ तत्कृतो यत्नइति भावः ॥ **वेदवादिभिर्नांगी-करणीय इति** ॥ द्वितीयस्य द्वितीये पादे सूत्रकृता अर्धवैनाशिकमतेशिष्टापरिग्रहादन-पेक्षणीयत्वमुक्त्वा सर्ववैनाशिकमतस्यापि सम्यग्दूषिततया तत्राप्यनपेक्षणीयताया बोध-नात्तत्रोक्तदूषणानामत्राप्यवताराच्चेति भावः ॥ **इदं रजतमित्यादि** ॥ इदं नैयायिका-भिमतामन्यथाख्यातिमनुसृत्योक्तम् ॥ वस्तुतस्त्वन्यख्यातिरेव स्वीक्रियते ॥ इंद्रियसं-प्रयोगजनकक्रियाविषयाद्भिन्नार्थप्रतिपत्तिरूपायाबुद्धिवृत्तेरेव विपर्यासपदार्थत्वात् ॥ अतः तृतीयस्कंधषड्विंशाध्याये (श्लो० ३०) संशयोऽथविपर्यासोनिश्चयःस्मृतिरेवच ॥ स्वापइत्युच्यतेबुद्धेर्लक्षणंवृत्तितःपृथक् ॥ इत्यत्र सुबोधिन्यां "विपर्यासोभिन्नार्थप्रति-पादकः ॥ क्रियाज्ञानयोश्च भिन्नविषयत्वम् ॥ अनेनान्यख्यातिरेव सिद्धांतइत्युक्तम्" इत्याचार्यचरणाः ॥ क्रिया शुक्त्यादिविषयिका ॥ ज्ञानं रजतादिविषयकमित्यर्थः ॥ अन्यथा ख्यातिपक्षे तु कस्यान्यथात्वम् ॥ विषयस्य ज्ञानस्य वा ॥ नाद्यः देवदत्तस्य विपर्यासे यज्ञदत्तादेरपि तथाप्रतीत्यवश्यंभावापत्तेः ॥ द्वितीयश्चेत् रजताकारं ज्ञानं शुक्ति-मालंबतइति वाच्यम् ॥ तादृशज्ञाने रजतत्वं प्रकारतया भासत इति वा ॥ तथा सति शुक्त्या स्वात्मसमर्पणे रजतत्वेन शुक्तिं जानामीत्यनुव्यवसायापत्तिः असमर्पणे ज्ञानस्य तदनालंबकत्वम् ॥ भवति तु तत्र रजतमहं जानामीत्येवानुव्यवसायः ॥ अयं च वादः तत्रत्यसुबोधिनीतत्प्रकाशयोः ख्यातिवादादिषु च विस्तरेण निराकृतः ॥ नापि बाह्या-भिप्रेतात्मख्यातिः स्वीक्रियते ॥ विज्ञानवादे आत्मनो बुद्धिरूपत्वात् । ख्यायमानबुद्धि-रूपोपि सएवेत्यात्मख्यातिः ॥ तत्र आत्मनस्तथात्वे घटोहमित्यादिप्रत्ययापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ अस्माकं तु बुद्धेस्तत्त्वांतरत्वाद्विपर्यासस्यतद्वृत्तित्वेपि न सा ॥ भाट्टास्तु रजत-संस्कारवतएव शुक्तौ तथाप्रत्ययनियमात्तत्ररजतं स्मर्यंते रजतत्वं तु न स्मर्यंते ।

कर्तृगतदोषात् ॥ दोषाश्चान्यचित्तत्वादयः इत्यख्यातिवादे स्वीकुर्वंति ॥ तथा सति रजतमनुभवामीत्यनुव्यवसायविरोधः ॥ तत्र स्मरामीत्यनुव्यवसायस्यौचित्यात् ॥ तदुपादानार्थप्रवृत्त्यादिविरोधश्च ॥ नहि कश्चिदपि भोज्यं स्मरन्नेव भोक्तुमारभते ॥ प्राभाकरास्तु तत्र ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयं मन्यंते ॥ तत्र शुक्तिमनुभवामि रजतं स्मरामीत्यनुव्यवसायद्वयापत्तिः ॥ सर्वत्र विशिष्टज्ञाने विशेषणस्मरणमात्रेण निर्वाहापत्तिश्चेत्यादिरितरत्र प्रपंचः ॥ नाप्यनिर्वचनीयं रजतं विषयनिष्ठाविद्यया जन्यत इत्यनिर्वचनीयख्यातिः पराभिमता शक्यस्वीकारा ॥ संस्काराभावेपि तत्प्रतीतिप्रसंगात् । संस्कारप्राबल्येऽन्यख्यातिस्तदप्राबल्ये स्मरणं चोपपद्यत इत्यन्यत्र विस्तराच्च ॥ तथा च विषयेंद्रियसंप्रयोगेण प्रथमं सामान्यज्ञाने जाते यदा बुद्धिः सत्वाविष्टा तदा निश्चयः ॥ सत्वात्संजायते ज्ञानं ॥ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंच कार्याकार्येभयाभये इति भगवद्वाक्यात् ॥ रजसाविष्टया तु संशयः ॥ अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सापार्थराजसीत्युक्तेः ॥ यदा तु तमोगुणाविष्टा तदा मायानुग्रहात्संस्कारप्राबल्याच्च तदनुगुणं पदार्थांतरमंतरोत्पाद्य विषयीकरोति ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेवचेति सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिःसापार्थतामसीति चोक्तेः ॥ एतदेव सर्वमभिप्रेत्य अनुमितमंतरा त्वयि विभाति मृषैकरस इत्यत्र सुबोधिन्यां "प्रत्यक्षे तु रजतं न दृश्यते । इंद्रियार्थसन्निकर्षस्य शुक्तिविषयत्वात् ॥ नहि रजतेन सह सन्निकर्षोस्ति । सतोरेव संयोगात् । सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्यतत्प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणम् । रजतं तु तदनंतरं बुद्ध्याजन्यते विषयीक्रियते । च तत्र सा बुद्धिरेवकारणं" इति "किंच अंतराविभाति । इंद्रियार्थयोर्मध्ये भाति तन्मृषा" इति चोक्तम् । द्वितीयस्कंधनवमाध्याये च ऋतेर्थमित्यत्र विषयतायामायाजन्यत्वादिकं निर्णीतम् ॥ अधिकं तु सुबोधिन्यादिभ्यः पुरुषोत्तमचरणलालूभट्टादीनां ख्यातिवादख्यातिविवेकादिभ्यश्चावधेयम् ॥ एतदेवोरसि कृत्य **वस्तुतश्चेत्याद्युक्तम्** ॥ एवं च यथा तव इदं रजतमित्यत्र इदमंशोन मिथ्या किं तु रजतमेव ॥ तथात्र पुरुरूपईयत इत्यनेन भगवदात्मकेषु रूपेषु नानात्वमेव मिथ्या न तु रूपाणीति न कोपि विरोधः ॥ सहस्राक्षे नहि शुक्तीत्याद्युक्तिस्तु परमताज्ञानात् ॥ आविर्भावः सत्कार्यवादश्च सम्यक् समर्थयिष्यते ॥ **तन्न संभवतीत्यादि** ॥ परमात्मनो रूपाणि मायिकानि मायिकज्ञानविषयत्वात्स्वाप्निकगजादिवदित्यनुमानेन मायिकत्वं साध्यम् ॥ तत्र हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यं विवक्षितम् ॥ अन्यथा व्याप्त्यसिद्धेः ॥ तथाच स्वाप्निकांतर्भावेन उक्तविषयत्वनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यमात्रेण न तत्सिद्धिः किं तु तेषु मायिकत्वं येन संबंधेन स्वरूपात्मकेन विद्यते तदवच्छेदकं तादृशगजादिवृत्तियद्रूपमुत्तरकाले बाधितत्वतत्तन्नियतोपादानशून्यत्वादिलक्षणम् ॥ सामानाधिकरण्येन तद्विशिष्टं यन्मायिकज्ञानविषयत्वं तेनैव तत्सिद्धिः ॥ विशिष्टस्य हेतुतांगीकारे युक्तिमाहुः ॥ **एवं चेति** ॥ **अन्यथेति** ॥ यत्र क्वचित् दृष्टसामानाधिकरण्यमात्रेण हेतुतायाः स्वीकारे ॥ ननु मायिकज्ञानविषयत्वादित्यत्र ज्ञानपदमनुभवमात्रे परमतानव्यभिचार इति चेन्मैवम् ॥ स्वप्ने देवतादिदर्शने तदानीं-

तनमायिकज्ञानगोचरतां गतानामपि तेषाममायिकतया व्यभिचारानपायात् ॥ न च स्वप्नोपलब्धानामस्वप्नादीनामपि मायिकत्वं शंक्यम् ॥ तदुक्तभाविवृत्तांतासंभवस्य तदानीं तदुक्तमंत्रादिमृषाभावस्य च प्रसंगात् ॥ स्वप्ने साक्षात्तद्दर्शनादिबोधकशास्त्रविरोधाच्च ॥ तथाहि महाभारते वनपर्वणि त्रिशततमाध्याये (श्लो० ५) द्वादशे समतिक्रांतेवर्षेप्राप्तेत्रयोदशे ॥ पांडूनांहितकृच्छक्रः कर्णंभिक्षितुमुद्यतः ॥ ५ ॥ अभिप्रायमथोज्ञात्वा महेंद्रस्यविभावसुः ॥ कुंडलार्थेमहाराज सूर्यःकर्णमुपागतः ॥ ६ ॥ महार्हेशयनेवीरं स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ॥ शयानमतिविश्वस्तंब्रह्मण्यंसत्यवादिनम् ॥ ७ ॥ स्वप्नांतेनिशिराजेंद्र दर्शयामासरश्मिवान् ॥ कृपयापरयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्चभारत ॥ ८ ॥ ब्राह्मणोवेदविद्भूत्वासूर्योयोगार्धिरूपवान् ॥ हितार्थमब्रवीत्कर्णंसांत्वपूर्वमिदंवचः ॥ ९ ॥ इति साक्षात्सूर्यस्य स्वप्ने कर्णेन दर्शनमुक्तम् ॥ अत्र "स्पर्ध्यं विमर्दसहं स्पृहणीयंवा ॥ स्वप्नांते स्वप्नमध्ये" इति नीलकंठचतुर्धरः ॥ देवानां च योगशक्त्या समाधिकाल इव स्वप्नकालेप्यंतःप्रवेशादिकमुपपद्यतेऽतो न मायिकत्वशंकापि ॥ एतदेवेह सूर्यो योगर्धिरूपवानित्यनेन स्फुटीकृतम् ॥ अग्रे च (श्लो० १०) कर्णमद्वचनंतातश्रृणुसत्यश्रृतांवरेत्यादिसूर्यवचनेषु ॥ उपायास्यतिशक्रस्त्वां पांडवानांहितेप्सया ॥ ब्राह्मणच्छद्मनाकर्णकुंडलोपजिहीर्षया ॥ ११ ॥ इत्यादिः पारमार्थिकवृत्तांतः ॥ (श्लोक० १५) तस्मैप्रयाचमानायनदेयेकुंडलेत्वया ॥ इत्यादिना वास्तवं श्रेयः ॥ (श्लोक० १८) यदिदास्यसिकर्णत्वंसहजेकुंडलेशुभे ॥ आयुषः प्रक्षयंगत्वामृत्योर्वशमुपैष्यसि ॥ १८ ॥ कवचेनसमायुक्तः कुंडलाभ्यांचमानद ॥ अवध्यस्त्वंरणेऽरीणामितिविद्धिवचो मम ॥ १९ ॥ अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयंरत्नसंभवम् ॥ तस्माद्रक्ष्यंत्वयाकर्णजीवितंचेत्प्रियंतव ॥ २० ॥ इति कवचकुंडलयोर्वास्तवं फलं स्वरूपं चाभ्यधायि ॥ ततः को मामेवं भवानाहेति कर्णप्रश्ने ॥ (श्लो० २२) अहंतातसहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ॥ इतिवक्तास्वस्यदेवत्वमुक्तम् ॥ ततःसूर्यसाक्षात्कारवताकर्णेन (श्लो० २३) श्रेयएवममात्यंतंयस्यमेगोपतिःप्रभुः ॥ प्रवक्ताद्यहितान्वेषीशृणुचेदंवचोमम ॥ २३ ॥ प्रसादयेत्त्वांवरदमित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति स्वस्य दाननिर्बंधे दर्शिते उत्तराध्याये सूर्येण जीवितस्यावश्यरक्षित्वमिदं च मयामद्भक्तत्वात्तुभ्यमुच्यतइति विस्तरेणोक्ते ॥ तत्रैव (श्लो० ९) अस्तिचात्रपरंकिंचिदित्यादिना काले वेत्स्यति तद्भवानित्यंतेन मत्तः कुंत्यामुत्पन्नस्त्वमिति पारमार्थिकवृत्तांते च देवगुह्यतया प्रोक्तेद्व्युत्तरत्रिशततमाध्याये पुनःकर्णेन निर्बंधेऽनुज्झिते इंद्रादमोघदिव्यशक्तिं गृहीत्वा कुंडलादि देहीति भास्वता भाषितमिति निरूप्य वैशंपायन आह ॥ (श्लो० १८) एवमुक्त्वासहस्रांशुःसहसांतरधीयत ॥ ततः सूर्यायजप्यांतेकर्णःस्वप्नंन्यवेदयत् ॥ १८ ॥ यथादृष्टंयथातत्त्वंयथोक्तमुभयोर्निशि ॥ तत्सर्वमानुपूर्व्येणशशंसास्मै वृषस्तदा ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानुःस्वर्भानुसूदनः ॥ उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः स्मयन्निव ॥ २० ॥ अत्राप्यंतर्धानोक्त्या साक्षाद्देवत्वं दर्शितम् ॥ जागरितदशायामपि साक्षात्सूर्येण तथेत्युक्तमिति कथनेन च तद्दृढीकृतम् ॥ अस्मै सूर्याय ॥ वृषः कर्णः ॥ तथा द्रोणपर्वणि

स्वप्नेऽर्जुनाय शिवेन पुनः पाशुपतास्त्रमुपदिष्टमिति वर्ण्यते तदप्युदाहरिष्यामः ॥ अतोहेतोर्व्यभिचारितया मायिकज्ञानविषयत्वेपि रूपाणां न मायिकत्वम् ॥ देवादिवत् ॥ एतेन किं च स्वप्नादेरित्यादि अपसिद्धांतइत्यंतं निरस्तम् ॥ स्वप्नसृष्टिस्वरूपं निर्णेतुमाहुः ॥ **स्वप्नेऽसतो विषयस्येत्यादि** ॥ अयं भावः ॥ तृतीयस्य द्वितीयेस्मिन्पादे प्रथमाधिकरणे तत्स्वरूपं विचारितं तत्र (सूत्र० १) "संध्येसृष्टिराह हि" इति प्रथमसूत्रे ज्योतिर्ब्राह्मणस्थां "नतत्र रथानरथयोगानपंथानो भवंत्यथरथान् रथयोगान्पथः सृजते" इति श्रुतिमादाय स्वप्नेपि सृष्टेः संभवात् ॥ तस्याः सत्यत्वं पूर्वपक्षविधयोक्त्वाज्योतिर्ब्राह्मणे "स्वयंविहत्यस्वयंनिर्माय" इतिजीवकर्तृकतायाः प्रतीतेस्तां वारयितुमाह-(सूत्र० २) "निर्मातारंचैके पुत्रादयश्च" इति ॥ एके कठशाखिनः परमात्मानं तत्सृष्टिकर्तारं आमनंति ॥ यथा कठवल्लीषु "यएषसुप्तेषु जागर्तिकामं कामं पुरुषोनिर्मिमाणः ॥ तदेव शुक्रंतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँल्लोकाःश्रिताःसर्वेतदुनात्येतिकश्चन ॥ एतद्वैतत्" इति ॥ कामाश्चात्र काम्यंतइति व्युत्पत्त्या पुत्रादयो न तु कामनाएव ॥ येयेकामादुर्लभामर्त्यलोके इत्युपक्रमे ततः पूर्वं "शतायुषःपुत्रपौत्रान्वृणीष्वे"ति तेषामेव तथात्वश्रावणात् ॥ तथा च यएषः " स्थाणुमन्येऽनुसंयंति " इति प्राप्यतया उक्तः परमात्मा सएव जीवेषु देहेंद्रियादिषु वा सुप्तेषु स्वप्ने जीवस्य तांस्तान्सर्वान्कामान्निर्मिमाण इति भगवत एव नटवत्तत्कर्तृत्वं बोधितम् ॥ यथा नटः सामाजिककामविषयान्सृजते तद्वन्निर्माणस्य कामं काममित्यनेन प्रतीतेः ॥ एतेन ज्योतिर्ब्राह्मणेपि तस्यैव कर्तृत्वम् ॥ जीवस्य तु तदिच्छया गौणं तत् ॥ अन्यथा स्वदुःखजनकं भयादिकं न सृजेत् ॥ श्रूयते तु तत्रैव भयादिकमपि ॥ भगवांस्तु नटः सर्पवह्निज्वालादिकमिव कौतुकार्थं तदपिकरोति ॥ दृश्यते च रत्नावल्यां चतुर्थेंके राजादीनां भयद्वाराऽग्रेकौतुकार्थमैंद्रजालिकेन राजगृहेषु वह्नेर्निर्माणम् ॥ कठवल्लीवाक्यंतु निःसंदिग्धं भगवतः कर्तृतां बोधयति ॥ जागर्तीति वचनात् " अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् " इतिब्रह्मप्रकरणात्तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मेति वाक्यशेषात्सर्वलोकाश्रयत्वानतिक्रमणीयत्वलिंगाच्च ॥ एवं भगवत्कृतत्वादपि सत्यत्वेप्राप्ते सिद्धांतमाह ॥ (सू० ३) " मायामात्रं तुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् " तुशब्दस्सत्यत्वपूर्वपक्षनिरासार्थः ॥ संध्येसृष्टिर्मायामात्रम् ॥ व्यामोहिका भगवच्छक्तिर्माया ॥ मायां च तदपाश्रयामित्युक्तेः ॥ तयैव जीवस्य संमोहनोक्तेश्च ॥ तन्मात्रम् ॥ तदेकोपादानिका ॥ कुतः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । देशकालौ विषयसंनिधिः इंद्रियव्यापारः बाधाभावश्चेति कृत्स्नत्वम् ॥ तेनजगदभिव्यज्यते ॥ स्वाप्निकं तु न तथा ॥ नापि स्वाप्निकघटादिस्वरूपं मृत्कुलालचक्रादिनियतकारणैरभिव्यज्यते ॥ तस्मात्तथा ॥ अत एव नतत्र रथा इत्यादिना तत्तद्वस्तुनोऽसत्त्वं बोध्यते ॥ सृजत इतितु सृष्टिरेवोच्यते नतु सत्ता ॥ यथा छांदोग्यब्रह्मवल्ल्यादिषु प्रपंचसृष्टिमुक्त्वा तत्सत्यतोक्ता । न तथात्र ॥ विस्तरस्त्वाकरेष्ववधेयः ॥ तथाचात्रद्वितीयसूत्रे तत्सृष्टेरपि भगवत्कर्तृकतायाबोधनात्तत्कृताविच्छापूर्वकतायाःस्वतोलाभादन्यथा सार्वज्ञ्य-

स्वातंत्र्यादिभंगप्रसंगात् । कामंकाममिति वीप्सया क्रियाविशेषणत्वादरेणच इच्छापूर्वकताया वाक्यतोपि लाभात् । आवृत्त्या णमुलंतत्वादरेपि तल्लाभात् । व्यामोहकनटादिकृतावपीच्छापूर्वकत्वदर्शनाच्च ॥ किंचैवमित्यादिः नस्यादित्यंतः प्रलापोपास्तः ॥ मायिकत्वादेव तत्रकारणे सतआविर्भावो नाभ्युपगम्यते ॥ नहि मायिकवटफलादीनांमृद्वृक्षादिषु पूर्वंसत्वं कस्याप्यभिमतम् ॥ नच निर्मातृसूत्रस्यपूर्वपक्षसमर्थकत्वान्नैवमितिवाच्यम् ॥ तत्रतत्सृष्टिसत्यतामात्रस्यपूर्वपक्षतयातत्समर्थकतयोक्तस्यापिवास्तवस्य भगवतातत्सृष्टेर्निर्माणस्य तत्त्वाभावात् ॥ अतएव सत्यतामात्रमुत्तरत्र निराकृतं नतु निर्माणमपि ॥ अन्यथा तदपि निराकुर्यात् ॥ अतोऽप्रतिषिद्धमनुमतंभवतीतिन्यायात्तत्संमतमेव ॥ अन्यथा नविलक्षणत्वादित्यधिकरणेअभिमानिव्यपदेशसूत्रस्य पूर्वपक्षस्थत्वात् "मृदब्रवीत् । अपोब्रुवन्" इत्यादौतव्द्यपदेशोपिनाद्रियेत ॥ तस्मात्प्रत्यक्षासंदिग्धकठश्रुतिसिद्धंनिर्मातृत्वंनबाधितुंशक्यम् ॥ (अ० १ पा० ३ सू० ४२) "सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेन" इत्यत्र ज्योतिर्ब्राह्मणस्यापिसाक्षाद्ब्रह्मपरतायाःसिद्धेश्च ॥ तन्नयुक्तमित्यादि ॥ अयमाशयः ॥ यत्तु (किंचपारमार्थिकेत्यादिनापेक्ष्येतेत्यंतं) तदसत् ॥ व्यभिचारदर्शनेनताद्दशनियमस्याशक्यत्वात् ॥ पारमार्थिकस्यसूर्यस्यतदुक्तवृत्तस्य च विज्ञानंनिद्रारूपांस्वप्नाख्यबुद्धिवृत्तिरूपां च सामग्रीमपेक्षमाणंप्रागुदाहृतम् ॥ तत्रयुद्धेपराजयःकुंतीमुखात्सूर्यपुत्रताश्रवणंचेत्यादिभाविपारमार्थिकवस्तुनः वर्तमानस्येंद्रनिश्चयस्यतत्संनिहितदिव्यशक्तेश्च विज्ञानंस्वप्नद्वारैवासंकर्णेन ॥ तथाद्रोणपर्वणिएकोनाशीतितमाध्याये (श्लो० १) ततोर्जुनस्यभवनंप्रविश्याप्रतिमंविभुः ॥ स्पृष्ट्वांभःपुंडरीकाक्षःस्थंडिलेशुभलक्षणे ॥ १ ॥ संतस्तारशुभांशय्यांदर्भैर्वैडूर्यसंनिभैः इत्यादिनाउत्तमस्वप्नयोग्यशय्यानिर्माणमर्जुनस्वापार्थमुक्त्वा (श्लो० ५) स्मयमानस्तुगोविंदःफाल्गुनंप्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ सुप्यतांपार्थ भद्रंते कल्याणायव्रजाम्यहम् ॥ इतिस्वापमाज्ञाप्य भगवतिस्वशिबिरंगतवति अशीतितमाध्याये (श्लो० १।२) कुंतीपुत्रस्तुतंमंत्रंस्मरन्नेवधनंजयः ॥ प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन्मुमोहाचिंत्यविक्रमः ॥ १ ॥ तंतुशोकेनसंतप्तंस्वप्नेकपिवरध्वजं ॥ आससादमहातेजाध्यायंतंगरुडध्वजः ॥ २ ॥ इत्यादिना स्वप्नेभगवद्दर्शनं तदाज्ञयापाशुपतमंत्रलाभार्थं तेन गृहीतदक्षिणभुजस्यार्जुनस्याकाशेगमनं तत्तत्स्थलावलोकनपुरःसरमहेश्वरदर्शनं ततोमंत्रादिलाभश्चाध्यायद्वयेन निरूपितः ॥ एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यम् ॥ मूले निध्यादीत्यादिपदं मंत्रादिसंग्राहकम् ॥ वस्तुतस्तु प्रकृतश्रुतौज्ञानविषयस्यभेदस्य मायिकत्वान्न काऽपि क्षतिः ॥ किंच द्वितीयस्कंधनवमाध्याये ऋतेर्थमित्यत्रसुबोधिनीप्रकाशे "शुक्तिरजतादावपिबुद्धिवृत्तेःसत्यायाएवरजतरूपेणांतराख्यानादतएवबुद्धिरेव पिधानं नतु शुक्तेः" इत्युक्तेः ॥ तदाविषयस्यैवमृषात्वं नतुज्ञानस्यस्वरूपतस्तत् ॥ अतोज्ञानस्यमायिकत्वंमायिकविषयावगाहित्वादौपचारिकम् ॥ अतोपिनकोपिदोषः ॥ किंचप्रकृतेबहुवचनांतमायाशब्दार्थइंद्रियवृत्तिरूपज्ञानानि ॥ संध्याधिकरणादौभास्कराचार्यादिभिरुदाहृतम् "मायावयुनमभिख्या" इतिवैदिकनिघंटुवचनमप्यत्र साधकम् ॥ ऐंद्रियकज्ञानेचेंद्रियवृत्तीनां क्लृप्तत्वात्त्वदुक्तरी-

त्यापिन शंकावकाशः ॥ तदेतदाहुः ॥ वस्तुतस्त्विति ॥ प्रत्युक्तमिति ॥ अयमाशयः ॥ यच्च तस्मादित्यादि पुष्णातीत्यंततदेवमायिकज्ञानमूलकम् ॥ पूर्ववाक्यप्राप्तेभवने प्रतीतिमात्ररूपतायाः ज्ञानेरूपेषु वा मायायाहेतुतायाश्चविधाने तत्रैव वाक्यभेदप्रसंगात् ॥ प्राप्तेकर्मणिनानेकोविधातुंशक्यतेगुणइतिन्यायात् ॥ अन्यथा "चित्रयायजेते" त्यादा "पशुनायजेते" तिप्राप्तपशौ चित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणद्वयं विधीयतइत्यादि स्वीकर्तुं शक्येत ॥ नतु दधिमध्वादिसंसृष्टप्राजापत्यादि ॥ प्रकृतश्रुतौच त्वदभिमतंपारिभाषिकमज्ञानं मायापदेनग्रहीतुमशक्यम् ॥ बहुवचनविरोधात् । शंकराचार्यैरपि प्रज्ञापरतया व्याख्यानाच्च ॥ ग्रहिलतयातद्ग्रहणेकरणतानादरेच कृतेसत्यपि शरैःशातितपत्रइत्यादौ शातनक्रियायामिव एकदेशेपुरुत्वएवान्वयइति भेदस्यैवाविद्यकत्वसिद्धिः ॥ वस्तुतस्त्विद्रियवृत्तयएवात्रमायाशब्दार्थइति असकृदवोचाम ॥ किंचेदंवाक्यंऋग्वेदेपठ्यते तत्र (अष्टक० ४ अध्याय ७ वर्ग ३० ऋक् १) "स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायं" इत्याद्येकत्रिंशदृचे सूक्ते पंचसोमपरा ऋचउक्त्वा षष्ठीमारभ्येंद्ररूपेण परमात्मानिरूपितः ॥ तत्र (ऋक् ७।८) "इंद्रप्रणःपुरएतेवपश्यप्रनोनयप्रतरंवस्योअच्छ ॥ भवासुपारोअतिपारयोनोभवासुनीतिरुतवामनीतिः ॥ ७ ॥ उरुंनोलोकमनुनेषिविद्वान्त्स्वर्वज्ज्योतिरभयंस्वस्ति ॥ ऋष्वातइंद्रस्थविरस्यबाहूउपस्थेयामशरणाबृहंता ॥ ८ ॥" इत्यादिऋग्भिः हेइंद्रपरमेश्वर त्वं पुरएतेव पुरतो गंतेव नोऽस्मान्प्रकर्षेण पश्य ॥ यथा मार्गेयूथाग्रेसरः स्वरक्ष्यान्पश्यति तथा पश्येत्यर्थः ॥ तथावस्योवसीयः ॥ त्वत्सेवानुकूलंश्रेष्ठंधनं अच्छ आभिमुख्येन प्रतरं प्रकृष्टतरं नः प्रणय अस्मान् प्रापय ॥ तथा सुपारः सुष्ठुपारयिता संसारदुःखेभ्यस्तारयिता भव तथा नः अस्मान् स्तोतॄन् अतिपारयः कामक्रोधादिशत्रून् जन्ममरणादिक्लेशान्वा अतिक्रामय सुनीतिः शोभननयनश्चास्माकंभव ॥ उतापि च वामनीतिर्वामानां वननीयानां धनानां नेता भव ॥ यद्वाऽस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापणो भव ॥ ७ ॥ तथा हे इंद्र परमेश्वर विद्वान् सर्वज्ञः त्वं उरुं विस्तीर्णं लोकं अक्षराख्यं स्वं धाम नोऽस्माननुनेषि अनुगमय ॥ तदेव स्पष्टयति स्वर्वत् ॥ यन्न दुःखेन संभिन्नं नच ग्रस्तमनंतरं ॥ अभिलाषोपपन्नं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमित्युक्तलक्षणकसुखविशिष्टज्योतिः स्वप्रकाशं अभयं अद्वितीयत्वात् भयरहितं तत्स्वस्ति क्षेमेणानुनेषि अस्माननुगमय ॥ हे इंद्र स्थविरस्य सर्वतो वृद्धस्य ते तव संबंधिनौ ऋष्वादर्शनीयौ बृहंता महांतौ बाहू संबाहुभ्यांधमतीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धौ त्वदीयौ हस्तौ शरणा रक्षकौ शरणतया उपस्थेयाम ॥ उपतिष्ठेम सेवेमहि ॥ इत्याद्यर्थबोधिकाभिः अप्राकृताशेषविशेषशालितयैव निरूपणात् ॥ निर्विशेषतया अभावात् ॥ निर्विशेषस्य भवनासंभवशंकामुद्भाव्य तत्समाधानार्थं वाक्यशेष इति कल्पनं शशस्य शृंगभंगभिया नेत्रनिमीलनमिति कल्पनासगंधम् ॥ अतः पूर्वार्द्धे मायापदमनुक्त्वा उत्तरार्ध एव तथोक्त्या भेदज्ञानमेव मायाकरणकं नतु भवनमपीत्यध्यवसीयते ॥ उत्तरार्द्धे विवरणरूपतांगीकारे मानाभावाच्च ॥ किंचेदं वाक्यं बृहदारण्यकेऽपि चतुर्थप्रपाठके मधुब्राह्मणाख्ये पंचमब्राह्मणे पठ्यते ॥ तत्रोपक्रमोपसंहारौ केचिदत्रातिविमलप्रज्ञा इत्यत्रावरणभंगे

ऋतेर्थमित्यत्रसुबोधिनीप्रकाशेच श्रीपुरुषोत्तमचरणैर्विचारितौ ॥ तौयथा "तत्रचमैत्रेयी-ब्राह्मणोक्तस्यात्मनःपृथिव्यादिषुविद्यमानत्वममृतत्वंब्रह्मत्वंसर्वात्मकत्वंचोक्त्वाततःपुरश्चक्रेद्विपदइत्यादिनापुरांकरणंतासुप्रवेशंसर्वस्यतत्संवृतत्वंचोवाद ॥ तेनप्राप्तेभेदेसर्वंसमाम्रोषितितोसिसर्वं इतिवद्व्याप्तिकृतागौणीसर्वात्मकताभविष्यतीतिशंकावारणायरूपंरूपमितिमंत्रः पठ्यते ॥ अयंवैहरयोयंवैदशचसहस्राणिचबहूनिचानंतानिचेतिविव्रियतेच ॥ ततोयस्यैवंरूपता अत्र विवृताब्राह्मणोपक्रमेचोक्ता ॥ तस्यैवतदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमित्यनेनतत्स्वरूपमुक्त्वाअयमात्माब्रह्मसर्वानुभूरित्यनुशासनमित्युपसंहृतम् ॥ एवंचात्रविचारेउपक्रमोपसंहारविवरणेषु मायांविनैवात्मनः सर्वरूपत्त्वाभ्यासात् ॥ स्वरूपकथनेपूर्वत्वादिनिषेधेन प्राप्तस्यशून्यवादभ्रमस्यवारणायसर्वानुभूरितिसर्वानुभवकर्तृत्वरूपोपपत्तिकथनाच्च ॥ भ्रमरहितस्यात्मनःसर्वभूतरूपताश्रुत्यंतरोक्तस्वेच्छाकृतेवेति विनिगमनोत्पत्तेरपि मायापदेनेंद्रियवृत्तिरेवतत्रग्राह्या" इति ॥ तस्मान्नानेन विवर्तवादस्य पुष्टिः ॥

पुराणेषु तु प्रपंचस्ययन्मायिकत्ववर्णनंतद्वैराग्यार्थं ॥ दोषदृष्टेर्वैराग्यहेतुत्वात् ॥ मायिकत्वमपि मायिकसदृशत्वात् ॥ तदपिकार्य्यात्मनातिरोभावशालित्वात् ॥ अन्यथा "तदात्मानँ स्वयमकुरुत" "सच्चत्यच्चाभवत्" इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ नच भूतार्थवादस्य तस्य कथंस्वार्थे तात्पर्याभावइतिवाच्यं ॥ आविर्भावतिरोभावशालित्व एवतात्पर्य्याभ्युपगमात् ॥ एतेन पुराणेषुतुप्रपंचस्येत्यारभ्यवक्तुमुचितमित्यादिकंदत्तोत्तरं ॥

सहस्राक्षे *पुराणेषुतुप्रपंचस्येत्यादिं वक्तुमुचितमित्यंतं भागं निरस्यंति ॥ **पुराणेष्वित्यादिना ॥ दत्तोत्तरमित्यंतेन ॥** अयंभावः ॥ यथापुराणेषुमायिकत्वमुक्तं तथा सत्यत्वमपिबहुशउक्तमेव ॥ यथा तृतीयस्कंधे (अध्याय० १० श्लोक १२) विश्वंहि ब्रह्मतन्मात्रंसंस्थितंविष्णुमायया ॥ ईश्वरेणपरिच्छिन्नंकालेनाव्यक्तमूर्तिना ॥ यथेदानीं तथाचाग्रेपश्चादप्येतदीदृशमिति ॥ अष्टमस्कंधेपि (अध्याय० ६ श्लोक १०) त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्य आसीत्त्वय्यंतआसीदिदमात्मतंत्रे ॥ त्वमादिरंतोजगतोस्य मध्यं घटस्य मृत्स्नेवपरः परस्मात् ॥ इति ॥ दशमे च (अ० २ श्लो० २८) त्वमेकएवास्यसतः प्रसूतिस्त्वंसंनिधानं त्वमनुग्रहश्च ॥ त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वांपश्यंतिनानानविपश्चितोये ॥

---

*पुराणेषुतु प्रपञ्चस्यमायिकत्वंबहुश उक्तं तत्तुविदुषांसुविदितमितिनास्माभिरुपन्यस्तम् ॥ यतु मायिकत्वंपुराणेषुवैराग्यार्थमुदीर्यते इतितद्गुरुवाक्यं तत्रोच्यते ॥ कथं भूतार्थवादरूपस्यतस्यस्वार्थेतात्पर्याभावउच्यते ॥ किञ्च प्रपञ्चस्यवस्तुतोमायिकत्वाभावेत्वदीयसंगतस्त्वद्गोष्ठीकुशलोनैतैर्वाक्यैर्वैराग्यभाक्स्यादिति परमतस्थपुरुषाणांबोधार्थंतानिवाक्यानीतिवाच्यम् ॥ नचतेषांमोक्षाधिकारस्त्वत्संमतइतितानिवाक्यानिव्यर्थान्यप्रमाणानिचस्युः तस्माच्छ्रौतवाक्यार्थोपबृंहकत्वमेवैतेषांवक्तुमुचितम् ॥

इति ॥ अत्र अस्येति प्रत्यक्षस्यजगतः सत्त्वमेवोक्त्वा नानात्वदर्शनस्यैव मायासंवरणहेतुकत्वमुक्तम् ॥ एकादशेपि (अ० २४ श्लो० १८) प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ॥ सतोऽभिव्यंजकः कालोब्रह्मतत्त्रितयंत्वहमिति ॥ एवस्थलांतरेष्वपिज्ञेयम् ॥ यथा-विष्णुपुराणेप्रथमेंऽशे समाह्यध्याये (अध्या० २२ श्लो० ५९) तदेतदक्षरंनित्यंजगन्मुनिवराखिलम् ॥ आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदिति ॥ वचनांतराणित्वाविर्भावतिरोभावनिरूपण उदाहरिष्यामः ॥ ननु एवंसति पुराणवचसांपरस्परविरोधपराहतत्वादप्रामाण्यमापद्येतेतिचेन्मैवम् ॥ मायिकत्वबोधकानांतेषां वैराग्यजननतात्पर्यकत्वेन विरोधाभावात् ॥ नच पौराणत्वाविशेषादन्यतरपक्षपातस्याशक्यत्वं शंक्यम् ॥ श्रुतिषु "ऐतदात्म्यमिदँ सर्वं तत्सत्यं" इत्यादिवाक्यशतेन सत्यताया बोधनेन मायिकत्वस्य मिथ्यात्वस्य च तत्रकाप्यश्रवणेन श्रुतिसंवादिनांस्वार्थेतात्पर्यम् ॥ तदसंवादिनामितरत्रेति कल्पनस्यैवावश्यकत्वात् ॥ अन्यथापूर्वतंत्रेस्मृतिपादे (सू० ३) "विरोधेत्वनपेक्षं स्यादसतिह्यनुमानं" इति न्यायादप्रामाण्यापत्तेः ॥ अत्रचायं ममवेदांतचिंतामणौ संग्रहः ॥ दृढाहंतापददेहंगेहादिममतास्पदम् ॥ यदासत्यंविजानीयान्नविरज्येतकश्चन ॥ वैराग्यार्थमसत्यत्वंपुराणेषुक्वचित्क्वचित् ॥ अभिप्रेत्यतिरोभावंकुत्रचित्संसृतिंतथा ॥ क्रीडामयेप्रभोरस्मिन्संयोगविगमास्पदे ॥ तिरोभाविनिनोरागः कर्तव्यः क्षणिकेवृथा ॥ तथाहि ॥ पुराणंहिमित्रसंमितं ॥ यथाहि मित्रं कथमपिबोधयित्वाऽहितवस्तुन्यरुचिमुत्पाद्य ततोनिवर्तयति तथा तदपि ॥ यथाच मित्रं कदाचिदनर्हस्थलेभुंजानं प्रति विषंभूंक्ष्वमाऽस्य गृहेभुङ्थाइतिब्रूते न तस्याविषभोजने तात्पर्यम् किंतु तत्रभोजनस्यपरित्यागएव ॥ तथाच मायिकत्वंक्वचिद्वैराग्यार्थं क्वचित्तिरोभावमभिप्रेत्य कुत्रचिच्च तन्निष्ठसंसृतिमभिप्रेत्योक्तम् ॥ यदिच केवलव्यामूढोहत्प्रहंताममतास्पदं शरीरदारागारादिकंसत्यत्वात्सार्वदिकंविजानीयात्तर्हियद्वाक्यतोधर्मेइतीतरस्थितोनमन्यते-तस्यनिवारणंजनइतिन्यायान्नैव विरज्येत प्रत्युत तदेवाधिकतरमभिनिविशेत ॥ मायिकत्वंविवर्तत्वंस्वप्नाभत्वं वा श्रुत्वातु तत्रविरज्यमानः भगवत्सेवातच्छ्रवाणादौयतमानः सर्वस्यब्रह्मरूपतांश्रुत्वा ब्रह्मणएव तत्तद्रूपत्वात्सर्वत्रसत्यतांसम्यग्विजानीयात् ॥ असत्येवर्त्मनिस्थित्वाततः सत्यंसमीयतइतिन्यायात् ॥ किंच सत्यस्यापिप्रपंचस्य पराभिध्यानादाविर्भावतिरोभावौतु भवतएव ॥ तथाच सत्यत्यंताभीष्टमपि दारादिकं प्राप्तेतिरोभावकाले क्षणमपि नैवावतिष्ठते ॥ अतस्तिरोभावमभिप्रेत्यापि तथावचनं ॥ यथाराज्ञास्वेच्छयाऽधिकारविशेषेस्थापितंममैवायंग्रामादिरित्यभिमत्याप्रमाद्यंतंप्रति तन्मित्राणांअयंतवपूर्वंनासीन्नापिपरतः स्यात् मध्येपिस्वप्नइवैवायंविभवइतिवचनं ॥ एवंच यथामायिकाआम्रादयोविवर्तारजतादयः स्वप्नसमृद्धयश्चमिथ्यात्वाच्चिरंनानुभूयंते ॥ तथेदमपितिरोभावादित्यल्पकालिकानुभवविषयत्वादिदंमायिकमुच्यते ॥ क्रौर्यादिमत्त्वात्सिंहोमाणवकइव ॥ तथादेहगेहादिप्रपंचेऽनुभूयमानमहंताममतारूपं स्वप्नमायामनोरथसब्रह्मचारिणंसंसारं मृषाभिप्रेत्य तदाश्रयस्यकायनिकायमुखस्य मायिकतादि प्रतिपाद्यते

वैराग्यार्थं ॥ देशवर्तिमनुष्याणांसाहसिकत्वेपि कालिंग स्साहहसिकइतिवत् ॥ अतो वैराग्योत्पादनएव तेषांतात्पर्यं ॥ अतएव यत्रपरित्यागादिप्रतिपादकमवांतरप्रकरणम् ॥ तत्रैवतथोच्यते ॥ तथा एकादशस्कंधेसप्तमाध्याये त्वंतुसर्वंपरित्यज्यस्नेहंस्वजनवंधुष्वि- त्याद्युपदिशताभगवता विद्धिमायामनोमयमित्याद्युक्तम् ॥ एवं कानिचिदवांतरप्रकरणानि तादृशवचसांमायिकत्वं पुराणेष्वितिकारिकावरण भंगेश्रीपुरुषोत्तमचरणैर्दर्शितानि ॥ तयादिशाऽन्यत्रापिनिर्णेयं ॥ (तत्तुविदुषांसुविदित) मितिनिष्ठांतप्रयोगस्तु चिंत्यः ॥ यत्तु (कथंभूतार्थवादरूपस्यतस्यस्वार्थेतात्पर्याभाव) इति ॥ तत्स्वग्रंथास्मरणात् ॥ शंकराचार्यैरुपनिषद्भाष्येषु तत्रतत्र " त्रयोहोद्गीथेकुशलाबभूवुः ॥ उशस्तिरहचाक्रायण इभ्यग्रामेप्रद्राणकउवास ॥ भृगुर्वैवारुणिः " इत्याद्याख्यायिकानां भूतार्थवादरूपाणां स्वार्थे तात्पर्याभावस्य दर्शितत्त्वात् ॥ अस्माकंतु ॥ विषयतारूपप्रपंचस्यमिथ्यात्वान्न तेषांस्वार्थेतात्पर्याभावोऽपि ॥ स्पष्टं चेदं ऋतेर्थमित्यादिस्थलेषु सुबोधिनीतत्प्रकाशयोः ॥ यच्च (त्वत्संगतस्त्वद्गोष्ठीकुशलोनैतैर्वाक्यैर्वैराग्यभाक्स्या) दित्यादि तन्न ॥ सत्यत्वेपि तिरोभावशालित्वात्प्रथमस्कंधादिषु यथाक्रीडोपस्कराणांसंयोगविगमाविह ॥ इच्छ- याक्रीडितुः स्यातांतथैवेशेच्छयानृणामित्यस्मदिच्छानधीनसंयोगविगमास्पदत्वाच्चास्मत्संग- तानां सत्यत्वां जानतामपि सुखेन वैराग्यसिद्धेः ॥ तर्हिवैराग्यार्थमपितथाकथनंकिमर्थ- मितिचेत् सुदृढसंसारासक्तिसमेधितदुरपोहव्यामोहभाजांमंदाधिकारिणांतथोपदेशमंतरा तदसिद्धेरुचितमेव मित्रवत्तथाकथनमितिदर्शितंप्राक् ॥ अतोनवाक्यानांवैयर्थ्यमप्रामा- ण्यंवा ॥ तस्मान्नतेषांश्रुत्युपबृंहकत्वं ॥ श्रुतिषुतदभवात् ॥ एवंपरतानंगीकारे श्रुतिस्मृति- पुराणानांविरोधोयत्रदृश्यते ॥ तत्रश्रुतिर्वलिष्ठास्याद्द्वयोर्द्वैधेस्मृतिर्वरेतिलघुव्यासस्मरणा- द्व्यवस्थांतरापत्तेः ॥

किंचासतोहेतुत्वादर्शनान्नासतोऽज्ञानस्यजगद्धेतुत्वंसंभवति ॥ नच मायायाअसत्त्वंनांगीक्रियते नासदासीदित्यादिश्रुतेरितिवाच्यं ॥ नासदासीदितिश्रुतेर्मायायाअसद्विलक्षणत्वप्रतिपादनपरत्वे माना- भावात् ॥ ननु मायायास्तत्कार्यस्यचशुक्तिरजतस्यसत्यत्वेबाधानु- पपत्तिः ॥ नहिसत्यस्यवस्तुतोबाधःसंभवति ॥ त्रिकालाबाध्यस्यैव सत्यत्वात् असत्यत्त्वेच शशशृंगादिवन्नप्रतीयेत ॥ शुक्तिरज- तादिकंचप्रतीयते ॥ शुक्तिसाक्षात्कारेणतदवच्छिन्नचैतन्यसाक्षात्का- रेणबाध्यतेऽतः सदसद्भ्यामनिर्वचनीयमेव एवं मायापि नसद्रूपा नाप्यसद्रूपा किंत्वनिर्वचनीयैवेति चेन्न ॥ यदि शुक्तौ रजतमुत्पद्यत इत्यसत्संमतंस्यात्तदा तस्यसत्यत्वासत्यत्वयोरसंभवं प्रदर्श्य परि- शेषादनिवर्चनीयत्वं साधयित्वा मायायां तादृश्यां तेनानिर्वचनीय- त्वप्रतिपादनं स्यात्तदेव नसंभवति ॥ शुक्तौरजतोत्पादकसामग्र्य- भावेन तदुत्पत्तेरसंभवात् ॥ नच सादृश्यदर्शनादिसध्रीचीनाऽविद्या- तदुत्पादिकेतिवाच्यं ॥ आपणस्थरजतस्यापि त्वन्मतेऽविद्याजन्यत्व-

स्वीकारेणास्याप्यविद्याकार्य्यत्वेनाविशेषात्तद्रजतवदस्याप्यर्थक्रिया-कारित्वापत्तेः ॥ नच तस्यमूलाविद्याकार्य्यत्वं शुक्तिरजतस्य च तूला-विद्याकार्य्यत्वमितिविशेषइतिवाच्यं ॥ वेदबाह्यायास्तादृशकल्प-नायाअनादरणीयत्वात्स्वप्नस्यापि नार्थक्रियाकारित्वं ॥ ननु यदि स्वप्नस्यार्थक्रियाकारित्वंनस्वीक्रियते तदा यदाकर्मसुकाम्येषुस्त्रियं स्वप्नेषुपश्यति समृद्धिंतत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने इत्यादिश्रुति-विरोधइतिचेन्न ॥ तत्रस्वप्नेषुपश्यतिस्वप्ननिदर्शने इतिकथनेन तादृशस्वप्नज्ञानस्यैव समृद्धिहेतुत्वं प्रतीयते ॥ नतुस्वप्नस्य ॥ ज्ञानस्य-चसत्यत्वात्ततएवसत्यसमृद्धेःसंभवःइत्थं च नासतःसद्धेतुत्वं नापि श्रुतिविरोधः

सहस्राक्षे *यत्तुअसतइत्यादिं अद्वैतसिद्धौस्थितमित्यंतं भागं दूषयंति ॥ किंचास-तइत्यादिना नापिश्रुतिविरोधइत्यंतेन ॥ अत्रायंभावः ॥ अज्ञानस्यासत्त्वेसज्जगद्धेतुत्वं न युक्तंश्रुत्यामायायाः सदसद्रूपतायाअसिद्धौ युक्त्यैव तत्सिद्धिमाशंकते ॥ नन्विति ॥ शुक्तिसाक्षात्कारेणेति ॥ चैतन्यसाक्षात्कारेसौहेतुः ॥ तादृश्यांतेनेति ॥ रजतवत्सबाधायां प्रतीतिविषयं च तेन परिशेषेण अत्रायंभावः अज्ञानस्यासत्वेसज्जागद्धेतुत्वंनयुक्तं ॥ "कथ-मसतः सज्जायेत" इतिश्वेतकेतुविद्यायांश्रवणात् ॥ जगत्सत्तात्विहसदित्युक्त्यासिध्यति ॥ त्वमेकएवास्यसतः प्रसूतिः । सतोभिव्यंजकः कालइत्याद्युपबृंहणाच्च ॥ अज्ञानस्यसदसत्त्वां-गीकारेपि नेष्टसिद्धिः ॥ त्वन्मते सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयस्यापिशुक्तिरजतादेरर्थक्रिया-कारित्वाभावात् ॥ नहि तेन रजतेन पात्रभूषणादि शक्यं कर्तुं ॥ तथानाज्ञानादपिकार्यं निष्पद्येत ॥ किंच तस्मिन्नसत्वांशेन अद्वैतस्येव सत्वांशेन द्वैतस्यापि सार्वदिकत्वमापद्येत॥ तथाच स्वमतहानिर्भेदाभेदवादप्रवेशश्च ॥ नापि ब्रह्मातिरिक्ताऽनाद्यविद्याबोधिका काचिच्छ्रुतिरस्ति ॥ कुतस्तरां तस्याः सदसत्त्वबोधिकासा ॥ नच नासदासीदितिश्रुतिस्तथा शंक्या ॥ तस्याः सृष्टेः पूर्वंस्थूलसूक्ष्मकार्यस्यकारणात्पृथक्सत्त्वनिषेधमात्रपरत्वात् ॥ इदंहि वाक्यं तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टकेऽष्टमप्रपाठके नवमानुवाकेपठ्यते "नासदासी-न्नोसदासीत्तदानींनासीद्रजोनोव्योमापरोयत् ॥ किमावरीवः कुहकस्यशर्मन्नभः किमासी-द्गहनंगभीरम्" ॥ नमृत्युरमृतंतर्हिन । रात्रियाअन्हआसीत्प्रकेतः । आनीदवातंस्वधया तदेकं । तस्माद्धान्यंनपरःकिंचनास । तमआसीत्तमसागूढमग्रेप्रकेतंआनीदवानंस्वधयात-देकंतस्माद्धान्यंनपरः किचनासतम आसीत्तमसागूढमग्रेप्रकेतं सलिलꣳसर्वमाइदम् । अर्थस्तु तदानीं सृष्टेः पूर्वं न असत् सूक्ष्मं कार्यं आसीत् ॥ नो सत् स्थूलं कार्यं कारणं

---

* यत्त्वसतोहेतुत्वदर्शनान्नासतोऽज्ञानस्यकार्यंजगत्सम्भवतीत्याह ॥ तन्नयुक्तम् ॥ अज्ञानस्यासत्त्वानङ्गीकारात् ॥ नासदासीदितिश्रुतेः ॥ सद्विलक्षणस्यतुकूटकार्षापणस्वप्नादेर्हे-तुत्वंदृष्टम् ॥ अतएवमिथ्याभूतस्वप्नहेतुत्वपरा यदाकर्मसुकाम्येषुस्त्रियंस्वप्नेनुपश्यति ॥ समृद्धिं-तत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने इतिश्रुतिःसंगता ॥ विस्तरेणचैतदद्वैतसिद्धौस्थितम् ॥

वा आसीत् ॥ सदेवेत्यादिश्रुतिभिः जगतः पार्थक्येन स्थित्यभावात् ॥ तदेव प्रपंचयति ॥ नासीद्रजः ॥ प्रेरकोरजोगुणोनासीत् ॥ उपलक्षणविधयात्रयोपिगुणा नासन् ॥ अथवा रजःशब्देन तार्किकप्रतिपन्नाभूतचतुष्टयपरमाणवः ॥ स्वइवरजांसिवांतीत्यादौतथादर्शनात् ॥ नो व्योम आकाशोपलक्षितसर्वभूतानां निषेधः ॥ भूताकाशस्यैवायंनिषेधो नत्वक्षरस्य ॥ अग्रे "योऽस्याध्यक्षः परमेव्योमन्" इतिश्रवणात् ॥ उपलक्षणविधया तार्किकप्रतिपन्नानि आकाशकालदिगात्ममनांसि नासन्निति वा ॥ अपरो यत् यो भौतिकप्रपंचः सोपि नासीत् ॥ एवं भूतभौतिके निषिध्य आवरकमायां निषेधति किमावरीवः किं आवृणुयात् ॥ आवरणीयाभावात् ॥ कुह कुत्र आश्रये ॥ कस्यशर्मन्कस्यसुखनिमित्तं ॥ कार्याश्रयप्रयोजनाभावात्सानासीदेवेत्यर्थः ॥ अथ तैत्तिरीयसंहिता (कां० ७ प्र० १ अनु० ५) "आपोवाइदमग्रेसलिलमासीत्" इतिश्रुत्यातदाजलमासीदितिभ्रमः स्यात् तद्वारणायाह ॥ अंभः किमासीत् ॥ गहनंप्रवेष्टुमशक्यम् ॥ गभीरं अत्यंतमगाधं अंभः किमासीत् ॥ नैवासीदित्यर्थः ॥ नमृत्युः तर्हिप्रलयकालेप्राणिनामभावात् मृत्युर्नासीत् ॥ अमृतंजीवनंनासीत् ॥ जगतस्तदानीमव्याकृतत्वात् ॥ मरणजीवनव्यवहारो नासीत् ॥ राज्याः प्रकेतः चिह्नंचंद्रनक्षत्रादिकंनासीत् ॥ अतः प्रकेतः चिह्नं सूर्यादिकंनासीत् ॥ कालज्ञापकंकिमपिनासीदित्यर्थः ॥ तर्हिकिमासीत्तत्राह ॥ आनीदवातं तत् शास्त्रप्रसिद्धं एकं अद्वितीयंस्वधयाकार्यमात्रस्यस्वशक्त्यास्वस्मिन्कारणेधारणेन अवातंवायुरहितंनिश्चलं आनीत् अचेष्टत ॥ अंतारमणात् ॥ इदमेवविरुद्धधर्माश्रयत्वं श्वासोच्छ्वासादिरूपवातंविनाप्राणनस्यचेष्टायाश्चलोकविरुद्धत्वात् ॥ एकपदस्यमुख्यार्थत्वशंकांवारयति ॥ तस्माद्धान्यपरः किंचनास ॥ तस्मात् अद्वितीयब्रह्मणः ह स्पष्टं ॥ अन्यत् भिन्नं ॥ परः परं उत्कृष्टं च ॥ किंचन किमपि ॥ न आस नैवासीत् ॥ एतेन ब्रह्मातिरिक्ताऽनाद्यविद्यादिकं तदानींप्रतिषिद्धं ॥ तथाच नाऽनया श्रुत्या तस्यअनिर्वचनीयत्वसिद्धिः ॥ "किंतदानींतस्मैसहोवाचनसन्नासन्नसदसत्" इतिसौबालश्रुत्या तदानींसदसतोपि निषेधाच्च ॥ अग्रेपि तमआसीदिति तमःशब्देन सर्वाच्छादकं ब्रह्मैव पूर्वं तदेकशब्दाभ्यामुक्तं निरूप्यते॥ आसमंतात् इदं नामरूपाभ्यां व्याकृतं सर्वंजगत् अग्रेसृष्टेः पूर्वं अप्रकेतं अप्रज्ञायमानं सलिलंकारणादविभक्ततमसा सर्वाच्छादकेन ब्रह्मणा गूढंतिरोभावितं आसीदिति तदर्थात् ॥ स्पष्टंचेदंसुबोधिनीतत्प्रकाशयोर्ग्रंथांतरेषु च ॥ नापिमूलेपूर्वपक्षे उक्तरीत्यारजतदृष्टांतेनानिर्वचनीयत्वसिद्धिः ॥ श्रौतदर्शने अश्रौतस्याज्ञानस्यतत्रसदसत्त्वस्यचानादरणीयत्वात् ॥ रजतसपक्षकानुमाने हेत्वभावात् ॥ सपक्षस्यापि पक्षे प्रवेशाच्च ॥ नापि तस्यास्तादृशरजतकारणत्वात्कारणस्य कार्यसजातीयत्वाच्चतत्सिद्धिः ॥ तूलाविद्यायाएवतत्सिद्धिप्रसंगात् ॥ गोमयवृश्चिकादौव्यभिचारदर्शनेनानैकांतिकत्वाच्च ॥ किंच शुक्तिरजतमपिनासदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं ॥ सत्यायाएवबुद्धेः प्रकृतिगुणतमसाविष्टायारजतरूपेणख्यान।त्तत्रबौद्धकल्पितमेवसत्त्वं ॥ वस्तुतस्त्वसत्त्वमेवेतिनिर्वचनात् ॥ यत् द्रव्यादिकं कल्प्यते तत्सत्ताविशिष्टमेवकल्प्यते ॥ प्रतिनियतशौक्ल्यादिविशिष्टमिवरजतादिकं ॥ नहिकल्पितेरजते शौक्ल्यंवास्तवं ॥ तथारजतादौ सर्वत्रसत्तापि न वास्तवी ॥ शशशृंगादेस्तु वाचनिक्येव-

सत्ता ॥ अतोवचसैव तथाव्यवहारः ॥ अथ शशशृंगादिकमपि स्वप्नेकदाचिद्दृश्यते इति चेत्तर्हि अत्यंतासतोप्युपलंभादुपलब्ध्यापि नरजतादेरांशिकसत्त्वसिद्धिः ॥ अज्ञानंरजतकल्पमितिचेत् कीदृक्स्वरूपकस्यसत्या बुद्धिः किमियगुणाविष्टा तदज्ञानं कल्पयतीति प्रश्नोप्युत्तरणीयः ॥ पिच आपणस्थशुक्त्यधिष्ठानकरजतयोरविद्याकार्यत्वादविशेषः प्रसज्येत ॥ मूविद्यातूलाविद्यादिकल्पनंतु तथाबोधकश्रुत्याद्यभावान्निर्मूलम् ॥ अतोऽसतोऽज्ञानस्यनहेतुत्वं ॥ नापिकूटकार्षापणवद्धेतुता शंक्या ॥ ताम्रभिन्ननिकृष्टधातुजन्ये ताम्ररससेचनादिना ताम्रमयतया प्रतीयमाने कूटकार्षापणे अशीतिगुंजामितताम्ररूपत्वाभावेपि सत्तायाअनपायात् ॥ नहि आरकुटघटितहाटकवत्प्रतीयमानमपि हेममुद्रादिकंशुक्तिरजतादिवदसत्यमितिशक्यंवक्तुम् ॥ तस्मात्सदविलक्षणस्यतस्यार्थक्रियाकारित्वं युक्तमेव ॥ अथनटेनमंत्रादिनाकल्पितंतात्कालिकमात्रव्यवहारपात्रंद्रव्यंदृष्टांतीक्रियेत तथापि तत्रमंत्रादियुक्तिरूपामायासत्या तत्कल्पितंवस्त्वेवासत्यं ॥ तथात्रमायाकल्पनहेतुः सत्यंमायांतरमापद्येत ॥ वस्तुतस्तु तत्रापिद्रव्यमिदमितिविपर्यासवृत्तिमतीसत्यामतिरेवसतोव्यवहारस्यकारणं ॥ तत्रमायिकत्वनिश्चयोत्तरंव्यवहाराभावात् ॥ एवंस्वप्नदृष्टांततोपिनहेतुता ॥ तस्यार्थक्रियाकारित्वेस्वाप्निकभोजनादिनातृप्त्याद्यापत्तेः ॥ भयादिकारणंतु सिंहादिज्ञानमेव नतुस्वाप्निकसिंहादयः ॥ वास्तवसिंहादिसन्निधानेपितदज्ञानेभयाद्यनुत्पत्तेः ॥ ज्ञानंचसत्यमित्यदोषः ॥ "यदाकर्मसुकाम्येषुस्त्रियंस्वप्नेषुपश्यति ॥ समृद्धिंतत्रजानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने" इतिश्रुतिरपि "पश्यति निदर्शन" इत्युक्त्याज्ञानमेवसमृद्धिहेतुतयावदति ॥ किंचकाम्यकर्मणामपिफलदाताभगवानेव ॥ फलमत इतिन्यायात् ॥ सएवचस्वप्नसृष्टिनिर्माता ॥ अतः सएव यथायथं तत्तत्प्रदर्शनेन तत्तत्फलंसूचयति ॥ एवमेवाभिप्रेत्य सूत्रितं भगवता तृतीयस्यद्वितीये (सू० ४) "सूचकश्चहितच्छ्रुतेराचक्षतेचतद्विदः" इतिस्वप्नस्तुनसदसद्रूपः ॥ मायामात्रंत्विति सौत्रमात्रपदविरोधात् ॥ श्रुतौ स्त्रियंस्वप्नेनुपश्यतीत्यपपाठोपन्यासस्तु पुस्तकप्रत्ययेनाध्ययनात् ॥ उक्तसूत्रे त्वद्भाष्येपिस्वप्नेष्वित्येवपाठः ॥ यत्रचच्छांदोग्येसप्तमप्रपाठके प्राणविवादादग्रे (खं० २) इदंवाक्यंपठ्यतेतत्रापितथैवपाठः ॥ विस्तरेण चैतदद्वैतसिद्धिनिरासे प्रस्थानरत्नाकरे प्रकाशादिषु च निर्णीतम् ॥

किंच "सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः कथमसतः सज्जायेत तत्सत्यं यदिदं किंच तत्सत्यमित्याचक्षते" इत्यादिश्रुतिशतैरपि सतएवजगद्धेतुत्वं प्रतीयते नासतः अतोब्रह्मणएव जगद्धेतुत्वं नमायायाः श्रुतिविरोधापत्तेः । नचसतोजगद्भ्रमाधिष्ठानतया सन्मूलत्वं जगतः संभवत्येवेतिवाच्यं । यथा "सोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्या" दित्यादिदृष्टांतानुरोधेन घटशरावादिकं प्रति मृत्तिकायाः सुवर्णस्य कटकादिकं प्रति यथोपादानकारणत्वं तथैव कार्यजातं प्रति ब्रह्मणउपादानकारणत्वस्य निश्चयेन सन्मूलाइत्यत्रापि मूलपदेन तादृशोपादानस्यैव ग्राह्यतया

भ्रमाधिष्ठानस्य च लोके लोकानुसारिणस्तवमतेप्युपादानत्वासंभवेन तादृशश्रुतिविरोधोदुर्वारएव ॥ नहिरज्जुसर्पस्य रज्ज्ववच्छिन्नंचैतन्यंरज्जुर्वा उपादानं किंत्वविद्यैवातोमायामूलाः सोम्येमाः प्रजाइतिब्रूयान्नतुसन्मूलाइति ॥ किंच मायायाजगद्धेतुत्वे " कथमसतः सज्जायेत " इतिश्रुतिविरोधापत्तिः । ननुतादृशश्रुतेः सत्वेनाप्रतीयमानात्सत्वेनप्रतीयमानंकथंजायेतेत्यर्थकत्वेन शून्यवादनिराकरणपरत्वम् ॥ नतुमायावादनिराकरणपरत्वं मायायाःसत्वेन प्रतीयमानत्वादितिचेन्न ॥ शक्त्यातादृशार्थस्यासत्सत्पदाभ्यामलाभेनवेदेनिर्मूललक्षणाकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् ॥ अतएव वाचारंभणादिपदानांवागालंबनाद्यर्थकत्वं नसंभवति ॥ लक्षणापत्तेः । यत्तु (वस्तुतस्तुएकआहुरसदेवेदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतेत्युपक्रम्य प्रवृत्तेयंश्रुतिरसद्धेतुकसत्कार्यवादंखण्डयतीतिभाति ॥ तथाच तद्वादप्राप्तसत्कार्य्यानुवादेन कारणासत्त्वनिराकरणेतस्यास्तात्पर्य्यान्नतद्विरोधः) इत्याद्युक्तं तदपिनकिंचित् ॥ मायायाः सद्भिन्नत्वेनासत्त्वस्यदुरपोहतया मायावादस्याप्यसद्धेतुकसत्कार्य्यवादतया तन्निराकरणपरत्वाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किंच त्वन्मतेजगतः सद्विलक्षणत्वेनासत्त्वा दसत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमिति भगवद्वाक्यमपि त्वन्मतनिंदापरमिति प्रतिभाति ॥ नचास्माभिर्जगतोऽसद्विलक्षणत्वस्यापि स्वीकारात्कथमस्मन्निंदापरत्वंभगवद्वाक्यस्येतिवाच्यम् ॥ सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वयोःसद्भिन्नत्वासद्भिन्नत्वरूपयोरेकत्रसमावेशो न संभवति ॥ परस्परविरुद्धत्वात् ॥

* सहस्राक्षे यत्तु षष्ठेत्यादिं सत्प्रतिष्ठत्वमस्तिइत्यंतं भागं परिहरंति ॥ किंच

---

* यत्तु षष्ठश्लोकव्याख्यायांतट्टीकाकारेण सन्मूलाःसोम्येमाःप्रजाःसदायतनाः-सत्प्रतिष्ठाः कथमसतः सज्जायेत तत्सत्यं यदिदं किंचित्तत्सत्यमित्याचक्षते इत्यादिश्रुतीरुपन्यस्य असत्यत्वेन ज्ञानंत्वासुराणामेव ॥ तथाचगीतायाम् ॥ असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरमित्युक्तं ॥ तत्र सन्मूलाइत्यादेःततोजगद्भ्रमाधिष्ठानत्वेननानुपपत्तिः ॥ प्रकृतिमात्रहेतुत्ववादेऽपितस्यभ्रमाऽधिष्ठानताऽऽश्रीयतएवेति नदोषः ॥ कथमसतः सज्जायेतेत्यस्यास्तु सत्वेनाऽप्रतीयमानात्सत्त्वेनप्रतीयमानंकथं जायेतेत्यर्थः ॥ अन्यथा वाचारम्भणंविकारोनामधेयमितिविरुध्येत ॥ वस्तुतस्तु एकआहुरसदेवसोम्येदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतेत्युपक्रम्यप्रवृत्तयेयं श्रुतिरसद्धेतुकसत्कार्यवादंखण्डयतीति भाति ॥ तथाचतद्वादप्राप्तसत्कार्यानुवादेनकारणासत्त्वनिराकरणेतस्यास्तात्पर्यान्नतद्विरोधः ॥ सदितित्वधिष्ठानाभेदमारोप्यस्याह ॥ जगतः सद्विलक्षणत्वस्वीकारेप्यसद्विलक्षणत्वस्याऽपिस्वीकारान्नभगवद्वाक्यमस्मन्मतनिन्दापरं किन्तुशून्यवादनिन्दापरम् ॥ अतएवाप्रतिष्ठमित्युक्तम् ॥ अस्मन्मतेतु जगतःप्रतिष्ठत्वमस्ति ॥

सन्मूलाइत्यादिना परस्परविरुद्धत्वादित्यंतेन ॥ अयमर्थः ॥ छांदोग्यस्याष्टमाध्यायेष्टमखंडे "सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजा" इति वाक्यं पठ्यते ॥ सर्वाइतिपदरहितपाठोपन्यासस्तु अशुद्धपुस्तकोपलंभात् स्वयं च गुरुमुखादधीतत्वाभावात् ॥ अतोपिसद्ब्रह्मैवप्रपंचस्यकारणं नतुत्वदभिमतमसत्सदसद्वा अज्ञानं ॥ यत्तु सन्मूलाइत्यादेःसतोजगद्भ्रमाधिष्ठानत्वेन नानुपपत्तिरितितदकिंचित्करं ॥ अधिष्ठानेभ्रमविषयस्य मूलत्वायतनत्वादेरभावात् ॥ बुध्यैवांतरातस्यकल्पनेन बुद्धेरेवतत्रमूलत्वात् ॥ शुक्तेरजतायतनत्वेएकेनयदातत्ररजतंकल्प्यते तदासर्वोपितत्ररजतमेवनियमेन पश्येत् नतु पश्यति अतोन सा तदायतनं ॥ रजतंकल्पयित्वाकार्यांतरपरतंत्रत्वात्स्पर्शाद्यकृत्वा गतस्याधिष्ठानासंनिधानेपि रजतबुद्ध्यनिवृत्तेश्च ॥ अतएवनतद्रजतं शुक्तौ लीयते शुक्तिनाशोत्तरमपि यदाकस्यचिदाप्तस्यमुखात्त्वयासाशुक्तिरेव दृष्टा नरजतमितिशृणोति तदैवतन्निवृत्तेः ॥ तस्माद्बुद्धिरेवरजतस्यमूलादिकं ॥ शुक्तेस्तु सादृश्यद्वारासंस्कारोद्बोधकतयैवोपयोगः ॥ किंच तत्र एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाश्रूयते ॥ नहिसाऽधिष्ठानत्वे उपपद्यते ॥ रज्जुविज्ञानेन तदधिष्ठानकानां सर्वेषां यष्टिमालाव्यालादीनां विज्ञानस्यादर्शनात् ॥ प्रत्युत तद्विज्ञानेन यष्ट्यादिविज्ञानस्य नाशएव दृश्यते ॥ तथाऽत्र सद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानं नश्येन्नतु सर्वविज्ञातं स्यात् ॥ अपिच तत्र "यथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्यात् ॥ यथासोम्यैकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयंविज्ञातंस्यात्" इत्यादिना घटकटकादिकंप्रति परिणाम्युपादानमेव मृत्सुवर्णादिकं दृष्टांतीक्रियते ॥ अतो ब्रह्मणोपि परिणाम्युपादानत्वमेव सन्मूलाइत्यादिनोच्यतइति निश्चीयते ॥ अन्यथा रज्जुभुजंगाद्येव दृष्टांतीक्रियेत ॥ अन्यच्च भुजंगादिकं प्रति तज्जातीयशुक्रशोणितादेरेवोपादानत्वादधिष्ठानस्योपादानत्वमेव नसंभवति ॥ अन्यथा घटादिर्निर्मातुकामेन मृदादिकमिव रजतादिकामेन शुक्त्याद्येवोपादीयेत नतु तत्खन्याद्यन्विष्येत ॥ नापिभुजंगादेःपूर्वकाले रज्ज्वादावभेदेन स्थितिःसंभवति ॥ अतस्तथासति तत्र "सदेवसोम्येदमग्रआसीत्" इति न वदेत् ॥ अथभ्रमात्पूर्वंरज्जुरेवासीन्न भुजंगम इति चेत्तर्हि सदेवसोम्याग्रआसीदित्येव वदेत् ॥ अपरं च तत्र (खंड ८) "यत्रैतत्पुरुषोशिशिषतिनाम" इत्युपक्रम्येदं पठ्यते "तत्रैतच्छुंगमुत्पतितंसोम्यविजानीहिनेदममूलंभविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्यक्वमूलंस्यादन्यत्रान्नादेवमेवखलुसोम्यान्नेन शुंगेनापोमूलमन्विच्छद्भिःसोम्यशुंगेनतेजोमूलमन्विच्छतेजसासोम्यशुंगेनसन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः" इति ॥ अर्थस्तु एतच्छरीरंशुंगंवटकणिकायाअंकुरइव कार्यमुद्भूतं ॥ इदं शरीररूपंकार्यं न अमूलं निष्कारणं स्यात् ॥ तर्हि तस्यक्वमूलमितिप्रश्ने अन्नादन्यत्रक्वमूलंस्यात्किंतु अन्नमेवास्यमूलं ॥ एवमेवान्नरूपेण शुंगेनकार्येण अब्रूपंमूलंकारणं अन्विछ ॥ अब्रूपेणकार्ये तेजोरूपंकारणं तेजोरूपेणचकार्येण ब्रह्मरूपं कारणमिति ॥ अत्र च शरीरान्नजलानामन्नजलतेजांसिपरिणामिकारणान्येव नत्वधिष्ठानानि ॥ अतोब्रह्मापि तादृशकारणमेववक्तव्यम् ॥ नच तेषामप्यधिष्ठानत्वं वाच्यं ॥ प्रत्यक्षविरोधात् ॥ अन्नादिज्ञाने शरीरादिनाशप्रसंगात् ॥ अधिष्ठाने कल्पितंवस्तु

इतरकल्पनस्याधिष्ठानं तदपीतरकल्पनस्याधिष्ठानमितिकल्पनायाः सुतरामशक्यत्वाच्च ॥ नहिरज्जौकल्पितेभुजंगे यष्टेःकल्पना तस्यांच मालायाःसेतिपरंपरा क्वापिदृष्टचरी ॥ सन्मूलाइत्यत्रमूलशब्दस्याधिष्ठानपरत्वादरेतुपूर्वमपि तत्परत्वं स्यात् ॥ तत्रपरिणामिपरत्वेऽत्रापितथात्वमेवसिध्येत् ॥ शुंगंच बीजस्योपादेयमेव नतुविवर्तः ॥ अतः शुंगत्वकथनादपि त्वदभिमतार्थस्यबाधः ॥ अन्यथाक्लिष्टकल्पनापेक्षया माया मूला इत्याद्येव स्पष्टंब्रूयात् ॥ मूलेरज्जवच्छिन्नचैतन्यमित्यादितु तन्मतमनुरुध्यतंप्रत्युक्तम् ॥ यश्च "कथमसतःसज्जायेते" तिश्रुतेःसत्वेनाप्रतीयमानात्सत्वेनप्रतीयमानंकथंजायेतेत्यर्थंउक्तः ॥ सोऽशक्य एव ॥ तथासति "सदेवसोम्ये" त्यत्रापिसच्छब्दः तादृशार्थकः कुतोनस्यात् ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ स्वभाष्यविरोधात् ॥ ॐतत्सदितिनिर्देशइतिगीताविरोधाच्च ॥ किंच मायायाःसत्त्वासत्त्वाभ्यामुभयथापि प्रतीतेर्जगतोपि तथाप्रतीतेश्चत्वयावाच्यतया त्वन्मते सत्त्वेनाप्रतीयमानात्सत्त्वेनप्रतीयमानं सत्त्वेनप्रतीयमानात्सत्त्वेनाप्रतीयमानंच जायतएवेति कथंजायेतेत्याक्षेपोऽसंगतः ॥ अत्रत्यमेव सच्छब्दमाश्रित्य सूत्रकृता (अ० २ पा० १ सू० १३) "सत्त्वाच्चावरस्य" इतिप्रपंचस्य सत्त्वमेव निर्णीतम् ॥ अन्यथा सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादित्येवासंदिग्धं सूत्रयेत् ॥ सूत्रस्यसंदेहवारणार्थत्वात् ॥ सर्वत्रतथार्थदुराग्रहे "सदेवे" त्यादावपि बलात्तत्प्रसक्तिः ॥ अतःशक्यार्थस्याबाधात्सूत्रादिना तथैवतात्पर्यस्य निश्चयाच्च निर्मूललक्षणा नादरणीया ॥ नाशोत्पत्तिप्रत्यक्षत्वाविर्भावतिरोभावविषयं ॥ श्रौतदर्शनेश्रुतेःप्रत्यक्षादितोबलीयस्त्वात् ॥ अन्यथाऽर्धवैनाशिकप्रक्रियाऽऽपद्येत नतु त्वदभिमतसिद्धिः ॥ वाचारंभणश्रुतिविरोधस्तु तवैव नतु ममेत्यनुपदंस्फुटीभविष्यति ॥ यच्च वस्तुतस्त्वेकइत्याहुरित्यादि तदसत् ॥ तत्र (अ० ८ खं० २) "सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ तद्धैकआहुरसदेवेदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं ॥ तस्मादसतः सज्जायत ॥ कुतस्तुखलुसोम्येवँस्यादितिहोवाच कथमसतःसज्जायेतेति ॥ सत्त्वेवसोम्येदमग्रआसीत्" इति पठ्यते ॥ संक्षेपतोऽर्थस्तु ॥ इदंपरिदृश्यमानंजगत् अग्रे सृष्टेःपूर्वं सदेव आसीत् ॥ एवकारोसत्त्वादिपक्षव्यवच्छेदार्थः ॥ एकमेवाद्वितीयं ॥ सजातीयादिभेदशून्यं ॥ तत् ह तस्मिन् कारणरूपेवस्तुनिविषये एकेअन्ये आसुराः आहुः ॥ इदंप्रतीयमानमग्रे असदेव आसीत् ॥ तस्मादसद्रूपाद्वस्तुनः सत् जगदजायत अडभावश्छांदसः ॥ तन्मतं खण्डयति ॥ तत्रासत्पदेनाभावमात्रंविवक्ष्यते ॥ सत्त्वेन प्रतीयमानमसद्वस्तु वा ॥ नाद्यः ॥ तथासति कुतस्तुखलुसोम्येवं स्यात् ॥ एवंविचित्रंजगत् कुतउत्पद्येत ॥ अभावस्यैकत्वात् ॥ अभावमात्रस्यकारणत्वायोगाच्च ॥ निरधिकरणकाभावाप्रसिद्धेश्च ॥ नद्वितीयः ॥ तथासति कथमसतःसज्जायेत ॥ असद्वस्तुतः वास्तवं सत् कथंजायेत नहिस्वाप्निकमृदः पारमार्थिकघटोभवति ॥ तस्मात्सत्त्वेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः ॥ इदमग्रे सदेवासीदितिनिश्चयः ॥ यदिकार्यस्य सत्त्वमेवेतिनाभिप्रेयात् किंतु कारणस्यासत्त्वनिराकरणमेवाभिप्रेयात् ॥ तदा सदेव सोम्येदं सत्त्वेवसोम्येदमितिपुनःपुनरिदंपदंनवदेत् ॥ किंचात्रपरमतानुवादेपि एकमेवाद्वितीयमितिसंख्यादिनिर्दिश्यते ॥ अत्यंतासति च तन्निर्देशोनघटते अतस्तन्निर्देशात्प्रातीतिकंसत्त्वमस-

दित्युक्त्याऽसत्त्वंच स्पष्टमवगम्यतएवेति त्वदभिमतं सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयंकारण-मप्यनूद्यात्रनिरस्तं भवति ॥ नत्वत्यंतासदेवकारणम् ॥ किंच कारणासत्त्वेचिखंडयिषितेपि कंठरवोक्तकार्यसत्त्वं श्रुत्यभिप्रेतं न वा ॥ नद्वितीयः सत्पदोपादानानर्थक्यप्रसंगात् ॥ उपात्तस्यापिपरित्यागेहेतोरभावात् ॥ नचारोप्यस्याधिष्ठानाभेदंसदितिपदमाहेतिवाच्यम् ॥ तथासति सदेवेत्यादावपि तथार्थमाश्रित्य मायैवगृह्यताम् तत्रनगृह्यते चेत्प्रकरणै-क्यात्तात्पर्यग्राहकाभावाच्चात्रापिनगृह्यताम् ॥ किंचकार्यस्यमायिकत्वे तेजःप्रभृतीनामी-क्षणमपि नसंगच्छेत ॥ श्रूयतेतु तत्रतत् ॥ "तत्तेजऐक्षत ता आपऐक्षंत" इति ॥ नहिरज्जौकल्पितः सर्पोहंदशेयमित्यादीक्षते ॥ ब्रह्मणस्तत्तद्रूपेणपरिणतस्यत्वीक्षणं संभवति ॥ नचेदमीक्षणं गौणं कल्प्यम् ॥ तदैक्षतेत्यत्रापिगौणतापत्तेः ॥ नचेष्टापत्तिः ॥ ईक्षत्यधि-करणविरोधात् ॥ गौणश्चेन्नेत्यादिगुणसूत्रैस्तस्याःप्रतिषेधाच्च ॥ "ऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्स-त्य" मितिकार्यसत्तातत्राभ्यस्यतइति नसत्पदार्थःक्लेशादन्यथाकल्प्यः ॥ एतत्सकलानुरो-धादाद्यश्चेद्दुडजिह्विका ॥ एवममायिकत्वेसत्येवाभ्रांतेश्वरेक्षणीयत्वम् ॥ तत्प्रवेष्टव्यत्वं च तेजःप्रभृतीनां संगच्छेत ॥ नहि गंधर्वनगरं कश्चिदपि प्रवेष्टुमीष्टे प्रविश्य च किंचित्कर्तुम् ॥ श्रूयतेतु तत्तत्र ॥ "सेयंदेवतैक्षतहंताहमिमास्तिस्रोदेवता अनेनजीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपेव्याकरवाणीति ॥ तासांत्रिवृतं त्रिवृतमेकैकांकरवाणीति" इत्यादि ॥ किंच जग-द्ब्रह्मणोर्जडचेतनतयाविलक्षणत्वात् कार्यकारणभावानुपपत्तिमाशंक्यसूत्रकारोद्वितीयस्य-प्रथमे (सू० ६) "दृश्यते" त्वितिसमाधत्ते ॥ यदि सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयामाया कारणं तादृशंजगच्च कार्यंस्यात्तर्हि व्यर्थेएव शंकासमाधाने स्याताम् ॥ अग्रेच (सू० ७) "असदितिचेन्नप्रतिषेधमात्रत्वात्" इति कारणस्यासत्त्वंनिराकरोति ॥ असदेवेद-मित्यनुवादस्यप्रतिषेधार्थतामेववक्ति ॥ यदिमायाकारणं स्यात्तर्हिव्यर्थोयंनिरासप्रयासः ॥ नचतस्याःसदसत्त्वान्नव्यर्थइतिवाच्यम् ॥ अनुवादे एकत्वसंख्यादियोगिनएवासतः ॥ कारणताबोधनेनसत्त्वेनप्रतीयमानमसदिति सुखेन लाभात् ॥ वस्तुतस्तु जगतोमायिक-त्वम् तस्याः सदसद्रूपत्वम् कार्यस्य च तथात्वं क्वापि सूत्रकृतानोक्तम् प्रत्युतासत्त्वंनिरा-कृतमेव ॥ सत्त्वमेव च समर्थितम् ॥ अतोनिर्मूलं तत्कल्पनम् ॥ यदितथास्यात्सर्वसंदेह-वारणायैवप्रवृत्तआचार्यः कथंस्पष्टंनब्रूयात् ॥ असत्यमप्रतिष्ठंतइतिभगवद्वाक्यंत्वसत्यंवदत-स्तवापि निंदांकरोत्येव ॥ नचासत्यपदमत्यंतासत्परम् ॥ मयातुप्रातीतिकसत्तायाअंगीकारान्न-मन्मतस्यनिंदापरंतत् किंतु बाह्यमतस्यैवेति वाच्यम् ॥ प्रतीतेः स्वीकारेणप्रातीतिकसत्ता-याबाह्यमतेप्यनपायात् ॥ किंचैवंसति यत्रपुराणेषुवैराग्यार्थंपुरुदुःखदुःखत्वादिकथन-पुरःसरमिदंजगदसत्स्वरूपमित्युच्यते ॥ तत्राप्यसत्पदस्य तथात्वमाश्रित्य बाह्यमतस्य पुराणसंमतत्वं कुतोनब्रूषे ॥ केवलमसदितिकथनेपि स्वाभिमतार्थपरतां च कुतःकल्पयसि ॥ यदि च तादृशपुराणस्थलेष्वसदसत्यादिपदानां त्वदभिमतार्थकता स्वीक्रियते तर्ह्यत्रापि स्वीक्रियताम् ॥ नचाप्रतिष्ठत्वस्यास्वीकारादत्र चतथाकथनान्नेदंमन्मतपरमितिवाच्यम् ॥ तत्रतेआसुराः जगदसत्यमाहुः ॥ अप्रतिष्ठमाहुः ॥ अनीश्वरमाहुरितियोजनायाः प्रती-

त्याऽन्यथासमाप्तपुनराप्तिप्रसक्त्या च अन्यतमकथनेप्यासुरत्वस्य सिद्धेः ॥ अन्यथाकार्य-दशायां तत्सत्तांगीकारेण देहादेरसद्विलक्षणत्वं भूतचतुष्टयस्य नित्यत्वं तत्र देहादेः प्रतिष्ठां च स्वीकृत्य अनीश्वरत्वमात्रं वदंतश्चार्वाकाः कथंचित्सत्तादिकं वदंतो बौद्धभेदाश्च नासुराः स्युः ॥ किंच न सप्रतिष्ठत्वमपि त्वन्मते शक्यवचनम् ॥ बौद्धरजतादेः शुक्त्यादौ लयस्य प्राङ्निराकृतत्वात् ॥ एवमसत्याप्रतिष्ठपदयोरिदानीं त्वयोच्यमानार्थकतायाः असंभवादेव शंकराचार्यैः "असत्यंयथावयमनृतप्रायास्तथाइदंजगत् सर्वं असत्यं अप्रतिष्ठंच ॥ नास्तिधर्माधर्मौप्रतिष्ठा ॥ अतः अप्रतिष्ठ" मितिव्याख्यातम् ॥ मधुसूदनसरस्वती-श्रीधरस्वामिप्रभृतिभिश्च असत्यपदं नास्ति सत्यं वेदादिकं प्रमाणमत्रेति विवृतम् ॥ अप्रतिष्ठपदं च तथैव व्याख्यातम् ॥ अतस्त्वदुक्तिर्भाष्यादिस्वग्रंथविरुद्धा ॥ वस्तुतस्तु तथार्थोपि न संभवति ॥ तथासत्यप्रमाणमधर्ममिति अवेदमनदृष्टंतइतिवा स्पष्टं वदेत् ॥ सत्यशब्दस्य वेदादौ प्रतिष्ठा शब्दस्य धर्माधर्मयोश्च नियतशक्तेरभावान्न तथाव्याख्यानं सर्वैरादर्तुं शक्यम् ॥ यथा श्रुतार्थेपि तन्मते सर्वप्रपंचस्य मिथ्यात्वे तदंतर्गतवेदधर्माधर्माणामपि मिथ्यात्वस्य स्वतः प्राप्तेश्च ॥ अतएव तथावादिनस्तव तथार्थेप्यनिस्तारः ॥ ईश्वरस्यापि मायिकत्वांगीकाराच्च ॥ किंच वाक्यस्य स्वमतपरतावारणाय कल्प्यमानं जगतः सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वमपि न शक्यं वक्तुम् । असच्छब्दप्रवृत्तेः स्वप्नविवर्तादिषु प्रसिद्धत्वेन विवर्ततयाऽभिमते जगत्यसद्विलक्षणतायाअशक्यवचनत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकानुयोगितावच्छेदकयोरैक्यानुपपत्त्या सद्भेदासद्भेदयोरेकत्र समावेशायोगाच्च ॥

नचजगतःसत्यत्वे "वाचारंभणंविकारोनामधेय" मित्यादिश्रुतिविरोधः तस्य जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनपरत्वात् । विकारोघटादिर्वागालंबनमात्रंयतोनामधेयं विकारः नतुनामातिरेकेण विकारोस्तीतिमृत्तिकैव सत्यं घटादिर्मिथ्यैवेति यथा तथापरमकारणं ब्रह्मैव सत्यं तद्भिन्नंकार्यजातं मिथ्यैवेत्यभिप्रायादितिवाच्यम् ॥ जगतोमिथ्यात्वे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तन्नसिद्ध्येत् सत्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यासंभवात् ॥ अपिच कारणत्वबोधकश्रुतीनांसर्वस्यात्मत्वब्रह्मत्वबोधकश्रुतीनां चानुरोधेन कार्यस्य कारणानन्यत्वेसिद्धे "ऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्य"मित्यत्राप्यणिमपरिचायनार्थस्यसर्वस्यैव सन्निहिततयातत्पदेन परामर्शात्तस्यैव सत्यत्वं विधीयते ॥ सर्वगतमेवचैकत्वमनूद्यत इतिमंतव्यम् ॥ अन्यथा सआत्मासत्यमित्येवं पठेत् ॥ (नच नानात्वदर्शननिंदया तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरितिवाच्यम्) तस्याश्चक्षुषश्चक्षुरित्यादिनाब्रह्मस्वरूपमुपक्रम्य पठितत्वेन ब्रह्मस्वरूपइंद्रियादिमत्तया जीवदेहवन्नानात्वस्यैव मिथ्यात्वं सिध्यति ॥ नकार्यनानात्वस्येति ॥ नचानादिकालप्रवृत्ताऽविद्यावशाद्भेदप्रतिभास इति वाच्यम् ॥ अस्यभेदस्य ब्रह्मेच्छया प्रतिभाससंभवेऽविद्या-

कल्पितत्वकल्पने प्रमाणाभावात् ॥ तादृशभेदस्याप्यविद्याकल्पितत्वे ब्रह्मणोपि जीवतौल्यापत्तेः ॥ तस्माद्वाचारंभणश्रुतीनां न जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादनपरत्वम् ॥ यत्तु ननु योविकारः पृथुबुध्नोदरादिः सवाचारंभणः वाचिकक्रियात्मकोनतुकारणाद्यक्तिभेदापादकः यथा सुप्तउत्थिते उपविष्टे च पुरुषे इत्यादिनाऽस्मन्मतमनूद्य नतु कारणादित्यर्थस्य लक्षणां विनावाचारंभणशब्देनाबोधात् नामधेयपदस्य कारणस्यैव नामधेयमित्यर्थोपि नाध्याहारमंतरासंगतइत्यादिदोषापादानं तदपि परमतस्वमताज्ञानपूर्वकमेव ॥ वाचारंभणमित्यस्यास्मन्मतेऽयमर्थः योविकारः सवाचारंभणं यदारभ्यते तदारंभणं कृत्यल्युटोबहुलमिति कर्मणिल्युट् वागारब्धमित्यर्थः ॥ नामधेयं कारणस्यैव नामधेयम् ॥ इदंत्वर्थलब्धम् ॥ कारणस्यैव तत्रैकेन मृत्पिंडेनेत्यादिना प्रकृतत्वात्कारणमेव तत्तदर्थक्रियासिद्ध्यर्थंतेनतेन नाम्ना व्यवह्रियतइतिकारणादभिन्नं कार्यं ननु स्वेनरूपेण कारणाद्भिन्नं तदाह मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ॥ अत्र कारणादभिन्नमित्यादिना त्वभिप्रायवर्णनं नतु पदार्थवर्णनम् ॥ येनलक्षणांविनेत्यादिदोषः स्यात्तादृशार्थोपिलक्षणांविना नसंभवतीति यद्युच्यते तदाभवन्मतेपि तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइति सूत्रभाष्ये "यथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्य" मित्यस्यव्याख्याने "यतोवाचारंभणंविकारोनामधेयं वाचैवकेवलमस्तीत्यारभ्यते विकारोघटः शरावउदंचनं चेति ॥ नतु वस्तुवृत्ते न विकारोनाम कश्चिदस्ति नामधेयमात्रंह्येतदनृत "मिति व्याख्यानेपि वाचैव केवलमारभ्यत इत्यर्थस्य वाचारंभणमित्यत्रैवकाराभावेन लक्षणामध्याहारं वा विना असंभवात् ॥ एवं नतु वस्तुवृत्ते न विकारोनामकश्चिदस्तीत्यर्थोपिलक्षणादिकं विना न संभवतीति ॥ तत्र तात्पर्यवर्णनंचेत्तुल्यमत्रापि ॥ यच्च (कारणमेवहीत्यादित्वसंगतमेव मृदोघटइतिकथनेनजलाहरणासिद्धे) रित्युक्तम् तदभिप्रायाज्ञानात् ॥ तत्र कारणमेवहि तत्तदर्थक्रियानिष्पत्त्यर्थं घटशरावादिनान्मा व्यवह्रियतइत्युक्तम् ॥ एवंच प्रामाणिकैः केवलेमृत्पिंडे घटइति व्यवहारोनक्रियते ॥ येन जलाहरणसिद्धिः स्यात् दोषदूषितस्य कस्य चिद्व्यवहारस्तु नार्थक्रियाकारकः शुक्तौ रजतव्यवहारवत् ॥ प्रामाणिकानां व्यवहारस्त्ववस्थाविशेषएव भवति तदार्थक्रियापि भवत्येवेति न कोपि दोषः ॥ अवस्थाविशेषस्यैवकार्यत्वात् अन्य-

तरस्यान्यतरं प्रति हेतुत्वकथनमप्यसंगतमेव ॥ कार्यस्य मिथ्यात्वेनामधेयपदेतिपदयोर्वैयर्थ्यं दुरुद्धरमेव ॥ वाचारंभणंविकारोमृत्तिकैवसत्यमित्यनेनैवार्थसिद्धेः ॥ यदप्यनन्यत्वशब्दार्थस्तु अन्यत्वाभावोनतुतादात्म्यम् ॥ प्रमाणाभावादित्याद्युक्तं तदप्यन्यत्वशब्दार्थाज्ञानात् ॥ अन्यत्वंहिभेदः सच तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तदभावश्चतादात्म्यरूपएव भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वात् ॥ अत्यंताभावाभावस्यच प्रतियोगिरूपत्वात् अतएवसंयोगिभेदाभावः संयोगस्वरूपएवेतिकथनमपि तार्किकाणां संगच्छते संगच्छते च प्रतियोगितावच्छेदकेनान्योन्याभावस्य प्रतियोगिना सह चात्यंताभावस्य विरोधः ॥ इदं च सिद्धांतलक्षणेभेदाव्याप्यवृत्तित्वप्रसंगे "तद्धर्मावच्छिन्नभिन्नभेदस्य तद्धर्ममात्रपर्यवसायितया कपिसंयोगिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोगस्य मूलवृत्तित्वविरोधः नहि घटभिन्नभेदोघटत्वादतिरिच्यते अवश्यक्लृप्तघटत्वेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनायां प्रमाणाभावात् ॥ अन्यथा सर्वत्राभावस्याभावोतिरिक्तएवकल्प्येते" त्यादिना दीधितिकारैःस्पष्टमेवोक्तम् ॥ नच तैस्तद्धर्मावच्छिन्ने भिन्नभेदएव तद्धर्मस्वरूपउक्तोनतु तद्धर्मावच्छिन्नभेदात्यंताभावइति कथं तादात्म्यावच्छिन्नभेदात्यंताभावस्य तादात्म्यरूपत्वमिति वाच्यं धर्मिभेदस्य धर्मात्यंताभावानतिरिक्तत्वात्समनियताभावानामैक्यात्तादात्म्यावच्छिन्नभिन्नभेदस्तादात्म्यावच्छिन्नभेदात्यंताभावएव सच तादात्म्यरूपएवेत्यवश्यक्लृप्तेन तेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पने गौरवस्यैव बाधकत्वादिति (नतुतादात्म्यं प्रमाणाभावा)दित्यसंगतमेव लाघवरूपप्रमाणस्यसत्वात् (सचकार्यस्यमिथ्यात्वा) दित्यप्यसंगतम् ॥ कार्यस्य मिथ्यात्वे तत्र सदन्यत्वाभावोनसंभवति ॥ मिथ्यासदित्यप्रतीतेः ॥ मिथ्या सन्नेतिप्रतीतेश्च ॥ मिथ्यात्वे तुकार्यस्य सदन्यत्वमेव नत्वन्यत्वाभाव इति तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइति सूत्रविरोधो दुरुद्धरएव ॥ तस्मात्कार्यस्य सत्यत्वमेव ॥ भेदादीनामप्यसन्मतेनासत्वमिति (कार्यस्यासत्वेपि कारणस्य सत्वं तु त्वन्मते भेदादेरसत्वेपितत्कारणस्य यथा सत्वं तथा बोध्य) मिति दृष्टांतप्रदर्शनमप्यसंगतमेव ॥ यश्च (किंचस्वानन्यावयवविन्यासान्यतद्भिन्यासांतरानन्यस्ये)त्यादि प्रलापः सत्वसन्मताज्ञानकृतत्वादुपेक्ष्यतः तादृग्विन्यासानां कल्पितत्वेः प्रमाणाभावाच्च ।

सहस्राक्षे * तद्वाक्यस्येत्यादिं भेदाभावइतिबोध्यमित्यंतं भागं निराकुर्वंति ॥ न च जगतइत्यादिना ॥ प्रमाणाभावाच्चेत्यतेन ॥ जगतोमिथ्यात्वइत्यादि ॥ अयं भावः ॥ तन्मिथ्यात्वे वाचारंभणश्रुतेस्तात्पर्यमित्यशक्यकल्पनम् ॥ तथासति उपक्रमे "उततमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञातंविज्ञातमिति" इति एकश्रवणमननविज्ञानैः सर्वस्य श्रवणमननविज्ञानानि सिध्यंतीति प्रतिज्ञा विरुध्येत ॥ सत्यवस्तुज्ञानेन मिथ्यावस्तुज्ञानस्यायोगात् ॥ नहि रज्जुज्ञाने सर्पमालादयः सर्वे ज्ञाता भवंति ॥ प्रत्युत तज्ज्ञाने सर्पादिज्ञानं नश्यत्येवेति विवर्तवादे एकविज्ञानेन सर्वस्याप्यविज्ञानमेवापद्यते ॥ ब्रह्मज्ञानोत्तरं त्वन्मते प्रपंचस्य विलयात् ॥ तदाप्यविलये कदापि न विलयः स्यात् ॥ यदा च सर्वं ज्ञायते तदा नैकज्ञानम् ॥ अतः प्रतिज्ञाविरोधस्त्वन्मते सुस्थः ॥ अपिच "तस्माद्वाएतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ॥ यतोवाइमानि भूतानि" इत्यादिकारणत्वबोधकश्रुतीना "मिदंसर्वंयदयमात्मा ॥ सर्वंतंपरादाद्योन्यत्राऽऽत्म-

---

* तद्वाक्यस्यजगत्सत्यत्वपरत्वेतु वाचारम्भणश्रुतिविरोधः ॥ ननु योविकारः पृथुबुध्नोदरादिःसवाचारंभणःवाचिकक्रियात्मकोनतुकारणाद्व्यक्तिभेदापादकः ॥ यथासुप्तउत्थित उपविष्टेच पुरुषेऽवयवविन्यासभेदोनपुरुषभेदोऽतोनामधेयं कारणस्यैवनामधेयं कारणमेवहितत्तदर्थक्रियानिष्पत्यर्थं घटशरावादिनाम्नाऽऽहूयतइतिकारणादभिन्नंकार्यंतदा मृत्तिकेत्येवसत्यम् ॥ अन्यथा कार्याभावेन ब्रह्म कस्य कारणंस्यात् ॥ कारणत्वाभावेकारणत्ववादिकायतोवाइत्यादिकाःश्रुतयोविरुद्ध्येरन् ॥ यदिविकारेवाङ्मात्रतामभिप्रेयाद्वाचारम्भणं विकारोमृत्तिकैवसत्यमितिवदेत् ॥ तावतैवकार्यस्यमिथ्यात्वसिद्धेः ॥ वदतितु नामधेयपदेतिपदाभ्यांघटितम् ॥ तेनकारणादभिन्नकार्यमितितात्पर्यादुक्तएवार्थः ॥ किञ्च वाचारम्भणमितिवाक्यमुपक्रम्याऽग्रे कथमसतःसज्जायेतेतिसदेवसौम्येदमग्रआसीदिति पठितम् ॥ अतएव सूत्रकारइमामेवश्रुतिं विषयीकृत्य तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यइत्यब्रवत् ॥ अर्थस्तुवाचारम्भणमित्यादिशब्देभ्यस्तदनन्यत्वंकारणानन्यत्वंकारणादभिन्नत्वंबोध्यतइति ॥ अत्रादिपदेनेतिपदं नामधेयपदं सदेवेत्यादिवाक्यानि गृह्यन्तेइतिचेन्न ॥ नतुकारणादित्यर्थस्य लक्षणांविनावाचारम्भणशब्देनाऽबोधात् ॥ नामधेयपदस्यकारणस्यैवनामधेयमित्यर्थोऽपिनाऽध्याहारमन्तरासंगतः ॥ कारणमेवहीत्यादित्वसंगतमेव मृदोघटइतिकथनेनजलाहरणासिद्धेः ॥ तस्माद्वाचारम्भणंविकारइत्यत्रान्यतरस्यान्यतरंप्रतिहेतुत्वम् ॥ इतिशब्दस्यपूर्वत्रान्वयेनइतिमृत्तिकैवेतिव्याख्येयम् ॥ अतोनपदद्वयवैयर्थ्यम् ॥ सूत्रआदिपदेनैतदात्म्यमिदंसर्वमित्यादिकारणाभेदबोधकं नेहनानास्तीत्यादिचगृह्यते ॥ अनन्यत्वशब्दार्थस्तुअन्यत्वाभावोनतुतादात्म्यम् ॥ प्रमाणाभावात् ॥ सचकार्यस्य मिथ्यात्वात् ॥ अतएवारम्भणशब्दादिभ्यइत्युक्तं नतुसच्छब्दादिभ्यइति ॥ कार्यस्याऽसत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वंतुत्वन्मतेभेदादेरसत्त्वेपितत्कारणस्ययथासत्त्वंतथाबोध्यम् ॥ किञ्चस्वानन्यावयवविन्यासान्यतद्विन्यासान्तरानन्यस्यस्वतोऽनन्यतायाअयुक्तत्वेनावयवविन्यासभेदोनपुरुषभेदइत्यप्यसंगतम् ॥ अतस्तत्रापितादृग्विन्यासानांकल्पितत्वेनैवपुरुषभेदाभाव इतिबोध्यम् ॥

नःसर्ववेद ॥ सर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलान् ॥ तदात्मानँ स्वयमकुरुत " इत्यादीना-
मात्मत्वब्रह्मत्वबोधकश्रुतीनां चानुरोधेन कार्यस्यकारणानन्यत्वमेव सिध्यति ॥
मिथ्यात्वे तु ताः पीड्येरन् ॥ मिथ्यासत्यवस्तुनोरैक्यायोगात् ॥ किंच तत्रैव " सयएषो-
णिमैतदात्म्यमिदँ सर्वंतत्सत्य " मितिसन्निहितंकार्यं तच्छब्देन परामृश्य तस्य-
सत्यत्वमसंदिग्धं श्राव्यते ॥ वाचारंभणवाक्यार्थस्त्वनुपदं वक्ष्यते ॥ बृहदारण्यके
नानात्वदर्शनस्यनिंदातु जीवब्रह्मणिदेहेंद्रियादिविभागदर्शनस्यैव नतु कार्यदर्शनस्य ॥
वामदेवादिनांब्रह्मविदां कार्यदर्शनश्रवणात् ॥ मिथ्यात्वे च ब्रह्मणः कारणत्वमपि न स्यात् ॥
ब्रह्मणा अविद्ययैव कार्यंकल्पितमिति कथने तु जीवतौल्यमज्ञत्वापादकं प्रसज्येत ॥
विस्तरेण चेदं सर्वमुपादयिष्यते ॥ यच्च (श्लो० ४१) पूर्वावस्था तुमृद्रूपाघटावस्था-
ततोऽभवत् ॥ घटोपिमृत्तिकारूपोलयेपश्चाच्चमृत्तिकेतिमार्तंडकारिकाटीकास्थं लेखं यथा-
कथंचिन्ननुयोविकारइत्यादिनाऽनूद्य नतुकारणादित्यादिपदद्वयवैयर्थ्यमित्यन्तं प्रकृतश्रुति-
वाक्यार्थविषयकमुक्तं तदसत् ॥ तत्रहि एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञोत्तरं " कथं-
नुभगवःसआदेशोभवती " तिश्वेतकेतुनापृष्टे " यथासौम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वं मृण्मयं-
विज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् ॥ यथासोम्यैकेनलोहमणिना-
सर्वंलोहमयंविज्ञातँ स्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंलोहमित्येवसत्यम् ॥ यथासोम्यैकेन-
नखनिकृन्तनेन सर्वंकार्ष्णायसंविज्ञातँ स्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंकृष्णायसमित्येवसत्यं
एवँ सोम्यसआदेशोभवतीति " इत्युद्दालकआह ॥ अत्रएकविज्ञानेनसर्वविज्ञानं
कथंस्यादिति शंकावारणाय दृष्टांतमुखेन प्रवृत्तेनिरूपणे जगन्मिथ्यात्वं विवर्तवादश्च नैव
घटते ॥ उक्तदिशाप्रत्युतप्रतिज्ञायाभंगप्रसंगात् ॥ विवर्तदृष्टांतानामस्पर्शात् ॥ परि-
णामिदृष्टांतानामेवोपादानाच्च ॥ अत्र च कारणस्य साकारत्वद्योतनायैव पिंडमण्यादि-
शब्दग्रहणम् ॥ अन्यथा एकयामृदेत्याद्येव वदेत् ॥ तथाचायंवाक्यार्थः हेसोम्य
यथा एकेनकेवलेनमृत्पिण्डेन अर्थाद्विज्ञातेनसता सर्वमशेषं मृण्मयं मृत्कार्यं विज्ञातं
स्यात् ॥ घटाद्यवस्थायां मृत्पिण्डविशेषत्वानपायात् ॥ तदेवोपपादयति ॥ वाचारंभण-
मिति ॥ आरभ्यत इत्यारंभणं मुखनासिकावचनइत्यादिवद्बाहुलकात्कर्मणिल्युट् ॥ यो
विकारःकार्यावस्थायां पृथुबुध्नोदरत्वादिदर्शनमूलककारणत्वप्रतिषेधरूपःस्वरूपच्यावः
सवाचारंभणं वाचैवारभ्यते नतु वस्तुतः ॥ तद्यथा शुद्धिकामेनमृदमानयेत्युक्ते नियोज्येन
घटादावानीते घटोयं नमृत्तिकेति प्रतिषिध्यते ॥ सप्रतिषेधोवाङ्मात्रारब्धोन वास्तवः ॥
तथात्र घटोयं नब्रह्मेति लौकिकार्थकामकृतःप्रतिषेधोपि ॥ नचात्रविकारशब्देनकार्यं
शक्यम् ॥ तस्य त्वन्मते नामरूपमात्रस्वरूपत्वात् ॥ विकारशब्देनैवोभयोर्लाभे नाम-
धेयपदवैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ कार्यस्य वाङ्मात्रारब्धत्वे मृदिघटइत्यादिप्रयोगमात्रेण
घटादिदर्शनं जलानयनादिसिद्धिश्चापद्येत ॥ अथ कस्यायंविकारोवागारब्धइत्याकांक्षायां
मृत्पिण्डेति पूर्वोक्तस्य कारणस्यैवेत्येव निश्चीयते नतु वस्त्वंतरस्येति ॥ एवं चविकारपदइव
नामधेयपदेपि तस्यैव संबंधितयाऽन्वयोऽर्थादेव प्रतीयतेऽतोनाध्याहारादिक्लेशः ॥ नच-

नामधेयमपि वाचारब्धमित्यर्थः संभवति ॥ वाचोनामधेयानतिरिक्तत्वात् ॥ तस्मात्तेन-तेन नियतविन्यासविशेषेण स्थितस्य मृत्पिण्डस्यैव घटशरावादिनामधेयमित्यर्थः ॥ तथाहि मृत्पिंडे सर्वाकृतिसमावेशः ॥ काष्ठपाषाणादिवत् ॥ इदं चतुरीयश्लोक-खंडन उपपादयिष्यामः ॥ पृथुबुध्नोदरादियत्तद्विन्यासविशेषेण स्थितावपितस्य मृत्पि-ण्डत्वं नैवापैति । अन्यथा शरीरादिषु पिंडव्यवहारानुपपत्तेः ॥ तथाच रूपनाम-व्याकरणावसरे येनयेन विन्यासेन स्थितःपिंडस्तत्तदर्थक्रियासिद्ध्यर्थं तेनतेन नाम्ना व्यवह्रियतइतिकारणादभिन्नमेव कार्यं नतु स्वेन रूपेण कारणाद्भिन्नं तदाह मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ॥ अत्र सत्यमिति न मृत्तिकाया विशेषणमितिशब्देनव्यवधानात् क्लीबनिर्देशाच्च ॥ किंतु सर्वं मृण्मयमितिपूर्वोक्तस्यैवविशेषणम् ॥ अन्यथा मृत्तिकैव सत्येत्येव वदेत् ॥ इतिशब्दोत्र हेतौप्रकारे वा ॥ तथाच सर्वंमृत्तिकामृदभिन्नमितिहेतोरेव सत्यं ॥ कारणरूपेणैव सत्यमितिवार्थः ॥ नतु मिथ्या ॥ वाचारंभणत्वेन खपुष्पतुल्यतया सर्वथा कार्यस्याभावे ब्रह्म कस्य कारणं भवेत् ॥ तदभावेच यतोवेत्यादिबहुश्रुतिव्या-कोपः ॥ प्राचां " नतुकारणाद्व्यक्तिभेदापादक " इत्यादि कथनं तु तात्पर्यवर्णनमेव ॥ अतोनलक्षणादिप्रसंगः ॥ अन्यथा तदनन्यत्वसूत्रभाष्यस्थत्वत्संमतव्याख्यानेपि मूलोक्त-दिशा तत्प्रसंगः ॥ " नामधेयमात्रंह्येतदनृतं " इत्यादेर्मात्रपदाद्यध्याहारमनृतादौ नाम-धेयादिपदस्यलक्षणांचांतरेणाश्रयितुमशक्यत्वात् ॥ यत्तु मृदोघटइतिकथनेन जलाहरणा-सिद्धेरित्युक्तं तत्तु स्वपादेकुठारपातनम् ॥ त्वद्व्याख्याने कार्यमात्रस्य वाचैवारभ्यमाणतया तवैवतद्दोषप्रसक्तेः ॥ मम तु रूपनामव्याकरणानुरोधेन व्यवहारस्यांगीकाराददोषः प्राग्द-र्शितः ॥ यथा सुप्तउत्थितउपविष्टेवापुरुषे तथातथाप्रतीतावपि न पुरुषभेदः ॥ परं सुप्ता-दिशब्दैर्व्यवहारस्तु यदा तादृशावयवविन्यासस्तदैव ॥ तथात्र मृदोभेदाभावेपि तत्र घटादिशब्दप्रयोगस्तत्तद्विन्यासोपलंभनकालएव ॥ अन्यथा व्याकरणबाधापत्तेः ॥ नाप्य-न्यतरस्यान्यतरंप्रति हेतुत्वं संगच्छते ॥ मानाभावात् ॥ वाचरंभणत्वोक्त्यैव नामधेयमात्र-तायाः सिद्ध्या पुनस्तत्पदवैयर्थ्यानुच्छेदात् ॥ नापीतिशब्दस्य पूर्वयोजना श्रुत्यभिप्रेता ॥ तथासतीतिमृत्तिकैवसत्यमितिपठेत् ॥ पठतित्वेवम् ॥ अतउक्तएवार्थः ॥ प्रसह्य योजने पिबदुग्धंविषंहित्वेत्यादावपि विषंपिबेत्यर्थोनशक्योवारयितुम् ॥ किंच तथाकल्पनेपि नामधे-येतिपदयोर्वैयर्थ्यं दुरुद्धरमेव ॥ वाचारंभणंविकारोमृत्तिकेव सत्यमित्येतावतैव ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्येतिबोधसंभवात् ॥ एकादशस्कंधेपि एतच्छ्रुत्यर्थोजगतःकालत्रयेपि ब्रह्माभेदरू-पोदर्शितः ॥ यस्तुयस्यादिरंतश्चसवैमध्यंचतस्यतत् ॥ विकारो व्यवहारार्थं यथातैजसपार्थि-वा इति ॥ नहिबौद्धसर्पस्यमध्ये प्रतीतिसमये आद्यंतयोर्वा रज्ज्वभेदः संभवति ॥ अतो विकारोन्यथाव्यपदेशोविविधव्यवहारप्रयोजनकएव ॥ अत्रच पार्थिवपदेन मृत्पिंडस्य तैजसपदेन लोहमणिनखनिकृंतनयोश्च समर्पणेन प्रकृतश्रुत्यर्थनिरूपणं निर्णीयते ॥ अष्टम-स्कंधेपि (अ० ६ श्लो० १०) त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्यआसीत्त्वय्यंतआसीदिदमात्मतंत्रे ॥ त्वमादिरंतोजगतोऽस्यमध्यंघटस्यमृत्स्नेवपरःपरस्मादिति ॥ प्रकृतश्रुत्यभिप्रायकथने काल-

त्रयेऽप्यबाध्यत्वंकारणाभेदश्चोक्तः ॥ अथकार्यक्रियाणामपिकारणाधीनतथानिमित्ततामपितस्यैव दर्शयितुंच नखनिकृंतनवाक्यं ॥ लोहशब्दश्चात्रसुवर्णादिपरः ॥ सर्वंचतैजसंलोहमित्यमरोक्तेः ॥ शैलीदारुमयी लौहीत्यादौ तथाप्रयोगाच्च ॥ लोहवाक्यार्थश्चैकादशेस्कंधेदर्शितः ॥ (अ० २८ श्लो० १९) यथासुवर्णंसुकृतंपुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्य ॥ मध्येतदेवव्यवहार्यमाणंनानापदेशैरहमस्यतद्वत् ॥ द्वादशेपि (अ० ४ श्लो० ३०) यथाहिरण्यंबहुधासमीयतेनृभिःक्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु ॥ एवंवचोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायतेलौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ एवमुपबृंहणेनापि कारणस्यैव तत्तन्नामधेयमित्यर्थोद्रढितोवेदितव्यः ॥ तस्मादस्य वाक्यस्यजगतोब्रह्मानन्यत्वएव तात्पर्यं नतुमिथ्यात्वे ॥ अतएव निर्णीतवान् सूत्रकारः (अ. २ पा. १ सू. १४) "तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः" इत्यादिना ॥ अर्थस्तु । कारणानन्यत्वम् ॥ नतुमिथ्यात्वमारंभणशब्दादिभ्यःप्रतीयते ॥ अत्रादिपदेन नामधेयपदमितिशब्दः सदेवेत्यादिवाक्यानि च गृह्यंते ॥ एकप्रकरणस्थत्वात् ॥ तेनैतदात्म्यवाक्यस्य संग्रहः संमतएव ॥ नेहनानेत्यादेस्तु न संग्रहः ॥ शाखांतरस्थत्वेनात्र तदुपस्थापकाभावात् ॥ हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्यप्रसंगाच्च ॥ इदं चाधिकरणं "प्रकृतिश्च" इत्यधिकरणोक्तं समर्थयितुं प्रवृत्तम् ॥ तत्र प्रतिज्ञादृष्टांतबलादभिन्ननिमित्तोपादानत्वं साधितम् ॥ दृष्टांतवाक्यशेषेच मिथ्यात्वप्रतीतौ तन्नसिध्येतदः श्रुतिविप्रतिषेधं विषयीकृत्य सोस्तीतिपूर्वपक्षे नास्तीत्यनेन साध्यते ॥ तत्रारंभणशब्दादिभ्यइत्येव वक्तुमुचितम् ॥ नतु सच्छब्दादिभ्यइति ॥ प्रथमोपस्थितत्वात् ॥ विकारस्य वाङ्मात्रारब्धतायास्ततएवसिद्धातेन कार्ये कारणानन्यतायानिश्चयाच्च ॥ अन्यत्तत्प्रकरणस्थंत्वादिपदेन संगृहीतम् ॥ कंठरवेणच सच्छशब्दो हेतूकृतः ॥ "सत्वाच्चावरस्य" इति ॥ एतेन (अतएवारंभणशब्दादिभ्यइत्युक्तंनतुसच्छब्दादिभ्यइति) इति प्रत्युक्तम् ॥ यत्तु (अनन्यत्वशब्दार्थस्तुअन्यत्वाभावोनतुतादात्म्यम् ॥ प्रमाणाभावात् ॥ सचकार्यस्यमिथ्यात्वात्) इति तदुपहसनीयम् ॥ ऐतदात्म्यमिदंसर्वमिति तादात्म्यग्राहकप्रमाणस्य स्वयमेवादिपदेन संग्रहात् ॥ मिथ्यात्वसाधनाय सौत्रशब्दोभेदाभावपरः साधनीयस्तत्र मिथ्यात्वस्यैव हेतुतयोक्तिः कौशलख्यापिका ॥ नचानन्यत्वशब्दार्थः सशक्यवचनः ॥ (सू० १५ । १६) "भावेचोपलब्धेः ॥ सत्वाच्चावरस्य" इत्यग्रिमसूत्रद्वयविरोधात् ॥ तादात्म्यएव तौहेतू संगच्छेते नतुकारणमात्रसत्यत्वे ॥ अत्रचावरस्य कार्यस्य सत्त्वं कंठरवेणोच्यते ॥ कारणस्यैवसत्यत्वे तत्पीड्येत ॥ तथाऽभिप्रायेसतिच मिथ्यात्वमारंभणशब्दादिभ्यइत्येव सूत्रयेत् ॥ विकारशब्दस्यकार्यपरतादरात् ॥ नचतर्हिसत्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यपिकुतोनसूत्रितमितिशंक्यम् ॥ सिद्धांतरीत्यास्वरूपप्रच्युतिरूपविकारस्यवागारब्धतया कार्यस्य कारणानन्यत्वएवारंभणशब्दस्य हेतुतौचित्यात् ॥ अग्रेकंठरवेणावरस्य सत्त्वकथनाच्च ॥ एतेनैव तदनन्यत्वसूत्रे (भेदव्यासेधएव क्रियते नत्वभेदोबोध्यत) इतिभामतीकाराद्युक्तिः प्रत्युक्ता श्रौतप्रतिज्ञादृष्टांतयोरुपरोधात् ॥ प्रतिषिद्धेभेदेऽभेदएवपर्यव-